

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University**

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№ 1(72), 2022

Алматы

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University**

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№ 1(72), 2022

Алматы, 2022

<p>Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті</p> <p>ХАБАРШЫ</p> <p>«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(72), 2022</p> <p>Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір. 2000 ж. бастап шығады</p> <p>Бас редактор <i>т.ғ.д. Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ</i></p> <p>Редакция алқасы: <i>т.ғ.д., проф. М.Қ. Қойгелдиев</i> (бас ред. орынбасары), <i>т.ғ.к., доц. Р.Р. Оспанова,</i> <i>т.ғ.к., доц. Т.Т. Далаева</i> (жауапты хатшылар), <i>т.ғ.д., проф. Х.М. Әбжанов,</i> <i>т.ғ.к., проф. Б.С. Жұмағұлов,</i> <i>PhD, проф. Вирджиния Мартин</i> (АҚШ), <i>PhD, проф. Клаудиа Чанг</i> (АҚШ), <i>т.ғ.д., проф. Қара Әбдіяқап</i> (Түркия), <i>т.ғ.д., проф. О.Д. Осмонов</i> (Қырғыз Республикасы), <i>т.ғ.д., проф. В.М. Козьменко</i> (Ресей Федерациясы), <i>т.ғ.д., проф. Қ.Т. Жұмағұлов,</i> <i>проф. М.Майер</i> (Германия), <i>т.ғ.д., проф. А.Б. Соколов</i> (Ресей Федерациясы), <i>т.ғ.д. Томохико Уяма</i> Жапония), <i>т.ғ.д., проф. Т.Ходжаоглы</i> (Түркия), <i>т.ғ.д., проф. Ғ.М. Қарасаев</i></p> <p>© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2022</p> <p>Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10102 - Ж</p> <p>Басуға 12.04.2022 қол қойылды. Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 32,5 е.б.т. Таралымы 300 дана. Тапсырыс 56.</p> <p>050010, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13. Абай атындағы ҚазҰПУ</p> <p>Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы</p>	<p>МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT</p> <p>ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY</p> <p>Акпарова К.Ш., Байсарина К.К. Основные факторы культурного развития Семипалатинского региона в период конца XIXвека..... 7 Ақпарова К., Baisarina К. The main factors of cultural development of the Semipalatinsk region in the period of the late XIX century</p> <p>Аманиязова Б.А. Тәуелсіз Қазақстан: жетістіктер мен жаңа мақсаттар..... 17 Amaniyazova В.А. Independent Kazakhstan: achievements and new goals</p> <p>Дюсембаева Ж., Жамелов Б.А., Түрсүн Х.М. Ұлттық идея және «Ақ жол» газеті..... 22 Dyusembekova Zh., Zhamelov В.А., Tursun Kh.M. National idea and newspaper «Ak zhol»</p> <p>Тапалова А.А., Балыкова А.М. Батыс Қазақстан облысындағы халық шаруашылығын соғыс жағдайына бейімдеп қайта құрудағы әйелдердің рөлі..... 30 Tapalova А.А., Balykova А.М. The role of women in the adaptation and transformation of the national economy of the West Kazakhstan region to the conditions of war</p> <p>Тастанбеков М., Сандыбаева А., Динашева Л. XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы Түркістан қаласындағы білім беру жүйесі..... 39 Tastanbekov M., Sandybayeva А., Dinasheva L. The education system in the city of Turkestan in the second half of the 19 th – the beginning of the 20th centuries</p> <p>ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY</p> <p>Мухажанова Т.Н., Дәуіт Б. Кеңес Одағының Монголиямен қарым-қатынастарының қалыптасуының алғы шарттары..... 49 Mukazhanova T.N., Dayit В. Prerequisites for the formation of relations of the Soviet Union with Mongolia</p>	
---	---	--

<p>Казахский национальный педагогический университет имени Абая</p> <p>ВЕСТНИК</p> <p>Серия «Исторические и социально-политические науки», №1(72), 2022</p> <p>Выходит с 2000 года. Периодичность – 4 номера в год</p> <p>Главный редактор д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ</p> <p>Редакционная коллегия: д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев, (зам. гл. редактора), к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова, к.и.н., доц. Т.Т. Далаева (ответ. секретари), д.и.н., проф. Х.М. Абжанов, к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов, <i>PhD</i>, проф. Вирджиния Мартин (США), <i>PhD</i>, проф. Клаудиа Чанг (США), д.и.н., проф. Кара Абдиуакап (Турция), д.и.н., проф. О.Д. Осмонов (Кыргызская Республика), д.и.н., проф. В.М. Козьменко (Российская Федерация), д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов, проф. М.Майер (Германия), д.и.н., проф. А.Б. Соколов (Российская Федерация), д.и.н., Томохико Уяма (Япония), д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция), д.и.н., проф. Г.М. Карасаев</p> <p>© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2022</p> <p>Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10102-Ж</p> <p>Подписано в печать 12.04.2022. Формат 60x84 1/8. Объем 32,5 уч.-изд.л. Тираж 300 экз. Заказ 564</p> <p>050010, г. Алматы, пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая</p> <p>Издательство «Ұлағат» Казахского национального педагогического университета имени Абая</p>	<p>САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY</p> <p>Абдукадыров Н.М., Акынова А.П. Берлин-Бағдат теміржолын салу жобасының халықаралық саясатқа ықпалы..... 58 Abdukadyrov N.M., Akynova A.P. Berlin-Baghdad railway construction project and its impact on international politics</p> <p>Акбаева Л.Н., Акбаева А.Н. Феномен отчуждения в казахской социальной мысли..... 68 Akbaeva L.N., Akbaeva A.N. Phenomenon of alienation in kazakh social thought</p> <p>Кенжебаев Ғ.К., Жомарт Ж. XX ғасырдың 90-жылдарындағы Қазақстан Республикасындағы жоғары білім мен ғылымды ұйымдастырудың тәжірибесі мен даму үрдістері..... 77 Kenzhebayev G.K., Zhomart Zh. Experience and trends In the development of the organization of higher education And science in the Republic of Kazakhstan in the 90s of the xx century</p> <p>Малгаждарова А.М. Институты диаспоральной политики: на примере Южной Кореи..... 89 Malgazhdarova A.M. Diaspora policy institutions: the case of South Korea</p> <p>Мусаханова М.З., Мусаханова Ж.М. Анализ рынка дизайнерской одежды в Казахстане на основе независимого исследования..... 99 Mussakhanova M., Mussakhanova Zh. Analysis of the designer clothing market in Kazakhstan based on an independent research</p> <p>Ишпекбаев Ж.Е., Оспанова Р.Р., Оспанова Б.Р. Қазақтанудағы ұлттық идея және жалпыадамзаттық құндылықтар мәселесі..... 109 Ishpekbaev Zh.E., Ospanova R.R., Ospanova B.R. The national idea of Kazakh studies and the problem of universal values</p> <p>ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY</p> <p>Ксенжик Г.Н., Карин Е.Т. Обзор сводного каталога картографических материалов по истории Казахстана XVII – начало XX вв..... 122 Ksenzhhik G., Karin E. Review of the consolidated catalog of cartographic materials on the history of Kazakhstan of the XVII - early XX century</p>
---	--

<p>Abay Kazakh National Pedagogical University</p> <p>BULLETIN</p> <p>Series «Historical and socio-political sciences» №1(72), 2022</p> <p>Periodic – 4 issues/year Published since 2000</p> <p>Editor-in-chief: <i>doctor of historical sciences</i> G.K. KENZHEBAYEV</p> <p>Editorial staff: Koigeldiyev M.K. <i>doctor of historical sciences, professor</i> (editorial-in-chief's assistant), Ospanova R.R. <i>candidate of historical sciences, associate professor,</i> Dalaeva T.T. <i>candidate of historical sciences, associate professor,</i> (responsible secretary), Abzhanov Kh.M. <i>doctor of historical sciences, professor,</i> Zhumagulov B.S. <i>candidate of historical sciences, professor,</i> Virginia Martin. <i>professor, PhD</i> (USA), Claudia Chang <i>professor, PhD</i> (USA), Kara Abdihakap <i>doctor of historical sciences, professor</i> (Turkey), Osmonov O.D. <i>doctor of historical sciences, professor</i> (Kirgistan), Kozmenko B.M. <i>doctor of historical sciences, professor</i> (Russian Federation), Zhumagulov K.T. <i>doctor of historical sciences, professor,</i> Mayer M. <i>doctor of historical sciences, professor</i> (Germany), Sokolov A.B. <i>doctor of historical sciences, professor</i> (Russian Federation), Tomokhiko Uyama <i>doctor of historical sciences</i> (Japan), Khodjaogly T. <i>doctor of historical sciences, professor</i> (Turkey) Karasayev G.M. <i>doctor of historical sciences, professor</i></p> <p>Abai Kazakh National Pedagogical University, 2022</p> <p>Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-ZH</p> <p>Signed for print 12.04.2022 Format 60x84 1/8. Volume 32,5 уч.-изд.л. Issue 300, order 564.</p> <p>050010, Almaty Abai KazNPU, 13 Dostyk av. «Ulagat» publishing house Abai Kazakh National Pedagogical University</p>	<p>Ермекбаева А.Ш. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі қорындағы Орталық Азия түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты этнографиялық коллекциялар жинағы..... 132</p> <p>Yermekbayeva A. Collections on the history and culture of the turkic Peoples of Central Asia in the funds Central state museum of the Republic of Kazakhstan</p> <p>Alpysbayeva N., Joldybayeva U. Documentary materials of the Foundation of the Council of People's Commissars of KazASSR as a historical source..... 146</p> <p>Алпысбаева Н., Джолдыбаева У. Документальные материалы фонда Совета народных Комиссаров КазАССР как исторический источник</p> <p>Gursoy M. The history of the emergence of the savromato-sarmatian tribes based on written and archaeological data..... 155</p> <p>Гурсой М. История возникновения племен савромато-сарматов на основе письменных и археологических данных</p> <p>Дүйсен С., Әдиет Қ. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты отандық зерттеушілер еңбектерінде..... 164</p> <p>Duisen S., Adiyet K. Foreign policy of the Republic of Kazakhstan in the works of domestic researchers</p> <p>Еңсенов Қ.А. Қазақстан тарихының зерттелуі (1991-2020)..... 176</p> <p>Yensenov K.A. The study of Kazakhstan history of (1991-2020)</p> <p>Нағимов Ш., Жұмағұлов Б.С. Ежелгі түркі жазбаларындағы қазақстан тарихына қатысты деректер..... 183</p> <p>Nagimov Sh., Zhumagulov B.S. Facts about the history of Kazakhstan in ancient turkish letters</p> <p style="text-align: center;">АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY</p> <p>Якуб А.Ә., Купбаева Р.М., Шекербеков Қ.М. Алаш баспасөзіндегі музыка туралы кейбір мәселелер..... 193</p> <p>Yakub A.A., Kupbaeva R.M., Shekerbekov K.M. Some Questions About Music In Alash Periodicals</p> <p>Қарабаева К.У., Сырлыбаева А.Ш., Дюсебаев Н.К. Өзбекстандағы қазақ диаспорасы: кешегісі мен бүгінгі..... 202</p> <p>Karabaeva K.U., Syrlybaeva A.S., Dyusebaev N.K. Kazakh diaspora in Uzbekistan: past and present</p> <p>Абдурахманов Н.А., Якуб А.Ә., Кадирғалиева А.Т. Шетелдегі қазақ диаспорасының дәстүрлі музыкасын сақтау мәселесі..... 210</p> <p>Abdurakhmanov N.A., Yakub A.A., Kalirgalieva A.T. Problems of preservation of traditional music by the kazakh diaspora abroad.....</p>
--	--

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY	
<p>Калиева Е.Т. Султаны Т. Сейдалин и Ш. Букеев: два разных взгляда на восстание 1869 года.....</p> <p>Kalieva E.T. Sultans T. Seidalin and Sh. Bukееv: two different views in the uprising of 1869</p>	216
<p>Умарходжиев А. Тарикат Ходжи Насреддина.....</p> <p>Umarkhojiyev A. Tariqat of Khoja Nasreddin</p>	225
ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS	
<p>Алиев М., Сутеева Х. Әл-Фараби мен Ибн Халдун еңбектеріндегі мемлекеттілік пен әділеттілік мәселесіне таухидтық көзқарас.....</p> <p>Aliyev M., Suteeva Kh. The statehood and justice from tawhid's viewpoint in Al-Farabi and Ibn Khalduns' work</p>	236
<p>Махметова Н.А., Аубакирова Ж.С. 1950-1980 жылдары Қазақстанның Шығыс өңірі тұрғындарының қалыптасу тарихы.....</p> <p>Makhmetova N.A., Aubakirova Zh.S. History of population formation in Eastern Kazakhstan in 1950-1980.....</p>	243
<p>Тұралин Е.М. Қазақстан-Түркия мемлекеттері арасындағы әлеуметтік-саяси қарым-қатынас тарихы (1991-2000 жж.).....</p> <p>Turalin E.M. History of socio-political relations between Kazakhstan and Turkey (1991-2020)</p>	255

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень ККАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

УДК 94 (574.41)
ГРНТИ 13.91

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.01>

Акпарова К.Ш.^{1*}, Байсарина К.К.²

¹ докторант «НАО» университет им. Шакарима; г. Семей, Казахстан

E – mail: aksh0198@mail.ru

² доктор исторических наук, профессор, «НАО» университет им. Шакарима г. Семей, Казахстан;

E – mail: bkksemey@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ СЕМИПАЛАТИНСКОГО РЕГИОНА В ПЕРИОД КОНЦА XIX ВЕКА

Аннотация

В настоящее время перед исторической наукой стоят важные проблемы, решение которых предполагает исследование узловых вопросов культурного развития Республики Казахстан. Обширная территория Казахстана, различные природно-климатические, естественно-географические и другие условия обеспечили неоднородность и специфику культурного развития его отдельных регионов. В этой связи особую актуальность приобретает исследование проблем региональной истории развития Казахстана, показанной на примере г. Семипалатинска, которая позволяет проследить динамику процессов во взаимосвязи объективных причин и последствий, как целостную систему во всей её сложности и многогранности.

Таким образом, культурно-просветительная работа носила эффективный характер, обеспечивая большой процент охватываемого населения. Если учесть, что сюда входили театры, кино, музыка и т.д., вызывавшие всеобщий интерес, становится понятным и постоянный рост, продуктивность деятельности культурно-просветительных учреждений. Несмотря на существовавшие трудности, важная роль отводилась просветительным заведениям, возникавшим среди национальных меньшинств. По мере возможности обеспечивалось их функционирование на родном языке, с соответствующей литературой, подготовка к поступлению их представителей в ВУЗы страны.

Тема нашего исследования затрагивает вопросы культурного преобразования в г. Семипалатинске в период конца XIX века.

Ключевые слова: Культурное развитие, Семипалатинск, образование, народ, архив, музей, язык.

К.Ш. Акпарова¹*, К.К. Байсарина²

¹ докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университет; Семей қ., Қазақстан

E – mail: aksh0198@mail.ru

² Тарих ғылымдарының докторы, профессор Семей қаласының Шәкәрім атындағы университет,

Семей қ., Қазақстан

E – mail: bkksemey@mail.ru

XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫНДАҒЫ СЕМЕЙ АЙМАҒЫНЫҢ МӘДЕНИ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАРЫ

Аңдатпа

Қазіргі уақытта тарих ғылымының алдында маңызды проблемалар тұр, оларды шешу Қазақстан Республикасының мәдени дамуының түйінді мәселелерін зерттеуді көздейді. Қазақстанның ауқымды аумағы, әртүрлі табиғи-климаттық, табиғи-географиялық және басқа да жағдайлар оның жекелеген өңір-

лерінің әртектілігін және мәдени даму ерекшелігін қамтамасыз етті. Осыған байланысты Семей қаласының үлгісінде көрсетілген Қазақстанның өңірлік даму тарихының проблемаларын зерттеу ерекше өзектілікке ие болады, ол процестердің динамикасын объективті себептер мен салдардың өзара байланысында, оның барлық күрделілігі мен көп қырлылығындағы тұтас жүйе ретінде бақылауға мүмкіндік береді.

Осылайша, мәдени-ағарту жұмыстары тиімді сипатта болып, қамтылған халықтың үлкен пайызын қамтамасыз етті. Егер бұған театрлар, кино, музыка және т.б. кіргенін ескерсек, жалпыға бірдей қызығушылық тудырса, мәдени-ағарту мекемелерінің тұрақты өсуі, өнімділігі айқын болады. Қиындықтарға қарамастан, ұлттық азшылықтар арасында пайда болған білім беру мекемелеріне маңызды рөл берілді. Мүмкіндігінше олардың ана тілінде, тиісті әдебиеттермен жұмыс істеуі, олардың өкілдерін елдің жоғары оқу орындарына түсуге дайындау қамтамасыз етілді.

Біздің зерттеуіміздің тақырыбы XIX ғасырдың аяғындағы Семей қаласындағы мәдени қайта құру мәселелерін қозғайды.

Түйінді сөздер: Мәдени даму, Семей, Білім, халық, мұрағат, мұражай, тіл.

Ақпарова К.^{1*}, Baisarina К.²

¹ Doctoral student of the specialty «History» University named after Shakarim of Semey
Semey, Kazakhstan, E – mail: aksh0198@mail.ru

² Doctor of Historical Sciences, Professor; University named after Shakarim of Semey
Semey city, Kazakhstan, E – mail: bkksemey@mail.ru

THE MAIN FACTORS OF CULTURAL DEVELOPMENT OF THE SEMIPALATINSK REGION IN THE PERIOD OF THE LATE XIX

Abstract

Currently, historical science faces important problems, the solution of which involves the study of the key issues of cultural development of the Republic of Kazakhstan. The vast territory of Kazakhstan, various natural-climatic, natural-geographical and other conditions have ensured the heterogeneity and specificity of the cultural development of its individual regions. In this regard, the study of the problems of the regional history of the development of Kazakhstan, shown by the example of Semipalatinsk, which allows us to trace the dynamics of processes in the interrelation of objective causes and consequences, as an integral system in all its complexity and versatility.

Thus, cultural and educational work was effective, providing a large percentage of the covered population. If we take into account that this included theaters, cinema, music, etc., which aroused universal interest, it also becomes clear that the constant growth and productivity of the activities of cultural and educational institutions. Despite the difficulties that existed, an important role was assigned to educational institutions that arose among national minorities. As far as possible, their functioning was ensured in their native language, with appropriate literature, and preparation for admission of their representatives to universities in the country.

The topic of our research touches upon the issues of cultural transformation in Semipalatinsk during the late XIX century.

Keywords: Cultural development, Semipalatinsk, education, people, archive, museum, language.

Введение. Культурное и социально-экономическое положение в Казахстане в конце XIX-начале XX века характеризовалось разложением традиционного казахского хозяйства и формированием капиталистических отношений, а также усилением социальной дифференциации общества. Экономика Казахстана в этот период развивалась крайне неравномерно. В зависимости от исторических условий, близости к хозяйственным и культурным центрам, к железным дорогам и рынкам сбыта, а также в зависимости от природно-климатических условий районы Казахстана весьма отличались друг от друга по уровню развития экономики. На обширных степных просторах и горных массивах Казахстана, в засушливых пустынных и лесостепных зонах существовали различные типы хозяйства: кочевое, полукочевое и оседлое. Основным видом хозяйства в этот период было скотоводство, однако существовали целые районы оседлого земледелия, а в южных областях было распространено поливное земледелие. Промышленное производство в исследуемый период было крайне неразвитым и было представлено небольшими кустарными предприятиями в основном добывающей и обрабатывающей промышленности. Казахстан являлся на грани XIX и XX веков чисто аграрным краем с феодально-патриархальным

обществом и традиционным хозяйственным укладом. В этот период только начинается формирование капиталистических отношений в Казахстане [1].

Актуальность. Говоря об актуальности можно выделить 3 аргумента выбора предложенной темы: большой объем материалов для изучения, поверхностная изученность, возможность включить материалы статьи для изучения в школьных учебниках краеведения ВКО.

Автором статьи был проведен краткий исторический анализ по теме исследования, так же использовались архивные документы из Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области.

Целью данной статьи является рассмотрение основных факторов культурного развития Семейского региона в период конца XIX

Материалы и методы. Определения состояния изученности проблемы, анализ историографии вопроса являются важным составляющим основы формирования исторического исследования.

Методологической основой статьи являются общенаучные методы исторического познания: принципы историзма, научности, объективности, системности.

Культурно-просветительная работа носила эффективный характер, обеспечивая большой процент охватываемого населения. Если учесть, что сюда входили театры, кино, музыка и т.д., вызывавшие всеобщий интерес, становится понятным и постоянный рост, продуктивность деятельности культурно-просветительных учреждений. Несмотря на существовавшие трудности, важная роль отводилась просветительным заведениям, возникавшим среди национальных меньшинств. По мере возможности обеспечивалось их функционирование на родном языке, с соответствующей литературой, подготовка к поступлению их представителей в ВУЗы страны [1].

Важнейшим источником для нашего исследования явились документы из Центрального государственного архива Республики Казахстан.

Обсуждение: В 1883 году в области насчитывалось 91 учебное заведение, где обучались 2348 учеников, в том числе 322 учениц.

В 36 городских учебных заведениях было зарегистрировано 1549 учеников, в 55 сельских и поселковых училищах - 799 учеников. Частные школы были открыты в селе Прапорщикове (обучалось 10 мальчиков), в деревнях Быструхе и Мало-Убинке. Церковно-приходская школа действовала в Заульбинской Слободе [2]. Значительная часть учащихся (38,5% от общей численности учеников) приходилась на учебные заведения г. Семипалатинска. Здесь располагались женская четырехклассная прогимназия (113 учениц), городское мужское пятиклассное училище (181 учеников), приходское училище (62 ученика), станичное училище (20 учеников), 7 татарских школ (507 учеников), еврейская школа (23 ученика).

Среди обучавшихся в учебных заведениях 26,9% (632 человека) составляли ученики татарских школ, открытых при городских мечетях. Учительский штат насчитывал 98 человек, в том числе учителей - 72 человек, учительниц - 26 человек.

Уровень грамотности среди городских жителей составил 4,8%, среди сельчан - 0,2%, среди населения области - 0,4%. Удельный вес учащихся среди общей численности населения был незначительным: на 1000 жителей области приходилось 4,3 учащихся. Численность учеников почти в пять раз превышала число учениц (на 1000 мужчин приходилось 6,8 учеников, на 1000 женщин - 1,3 учениц). В связи с тем, что источники не содержали данных о сословной и национальной принадлежности грамотных жителей, рассмотреть вопрос об уровне грамотности среди указанных категорий населения не представляется возможным.

К 1906 году численность учащихся увеличилась на 6178 человек и стала составлять 8526 человек. Пополнение состава учеников произошло на 3790 человек (в 2,8 раза), учениц - на 2388 человек (в 8,4 раза). Учебных заведений стало вдвое больше. Половина городских учебных заведений (31 из 62) располагалась в г. Семипалатинске.

Мужская четырехклассная прогимназия в результате ряда реорганизационных мер в 1904 году была преобразована в мужскую классическую гимназию, в восьми классах которой обучалось 298 человек. В Семипалатинской женской восьмиклассной гимназии насчитывалось 419 девочек. К числу средних учебных заведений с неполным курсом обучения относилась Павлодарская женская прогимназия, где четырехлетний курс проходили 79 учениц. В Семипалатинской учительской семинарии, открытой в 1904 году для подготовки будущих учителей, в 1906 году насчитывалось 84 учащихся. Сельскохозяйственные школы, существовавшие во всех уездах области, занимались подготовкой 157 учеников, в том числе в них обучалось: в Семипалатинской школе - 32 человека, Павлодарской - 62 человека, Каркаралинской - 28 человек, Зайсанской - 13 человек, Усть-Каменогорской - 22 человек.

К низшим учебным заведениям Министерства просвещения относились 6 городских училищ, 9 правительственных городских приходских училищ, 16 сельских училищ, 3 русско-казахских училищ, 59 войсковых начальных училищ, 25 аульных школ [3]. Первая аульная школа в Восточном Казахстане была открыта 15 сентября 1902 года в урочище Аксуат Нарымской волости Зайсанского уезда. В школах казахские дети изучали русскую и казахскую грамоту и арифметику. На 93648 казахов Зайсанского уезда приходилось 3 аульных школы, на 89487 казахов, проживавших в Усть-Каменогорском уезде, - 7 аульных школ [4].

Увеличение численности учебных заведений и количества обучающихся в них учеников способствовало повышению уровня грамотности населения области: в 1906 году он составил 1,1%. Удельный вес учащихся в общей численности населения с 1883 года увеличился в 2,6 раз: на 1000 жителей области приходилось 11 учащихся. Количество учеников почти в два раза превышало количество учениц (соответственно 13,5 и 7,5 человек).

В 1912 году в г. Усть-Каменогорске с 16500 жителями насчитывалось 6 приходских училищ, в которых обучалось 401 человек; одно трехклассное училище (47 человек); Мариинское женское училище (103 человек); одноклассное церковно-приходская школа (23 ученика).

Более полное представление о половозрастной характеристике грамотного населения области, о распределении его по социальной и национальной принадлежности дают материалы Первой переписи населения 1897 года. Абсолютная численность грамотного населения, умеющего читать на русском языке, составила 40219 человек.

Уровень грамотности у мужчин был в 5 раз выше, чем у женщин (соответственно 33502 человек и 6717 человек). Наибольший процент грамотности (9,0%) наблюдался в возрастной группе населения от 20 до 29 лет. Наименьшая доля грамотных была зарегистрирована среди детей в возрасте до 10 лет. (0,8%)

Среди городского населения процент грамотного населения был в 4,6 раза выше и составил 27,1%.

Почти половина грамотного городского населения (48,0%) проживала в г. Семипалатинске. Наименьшая численность грамотных жителей была зафиксирована в г. Кокпекты (568 человек). Процент грамотности населения колебался от 31,6% в г. Зайсане до 19,4% в г. Кокпекты.

Для всех городов было характерно численное преобладание мужского грамотного населения над женским. Соотношение численности полов составляло в Семипалатинске 2:1; в Зайсане - 5,6:1; в Кокпектах - 1,9:1; Каркаралинске - 3:1; Павлодаре - 2,6:1; Усть-Каменогорске - 2,5:1. Процент грамотных мужчин в городах достиг 35,4%, женщин - 17,2%. Численное превосходство мужского грамотного населения объяснялось тем, что значительная часть учебных заведений была мужской и конфессиональной, в которых обучался мужской контингент учащихся.

Среди сельского населения процент грамотности был ниже общеобластного (4,1%) [5]. Среди сельских жителей процент грамотности был невысоким и колебался от 5,3% в Усть-Каменогорском уезде до 3,1% - Зайсанском уезде.

Наибольший удельный вес грамотного мужского и женского населения (соответственно 8,9% и 1,3%) среди жителей Усть-Каменогорского уезда объяснялся значительной численностью в общем составе населения города представителей высших сословий общества, для которых был характерен высокий процент грамотности.

При определении половозрастного состава грамотного населения прослеживается тенденция количественного превосходства мужчин над женщинами. Наибольшая диспропорция в соотношении численности полов наблюдалась в Каркаралинском уезде (на 15 грамотных мужчин приходилась 1 грамотная женщина). Наименьший разрыв между численностью грамотных мужчин и женщин был характерен для жителей Семипалатинского уезда (на 6,5 грамотных мужчин приходилась 1 грамотная женщина). Низкий процент грамотности (0,4%) среди женщин Каркаралинского уезда объяснялся преобладанием в составе казашек, среди которых численность грамотных женщин была небольшой в связи с отсутствием специально женских мусульманских школ и училищ. Чаще всего, девушки получали образование в домашних условиях.

В отличие от общеобластных показателей, где большее число грамотных людей приходилось на возраст от 20 до 29 лет (9%), среди сельских жителей наибольший процент грамотности приходился в группах от 30 до 39 лет (6,4%) и от 40 до 49 лет (5,9%). Численность учащихся начальных школ была незначительной (797 учеников, 428 учениц, всего 1225 человек). Низкий процент грамотности (0,4%) среди детей меньше 10 лет объяснялся недостаточным количеством начальных школ в сельской местности. Церковно-приходские _____ школы были открыты в 1883 году в Заульбинской Слободе, в

1892 году - в селе Ульбинском, в 1895 году - селах Кондратьевском и Золотухинском, деревне Огневой, поселке Путинцево.

В сельских государственных школах в 1886-1887 годах обучалось в Бобровской школе 18 учеников, Шемонаихинской – 18 учеников, Тарханской – 29 учеников, Риддерской – 48 учеников, Глубоковской - 60 учеников, Красноярской (Предгорненской) – 89 учеников. В Усть-Каменогорском и Зайсанском уезде действовали немногочисленные частные школы и интернаты для казахских мальчиков, преобразованные в 1894-1895 годах в сельскохозяйственные школы, в которых ежегодно обучалось не более 25 человек [6].

В области высшее образование имели 94 человека, специальное среднее – 148 человек, среднее - 948 человек. Численность обучающихся военным профессиям составила 183 человека.

Большая часть специалистов, закончивших вузы, проживала в городах и только 16 человек - в сельской местности. Получение высшего образования было мужской привилегией: на 93 мужчин, имеющих диплом об окончании высшего учебного заведения, приходилась одна женщина.

В средних специальных заведениях прошли курс обучения 184 человека, из них 120 относили себя к городским жителям. Наибольшая численность специалистов, среди горожан, получивших среднее специальное образование, насчитывалось в возрастных группах от 20 до 29 лет и от 30 до 39 лет (соответственно 41 и 42 человека). В распределении сельских учащихся по возрастным группам прослеживалась аналогичная тенденция: 44 специалиста из 64 находились в возрасте от 20 до 40 лет.

Специализация учебных заведений обусловила преимущественно мужской состав учащихся. Только 10% от общей численности учеников составляли девушки. Среди сельских жителей, обучавшихся и закончивших средние специальные заведения, девушек не было.

К средним учебным заведениям с полным курсом обучения относились мужская и средняя гимназии в г.Семипалатинске, Павлодарская гимназия с неполным курсом обучения, Семипалатинская учительская семинария и сельско-хозяйственные школы. Общее число учащихся составило 1185 человек.

Профиль указанных заведений способствовал формированию, преимущественно, женского контингента учащихся: численность девушек превышала число юношей в 2,2 раза (соответственно 819 и 366 человек). Среди сельского населения соотношение численности полов обучающихся было примерно равным (на 1 ученика приходилось 1,3 учениц). Значительная концентрация девушек в составе городских учеников (71,4%) объяснялось расположением в городской черте двух женских гимназий (Семипалатинской и Павлодарской) и учительской семинарии (Семипалатинск), при которой в 1904 году было открыто образцовое двухклассное училище с 58 учениками.

В соответствии с уставом о низших сельскохозяйственных школах второго разряда в Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской областях с 1 августа 1895 года школы ставили целью «распространение в городе, преимущественно путем практических занятий, основных познаний по сельскому хозяйству вообще и, в частности, по садоводству, огородничеству, пчеловодству и виноделию, а также по ремеслам: кузнечно-слесарному, плотнично-столярному, сапожно-шорному и приготовлению изделий из шерсти» [7].

1897 г. статья в газете «Сибирский вестник» «Казачьи школы в Семипалатинской области»

Вот уже минуло 12 лет с тех пор как казачьи станичные и поселковые школы Семипалатинской области были изъяты из ведения уездных начальников и подчинены атаману 3го военного отдела. Войсковой наказной атаман генерал Колпаковский в следующих словах своего распоряжения мотивировал в 1894 году это изъятие: «озабочиваясь развитием грамотности среди казахского населения и улучшением станичных и поселковых школ, предписываю подчинить все упомянутые школы ведению атаманов военных отделов» согласно этому распоряжению выработаны были правила по устройству училищной части в Сибирском казачьем войске. С подчинением наших казачьих школ ведению атамана 3 отдела в этот, сравнительно небольшой промежуток времени казачьи школы выросли, правильно организовались, обзавелись собственными зданиями, необходимыми учебными принадлежностями: персонал учителей в них в большинстве в настоящее время вполне отвечает своему назначению, а сочувствие к этим школам местных казачьих обществ, выражающееся в посильных жертвах, приносимых ими на улучшение их, ясно свидетельствуют, что польза школ в среде казаков уже создана и будущность их обеспечена. Мы не будем здесь вспоминать тяжелого прошлого этих школ, но не можем не отметить что школами этими управляли большей частью пьяные, полуграмотные учителя, пропивавшие школьные деньги и не являющиеся иногда по неделями и месяцам в свои школы; бывали даже примеры, что учителем школы оказывалась вполне безграмотная личность - так за одного из них в получении жалованья «По безграмотности и личной просьбе учителя П расписался казак В». Факт этот кажется невероятным, но к сожалению, он не вымысел. Трудно представить себе, какова должна быть школа при таких учителях!

В 1895 году всех казачьих школ в Семипалатинске числилось 54, из них пустовали около 3, по неимению учителей, и в этих школах в указанном году обучалось мальчиков от 9ти до 15-ти летнего возраста 1174, девочек тех же возрастов 217-ю

Большой процент учащихся мальчиков падает на возраст от 10 до 11 лет, девочек от 9 до 10 лет. Принимая во внимание численность всего казачьего населения в г Семипалатинской области в 37310 душ обоого пола, приходится 1 обучающийся на 27 жителей. Такую высокую пропорцию учащихся следует приписать пробудившемуся стремлению казаков учить своих детей. Обучение в этих школах производится вольнонаемными учителями и учительницами первых в 1895 году числилось 28, последних 23; большая часть из них прошла курсы в средне-образовательных учебных заведениях (учительских семинариях). Половина почти из них казачьего сословия, остальные дворянского мещанского и крестьянского сословия. Жалованье учителя и учительницы получают от войска от 45 до 200 руб. при готовой квартире, отоплении и освещении, да кроме того, общества эти дают им сенокосные, пахотные и рыболовные пай. На содержание всех 51 учителя и учительниц в 1895 году войском израсходовано 3010 руб. обществами 3872 руб. Школы эти в большинстве имеют собственные школьные здания, с необходимой мебелью, только три из них помещаются в частных домах с платой от 12 до 72 руб. в год. На приобретение учебных пособий, ремонт мебели и наем прислуги обществами израсходовано 2797 руб. 50 к. и пожертвовано на время актов на улучшение школ 1049 р. 77 к. – вся же стоимость 51 училища не превышала 10729 р., что при ограниченном жалованье учителя и покрытия местными обществами некоторых статей натурой, следует считать крайне ничтожной.

В сельскохозяйственных школах в 1896 году обучалось 99 человек, но в течение года состав менялся: закончило курс обучения 5 человек; выбыло, не пройдя курс обучения, 45 человек; вновь поступило 25 человек. Таким образом, к январю 1897 года в школах числилось 74 ученика. В течении 10 лет состав школьников увеличился и к концу 1905 года стал составлять 157 человек [8].

В начальных школах, согласно данным переписи, обучалось 797 мальчиков и 428 девочек. Распределение учеников по городским и сельским школам было примерно равным (соответственно 402 и 395 человек). Численность городских учениц на 106 человек превышала число сельских школьниц (267 и 161 человек).

К январю 1897 года в приходских и начальных городских училищах насчитывалось 127 учеников и 301 учениц; в сельских школах - 54 ученика и 18 учениц; в 12 церковно-приходских школах и 16 школах грамоты - 674 ученика и 430 учениц; в 16 мусульманских - 890 учеников и 274 учениц; в 1 еврейской школе - 9 учеников [9].

При определении образовательного уровня среди населения обращает внимание высокий удельный вес среди дворян и чиновников, студентов, обучающихся в высших учебных заведениях или окончивших курс обучения в вузах. Половина из дипломированных специалистов (83 человека _____, в том числе 82 - мужчин, 1 - женщин) принадлежали к этому социальному сословию.

В стенах специальных средних учебных заведений получали знания не только дети из высших слоев общества, но и выходцы из крестьян и казаков (45 человек, в том числе юношей - 45, девушек - 4).

Почти половину состава учащихся средних заведений (44,9%) составляли сыновья и дочери дворян и чиновников, 36% приходилось на долю детей почетных граждан, купцов, мещан и других городских сословий. Удельный вес других социальных групп составлял 19,1%. В 1900 году Семипалатинской мужской прогимназии из 106 учеников 49 человек относились к дворянскому сословию, 42 - к купечеству и мещанам, 1 - к крестьянам, 6 - к казачеству, 7 - к казахскому сословию, 1 - являлся иностранным подданным.

Из 287 учениц женской пятиклассной прогимназии дворянок и дочерей чиновников насчитывалось 123 человека, детей духовенства - 9, дочерей почетных граждан, купцов и мещан -131, крестьянок - 9, казачек - 10, казашек - 2 [10].

Среди курсантов военных заведений 88% (161 человек из 183 учащихся) составляли дворяне и чиновники.

Таким образом, процент грамотности и образовательный уровень населения области в значительной степени зависел от социальной принадлежности жителей.

Представители привилегированных слоев общества имели доступ для получения высшего и специального среднего образования. Подавляющая часть крестьянских детей и бедного казачества не имела доступа к получению знаний и только незначительная часть из них (на 1000 детей в возрасте до 10 лет приходилось 2 ученика, в том числе 3 мальчика и 1 девочка) могла учиться в учебных заведениях: церковно-приходских школах, школах грамотности и т.д.

Среди городских казахских жителей относительная численность грамотных была в 3,6 раз больше, чем среди сельского населения. Это связано с тем, что в городах дети могли получить образование в 15 мусульманских училищах, открытых при мечетях. В сельской местности насчитывалось только одно подобное заведение и 25 аульных школ, численность учащихся в которых была незначительная [11]. Общая численность учащихся в средних и высших заведениях составила 60 человек. В вузах учились два человека, в специальных средних - 48 человек, в том числе мужчин - 46, женщин - 2.

Среди славянского населения уровень грамотности был выше. По подсчетам Алексеенко В.Н. среди славян имели начальное образование 24,9%, выше начального - 2,2%. Среди городского населения относительная численность учеников начальных школ составила 30,9%, среди сельских жителей 20,5%.

Высшее образование среди горожан имели 4,3%, среди сельчан - 0,6%.

Повышение уровня образованности среди славянского населения связано с тем, что в данную этническую группу входили казаки, процент грамотности среди которых был достаточно высоким.

Данные о религиозной принадлежности учеников, в целом, подтверждают сведения о национальном составе учащихся. Подавляющая часть обучающихся в высших, специальных средних и средних учебных заведениях состояла из православных. Мусульмане, в основном, обучались в низших учебных заведениях: сельских и мусульманских училищах; в русско-казахских и аульных школах. Численность представителей других вероисповеданий была незначительная. В 1895 году среди 57 учеников средних заведений числилось 52 православных, 3 католика, 1 мусульманин, 1 еврей. Через 10 лет, на фоне увеличения абсолютной численности учащихся, сохранилось численное превосходство православных среди обучавшихся в специальных средних и средних заведениях. Из 298 учащихся Семипалатинской мужской гимназии в 1906 году 260 относили себя к православным, 14 - к мусульманам, 9 - к католикам, 14 - к евреям, 1 - к иным вероучениям.

В Семипалатинской женской гимназии насчитывалось 395 православных, 9 католичек, 14 евреек, 1 мусульманка при общей численности 419 человек. Среди учениц Павлодарской женской прогимназии и Мариинского женского училища в г. Усть-Каменогорске мусульманок не было. В низших учебных заведениях (9 приходских и 16 сельских училищах, в 3 русско-казахских и 25 аульных школах) обучалось 2898 мальчиков и 1426 девочек, из них к православным относились 2407 мальчиков и 1410 девочек, к мусульманам - 470 мальчиков и 5 девочек, к католикам - 5 мальчиков, к евреям - 3 девочки, к иным вероисповеданиям - 16 [12, с.7].

Отношение правительства к развитию народного образования в области характеризует сумма ассигнований, выделяемая Министерством образования и другими ведомствами для становления школьного дела. На содержание 72 училищ в 1883 году было выделено 57122 рубля, в том числе от казны - 12191 рублей, из казахских общественных сборов - 3910 рублей, из казачьих (войсковых и общественных) - 6840 рублей, из городских средств - 4788 рублей, от оплаты на обучение и частных пожертвований - 2392 рубля. В смету не включались расходы, связанные с содержанием 10 татарских, 1 еврейской школ и 8 казахских интернатов, которые вынуждены были обходиться мизерными средствами, выделяемые местными организациями. В целом, в деле образования на 1 душу населения приходилось 11 копеек [12, с.38].

К 1893 году расходы на народное образование, увеличившись в 2,7 раза, стали составлять 157111 рублей, но, с учетом роста численности населения, сумма расходов на душу населения достигла 22 копеек [12,].

В переселенческих поселках низкий процент грамотности объяснялся также незначительной суммой ассигнования на развитие школьного дела. В смете расходов на 1907 год предусматривалось выделение на культурную помощь переселенцам, включая народное образование, 437600 рублей, что составило 2,3% с г общей суммы расходов. На содержание одноклассного училища выделялось от 500 до 700 рублей в год, двухклассного - от 1100 до 1400 рублей. Годовое жалование учительницы определено в 360 рублей, законоучителя - 60 рублей [13].

В 1908 году на строительство школ было отпущено 87500 рублей, что составило 11,7% от общей суммы расходов на общественные надобности переселенцев. В тоже время 9,7% (72500 рублей) отводилось на устройство церквей и молельных домов.

Школьные помещения в сельской местности, в большинстве случаев, были в плохом состоянии и, по признанию официальных органов власти, не удовлетворяли гигиеническим требованиям. В 1896 году нуждались в средствах для проведения срочного ремонта и перевода из неподготовленных и непригодных помещений в специально отведенные здания большая часть войсковых училищ, Кокпектинское женское училище и мусульманские школы.

К вспомогательным образовательным учреждениям и обществам относились областной и уездный комитеты попечительства о народной трезвости, общество помощи нуждающимся учащимся в Семипалатинской мужской и женской гимназиях, общество попечения о начальном образовании в г.Семипалатинске, общественные библиотеки и областной музей. Комитет попечительства о народной трезвости заведовал «народными домами», в которых организовывал спектакли и народные чтения. Общество попечения о народном образовании, кроме оказания посильной помощи нуждающимся ученикам, содержал две воскресные школы, общественную библиотеку и бесплатную народную библиотеку-читальню имени Н.В. Гоголя в поселке Михайло-Архангельском Усть-Каменогорского уезда.

Публичные общественные библиотеки действовали в городах

Семипалатинске (открыта в 1883 году), Павлодаре (1892 году), Каркаралинске (1892 году), Усть-Каменогорске (1896 году), Зайсане (1896 году) [14].

Библиотеки содержались на местные городские средства и пожертвования населения.

Первая общественная библиотека, открытая в городе Семипалатинске по инициативе военного губернатора генерал-майора Проценко, была создана на основе библиотеки местного Статистического комитета и содержалась на так называемые лажные средства, полученные в результате обмена кредитных билетов на китайское серебро, выплаченное Китаем русским подданным в качестве вознаграждения.

Книжный фонд библиотек был небольшим. В 1900 году в Семипалатинской библиотеке насчитывалось 4316 книг (2464 названий), в Павлодарской – 800 книг (626 названий), в Усть-Каменогорской - 1174 книг (904 названий), Зайсанской - 1588 книг (910 названий). Наибольшее абсолютное количество читателей (6428 человек) было зарегистрировано в городе Семипалатинске. Это составило 25,8%, от общей численности семипалатинцев. В остальных городах удельный вес читателей в общем составе городских жителей колебался от 41,2% в городе Усть-Каменогорске (вместе с посетителями библиотеки-читальни) до 16,3% в городе Павлодаре. Сельские библиотеки были немногочисленные и очень бедные. Так, в Лосихинской (Верх-Убинской) библиотеке насчитывалось всего восемь книг, в Риддерской сельской - 100 книг [15]. Библиотеки, чаще всего, находились в школьных помещениях или при казенных предприятиях.

Единственный музей в области был открыт в 1883 году в городе Семипалатинске на основе экспонатов по зоологии, минералогии, археологических находок, собранных сотрудниками местного Статистического комитета. С 1902 года музеем стал заведовать Семипалатинский Подотдел Западно-Сибирского Отдела Императорского Русского Географического общества [16].

Как известно, музеи являются специфическими институциональными образованиями, осуществляющими многообразные функции: от собирательской и научноисследовательской до просветительской. В советское время музеи как раз выполняли роль культурно-просветительных учреждений. В официальных документах того времени отмечалось, что «в КАССР, как «стране промышленно отсталой» музей является почти единственным наглядно-вспомогательным учреждением для трудовых школ.» Отсюда большая роль, отводимая 151 руководством страны музеям, как учреждениям не только хранящим наглядный материал в виде экспонатов прошлой жизни, но и ярко демонстрирующий современность с элементами политического воспитания масс. Подобный музей был представлен и на территории Семипалатинского региона. Однако, прежде, из истории Семипалатинского Губернского музея, возникновение которого было связано с учреждением в конце XIX века Областного Статистического Комитета [17].

Музей был основан силами Е.П. Михаэлиса и других сотрудников Комитета в 1883 году. Активное участие в его функционировании, в работе по пополнению новыми коллекциями и обработке собранного материала принимали политические ссыльные – А.А. Леонтьев, П.Д. Лобановский, П.Е. Маковецкий, Е.П. Михаэлис. Однако, после отъезда многих из них из г. Семипалатинска музей стал постепенно приходить в состояние упадка. И в 1893 году состоялась сдача коллекций музея Обществу Попечения о Начальном Образовании. После перехода Музея в ведение указанного Общества были приняты меры по некоторому улучшению его материального положения. Было определено время посещения музея, введены платы за осмотр, которые должны были спасти заведение от дальнейшего разрушения. Однако более или менее благополучное существование музея продолжалось недолго. С 1896 года из-за отсутствия достаточных денежных средств и музейных работников вновь стало наблюдаться упадочное его состояние. В 1902 году было принято решение о создании специального учреждения по делам изучения культуры (Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского Географического Общества), в ведение которого и перешел Музей. Началась работа по упорядочиванию имеющихся предметов, собранных в музее. А в 1919 году Музей был переведен в ведение Семипалатинского отдела

Народного образования. В 1921 году вновь состоялось его возвращение Подотделу Географического Общества, а в 1927 году - выделение Семипалатинского Музея в самостоятельное учреждение, после чего он обрел статус Губернского музея [18]. Такова краткая история уникального по своему содержанию музея на территории Семипалатинска. Кстати говоря, к 1913 году всего в Казахстане было 3 таких музея, среди которых достойное место занимал Семипалатинский.

Семипалатинский подотдел ЗСОРГО, открытый в 1900 году, стал одним из центров изучения территории Рудного Алтая и Степного края [19].

Основной формой исследования флоры и фауны региона являлись экспедиции. В 1905 - 1916 годах в Степной край было организовано 19 экспедиций, которые в разные годы возглавляли Г.Н. Потанин, А.А. Уткин, Е.А. Воронин и другие ученые [20].

Благодаря научно-исследовательской деятельности А.Н. Сидельникова собраны уникальные материалы об озере Зайсан, опубликованные в 1910 году в виде монографии «Озеро Зайсан».

По результатам поездок в горы Баян-Аул и Каркаралы М.М. Сизовым был собран богатейший гербарий, включивший 337 видов растений.

Член подотдела ЗСОРГО П.Ю. Арндт исследовал ленточные сосновые боры по правобережью реки Иртыш.

Вопросом изучения истории и этнографии казахов уделяли большое внимание А.Н. Букейханов и Г.Н. Потанин. Совершив поездку в Каркаралинский уезд в 1913 году, Потанин настоял на создании «киргизской комиссии», которая подготовила и издала в 1914 году анкету об охране памятников старины на русском и казахском языках [21].

Кропотливая работа по сбору и систематизации материалов по истории и этнографии казахов была проделана действительным членом ЗСОРГО Г.Е. Катанаевым. В своих публикациях ученый приводит подробные сведения о хозяйственной деятельности, материальной культуре и бытовом укладе прииртышских казаков и казахов Семипалатинского уезда «в их хозяйственной и домашней обстановке».

Таким образом, исходя из анализа вышеизложенных организованных Советской властью мероприятий в области культурного и политического просвещения, складывается картина того, как культура использовалась в качестве инструмента по внедрению в сознание людей господствовавших политических и партийно-государственных ценностей для духовного укрепления и упрочения общественно-политического строя. Применялись категоричные однозначные партийно-правительственные установки, классовый подход к художественным ценностям, проявлялось стремление грубого вмешательства в творческий процесс, достижение целей культурной политики административно-командными мерами.

Заключение.

Значительную роль в развитии образования Казахстана во второй половине XIX века сыграли радикально настроенные разночинцы, отбывавшие ссылку в Казахском крае. Народники активно выступали за широкое просвещение казахского населения и за открытие «Общества попечения о начальном образовании казахских детей» [22].

Таким образом, анализ источников показал, что культурный уровень населения области был низким. Процент грамотности и образовательный уровень жителей значительно отличался в разных социальных категориях и возрастных группах. Наибольшая численность грамотного населения была зарегистрирована среди городских жителей, принадлежащих к высшим слоям общества. Дети дворян, чиновников, почетных граждан и купцов составляли подавляющую часть состава учеников, учившихся и получивших высшее, среднее специальное и среднее образование. На долю крестьян мусульманской и православной веры приходилось наименьшее число учеников, среди этой категории был зафиксирован самый низкий процент грамотного населения.

Список использованной литературы

1. *Обзор Семипалатинской области за 1883 год. Семипалатинск, 1884. – С. 33.*
2. *Обзор Семипалатинской области за 1906 год. Семипалатинск, 1907. Приложение.*
3. *Обзор Семипалатинской области за 1901 год. Семипалатинск, 1902.*
4. *Обзор Семипалатинской области за 1903 год. Семипалатинск, 1904.*
5. *Подсчитано по: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т.84. Семипалатинская область. – СПб., 1905. – С. 10-16.*

6. Подсчитано по: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., Т.84. Семипалатинская область. – СПб., 1905. – С. 8-9.
7. Богданов И.Н. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР. Историко-статистические очерки. – М., 1964. – С. 16.
8. Полный свод законов Российской империи (П.С.З.). – С.-2, Т. 2, №1441.
9. Центр Документации Новейшей Истории ЦДНИ ВКО Ф.48. Оп. 2 Д.430. Л 4-5
10. Обзор Семипалатинской области за 1896 год. – Семипалатинск, 1897. – С. 40.
11. Обзор Семипалатинской области за 1900 год. – Семипалатинск, 1901. – С. 79.
12. Подсчитано по: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т.84. Семипалатинская область. – СПб., 1905 – С. 32-33.
13. Обзор Семипалатинской области за 1904 год. – Семипалатинск, 1905. Приложение.
14. Обзор Семипалатинской области за 1895 год. – Семипалатинск, 1896. – С. 92.
15. Совецание представителей Министерства народного просвещения и Переселенческого Управления по вопросу об открытии начальных училищ во вновь заселяемых местностях Сибири и Дальнего Востока //Вопросы колонизации. 1907, №7, С. 126.
16. Обзор Семипалатинской области за 1899 год. – Семипалатинск, 1900, – С. 83
17. Обзор Семипалатинской области за 1908 год. – Семипалатинск, 1909. – С. 115.
18. ЦДНИ ВКО. Ф. Р-417, Оп.1, Д.415, Л. 5.
19. Хазиахметов Э.Ш. Роль Западно-Сибирского отдела Русского Географического общества в изучении Казахстана (1905-1917 гг.) //Степной край: зона взаимодействия русского и казахского народов (XVIII-XX вв.). – Омск, 1998. – С. 146.
20. ЦДНИ ВКО. Ф. 74. Оп. 1. Д. 420. Л. 5-6.
21. Ремизов А.В. Омский краевед А.Н. Сидельников – исследователь Степного края. //Степной край: зона взаимодействия русского и казахского народов (XVIII - XX в.в.). – Омск, 1998. – С. 129.
22. ЦДНИ ВКО. Ф. 74. Оп. 1. Д. 183. Л. 16.

References

1. *Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1883 god. Semipalatinsk, 1884, S. 33.*
2. *Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1906 god. Semipalatinsk, 1907. Prilozhenie.*
3. *Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1901 god. Semipalatinsk, 1902.*
4. *Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1903 god. Semipalatinsk, 1904.*
5. *Podschitano po: Pervaja vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. T.84. Semipalatinskaja oblast'. Spb., 1905, S. 10-16.*
6. *Podschitano po: Pervaja vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii, 1897 g., T.84. Semipalatinskaja oblast'. Spb., 1905, S. 8-9.*
7. *Bogdanov I.N. Gramotnost' i obrazovanie v dorevoljucionnoj Rossii i v SSSR. Istoriko-statisticheskie ocherki. M., 1964, S. 16.*
8. *Polnyj svod zakonov Rosijskoj imperii (P.S.Z.), S.-2, T. 2, №1441.*
9. *Centr Dokumentacii Novejshej Istorii CDNI VKO F.48. Op. 2 D.430. L 4-5*
10. *Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1896 god. Semipalatinsk, 1897, S. 40.*
11. *Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1900 god. Semipalatinsk, 1901, S. 79.*
12. *Podschitano po: Pervaja vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. T.84. Semipalatinskaja oblast'. Spb., 1905, S. 32-33.*
13. *Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1904 god. Semipalatinsk, 1905. Prilozhenie.*
14. *Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1895 god. Semipalatinsk, 1896, S. 92.*
15. *Soveshhanie predstavitelej Ministerstva narodnogo prosveshhenija i Pereselencheskogo Upravlenija po voprosu ob otkrytii nachal'nyh uchilishh vo vnov' zaseljaemyh mestnostjah Sibiri i Dal'nego Vostoka //Voprosy kolonizacii. 1907, №7, S. 126.*
16. *Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1899 god. Semipalatinsk, 1900, S. 83*
17. *Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1908 god. Semipalatinsk, 1909, s. 115.*
18. *CDNI VKO. F. R-417, Op.1, D.415, L. 5.*
19. *Haziahmetov Je.Sh. Rol' Zapadno-Sibirskogo otdela Russkogo Geograficheskogo obshhestva v izuchenii Kazahstana (1905 - 1917 g.g.) //Stepnoj kraj: zona vzaimodejstvija russkogo i kazahskogo narodov (XVIII - XX*

v.v.). Omsk, 1998, S. 146.

20. CDNI VKO. F. 74. Op. 1. D. 420. L. 5-6.

21. Remizov A.V. Omskij kraeved A.N. Sidel'nikov – issledovatel' Stepnogo kraja. //Stepnoj kraj: zona vzaimodejstvija russkogo i kazahskogo narodov (XVIII - XX v.v.). Omsk, 1998. – S. 129.

22. CDNI VKO. F. 74. Op. 1. D. 183. L. 16.

ӘОЖ: 94 (574)

ҒТАМР: 03.20

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.02>

Б.А. Аманиязова^{1*}

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

Ақтөбе қ., Қазақстан

E – mail: baqdaqul-1977@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН: ЖЕТІСТІКТЕР МЕН ЖАҢА МАҚСАТТАР

Аңдатпа

Мақала Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне отыз жылдығына орай жазылған. Осы отыз жыл ішінде Қазақстан жеткен жетістіктер мен алға қойылған мақсат, міндеттер туралы айтылды. Мақаланы жазу барысында Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы, Президент Қ.Ж. Тоқаевтың мақалалары пайдаланылды. Ел өмірінде қандай елеулі оқиғалар болды, отыз жыл бұрын Тәуелсіздікке қалай қол жеткіздік, отыз жыл ішінде қандай қойылған міндеттерді атқардық, осы мәселелерге қысқаша шолу жасалынды. Ендігі төртінші онжылдықта еліміз қандай болады, неге басты назар аударылады деген сұрақтарға жауап ізделінді. Халықты еститін мемлекетті қалай құрамыз, Президент қалаған әділетті мемлекет дегеніміз қандай мемлекет, тарихтағы ақ таңдақтарды қалай ашамыз, тарихқа жаңаша көзқарасты қалыптастыру, ұлттық бірегейлікті бекіту, рухы бір, тілі бір ұлт қалыптастыру сияқты идеялары. Төртінші онжылдықта Президенттің алға қойған мақсаты қуатты мемлекет жасау, халықтың әлеуметтік жағдайын көтеру. Ел экономикасынан олардың игілік көруі. Бірақ оның бәріне Президент жалғыз жетпейді, «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» деген ұран әр қазақстандықтың жүрегінде, тілегінде болуы керек. Білек сыбана, бірлесе ел игілігі үшін қызмет еткенде ғана Тәуелсіздігіміз баянды болмақ. Бабалар аңсаған асқақ арман мәңгілік болып қалмақ.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, жетістік, мемлекет, мәңгілік, бірегейлік, отыз жылдық, жолдау.

Аманиязова Б.А.^{1*}

¹Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, преподаватель

г. Ақтөбе, Казахстан

E – mail: baqdaqul-1977@mail.ru

НЕЗАВИСИМЫЙ КАЗАХСТАН: ДОСТИЖЕНИЯ И НОВЫЕ ЦЕЛИ

Аннотация

Статья посвящена тридцатилетию Независимости Республики Казахстан. За эти тридцать лет были достигнуты успехи и поставленные новые цели, задачи. При написании статьи были использованы послания Первого Президента Нурсултана Абишевича Назарбаева народу Казахстана, статьи Президента Касым-Жомарта Кемеловича Токаева. За тридцать лет какие значимые события произошли в жизни страны, как мы добились независимости тридцать лет назад, какие новые задачи ставим перед собой, был сделан краткий обзор этих вопросов. Теперь уже в четвертом десятилетии мы ищем ответы на вопросы, каким будет наша страна в будущем, к чему будет уделяться основное внимание и ставим новые цели: как мы будем строить «слышащее государство», какое будет справедливое государство, как мы открываем белые пятна в истории, как мы формируем новый взгляд на историю, закрепляем национальную идентичность, создаем единую по духу и языку нацию. В четвертом десятилетии цель,

которую поставил Президент - создание сильного, развитого государства, повышение социального положения населения, духовный рост. Эту сильную страну мы будем создавать вместе.

Ключевые слова: *независимость, достижение, государство, вечность, идентичность, тридцатилетие, послание.*

B.A. Amaniyazova^{1*}

¹*Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, teacher*

Aktobe, Kazakhstan

E – mail: baqdaqul-1977@mail.ru

INDEPENDENT KAZAKHSTAN: ACHIEVEMENTS AND NEW GOALS

Abstract

The article is dedicated to the thirtieth anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan. They spoke about the achievements and goals that Kazakhstan has achieved over the past thirty years. When writing the article, the message of the first president N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan, articles of President K. zh.Tokayev were used. What significant events took place in the life of the country, how we achieved independence thirty years ago, what tasks we have accomplished over thirty years, and a brief overview of these issues was given. The answers to the questions of what our country will look like in the fourth decade, why the main attention will be paid to it. How to build a state that hears the people, what is a just state that the president wants, how to reveal the White choice in history, the formation of a new vision of history, the consolidation of national identity, the formation of a nation with the same spirit and language. In the fourth decade, the President's goal is to create a strong state and improve the social situation of the population.

Keywords: *independence, achievement, state, eternity, identity, thirtieth, anniversary, message.*

Кіріспе. Тәуелсіздік - кез келген мемлекеттің басты байлығы. Әр халық тәуелсіздікке түрлі жолмен жетеді, төңкерістер, соғыстар, ұлттық азат ету қозғалыстары арқылы жетіп жатады. Қазақстан үшін 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы халықтың тәуелсіздікке ұмтылысының басы болды. 1991 жылдың 16 желтоқсанында Қазақстан Республикасының Жоғары Кеңесі «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық Заң қабылдады. Биыл біз «Қазақстан Республикасы» деп аталатын егемен мемлекеттің Тәуелсіздігінің 30 жылдығын тойлағалы отырмыз.

Қазақстан Тәуелсіздік жылдарында халықаралық сахнада белгілі, дамыған, гүлденген елге айналды. 2021 жыл Президентімен Тәуелсіздіктің 30 жылдығы деп жарияланды.

Өзектілігі: Тәуелсіздіктің 30 жылында жеткен Қазақстанның жетістіктерін көрсету, Қазақстанның мемлекеттілігі, Қазақстан халқының бірлігін сақтау, нығайту үшін жасалып жатырған игі істерді айту, жастардың отан сүйгіштік сезімін күшейту.

1991 жылдың аяғында көптеген одақтас республикалар өз тәуелсіздігін жариялап үлгерді. Кеңес Одағы деген алып мемлекеттің орнында он бес тәуелсіз мемлекет пайда болды: Әзірбайжан, Армения, Беларусь, Грузия, Қазақстан, Қырғызстан, Латвия, Литва, Молдова, Ресей Федерациясы, Тәжікстан, Түркіменстан, Өзбекстан, Украина, Эстония.

Бұл біздің ұлы мақсаттарымыздың бірі болатын. Тәуелсіз елде еркін өмір сүру бабалар аңсаған асыл армандардың бірі болатын. 1991 жылдың 16 желтоқсанында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заң қабылданып, Қазақстан дербес даму жолына түсті. Отанымыз, тарихымыз, өмірімізге жаңаша қарап, жаңғырта бастадық.

Конституциялық Заң қабылданғаннан кейін президент пен үкімет алдында елдегі экономикалық және саяси жағдайды қалыпқа келтіру міндеті тұрды. Тәуелсіздікті нығайту үшін мемлекеттік нышандарды бекіту, жеке институттарды жасау, жеке ұлттық валютаны айналымға қосу, азаматтардың әлеуметтік экономикалық ахуалының төмен түсірмеу сияқты күрделі міндеттер атқарыла бастады.

Мақсаты мен міндеттері: 30 жылдық қарсаңында да Қазақстан халқы алдында үлкен міндеттер тұр. 30 жылдық өткенге көз жүгіртіп, болашаққа бағдар құратын, болашақты жоспарлайтын кезең. Осыған орай мақалада өткенімізден тәлім алып, болашаққа алып барар жақсы нәтижелерді көрсету, елдің болашағы жастарға тәрбие беру мақсаты көзделген.

Материалдар мен әдістемесі. Мақаланы дайындау кезінде Қазақстан Республикасының Тәуелсіз жылдарындағы жеткен жетістіктері жазылды. Тұңғыш Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың, Президент Қ.Ж. Тоқаевтың жолдауларында қойылған мақсат-міндеттер назарға алынып, талданды.

Қазақстан жастары сол 30 жылда жеткен жетістіктерден тәлім алып, еліміздің абыройын одан әрі асқақтатады деп ойлаймын. Қазақстанға білімді, білікті мамандар әлі де болса қажет. Бүгінгі білім алып жатқан жастар – ертең ел тізгінін ұстайтын қайраткерлер, саясаткерлер, басшылар. Өскелең ұрпаққа тәлім, тәрбие беретін педагогтар. Олардың жан-жақты, білімді, білікті болуы бәсекеге қабілетті елдің болашағы үшін маңызды.

Негізгі бөлім. Тәуелсіздік алғанға дейін Қазақстанның болашақтағы көп векторлы стратегиясын анықтаған саяси шешімдер де қабылданған болатын. Оның ішінде ең маңыздысы 1991 жылғы 29 тамыздағы әлемдегі ядролық қару қоры бойынша төртінші орында тұрған Семей ядролық полигонын жабу туралы Президент жарлығы болатын. Бұл әлемге Қазақстанның бейбітшілікті қалайтын, ядролық қаруды қолдамайтын қауіпсіз мемлекет екенін паш етті. Қазақстанның бастамасын қолдаған Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясының 2009 жылғы 2 желтоқсандағы алпыс төртінші сессиясы бір ауыздан 64/35 резолюция қабылдап, 29 тамызды ядролық жарылыстарға қарсы халықаралық күрес күні деп жариялады. Көпұлтты елде азаматтық тұрақтылық пен ұлт аралық келісімді қолдау үшін «Қазақстан халықтарының Ассамблеясы» құрылды. 12 желтоқсанда Президент жарлығымен Қазақстанда 1986 жылы 17-18 желтоқсан оқиғаларына қатысқаны үшін жауапқа тартылған азаматтар ақталды.

Тәуелсіздік жылдары Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) толыққанды мүшесіне айналды, сонымен қатар Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымының (ЕҚЫҰ), Шанхай ықпалдастық ұйымының (ШОС), Тәуелсіз мемлекеттер достастығының (ТМД), Еуразиялық экономикалық одақтың (ЕАЭС) және басқа да ұйымдардың мүшесі. ЕҚЫҰ Саммитінің үзіліс жасап қайта өтуі – Қазақстанның аталмыш ұйымға төрағалығының нәтижесі еді. Саммит қорытындысы әлемдік саясатқа «еуразиялық қауіпсіздік», «Астана рухы» сияқты ұғымдары арқылы қауіпсіздік пен біріге жұмыс жасаудың жаңа түсінігін әкелді. Түрлі діни конфессиялардың диалог құрып, бейбітшілікті дәріптеуге шақырды.

1994 жылдың 6 шілдесінде Қазақстан Республикасының Жоғары Кеңесі саяси және экономикалық мүддеден шыға отырып, астананы көшіру туралы шешім қабылдады. Бұл тарихи шешім еді. Қазақстанның жаңа бас қаласының еліміздің қақ төрінен бой көтеруі Тұңғыш Президенттің теңдесі жоқ жобасы болатын. Астана (қазір Нұр-сұлтан) Тәуелсіз Қазақстанның мақтанышы. Нұр-Сұлтан – ұлттық идеяның жүзеге асуы, соның нақты көрінісі. Аз ғана уақыттың ішінде Қазақстанды әлемге танытқан әдемі қала ЮНЕСКО-ның «Бейбітшілік қаласы» марапатына ие болды.

Бүгінде Қазақстан 18,8 млн халқы бар көп ұлтты мемлекет. Экономикалық әлеуеті жоғары қарқынды дамып келе жатқан, «Тыңдайтын мемлекет» тұжырымын шындыққа айналдыруға ұмтылған, қоғамға есеп беретін кәсіби мемлекетке айналуы көздейді. Елдегі реформаларға қарамастан, инфрақұрылымды дамыту, жерлерлі игеру, орталықтар, облыстар мен өңірлердің қуатын арттыру, шикізат экономикасынан жедел «жасыл», инновациялық экономикаға өту, сауда экономикалық өкілдіктер мен халықаралық жобаларда өз әлеуетін толық ашу сияқты нәрселерді бекіту керек. Қазақстан аумақта көшбасшы позициясында тұр, егер тиімді әрекеттер мен шараларды қабылдай алса, бәсекеге қабілетті экономикасы бар он мемлекеттің қатарына енуге үлкен мүмкіндігі бар. Тәуелсіз Қазақстан 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясында көрсетілген жеті басымдықты іске асыруға күш салып жатыр. Олар: ұлттық қауіпсіздік, саяси тұрақтылық пен қоғамның топтасуы, Қазақстанның әр азаматының денсаулығы, білімі мен әл-ауқаты, энергетика қорлары, инфрақұрылым, оның ішінде байланыс пен көлік, кәсіби мемлекет. Елбасы 2030 жылы ұрпағымыз әлемдік оқиғалардан тысқары қалмайтын, жан-жақсы дамыған елде өмір сүреді. Олар өмір сүретін Қазақстан Қытай, Ресей және Мұсылман әлемінің мәдениеті мен экономикасын байланыстыратын буын болады деген болатын. Осы идея қазақ елін нақты мақсаттар қойып, соларға жетуге көмектесіп келеді. Қазір біз тәуелсіздік пен еркін өмірдің маңызы мен алғашқы нәтижелерін айқын сезіне аламыз.

Экономикалық саясаттың басым бағыттарының бірі – агро өнеркәсіптік кешен. Осы саланың бәсекеге қабілеттілігін арттыру керек. Бәсекеге қабілеттілік мәселесін шешу мақсатында түрлі шаралар қабылданып жатыр, агроөнеркәсіптік кешенді тұрақты дамыту тұжырымдамасы іске асырылып, ауыл шаруашылық саласына мемлекеттік қолдау көрсетіліп жатыр. Қабылданып жатырған шаралардың ішіндегі ең маңыздысы – халықты азық-түлікпен толық қамту, аграрлық саланы экспортқа бағдарлау. Елбасының 2011 жылғы Жолдауында «біз әр кезде еліміз үшін екі мәселені шешетін боламыз, біріншісі – азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, екіншісі – экспортты әртараптандыру» [1, 4], - деп атап өткен еді. Осыны жүзеге асыру үшін Үкімет агроөнеркәсіп кешенін дамыту үшін күш салатын болады. Бұдан он

жыл бұрын Үкімет осы кешенді дамытудың бес жылдық жоспарын әзірлеп, талқылаған еді. Сол кезеңде ауыл шаруашылық саласының 65 секторы талданып, мемлекет аумағында және одан тысқары өнімдерді шығару үшін перспективалы 8 бағыт таңдалып алынған болатын. Олар: 1) астық және одан өңделген өнімдерді экспорттау; 2) ет және ет өнімдерін экспорттау; 3) сүт және сүт өнімдері; 4) май өнімдері; 5) құс шаруашылығы; 6) көкөніс пен жеміс-жидек саласы; 7) ақ қант пен қант қызылшасын өндіру; 8) жұқа тері өндіру.

Ел Тәуелсіздігінің 20 жылдық қарсаңында ауылды өркендету болашағын осылай көрген еді. Сол кезеңде 2014 жылы аграрлық саладағы еңбек өнімділігін екі есеге, 2020 жылға қарай төрт есеге арттыру міндеті қойылған болатын. Сонымен қатар тамшылатып суғару технологиясымен жеміс-көкөніс өнімдері өндіруді арттыру, етті бағыттағы құс шаруашылығын дамыту, технологиясы дамыған ет комбинаттарын іске қосу, қазақстандық астық экспортын сапасын жоғарылату үшін қуатты элеваторлар мен сақтайтын термналдарды дамыту, қосымша құны жоғары бәсекелесе алатын өнімдер шығару міндеттері әлі де өзектілігін жойған жоқ.

30 жылда Қазақстан көптеген жетістіктерге жетті, жеткен табыстар бұдан да ауқымды, салмақтырақ болуы керек еді. Екі модернизация жүзеге асырылды. Біріншісі жаңа мемлекеттің қалыптасу кезеңі, жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға өтуді, саяси және экономикалық жүйенің дамуын қамтыды. Екінші модернизация «2030 стратегиясын» қабылдау кезеңі мен жаңа экономикалық өсумен қатар жүрген астананы көшіру стратегиялық шешімнің қабылдануын қамтыды. Қазір біз үшінші модернизацияны бастан өткеріп жатырмыз. Бес бастапқы міндеттерді жүзеге асыруымыз керек: технологиялық модернизация; бизнес-ортаны түбегейлі өзгерту және кеңейту; макроэкономикалық тұрақтылық; адам капиталының сапасын арттыру; қауіпсіздік пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес. Биылғы жыл ел Президенті атап өткендей той-думанның, пафосқа толы жай шаралардың емес, нақты іс-әрекеттермен, жобалармен есте қалатын жыл болады. Мерейлі жыл экономикалық және саяси реформалар, цифрландыру, балалар мен мүгедектердің құқықтарын қорғау, экология мәселелерін шешу жылы болады. Бұл өз уақытында және даналықпен қабылданған шешім, тарихи күндерді идеялық тұрғыдан атап өту өте маңызды.

Бар мемлекет сияқты Тәуелсіз Қазақстан да халқының әл-ауқатының жоғары болғанын, заманауи технологияға негізделген дамыған экономикасы бар, сыртқы саясатта тең құқықты қарым-қатынасқа түсе алатын мемлекет болуға ұмтылады. Тәуелсіздік өте нәзік нәрсе, оны қорғау, сақтау барлық азаматтың борышы екенін ұмытпау керек.

«Алдағы төртінші онжылдықтың бізге жүктейтін міндеті – қуатты елдің иесі және кемел халық болу. Бұл жолда саяси-экономикалық реформаларды және сананы жаңғырту үдерісін жалғастырып, заман талабына бейімделген ұлттың жаңа болмысын қалыптастыруымыз қажет» [2, 6].

Ендігі 4 онжылдықтағы ұлттық дамудың басты мақсаттары – өз тарихымызды саналы қабылдау, шынайы бағалау, мемлекеттік тілдің әлеуметтік қорын кеңейту механизмдері, жер мәселесі, Отан сүйгіштіктің жаңа қырлары, ұлттық бірегейлікті нығайту. Бұл сұрақтар өзара тығыз байланысты және елдің болашағы үшін маңызға ие. Тәуелсіздіктің басында қабылданған «алдымен экономика, сосын саясат» формуласы өз міндетін атқарып болды. Бүгінгі шындықтың қалауы – ұлт ретінде даму үшін идеялық негіздерді анықтау болып отыр [3, 5]. Ел президенті біздің алға қозғалуымыздың басты мақсаттарының бірі халық алдында жауап беру қағидасына негізделген қуатты және тиімді мемлекет болуы керек деп атап өтті.

Жауапты болу қағидасыны толыққанды «естуші мемлекетті» жүзеге асыруды, мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы сенімнің жоғары болуын, азаматтық құқықты қамтамасыз етуді, барлық азамат үшін тең мүмкіндіктер беруді көздейді. Бұл жерде саяси саланы либералдауға көңіл бөлініп отыр. Бірқатар шешімдер қабылданды. Оның ішінде партиялар, митингтер мен сайлау туралы заңдарға өзгеріс енгізілді. Ауыл әкімдерін сайлау өтейін деп жатыр. Бұл маңызды қадам деп ойлаймын. Себебі бұл жергілікті басқаруды жетілдіруге, әр азаматқа өзі тұратын жерде өзін қожайын ретінде сезінуге мүмкіндік береді. Біздің ел үшін маңызды әрі бастапқы факторлардың бірі азаматтардың әлеуметтік қанағаттануы болып табылады. Себебі адамдардың өмір сүру сапасын жоғарылатпай, елдің жеткен жетістіктері мен халықаралық табыстары туралы мақтану артық болар еді [4].

Тағы бір Президент алға қойған маңызды стратегиялық мақсаттардың бірі – қазақстандық ұлттың бәсекеге қабілеттілігінің жоғары деңгейіне жету. Бұл тез өзгеріп отырған талаптарға жедел бейімделу, адами және әлеуметтік капиталды арттыру, сапалы жетілдіру, азаматтық позицияны, Отан сүйгіштікті көрсету, білімділік, дені сау прагматизм, ел тағдыры үшін жауапты болу дегенді білдіреді. Ұлт сапасы оның азаматтарының сапалығынан тұрады. Сондықтан елімізде талантты жастарды қолдау керек. Ұлттық

бірегейлік «жоғарыдан» берілетін нәрсе емес, оны қалыптастыру керек. Оны қалыптастыру процесінде мемлекет белсені қатысуы керек. «Естуші мемлекет» тұжырымдамасын жүзеге асырған екі жыл ішінде қазақстандықтардың құндылықтарын анықтап, жүйелене бастады десе де болады. Міне солар жаңа ұлттық бірегейліктің негізіне айналады [5]. Ұлттық бірегейлікті жасау үшін қалыптасқан қоғамдық сананы түбегейлі өзгерту қажет емес. Қазіргі қазақстандықтар бұдан 30, 20, тіпті 10 жыл бұрынғы отандастары-мыздан ерекшеленеді. Қоршаған органы, сол ортадағы өз орнын түсіну өзгерді, мүмкіндіктер мен мақсаттарды құндылықтар пайда болды, Біз көпұлтты мемлекет пен көпдінді қоғам ретінде бірігуде үлкен тәжірибе жинадық[6]. Біздің бөлісеріміз бен үйренеріміз көп. Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» мақаласында «модернизация жаңа құндылықтар үшін өткенімізден бас тарту емес. Шын мәнінде ұлттық мұрамызды адамзаттың ең жақсы заманауи жетістіктері арқылы сақтау мен байыту болып табылады» деген еді [7]. Жаңа ұлттық бірегейліктің жүйе құратын өзегі қазақ халқы, бірақ ол оны өзге ұлттармен етене араласа отырып жасайды. Бұл біздің ерекшелігіміз және нақты артықшы-лығымыз. Ұлттық бірегейліктің айнымас компоненті ана тілі болып табылады. Тіл-халықтың жаны. Ал халық даналығы кемедегінің жаны бір демей ме?!

Қорытынды. Тарихи түбірімізді анықтау, ұлттық тарих беттеріндегі ақ таңдақтарды зерттеу Тәуелсіздіктің отыз жылында да өз маңызын жойған жоқ. Тарихымызға жаңаша көзқарас тұрғысынан қарай бастадық. Ғылыми тұрғыдағы «тарихи түгендеу» табиғи процесс. Себебі онсыз тарих ғылымы дамымаған болар еді. Әрбір жаңа зерттеу бізге жаңа деректерді ашады, белгісіз оқиғаларды көрсетеді. Біздің тарих тарихи сәттерден ғана тұрған жоқ. Өткенге көз жүгіртсек түрлі жеңістер мен белгілі жетістіктердің болғанын байқаймыз. Сондықтан өзімізді құрбан етіп көре берудің де дұрыс емесін мойындауымыз керек. Тарихи өзіндік санамызды қалыптастыруда оның өз кедергісі бар деп ойлаймын.

Тарихты зерттеу кезінде ежелгі заманға көп назар аударамыз. Қазіргі жастар ата-анасы куә болған процестерден гөрі қазақ хандары туралы мәліметтерді молырақ біледі. Ал өткен отыз жыл уақыт біздің халықтың басынан өткен ең маңызды кезеңдердің бірі. Сол себептен жаңа тарихты зерттеуге, зерделеуге, насихаттауға көп көңіл бөлу керек. Ол тарих ұлттық мүдде тұрғысынан қаралып жазылуы тиіс.

Отыз жылды еңсердік. Талай белестерді бағындырдық. Ендігі төртінші онжылдықтың бізге артқан міндеті қуатты мемлекетке айналу, қазіргі заманда өмір сүре білетін ұлттың жаңа болмысын қалыптастыруымыз керек. Бұл тұтас халықтың болашақ алдындағы міндеті, оның ішінде өскелең ұрпақты білім, ғылым нәрімен сусындататын тәрбиешілер, ұстаздар, оқытушылар алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі.

Әділетті, халықты еститін мемлекет құруды жоспарлап отырымыз. Бірақ халықтың әл-ауқатын, олардың материалдық жағынан жақсы өмір сүруін жақсарта алмасақ ел ретінде халықаралық сахнада жеткен жетістіктеріміздің ешқандай мәні жоқ екенін түсінуіміз керек. Жер асты мен үстіндегі ел байлығының игілігін, қарқындап дамып келе жатқан ел экономикасының жақсылығын көрсету - ел Президентінің алға қойған мақсаты. Біздің халықтан артық байлығымыз жоқ. Әділетті мемлекеттің басты мақсаты тұрғындарды әлеуметтік тұрғыдан жағдайын жақсарту, олардың мүддесін мүлтіксіз қорғау болуы керек. Сол қасиетті ұғымды болашақ ұрпақтың санасына ендіре алу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ғабитов Т.Х. Қазақ философиясы. – Алматы: Раритет, 2011. – 280 бет
2. Егемен Қазақстан тарихы: тәуелсіздікке 20 жыл [Мәтін]: тарихи-құжаттық зерттеу/ Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, Мемлекет тарихы институты; құраст.: Б. Ғ. Аяған, Х. М. Әбжанов, Г. Р. Нұрымбетов. – Алматы: Раритет, 2011. – 395 бет
3. Қазақстан Республикасы мемлекеттік тәуелсіздігінің жиырма жылдығы декларациясы. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2012. – 176 бет+8 бет түрлі түсті суретті жапсырма.
4. Назарбаев Н.Ә. Болашақтың іргесін бірге қалаймыз. Жолдау. – Астана, 28.01.2011.
5. Тоқаев Қ-Ж. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. – Астана, 2020.
6. Тоқаев Қ-Ж. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. Мақала. – Астана, 2021.
7. Төлепберген Б. Ұлттық идея-тәуелсіздік тұғыры: Ғылыми-танымдық талдаулар мен публицистикалық толғаулар. – Алматы, 2016. – 240 бет.

References:

1. Ğabitov T.H. Qazaq filosofiiasy. – Almaty: Raritet, 2011. – 280 bet

2. Egemen Qazaqstan tarixy: täuelsizdikke 20 jyl [Mätin]: tarihi-qūjattıyq zertteu/ Qazaqstan Respublikasy Bilum jäne ğylym ministrlygi, Memleket tarixy instituty; qūrast.: B.Ġ.Aiaġan, H.M.Ābjanov, G.R.Nūrymbetov. - Almaty: Raritet, 2011.- 395 bet

3. Qazaqstan Respublikasy memlekettik täuelsizdiginıñ jıyrma jylıdyġy deklaraciiasy. Almaty: «Qazaq enciklopediiasy», 2012. – 176 bet+8 bet türlı-tüsti suretti japsyrma.

4. Nazarbaev N.Ā. Bolaşaқтыñ irgesin birge qalaimyz. Joldau. – Astana, 28.01.2011.

5. Toqaeв Q.-J. Abai jäne XXI ġasyrdaġy Qazaqstan. – Astana, 2020.

6. Toqaeв Q.-J. Täuelsizdik bärinen qymbat. Maqala. – Astana, 2021.

7. Tölepbergen B. Ūlttyq ideia - täuelsizdik tüġyry: Ğylymi-tanymdyq taldaular men publicistikalyq tolġaular. – Almaty, 2016. – 240 bet.

ӘОЖ 930.22
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.03>

Khazretali Tursun <https://orsid.org/0000-0001-9950-7212>

Ж.Дюсембаева¹ *, Б.А. Жамелов², Х.М. Тұрсұн³

¹ Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің докторанты.

E-mail: kzhadyra@gmail.com

Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

² Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университетінің докторанты.

E-mail: zhamelov_b@fmsh.nis.edu.kz

Түркістан, Қазақстан Республикасы

³ Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы. Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ЖӘНЕ «АҚ ЖОЛ» ГАЗЕТИ

Аңдатпа

Мақалада «ұлттық идея» және «мемлекеттік идея» ұғымдары қатар қолданылады. Осы екі ұғымның арақатынасы нақтылауды қажет етеді. Көпұлтты болып қалыптасқан Ресей сияқты елдерде ұлттық идея дегеніміз этникалық мағынаны білдірмейді. Ал моноұлттық болып қалыптасқан қазақ қоғамы үшін «ұлттық идея» мемлекет қалыптастырушы қазақ ұлтының мүддесіне барынша жақын. Бұл жағдай, әсіресе, XX ғ. бас кезіндегі қазақ ұлттық бірегейлігінің орнығуы кезеңіне тән болатын. Түркістан Республикасында Орталық биліктің баспасөз органы болып жарық көрген (1920-1925 жж.) «Ақ жол» газеті ұлттық идеяны насихаттаушы ғана емес, оны қалыптастырушылық қызметін де атқарған еді. Мақала осы тарихи құбылысқа баға беруге арналады.

Кеңестік билік кезеңінде қалыптасқан көпэтностық қауымдастық бұл ұғымға жаңа мазмұн беріп, қазіргі кезеңде ұлттық идея ұғымы мемлекеттік идеяға ұласты Тар этникалық ауқымнан шығып, әлеуметтік-мәдени мәнге ие болды.

Кілтті сөздер: ұлттық және мемлекеттік идея, ұлттық идея қызметі, ұлттық бірегейлік, messiанизм, «Ақ жол» газеті, Түркістандағы этносаяси үдерістер, ұлттық-территориялық межелеу.

Дюсембаева Ж.¹ *, Жамелов Б.А.², Тұрсұн Х.М.³

¹ докторант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета.

E-mail: kzhadyra@gmail.com, Шымкент, Республика Казахстан

² докторант казахско-турсецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави.

E-mail: zhamelov_b@fmsh.nis.edu.kz, Туркестан, Республика Казахстан

³ профессор казахско-турсецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, доктор исторических наук.

E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz, Туркестан, Республика Казахстан

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ И ГАЗЕТА «АК ЖОЛ»

Аннотация

В статье параллельно используются понятия «национальная идея» и «государственная идея». Соотношение этих двух понятий требует уточнения. В таких странах, как многонациональная Россия, национальная идея не означает этническую. А для мононационального казахского общества «Национальная идея» максимально приближена к интересам национально-государственной казахской нации. Особенно это было характерно для периода становления казахской национальной идентичности в начале XX в. Издан в республике Туркестан как печатный орган центральной власти (1920-1925 гг.) Газета "Ак жол" работала не только пропагандистом национальной идеи, но и ее формирователем. Статья будет посвящена оценке этого исторического явления.

Сложившаяся в период советской власти полиэтническая общность придала этому понятию новое содержание, а на современном этапе понятие национальной идеи вышло из узкого этнического диапазона и приобрело социокультурное значение.

Ключевые слова: национальная и государственная идея, национальная идейная деятельность, национальная идентичность, мессианизм, газета «Ак жол», Этнополитические процессы в Туркестане, национально-территориальное размежевание.

Dyusembekova Zh.¹ *, Zhamelov B.A.², Tursun Kh.M.³

Shymkent, Republic of Kazakhstan

¹PhD student of the South Kazakhstan State Pedagogical University.

E-mail: kzhadyra@gmail.com

Shymkent, Republic of Kazakhstan

²PhD student of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yesevi.

E-mail: zhamelov_b@fmsh.nis.edu.kz

³Doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yesevi.

E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

NATIONAL IDEA AND NEWSPAPER "AK ZHOL"

Abstract

The article uses the concepts of "national idea" and "state idea" in parallel. The relationship of these two concepts requires clarification. In countries such as multinational Russia, a national idea does not mean an ethnic one. And for a mono-national Kazakh society, the "National Idea" is as close as possible to the interests of the national-state Kazakh nation. This was especially characteristic of the period of formation of the Kazakh national identity in the early twentieth century. It was published in the Republic of Turkestan as a printing organ of the central government (1920-1925.) The newspaper "Ak Zhol" worked not only as a propagandist of the national idea, but also as its shaper. The article will be devoted to the assessment of this historical phenomenon.

The polyethnic community that developed during the Soviet period gave this concept a new content, and at the present stage the concept of the national idea has emerged from a narrow ethnic range and acquired socio-cultural significance.

Keywords: national and state idea, national ideological activity, national identity, Messianism, newspaper "Ak Zhol", Ethnopolitical processes in Turkestan, national-territorial demarcation.

Кіріспе

Ұлттық идея ұғымына бастапқы кезде қоғамтанушы ғалымдар мен саясаткерлер аса сақтықпен қарағаны, тіпті өршелене қарсы шыққаны белгілі. Мәселеге айқындық беру үшін Энтони Смиттің этнос дегенімізді тиесілігі мынадай критерийлермен айқындалатын адамдардың ортақтығы: 1) аты, 2) шығу тегінің ортақ мифтері, 3) жалпы тарих және мәдениет, 4) мәдени нормалар мен құндылықтардың ортақ жүйесі, 5) белгілі бір аумақпен ассоциативті байланыс және 6) ынтымақтастық сезімі [1, p.49.] деген тұжырымын тиянақ ретінде қолданамыз. Этностың өзінің бірегейлігін тануы - ұлттың қалыптасуына өзек болады. Ұлттық мүддені қорғау ұлтшылдыққа ұласады. Ал ұлтшылдықтың өзі қалыптасу ортасына орай екі бағыты қалыптасқандығы белгілі. Оның біріншісі шартты түрде азаматтық (Батыс Еуропада ұлттық

мемлекеттер қалыптасу барысында дүниеге келген («евронационализм») және этникалық (XX ғ. басындағы отаршылдыққа қарсы күрес барысында қалыптасқан) деп жіктейді [2, с.439] шетелдік ғалымдар.

Ел (кең мағынасында – мемлекет) – кеңістік пен уақыт арасында өмір сүретін территориясының, онда мекендеген халқының болуымен біртұтас мемлекеттік басқаруымен бекітілген «тірі» организм болғандықтан да ұлттық идеяға жүгінбей тұра алмайды. Елдің қоғамдық дамуының алысты болжаған стратегиялық бағдары.

Елді форма ретінде қалыптастырушы бастаулар – территория, онда тұратын халық, біртұтас мемлекеттік басқару сияқты факторлар ұлттық және азаматтық мүдделерді алдыңғы орынға шығарады.

Осыған байланысты Дж.Комарофф «Евронационализм мен этнонационализм мәндік тұрғыда бір-біріне қарама-қарсы қойылады: содан барып олардың қақтығысы немесе өзара түсіністікке ұмтылған келіссөздерінде мойындамаушылық пен түсінбестік келіп шығады» [3, с.59-60] деген тұжырымы ұлттық идеяның мәні мен функцияларының диалектикалық даму процесін түсінуге айқындық береді. Ұлттық идеяның тарихи алғышарттары. Қазақ дәстүрлі қоғамының тарихынан (XV ғ. ортасы – XX ғ. бас кезі) ұлттық идеяның болғанын және қызмет еткендігіне көптеген мысалдар келтіре алады. Осы аталған кезеңде ұлттық идея қазіргі заманғы классикалық өлшемдерге толық сай келмегенімен де ұлтпен бірге қалыптасып, өмір сүрді. Содан да оны шартты түрде ұлттық идеяның тарихи алғышарттары деп қолданып отырмыз. Дәстүрлі қоғамда ақын-жыраулар институты А.Байтұрсынов баспасөзге қатысты айтқанындай, «халықтың басы, көзі, құлағы, тілі» қызметін атқарды деп бағалаймыз. Қазақ хандығы дәуіріндегі ақын-жыраулардың шығармашылығында ұлттың арман-мұраты тілмен бейнеленіп, халыққа жетіп жатты. Ол шығармаларда көтерілген ұлттық идеялар дәстүрлі тарихи жадты қалыптастыру арқылы ұлттық рух пен сананы шыңдады (Жиембет, Ақтамберді, Махамбет, Нысанбай және т.б.). Жоңғар шапқыншылығы кезеңінде Отанды қорғау ұлттық идеяның өзегі болды. Ұлттың яғни этнонационализм аясында «жоңғар, қалмақ, шүршіт» түрінде жаудың бейнесі қалыптасты. Сол кездің тарихи жырларында «атаңа нәлет ит қалмақ» деген формула ауызша деректерде жиі кездесетін штамға айналды. Осыған байланысты С.Қирабаев қазақ әдебиетінің тарихына зер сала қараған адам жалғасып, үзілмей келе жатқан «халықтың бірлігі, тәуелсіздік, ешкімге бодан болмай, дербес ел болу идеясын» [4] көретіндігін жазады.

Негізгі бөлім. Ұлттық идея қандай қоғамда болса да мемлекет қалыптастырудың және оны дамытып, өркендетудің өзегі болатындығы белгілі. Ұлттық идеяның мазмұны мен сипаты ұлттың мемлекеттілігінің түріне қарай эволюциялық өзгерістерге түсіп отыратындығы байқалады. Бұл жағдайдың мысалын Қазақ елі мен жерінің Ресей империясының бодандығында болған кезеңдегі тарихи оқиғаларға талдау жасау арқылы көз жеткіземіз. Отарлық жағдайда ұлттың бірегейлігінің қалыптасуына тосқауыл қойылады. Тіл, дін, діл, ұлттық рух сияқты рухани мәселелер: жер, шаруашылық жүргізу, билік, сот жүйесі сияқты саяси мәселе-лер дәстүрлі қоғамдағы мәнін жойып, отарлық билік орнатқан қоғамдық қатынастарға сай модерниза-циялана бастайды. Отарлық сипаттағы модернизациялық процестердің ұлттық мүддені мүлдем ескермей жүргізілуі – жаңа қалыптасып келе жатқан ұлт зиялыларының халыққа жүгінуіне алып келді. Оның мәні – қоғамда іске асырылып жатқан өзгерістердің ақ-қарасын ажыратудан бастап, осы модернизациялық процесте ұлт ретінде жойылып кетпеудің шараларын ұсынуға дейінгі күрескерлік әрекеті ұлттық идеяны қалыптастыру және насихаттауға бастау болды.

Осы мәселеде ұлттық баспасөз аса маңызды рөл атқарды. Соның жарқын көрінісі ретінде отарлық билік ұлттық мемлекеттілікті жоюға бағытталған реакциялық әрекеттерін жүргізіп тұрған шақтың өзінде 1911 ж. Троицк қаласында Ғұмар Қараш пен Буриннің «Қазақстан» атты газет шығаруынан көреміз. Газет атауының өзі біртұтас қазақ жерін Орынбор, Батыс Сібір, Түркістан генерал губернаторлығы, Закаспий округіне бөліп тастаған жағдайда болашақ ұлттық мемлекеттілікті ұсынған ұлттық идеяға айналғандығын көреміз. Осындай ұлттық идеяны атауының өзімен жарнамалап жарыққа шыққан басылымның бары-жоғы төрт саны ғана жарыққа шықты. 1913 ж. М.Сералиннің редакторлығымен жарыққа шыққан «Айқап» газетінің атауы да осынай ұлттық идеядан туындағандығын редактордың өзі жазады.

Ал 1913 ж. 1 ақпанында Орынбор қаласында А.Байтұрсынов, М.Дулатовтардың ұйымдастыруымен, Ф.Оразалиевтің демеушілігімен жарыққа шыққан «Қазақ» газеті «қырғыз-қайсақ», «қырғыз» деп бұрмаланған ұлтымыздың «қазақ» атауын жаңғыртуы арқылы ұлттық идеяның қызметін атқарып тұрғандығы аңғарылады.

XX ғ. бас кезінде ұлттық баспасөзбен бірге ұлттық кітап басу ісі де қалыптаса бастағандығы белгілі. Ауыз әдебиетінің үлгілері, лиро-эпостық жырлар, діни желідегі нәзирашыл ақындардың дастандары осы кезде көптеп жарық көре бастады. Осы кітап басу ісіндегі ұлттық идея қалыптастыру мен оны халық арасында насихаттауға арналған кітаптардың алғашқысы А.Байтұрсыновтың «Маса» өлеңдер жинағы [5].

Ал М.Дулатовтың «Оян, қазақ» кітабы сол кезең үшін құбылыс болды. «Қанеки, оян, қазақ, көтер басты» [6] деп ұрандатқан жыр жинағы патша өкіметінің цензурасына ілігіп, қуғын көруі онда көтерілген ұлттық идеяның өміршеңдігінен еді. Осы кітаптан соң «Жатпа, қазақ!», «Тұр, қазақ!» атты кітаптар да жарыққа шыққандығын ескерер болсақ, отарлық билік бодандықтың ұйығына шым батырған ұлттық ой сананы серпілту үшін осындай саяси-әлеуметтік жүк арқалаған шығармаларға деген сұраныс болғандығы аңғарылады.

Материалдар мен әдістер: Дереккөздерді талдау арқылы зерттелетін үдерістерге объективті көзқарасқа негізделді. Тарихты зерттеудегі ұлттық идея авторға объективті тұжырымдар қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар зерттеу әдістері ретінде нақты, салыстырмалы талдау, жүйелеу, салыстыру, хронологиялық, ретроспективті әдістер жүргізілді.

Нәтижелерді талқылау: Ұлттық идеяның көтерілуі және оған түрткі болған саяси-әлеуметтік факторлар жөнінде. А.Сейдімбектің айтуынша, этнос жадының қожырай бастауы ұлттың бірегейлігін дүбараландырады. «Этнос мүлде өлімге бойұсынғанда сол этнос аясында бірін-бірі түсінбейтін, бірін-бірі түсінгілері де келмейтін бірнеше әлеуметтік топтар пайда болады... нағыз ұлтжандылық пен мемлекетшілдіктің сыналар жері де осы болса керек» [7, Б.46-47] деп жазады. Бұл тұжырым маркстік таптық теория ықпалында қоғамды антогонистік топтарға бөлген жіктелісті емес, керісінше, рухани деградацияға ұшыраған қоғамдағы әлеуметтік жіктелісті көрсетіп отыр деп түсінуіміз керек. Демек, отарлық биліктің өз боданындағы халықты ұлтсыздандыруға бағытталған әрекетінің нәтижесі – осы рухани деградация болатын. Ол деградация ұлттық тұтастыққа сызат түсіретін еді. Отарлық билік тұсында дәстүрлі қоғамдағы ұлттық құндылық – рушылықпен, мемлекетшілік – жершілдікпен, қайраткерлік – мансапқұмарлықпен алмаса бастады.

Ұлттық идея ұлтты қалыптастырушы саяси, идеологиялық, мәдени-рухани құрауыштардың қатарында дүниеге келеді және олар бірін-бірі толықтырып отырады. Осы тұрғыдан алып қарағанда қазақ ғалымдары ұлттық идеяның «бес ғасырдан астам тарихы бар» [8] деп, мәселені Қазақ хандығының құрылуымен байланыстырады. Бұл тұжырымға қатысты айтарымыз, аталған кезеңде қазақ халқы ұлт болып қалыптаса қоймағандығын ескерер болсақ, «ұлттық идея» атауына басқаша мән берген дұрыс болар еді. Осы кезеңде халықтың жаңадан дербес, қазақ атауымен мемлекет болып шаңырақ көтерген арман-мұраты мемлекеттілікті нығайту, ортақ территорияны қалыптастыру, дербес ұлт болып ұйысу болғандығы белгілі.

Зерттеу нәтижесі: Дәстүрлі қоғамның Қазақ хандығы тұсындағы томаға-тұйық шаруашылығы мен рулық-патриархалдық құрылымының нарықтық қатынасқа негізделген патшалық Ресейдің отарлық басқыншылығына төтеп бере алмауы ұлттық идеяның мазмұны мен сипатына өзгеріс ала келді.

XVIII ғасырдың соңынан бастап отарлық билікке қарсы бас көтерген халық бұқарасы қозғалыстарының саяси дәлеліне айналған ұлттық мұраттар – бодандықтан құтылып, тәуелсіз ел болудың өзегін құраған еді. Осы тәуелсіздікті басты мақсат тұтқан ұлттық идеяның материалдануы, яғни іске асуының көріністері 1839-1847 жж. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің әрекеттерінде көрініс тапты. Көтеріліс барысында отарлық биліктің қуатты әскери-бюрократиялық әлеуетімен бетпе-бет келген осы дөкір күштің барлық ауыртпалығын бүкіл болмысымен сезінген қазақ халқының тарихи санасында қарулы күрестің жеңілісінен соң «Зар заман» ақындарының шығармашылығы арқылы қалыптасқан торығушылық идеясын да ұлттың саяси көңіл-күйін білдерген идеялардың қатарында атауымызға болады. Тұтастай философиялық қатпарларды құраған торығушылық концепциясының ішінде ертеңгі күннен үміт күткен оптимистік қоғамдық-саяси ой өріс алды.

Қазақ ұлт-азаттық қозғалысының саяси күрес кезеңіне жол ашқан XX ғ. бас кезі ұлттық идеяның тұжырымдалуы мен насихатталуын сапалық жаңа деңгейге көтеруді қажет етті.

XX ғасырдың бас кезінде Ресей империясының құрамындағы бодан халықтардың ұлттық дербестікке ұмтылуы отаршылдыққа қарсы әлемдік ұлт-азаттық қозғалыстың аясында өрбіді де метрополияның әлеуметтік және экономикалық тұрғыда ең артта қалған аймағы саналған Орта Азия мен қазақ облыстарында үлкен резонанс тудырды. Осы аймақта 1916 ж. кең өріс алған қарулы көтерілістердің тәжірибесі ұлттық идеялардың қалыптасуының инкубациялық кезеңі болды деп айта аламыз.

1917 ж. ақпан буржуазиялық революциясы Бірінші дүниежүзілік соғыстың ауыртпалығына елдегі әлеуметтік дүмпулерге шыдас бере алмаған монархиялық жүйені модернизациялауға жол ашты. Ескі биліктің өзегін сақтай отырып, демократия құндылықтарын орнықтыруға деген Уақытша Үкіметтің шешімсіздігін және қалыптасқан ішкі, сыртқы жағдайларды өз мүддесіне сәтті пайдаланған социал-демократтар мен большевиктер Қазан төңкерісін жасап, мемлекеттік билікті тартып алды.

Кеңестік биліктің алғашқы қабылдаған Декреттерінен бастап ұлттық идеяға таптық мазмұн беруімен ерекшеленді. «Бітім» туралы Декрет соғысты тоқтатып, мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету идеясын орнықтырса, «Жер» туралы Декретте патшалы Ресейде барынша шиеленісті сипат алған жер мәселесін таптық тәсілдермен шешу идеясын ұсынды.

Большевиктер ұсынған «Барлық елдердің пролетарлары, бірігіңдер!» деген ұран елдің ішкі мәселесінен бұрын сыртқы елдерге, әлемдік пролетариатқа арналғандықтан да ұлттық идея емес, messiандық идея болатын. Ұлттық идея негізінен елдің өз ішіндегі ахуалға бағытталса, оның сыртқы әлемге бағытталуы messiандық идея деп аталады. Олар бір-бірімен байланысты болғанымен бір-біріне бара-бар емес еді.

Кеңестік биліктің ықпал аймағына тартылған Қазақ елі үшін бұл идеяның сырттан таңылғанының бір көрінісі осы деп білеміз. Барлық елдердің пролетарларын әлемдік коммунизм орнату жолында біріктіру большевиктік, яғни орыс messiандығының трансформациялануы түрінде қалыптасқан орыстық идея еді. Демек, Кеңес Одағында ұлттық және messiандық идеялар жымдасып кеткендігі аңғарылады. Бұл тұжырым Түркістан автономиялық Кеңестік социалистік Республикасындағы ресми биліктің ұлттық идея қалыптастыру және оны насихаттау, іске асыру тәжірибесінде көрініс тапты. Түркістанда кеңестік биліктің жоғары эшелонына тартылған Н.Төреқұлов, Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Асфендияров сияқты этноэлита өкілдерінің қызметі осы messiандық идеяның арасына ұлттық мүддені енгізу үшін күрес төңірегінде құрылды. Ол әрекет «социализмге тақия кигізу» деп те бағаланды.

Қазіргі заманғы қоғамдық ғылымдарда ұлттық идеяның мәнін анықтайтын тұғырлар жетерлік. Бірін-бірі толықтыратын құрауыштар сабақтастығы ұлттық идеяның тұтастығын қамтамасыз етіп, өміршеңдігіне негіз болады. Қазақ дәстүрлі қоғамында ұлтты біріктіретін рәміздер мен құндылықтар мысалында «Жерұйық» ұғымы қасиетті рәмізге айналса, «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған» заман азаматтарды бейбіт те берекелі қоғам орнатуға жұмылдыратын құндылыққа айналғанынан көреміз.

Ұлттық идея – ұлттың бірегейлігіне қол жеткізу тетігі. Ұлттық идея кең мағынасында қоғамның дамуы мен ұйысуына негіз болатын идеялар мен құндылықтар қағидасының жүйесі ретінде ұлттық идеологияның баламасы болады. Ал тар мағынасында этникалық салада бірегейлікті қалыптастыруға байланысты ұғымдар жүйесі [9, с.303-313]. Осымен қатар қолданылатын тұғырда ұлттық идея ұлттық емес, өркениетті бірегейлікке қол жеткізу деп түсіндіріледі [10, с.73].

Жалпы ұлттық идеяның әмбебаптығы бәрінен де бұрын оның бірегейлікті іздеп табу және қол жеткізу тетігі ретінде қарастырудан туындайды [11, с.64-68]. Қалыптасқан мемлекеттердің бәрінде де ұлттық идея болады. Осыдан келіп ұлт дегеніміз ұлттық идеясы бар халық деп айта аламыз. Демек, ұлттық идеялар құрылымы, қызметі және мақсаттары бойынша ұқсас болып келеді де, олардың ерекшелігі елдің бірегейлігінен туындайды екен.

Ұлттық идея өмір сүруі үшін ұлт қалыптасып алуы керек. Осыған байланысты ұлт болып қалыптасудың бастауы қайсы деген мәселе тарихшыларды қатты қызықтырады. Ресейлік ғалым В.Г. Буданов «Ресейде ұлттық идеяның идеологиялық архетиптік бөлігі ретінде «белсенділенуіне» Күлік даласындағы (Куликово поле) оқиғалар негіз қалады» [12, с.31-33] деп тұжырым жасайды. Оның пікірінше, орыс ұлтының қалыптасуы татар-моңғол езгісімен күрес кезеңінде басталған. Дәл осы уақытта алғашқы ұлттық идея – азаттық идеясы қалыптасқан деген тұжырымға Отан тарихынан параллель мысалдар келтіруге болады. Әдетте, қазақ ұлтының қалыптасуын Қазақ хандығының құрылуымен байланыстыру себептерінің бірі осы.

«Ұлттық бірегейлік деген – ұлттың тарихи тәжірибесін қабылдау [13] деген тұжырым одан әрі тарқатуды қажет етеді. Ұлттық немесе ұлттық мемлекеттік бірегейлік өзінің және өзгенің ерекшелігін ажыратумен шектелмейді, ол тарихи мүдделерді де түсіне алумен толығады. «Әрбір елдің, тіпті ол шағын жаңа жасанды құрылған болсын, өз мүддесі болады. Бірақ мүдде ұлттық идея болып пісіп-жетілгенше өз елінің тарихына деген қатынастың маңызды бөлігі ретінде ол ұлттың бірегейлікке жетуге дейінгі кезеңнен өтуі керек». Өйткені ұлттық идея ұрпақтан ұрпаққа беріліп, «дәстүр мен модернизацияның арақатынасын» бейнелеп, тарихи тұрғыда қалыптасады, бекиді және дамиды [14, с.6, 13].

Қалыптасқан ұлттық идеяның сапасын анықтайтын өлшемдерді нақтылау да методологиялық мәселелердің бірі болып саналады. Осыған байланысты ұлттық идея «ұлтты біртұтас мақсат төңірегіне топтастыру» және «ұлттың қуатын сақтау және еселеуге» [15] қызмет етуі арқылы сапасы танылатын болады деген тұжырымбарынша әмбебап деп қабылданады.

Этникалық деген ұғымды консервативті бағыттағы ғалымдар нақты тарихи жағдайдағы әлеуметтік факторлар әрекетінің нәтижесі деп қарастырады. Бұндай жағдайда этникалық ұғымы адамның мәдени топқа қатыстылығы ретінде қолданылады. Оның әртүрлі көріністері түрлі әлеуметтік агенттердің

(мемлекет, биліктің басқа да тұрпаттары, мешіт, саяси және мәдени элита) шығармашылық әрекеттерінің жемісі [2, с.441] болмақ.

Дін – ұрпақтан ұрпаққа берілетін жалпы тарихты, тарихи сананы қалыптастырады. Тарих этносқа өзінің өмір сүру құқын негіздеу үшін керек. Өйткені, «тексіздерге» жер бетінде орын жоқ. Халықтың түп тамыры неғұрлым терең болса, соғұрлым оның моральдық құқы көп болады [2, с.443] деп бағаланады.

Уақытша Үкімет батыстың либералдық-буржуазиялық мемлекет моделін бағдарға алуы арқылы Ресейдегі дәстүрлі мемлекеттік құрылымды күйретті, империяда территориялық ыдырау қаупі туды. Осы кезеңде Орта Азия мен Қазақстанда кең өріс алған ұлт-азаттық қозғалыстың стратегиялық бағдары тәуелсіздік болған еді.

Саяси элита бастамасымен құрылған қозғалыстар саяси партиялар этникалық бірегейлікті сақтаудан бастап ұлттық идеяларды дайындай бастады. Түркістан Мұхтариаты, Алаш Орда автономиясы құрылғанымен, олар Ресейдің федералдық билігінің құрамындағы автономиялық билікті нақты іс-тәжірибеде көрсете алды. Бірақ саяси ойдың жемісі ретінде ұлттық, мемлекеттілік құру мәселесі ұлттық идея деңгейіне көтеруге дейін пісіп-жетіле алмады. Оның себебі, қалыптасқан тарихи жағдайлар мен саяси ахуалдың факторлары мүмкіндік берген жоқ еді.

1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліс патша үкіметінің отарлық саясатына қарсылықтан туындаған еді деп кеңестік тарихнамада тұжырымдалғанымен, шын мәнінде көтерілісшілерді орыс тұрақты әскері мен қарулы казактардың аяусыз басып-жаншуы бұл көтерілісті мемлекет ішіндегі ұлтаралық жанжалға айналдырған еді. 1917 ж. Ақпан төңкерісінен соң орын алған хаос жағдайы орыс және жергілікті ұлттар арасындағы теке-тіресті жағдайды одан әрі тереңдете түсті. Әйтсе де, Қазан төңкерісімен билікке келген большевиктік биліктің тактикасы күтпеген бағытқа ойысты. Содан да Украина, Кавказдағы сияқты Орта Азия мен Қазақстандағы ұлтаралық соғысқа азамат соғысы деген мән берілді. Қызыл әскердің жергілікті халыққа қарсы жасаған барлық озбырлық әрекеті осы азамат соғысы арқылы бүркемеленді.

Елдің территориясының болуы мемлекеттік биліктің егемендігі категориясын өміршең етеді. Бір территорияда бір ғана мемлекеттік биліктің суверенитеттігі мойындалады, таралады. Басқа жағдайда территорияның даулылығы ашық немесе жасырын конфликтіге ұласады. Осы жағдай 1923-1924 жж. ТАКСР жағдайында ашық біліне бастауы Түркістанның көпұлтты болуы, оларды Т.Рысқұлов сияқты қайраткерлердің «түркістандық» ұлтқа айналдыру туралы идеясы Орталық билік тарапынан да, жергілікті этноэлита тарапынан да қолдау таппауы жағдайында барынша шиеленісе түсті. Өрши түскен осы этникалық негіздегі саяси-әлеуметтік қарама-қайшылықты ВКП(б) ОК мен БОАК-тың 1924 ж. ақпан айындағы «Межелілеу туралы» қаулысы шешуге тиіс болды.

«Ақ жол» газеті Түркістандағы кеңестік биліктің ресми баспасөз органы болып дүниеге келді. ТКП ОК мен Түркіаткомның орыс тіліндегі баспасөз органы «Туркестанская правда», өзбек тіліндегі «Туркистон» газеттері жарық көріп тұрды. Н.Төрехұловтың ТКП ОК жауапты хатшысы болып сайлануы (1920 ж. тамыз) республикадағы саны бойынша екінші, жер көлемі жағынан бірінші орын алып отырған қазақ халқының тілінде республикалық газет шығару ісін жеделдеткен фактор болды. Өлкеде өзбек тіліндегі баспасөзді ұйымдастырушы ретінде танылған Н.Төрехұловтың баспасөздегі алғашқы қызметі Торғай облыстық ревкомының «Еркін дала» газетін шығарудан басталған еді.

Ташкентте «Ақ жол» газеті жарыққа шыққанға дейін республикалық деңгейде қазақ тіліндегі газет болмады. Партия мен өкіметтің шешімдері орыс, өзбектілді аудиторияға жеткенімен қалың қазақ арасына жетпей жатты. Идеологияның басты қаруы ретінде баспасөз қызметіне баса мән берген кеңестік билік үшін осы олқылықтың орнын толтыру кезек күттірмейтін мәселеге айналды. «Ақ жол» газеті осындай қажеттілікпен дүниеге келді.

«Ақ жол» газетінде көтерілген және насихатталған ұлттық идеяны басты бағыттары бойынша былай топтастыруға болады: 1. Жер-су реформасы. 2. Ағарту ісі (мектеп ісі, оқулықтар дайындау, педагогикалық курстар, мұғалім кадрларын дайындау). 3. Мәдениет саласы (театр, ойын-сауық, кітапхана ісі және т.б.). 4. Тіл мәселесі (қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беру, емле, терминология, тіл тазалығы). 5. Әдебиет пен өнер («өлеңдер, аңыздар, тарихи жырларды жинақтау, жариялау және насихаттау»). 6. Шаруашылық жүргізуді жолға қою (экономикалық модернизация, мал тұқымын асылдандыру, егіншіліктің жаңа түрлерін игеру). 7. Халықшаруашылығына қажетті мамандықтарды игеру үшін шетелге студенттер жіберу). 8. Жаңа тұрмыс-салтты насихаттау, ескі әдет-ғұрыптардан арылу, әйел теңдігі мәселесі (қалың малды, тоқал алуды, әменгерлікті, ерте тұрмысқа беру мен атастыруды жою т.б.). 9. Билік құрылымдарын жергіліктендіру (казактандыру). 10. Ұлттық-территориялық тұтастық идеясы (ұлттық-аумақтық межелеу және оның барысы). 11. Ашыққандарға көмек беру мәселесі.

Солардың арасында «Ақ жол» газетінде көтерілген және пәрменді түрде насихатталған тақырыптардың бірі – Түркістанда жүргізілген жер-су реформасы (1921 ж) және соның себептері мен салдарларына арналған еді. Алаш қайраткерлері, солардың арасында Ә.Бөкейхан мемлекеттің меншігі деп жарияланған қазақ жерінің тағдырына алаңдап, «Қазақ» газетінің беттерінен бастап, Ресей мемлекеттік думасының мінберіне дейін көтерген белгілі. Қазақ жеріне Ресейдің орталық аудандарынан қоныстанушылардың ағылып келуі және оны мемлекеттің саясатына айналдырған биліктің әрекетінен қазақтың дәстүрлі шаруашылық типін күйретуді ғана емес, сонымен бірге демографиялық, тілдік, діни тұрғыда да орасан зор қауіп төндіретіндігін көрегендікпен аңғарды. «Оның ойынша, орыстардың қазақ жеріне ешбір рұқсатсыз жаппай қоныстандыруының арта түсуі қоныстанушылар мен қазақтар арасындағы қарым-қатынасты ауырлатып, қазақтардың заңды қарсылығын туғызды. Осындайда Ә.Бөкейхан орыс мұжықтарының қазақ жеріне жаппай қоныстану тасқынын тоқтатудың жолын іздестіруі» [16, Б.9] оның әріптестері тарапынан одан әрі жалғастырылды. М.Шоқай төңкеріске дейінгі кезеңде атамекенімізде орыс мұғажырларының тасқынын тоқтату болғандығын, қалыптасқан жағдайда мәселені тура қою мүмкін болмағандықтан «алдымен түркістандықтардың өзін жерге орналастырайық, ал орыс мұжықтарының мәселесін Ресейдің өзінде жер мәселесі шешілгенше тоқтата тұру» түрінде көтерілгендігін жазады.

Қорытынды. Ұлт туралы ұғым әркезде де национализм (ұлтшылдық) түсінігімен тығыз байланысты болып келеді. Ұлт пен ұлтшылдықтың байланысы мемлекет ішіндегі немесе мемлекеттер арасындағы ұлтаралық қақтығыстар барысында көрініс береді. «Ұлтшылдық» ұғымы этникалық мәселеге қатысты көптеген мән-мағынаға ие болғандықтан оны қандай да бір контексте абайлап қолдануды қажет етеді. Ұлтшылдық көбіне ұлттық рухқа ұмтылу немесе патриотизмнің баламасы ретінде қолданылады. Әйтсе де, патриотизм мен ұлтшылдық бір-біріне кереғар ұғымдар екендігі есте болуы керек.

Отан тарихында ұлттық идеяны қалыптастырған және оны пәрменді іске асырған саяси элита өкілдерінің қуғындалуының ең басты себебі ұлтшылдық болған еді. Өз ұлтының өкілі бола тұрып оның мүддесіне қызмет жасамау - патриотизмге кереғар құбылыс. Ал патриотизм кез келген мемлекеттің идеологиясының қажетті шарты. Әйтсе де ол ұғымның жеке тұрғанда ешқандай қуаты жоқ. Ол өміршең қуатқа ие болуы үшін болашаққа бағдарланған және патриоттық құндылықтарды іске асыруға кепіл болатын идеяға байлануы керек.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Smith A. D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986.
2. *Национальная идея России. В 6 т. Т. 1.* – М.: *Научный эксперт*, 2012. – 725 с.
3. Комарофф Дж. *Национальность, этничность, современность: политика самосознания в конце XX века. Статья // Этничность и власть в полиэтнических государствах. Сборник статей.* – М.: *Наука*, 1994.
4. <http://www.galyt.kz> – 02.12.2012.
5. Байтұрсынов А. *Маса*.
6. Дулатов М. *Оян, қазақ!*
7. Сейдімбек А. *Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу.* – Астана: *Фолиант*, 2008. – 728 б.
8. Сейдімбек А., Әбжанов Х., Салғараұлы Қ. *Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы.* – Астана: *Фолиант*, 2017. - 248 б.
9. Арбатская М. *Система организация избирательных процедур – инструмент реализации активного избирательного права. Статья // Российские выборы в контексте международных избирательных стандартов. Материалы международной конференции / Под ред. А.Иванченко и А.Любарева.* – М.: *Аспект Пресс*, 2006.
10. *Национальная идея и жизнеспособность государства. Постановка задачи. Материалы научного семинара. Вып. 2.* – М.: *Научный эксперт*, 2009.
11. Мадор Ю.П. *Английская идея. Статья // Национальная идея: История, идеология, миф.* – М.: *ИСП РАН*, 2004.
12. Буданов В.Г. *Ритмокаскады в истории России. Статья // Стратегии динамического развития России. Единство самоорганизации и управления. Международный симпозиум «Синергетика в решении проблем человечества XXI века: диалог школ». Т.3. Ч.2.* – М.: *Перспект*. 2004.
13. *Национальная идентичность – это понятие исторического опыта нации. Интервью РА Вадима Леонидовича Цымбурского // <<http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a120.htm>>*

14. *Национальная идея и жизнеспособность государства. Постановка задачи. Материалы научного семинара. Вып. 2.* – М.: Научный эксперт, 2009.

15. *Национальная идея – возрождение и развитие России. Статья*// <<http://natio-idea.narod.ru/>>; Крестинин Е.И. Отрывки из книги «Гимн России и национальная идея» // http://zarusl.narod.ru/ZaRus2_8htm

16. Омарбеков Т. Ә.Бөкейхан: Тарихқа көзқарас / «Тәуелсіздік құндылықтары және «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 8 сәуір 2016 ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 235 б.

References

1. Smith A. D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986.
2. *The national idea of Russia*. In 6 t. t. 1. – М.: Scientific expert, 2012. – 725 p.
3. Komaroff J. *Nationality, ethnicity, modernity: the politics of self-consciousness at the end of the twentieth century*. Article // *Ethnicity and power in multiethnic states*. Collection of articles. – Moscow: Nauka, 1994.
4. <http://www.galym.kz> – 02.12.2012.
5. Baitursynov A. *Masa*.
6. Dulatov M. *wake up, Kazakh!*
7. Seidimbek A. *oral history of the Kazakh people: a study*. – Astana: Folio, 2008. – 728 P.
8. Seidimbek A., Abzhanov H., Salgarauly K. *national idea: historical fate and prospects*. - Astana: Folio, 2017. – 248 P.
9. Arbatskaya M. *System organization of electoral procedures – a tool for the implementation of active suffrage*. Article // *Russian elections in the context of international electoral standards. Materials of the international conference / Edited by A. Ivanchenko and A. Lyubarev*. – М.: Aspect Press, 2006.
10. *National idea and viability of the state. Problem statement. Materials of the scientific seminar. Issue 2*. Moscow: Scientific Expert, 2009.
11. Mador Yu.P. *English idea*. Article // *National idea: History, ideology, myth*. – Moscow: ISR RAS, 2004.
12. Budanov V.G. *Rhythmic Cascades in the history of Russia*. Article // *Strategies of dynamic development of Russia. Unity of self-organization and management. International Symposium "Synergetics in solving the problems of humanity of the XXI century: the dialogue of schools"*. Vol.3. Part 2. – М.: Prospect. 2004.
13. *National identity is the concept of the historical experience of the nation*. Interview of RA Vadim Leonidovich Tsymbursky // <<http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a120.htm> >
14. *National idea and viability of the state. Problem statement. Materials of the scientific seminar. Issue 2*. Moscow: Scientific Expert, 2009.
15. *The national idea is the revival and development of Russia*. Article// <<http://natio-idea.narod.ru/>>; Krestinin E.I. Excerpts from the book "The Anthem of Russia and the national idea" // http://zarusl.narod.ru/ZaRus2_8htm
16. Oмарбеков Т. А. *Bokeikhan: a look at history / materials of the international scientific and theoretical conference "values of independence and the National idea" Mangilik El*". Almaty, April 8, 2016. – Almaty: Kazakh university, 2016. – 235 p.

ӘӨЖ 06.35.51
ГРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.04>

А.А. Тапалова^{1*}, А.М. Балыкова²

¹ Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: kaz-bo@mail.ru

² т.ғ.к., БҚИТУ доценті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: wketu@mail.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫН СОҒЫС ЖАҒДАЙЫНА БЕЙІМДЕП ҚАЙТА ҚҰРУДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Зерттеу жұмысының мақсаты – Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Батыс Қазақстан облысында жергілікті шаруашылықты қайта құруда әйелдердің еңбегі мен ролін тарихи тұрғыдан зерттеу болып табылады. КСРО-ның соғыстағы негізгі тыл аймағы Қазақстан болды. Еліміздің әр облысында соғысқа қажетті материалмен жабдықтаушы орталықтар қалыптасты. Оның ішінде белсенді аймақтардың бірі Батыс Қазақстан облысы болып, онда әйелдердің еңбегі негізгі жұмыс күші саналды. Жалпы, соғыс тылында әйелдер еңбегінің орны ерекше болды.

Зерттеу жұмысының міндеттері халық шаруашылығы мен экономиканы соғыс жағдайына бейімдеп қайта құруда әйелдердің қызметіне жан-жақты талдау жасау мақаланың негізгі ғылыми міндеті болып табылады. Екінші дүниежүзілік соғыста планетаның тұрғындары үлкен рухани-физикалық ерліктер мен қабілет көрсетті. Соғыс КСРО-ның әлеуметтік-экономикалық өміріне ерекше ықпал етті, тіпті Кеңес мемлекетінің соғысқа дайын емес екенін көрсетіп берді. Соғысқа бейім экономиканы көтеру майданмен қатар жүрді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі соғыс жағдайындағы әйелдер еңбегінің қоғамдық үлесі мен дәрежесінің айтарлықтай маңызға ие болғандығымен түсіндіріледі.

Зерттеудің нәтижесі Батыс Қазақстан әйелдерінің тыл жұмыстарындағы қайраты мен жігерінің өлшемдерін анықтайтын архивтік деректер мен зерттеу жинақтарының ғылыми айналымға алғаш рет енгізілуімен айқындалады.

Кілт сөздер. Ұлы Отан соғысы, Батыс Қазақстан, Халық шаруашылығы, Әйел еңбегі, Әйелдердің қызметі.

Тапалова А.А.^{1*}, Балыкова А.²М.

¹ Докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая,

г. Алматы, Казахстан

E-mail: kaz-bo@mail.ru

² к.и.н., доцент ЗКИТУ, Уральск, Казахстан

E-mail: wketu@mail.ru

РОЛЬ ЖЕНЩИН В АДАПТАЦИИ И ПРЕОБРАЗОВАНИИ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ К УСЛОВИЯМ ВОЙНЫ

Аннотация

Целью исследовательской работы является историческое изучение труда и роли женщин в преобразовании местного хозяйства в Западно-Казахстанской области в годы Великой Отечественной войны. Основным тыловым регионом СССР в войне был Казахстан. В каждой области страны были сформированы центры снабжения необходимым для войны материалом. В этом одним из активных регионов стала Западно-Казахстанская область, где основной рабочей силой считался труд женщин. В целом, в тылу войны особое место занимал женский труд.

Основной научной задачей статьи является всесторонний анализ деятельности женщин в адаптации и преобразовании народного хозяйства и экономики к условиям войны. Во время Второй мировой войны жители планеты проявили большие духовно-физические подвиги и способности. Война оказала особое

влияние на социально-экономическую жизнь СССР и даже показала, что Советское государство не готово к войне. Подъем экономики, адаптированной к войне, сопровождался фронтом.

Актуальность исследовательской работы объясняется тем, что вклад и степень общественного труда женщин, в состоянии войны, имели огромное значение.

Результатом исследования является введение в научный оборот архивных данных и исследовательских сборников, определяющих уровень упорства и воли женщин Западного Казахстана в тыловых трудах.

Ключевые слова. Великая Отечественная Война, Западный Казахстан, народное хозяйство, женский труд, роль женщин.

A.A. Tapalova^{1*}, A.M. Balykova²

¹Doctoral student of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: kaz-bo@mail.ru

²PhD, associate professor, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: wketu@mail.ru

THE ROLE OF WOMEN IN THE ADAPTATION AND TRANSFORMATION OF THE NATIONAL ECONOMY OF THE WEST KAZAKHSTAN REGION TO THE CONDITIONS OF WAR

Abstract

The purpose of the research work is the historical study of labor and the role of women in the transformation of local economy in the West Kazakhstan region during the Great Patriotic War. The main rear region of the USSR in the war was Kazakhstan. In each region of the country, supply centers were formed with the material necessary for the war. In this regard, one of the active regions was the West Kazakhstan region, where women's labor was considered the main labor force. In general, women's labor occupied a special place in the rear of the war.

The main scientific objective of the article is a comprehensive analysis of the activities of women in the adaptation and transformation of the national economy and economy to the conditions of war. During the Second World War, the inhabitants of the planet showed great spiritual and physical feats and abilities. The war had a special impact on the socio-economic life of the USSR and even showed that the Soviet state was not ready for war. The rise of the economy adapted to the war was accompanied by the front.

The relevance of the research work is explained by the fact that the contribution and degree of social work of women, in a state of war, were of great importance.

The result of the study is the introduction into scientific circulation of archival data and research collections that determine the level of perseverance and will of women of Western Kazakhstan in the rear works.

Keywords. The Great Patriotic War, Western Kazakhstan, national economy, women's labor, the role of women.

Кіріспе. Батыс Қазақстан өңірі Сталинград майданының ұрыс алаңдарына жақын болғандықтан, соғыстың қауіп-қатері мен зардаптарына дайын тұрды. Мұны өңір тұрғындары айқын ұғынды. Тіпті, соғыстың кейбір кезеңдерінде немістің бомбалаушы ұшақтарының Батыс Қазақстан аумағына еніп, елдімекендерді бомбалағандығын тарихтан жақсы білеміз. Аталған тарихи кезеңдегі аймақтың тұрғындарының күнделікті өмірінің аспектілерін зерттеу, соғыстың әлеуметтік-шаруашылық салалардағы сипатының қырларын жан-жақты ашатындығы сөзсіз. Осы тұрғыда тылдағы халықтың тұрмыстық қиыншылықтары, жұкпалы аурулардың таралуы, мобилизациядан қашу немесе жалтару оқиғалары мен себептері, аштыққа ұшырау, наразылық, медициналық көмектің жетіспеуі, еңбек армиясына жегілу құбылыстары бүгінгі күндерге дейін зерделенбегендігін пайымдаймыз. Жоғарыда айтылған мәселелердің ішіндегі өзекті тақырыптардың бірі ол тыл жұмыстарындағы әйелдердің еңбегі мен рөлінің төмен зерттеліндігі болып табылады. Кеңестік тарихнамада негізінен майдан даласындағы солдаттардың ерлігі мен әрекеттеріне басым мән беріліп, тылдағы жұмысшылардың жанқиярлық ерліктеріне тиісті бағасы берілмеді. Оның ішінде әйел затының да қосқан үлесі мен шеккен азаптарын атауға болады.

Осыған байланысты Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі Батыс Қазақстан әйелдерінің еңбегі мен олардың өнеркәсіп пен шаруашылық салаларындағы қосқан үлесінің дәрежесін жіті айқындап, шынайы ғылыми көзқарас таныту бүгінгі отандық тарихтағы өзекті сұрақтарға жатады. Бұл зерттеу жұмысының негізгі мақсаттарының бірі аталған бағыттағы зерттелген ғылыми еңбектер мен архив құжаттарын талдау негізінде белгілі бір айшықты тұжырымға қол жеткізу болып табылады.

Материалдар. Зерттеу барысында қолданыс тапқан барлық дереккөздерді мазмұндық сипатына орай

төрт топқа бөліп қарастырамыз. Бұл ретте архив қорларының материалдары үлкен зерттеу базасын құрайды. Архив құжаттары өзінің деректік түпнұсқалығымен ерекшеленеді. Архив материалдарының мәліметтерін деректанулық сараптаудан өткізіп, сыни көзқарас негізінде пайдалануға талпындық. Архивтік деректер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚРО ММ), Қазақстан Республикасы Президент-тік мұрағаты (ҚР ПМ) және Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінің (БҚО ММ) материал-дарынан алынды.

Екінші топқа соғыс туралы құжаттар жинақтары мен арнайы еңбектер жатады. Олардың қатарында Батыс Қазақстандағы тыл жұмыстарының өнімділігі мен көлемін арттыруға бағытталған үкіметтік қаулылар мен шешімдерді қамтитын құжаттарды ерекше атауға болады. Құжаттардың мағынасына дәйекті тоқталар болсақ, жергілікті партия ұйымдарының отырыстары қабылдаған шешімдер, ұжымшарлар мен МТС-ның жиналастарының есептері мен қаулылары, әскери органдардың мобилизациялық процесстер бойынша есептері, зауыт-фабрика, цех жұмыстарының өнімділігін көрсететін статистикалық мәліметтер, аурухана, дүкен, теміржол салаларының қызметінің ахуалын баяндайтын ведомствоаралық жиналыстардың хаттамалары және т.б. әлеуметтік-шаруашылық мәселелер қамтылған.

Келесі топты мерзімді баспасөз беттері айқандайды. Майдан даласындағы ұрыстар және тылдағы еңбеккерлердің ерліктері мен табыстарын қоғамға жеткізу міндетін атқарған бүкілодақтық және республикалық «Правда», «Приуральская правда», «Социалистік Қазақстан» газет-журналдарының ақпараттары қарастырылды. Сонымен қатар, аймақтық деңгейдегі мерзімді баспасөз құралдарының жарияланымдары да зерттеу барысында сараланды.

Әдістеме. Зерттеу жұмысын іске асыруда тәуелсіздік жылдары жарыққа шыққан отандық тарих ғылымының іргелі еңбектері мен жарияланымдары кең пайдалануға ие болды. Бірінші кезекте ол еңбектердің теориялық-әдіснамалық тұрғыда ешқандай да ғылыми тұжырым мен ұстанымның аясында жазылмаған-дығын атап өту қажет. Тәуелсіздік жылдары жарияланған тарихи жұмыстардың пайымдаулары мен көзқарастық бағыттары шынайылықты ұстанған. Яғни, тарихтың ашылмаған беттеріне үңілу. Осы мақсатта, өркениеттік тұжырым мен пәнаралық теориялық әдістер зерттеулерге басым тартылды. Бұның нәтижесінде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тыл еңбеккерлерінің оның ішінде әйелдердің әлеуметтік-психологиялық ахуалы мен тұрмыстық қиыншылықтарын зерттеу шаралары ұлғайды. Әсіресе, күнделікті өмір аспектілерін зерттеу мен талқылаудың мәні көрініс тапты. Мақаланың әдіснамалық негізін тарихилық, шынайылық, салыстырмалы-талдау, типология, кезеңдеу, дедукция, индукция, тарихи жүйелеу, ретроспективті талдау әдістері құрайды.

Талқылау. Соғыс жылдарындағы Батыс Қазақстан аймағының тұрғындарының күнделікті өмір тарихының қырларын талдау мен белгілі бір пайымға қол жеткізуде бірінші кезекте дереккөздердің сипаты мен мағынасын саралау аса маңызды. Өйткені, әйелдердің күнделікті өмір тіршілігінен хабар беретін арнайы жинақтар мен еңбектер болмағанымен, оның аспектілерін ішінара қамтитын құжаттар мен зерттеу материалдарының ортада бар екендігі белгілі.

Жалпы Ұлы Отан соғысының тарихнамасының зерттеу және идеологиялық бағыттарын зерделей отырып оны екі кезеңге бөлуге болады: 1. Кеңестік. 2. Посткеңестік. Кеңестік кезеңде мәселені зерттеу бойынша үлкен қадам жасалынған болатын. Көлемді зерттеу жинақтары, ұжымдық монографиялар мен құрастырылымдар, естеліктер мен заманхаттар және т.б. дүниелер жарық көрді. Яғни, Ұлы Отан соғысының тарихын зерттеудің ғылыми негізі қаланған болатын. Бірақ, аталған зерттеу еңбектерінің басым дені идеологиялық шеңбер тұрғысынан қарастырылуымен ерекшеленеді. Оларда біржақты көзқарас пен ұстаным сипаты көрініс тапты. Кеңестік цензура зерттеушілерге архивтік құжаттармен жұмыс жасауға мүмкіндік аспады. Соғыс жылдарына қатысты маңызды әскери-әкімшілік құжаттар сақталған қорлар құпияландырылып, қолжетімділіктен алынып тасталды. Осыған байланысты, соғыс кезіндегі тыл еңбеккерлерінің шынайы өмірінің аспектілерін жан-жақты айшықтайтын зерттеу еңбектері көпшілікке ұсынылмады. Дегенмен бұған қарамастан соғыс барысында тылда қызмет еткен адамдардың әлеуметтік-шаруашылық салалардағы ахуалдарын жан-жақты баяндайтын дәйекті ғылыми дүниелер жарық көргендігін атап өту қажет.

Екінші посткеңестік кезеңдегі тарихнаманың бағытына қайта пайымдау, басқа қырынын бағалау, өзіндік пікірін айқын таныту құбылыстары тән болып табылады. Аталған бағыттың аясында ғылыми ортада жаңа түсініктің қалыптасу процессі орын алды. Зерттеушілер үшін, құпияландырылған архив қорларының құжаттарымен жұмыс істеуге жол ашылды. Кеңестік кезеңде қалыптасқан бірқатар тарихи тұжырымдар мен ұстанымдар жоққа шығарылды. Қазіргі таңда ҰОС соғысына қатысты көпшіліктің санасындағы екіұшты күрес «аңыз және ақиқат» құбылыстарын ажыратумен жүріп жатыр деп бағалауға болады. Посткеңестік кезеңдегі тақырыпқа қатысты зерттеулердің көлемі алдыңғы дәуірмен салыстыр-

ғанда көлемді емес. Бірақ, мәселенің түбірін анықтауға септігін тигізетін зерттеулер тобының қалыптасқандығын айқындаймыз. Кеңестік дәуірде осы тақырыпқа арналған зерттеулердің авторлары қызметін тәуелсіздік кезеңінде де жалғастыруда.

Соғыс жылдарының өзінде қазақстандықтардың майдан даласы мен тылдағы ерліктері мен жетістіктерін айқындайтын ғылыми жинақтар мен еңбектер жариялана бастады. Оның ішінде мерзімді баспасөз беттеріндегі апталық немесе күнделікті хабарларды қосуға болады. Сонымен қатар, Қазақстан КП ОК үгіт-насихат бөлімінің қызметкерлері мен ғылым өкілдері 1943 жылы бірлесіп шығарған құжаттар жинағында Қазақстанның соғыс кезеңіндегі әлеуметтік-экономикалық өмірінің тыныс-тіршілігінен жан-жақты мәліметтер топтастырылған [1]. 1964-1967 жылдары аралығында Ұлы Отан соғысы тарихына арналған екі томдық еңбекте қазақстандықтардың жауынгерлік ерлік істері, тыл жұмысшыларының жігерлі іс-әрекеттері, ел өнеркәсібінің майдан мүддесіне сай ұйымдастырылуы және соғыс тарихының зардаптарына қатысты тыңғылықты ойлар келтірілген [2].

Қазақ КСР-ң 1940-1950 жылдардағы ауыл және халық шаруашылығы тарихына арналған еңбектер тобында аграрлық саясатты жүзеге асырудағы әйелдердің белсенділігі мен рөлі жіті ашып көрсетілген. Т.Б. Балақаев өз зерттеуінде кеңшарларда жұмыс істеуші әйелдердің түрлі еңбек салаларындағы ерліктері мен табыстарына айқын көз жүгіртсе [3], Б.А. Төлепбаев Қазақстанның ірі шаруашылық және астық базасына айналуының мүмкіндіктері мен перспективаларына жан-жақты талдау жасаған. Оның ішінде, кемелденген социализм кезіндегі коммунистік партияның аграрлық саясатын көрсетіп, соғыстан кейінгі жылдары ауыл шаруашылығында күрделі ерлер мамандықтарын игерген әйелдер қызметін сипаттаған [4].

Соғыс кезіндегі республика тарихын зер сала зерттеп, алғаш көлемді монографияларды жазған ғалымдар – Ғ. Әбішев [5] және М.Қ. Қозыбаевтар болды. Тарихшы-ғалымдардың зерттеулерінде Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстан халқының майдан мен тылдағы жеңіске қосқан үлестеріне лайықты баға беріліп, «Қазақстан-майдан арсеналы» деген қорытынды жасалды. Дегенмен, еңбектердің коммунистік идеология тұрғысынан жазылғандығы айқын көрінеді [6].

1965 жылы жарық көрген тарихшы В.Я. Басиннің еңбегінде соғыс жылдарындағы ауыр өнеркәсіп салаларының қызметі жан-жақты талданып, кең көлемде қарастырылды [7]. Еңбекте Батыс Қазақстан өңіріне эвакуацияланған Мәскеу рентген заводы, 1943 жылы іске қосылған Ақтөбе феррокорытпа заводы мен Гурьевтегі мұнай өңдеу заводтарының қызметтері жалпылама баяндалды.

Тарихшы-ғалым Т.З. Рысбеков «Советы Казахстана» деген монографиясында кеңес органдарындағы әйелдерді қоғамдық-шаруашылық қызметтерге тарту мәселесін ішінара қарастыра отырып, кеңестер және басқа қоғамдық ұйымдар қызметі әлеуметтік салада шектелді, бұл жағдай ауыл-селоардағы әлеуметтік-экономикалық мәселелердің шешілуінде қарама-қайшылық туғызды деген ой-қорытындыға келген [8]. Ауыл-село әйелдерінің еңбек және әлеуметтік, саяси белсенділіктерін көтерудегі кеңес өкіметінің жүргізген шараларына өзіндік пайымдаулар жасалған.

Нәтижелер. Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап-ақ Фашистік Германия КСРО-ның маңызды экономикалық өңірлері болып саналатын Украина, Прибалтика, Белоруссия, Молдова мен Ресейдің бір бөлігін басып алды. Соның салдарынан Кеңестік басшылық жауға қарсы табанды қарсылық көрсету үшін елдің барлық күш-қуатын біртұтас әскери лагерге айналдыруға ұмтылды. Әсіресе тылдағы экономиканы соғыс жағдайына лайықтап қайта құруды ең басты мәселеге айналдырды. Өйткені майданға негізінен халықтың ең жас, еңбекке қабілетті бөлігі кеткендіктен 1941 жылдың маусым айынан жылдың соңына дейін халық шаруашылығында жұмыс жасағандардың саны 31,8 миллионнан 22,8 миллион адамға дейін азайып кетеді де, тылдағы жұмыс күшіне орасан зор тапшылық туындады [8, с.108].

Өз кезегінде бұл мәселені өз уақытымен шешу қажет болды, өйткені ол КСРО-ның экономикасын күйретіп жіберуі әбден мүмкін еді. Сондықтан Кеңес басшылығы ерлердің басым бөлігі майданға кетіп, тылда негізінен әйелдер қауымы қалатындықтан экономиканы қайта құрудағы басты рөлді осы әйелдер атқаратынын соғыс басталған күннен-ақ жақсы түсінді. Оны соғыстың алғашқы күні 22 маусымда КСРО Сыртқы істер ХКК Төрағасының орынбасары В.М. Молотовтың радио арқылы таратқан мәлімдемесіндегі «еліміздің барша халқы, соның ішінде әйелдер Қызыл Армия мен флоттың және авиацияның барлық мұқтажын қамтамасыз ету үшін өз еңбектеріне ерекше саналылықпен қарайды» деген сөздері тылдағы экономиканы жасақтаудағы бүкіл ауыртпалықты тікелей әйелдер көтеретінін меңзегеннен көруге болады [9].

Арадан көп уақыт өтпей-ақ В.М. Молотовтың мәлімдемесінің негізінде Кеңес Одағының басты ақпарат көзі саналған «Правда» газетінің 1941 жылдың 29 маусымдағы санында: «Елімізде әйелдер 200 миллионнан астам болып, олар халқымыздың жартысын құрайды, Отан соғысында әрбір отансүйгіш әйелдің өз күшіне лайықты іс табуы жоспарлы түрде ұйымдастырылуы тиіс, ондай істер үшін

мүмкіндіктер мол», - деп әйелдердің соғысқа бейімделген экономикадағы міндеттері мен мақсаттарын осылай көрсетіп берді, 1941 жылдың 6 қарашасында Қазан төңкерісінің 24 жылдығына арналған салтанатты жиында КСРО басшысы И.В. Сталин, - «...Біздің жұмысшыларымыз бен қызметкерлеріміз, ерлер мен әйелдер кәсіпорындарда бел шешпестен жұмыс жасаулары қажет, майданға танктер, танкке қарсы атқыштар мен қару – жарақтар түрлерін, ұшақтар, минометтер, пулеметтер, винтовкалар, оқтарды анағұрлым көбірек берулері қажет. Біздің колхозшылар, ерлер мен әйелдер егін далаларында екпінді еңбек етіп, майдан мен кәсіпорындарды шикізатпен, астықпен, ет өнімдерімен қамтамасыз етулері тиіс», - деп КСРО-ның біріншісі басшысы ретінде түпкілікті түрде өз нұсқауын береді [10, с. 35].

КСРО басшысы И.В. Сталиннің осындай нұсқауын негізге алған Кеңес үкіметі елдің экономикасын соғыс жағдайына негіздеп қайта құруда мәлімдемелер таратып, өз нұсқауларын берумен шектеліп қана қойған жоқ, сонымен қатар, азамат соғысы мен 20-30 жылдары қолданылған қатал әдістерді одан әрі кеңінен қолданысқа енгізіп, тылдағы еңбекшілерге жұмыстан жалтарғандары үшін төтенше шараларды қолдануға көшеді. Атап айтқанда, 1941 жылдың 26 маусымында «Жұмысшылар мен қызметкерлердің соғыс кезіндегі жұмыс уақытының тәртібі туралы» және сол жылдың 26 желтоқсанында «Әскери өнеркәсіп кәсіпорындары жұмысшылары мен қызметкерлерінің кәсіпорындарды өз еріктерімен тастап кеткендері үшін жауапкершіліктері туралы» КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының жарлықтары қабылданып, еңбек демалыстары мен демалыс күндері доғарылып, қосымша жұмыстар енгізіледі. Осындай қатал заңдардың кейін жаппай еңбек мобилизациясы күшіне еніп, кәсіпорындарды өз еріктерімен тастап кеткендер қатал қылмыстық жауапкершіліктерге тартылды. Колхоздар мен совхоздарда, өнеркәсіп орындары мен теміржол салаларында саяси бөлімдер қалпына келтірілді.

Жоғары Кеңесі Президиумының «Соғыс кезеңінде еңбекке қабілетті тұрғындарды өндіріс пен құрылыста жұмысқа жұмылдыру туралы» Жарлығына сәйкес 16 мен 45 жас аралығындағы қыз-келіншектердің барлығы міндетті еңбекке жұмылдыруға жатты, одан себепсіз бас тартқандар арнайы жауапкершілікке тартылды. Ал 1942 жылдың қыркүйек айынан бастап, еңбекке жұмылдырылған қыз-келіншектердің жасы 50 жасқа дейін көтеріліп, жұмыстан жалтарушыларды еңбекпен түзету жұмыстарына жіберілді [11, с. 68-70.]. Осылайша соғыс жағдайы Кеңес басшылығына барлық саяси көпшілік жұмыстарды түбегейлі өзгертуге және қатал тәртіп орнатуға итермеледі. Жасап жатқан жанқиярлық еңбегінің жауды жеңуде зор көмек екендігін жақсы түсінген Кеңес әйелдерінің басым көпшілігі мұны оң қабылдап, 1941 жылдың маусым айынан бастап күндіз түні тынбастан жұмыстарды жасады. Уақытымен ас ішпей, демалыс дегенді мүлдем ұмытқан әйелдер ерлерінің, қыздары мен қарындастары станоктардағы әке, ағаларын ауыстырды.

1941 жылы 29 маусымда партия мен кеңес ұйымдарына және бүкіл халыққа арнайы Директива қабылдаған БКП (б) ОК мен КСРО ХКК «немқұрайлық пен жалқаулықты толықтай жою қажет, біздің барлық ұйымдарымызды және халықтың барлық қуатын жауды күйретуге жұмылдыруымыз қажет» деген ұран тастайды. Осы ұранның аясында тұтас кеңес халқы, соның ішінде Батыс Қазақстан еңбекшілерінің ұжымдары да көптеген митингілер ұйымдастырып, үкіметтің қандай да болса тапсырмаларын орындауға әрқашанда дайын екендігін білдіріп, «өздерінің қаһарлы дауысын барлық Кеңес халқының дауысына қосады». Әсіресе оған ерекше үн қосқан Орал облысындағы колхозшы әйелдері: «Енді, бізге, әйелдерге бұрынғыдан да көп, бұрынғыдан да жақсы жұмыс жасау қажет», - деп мәлімдеме таратады [12]. Осындай үндеулердің негізінде Ұлы Отан соғысының алғашқы күні-ақ Батыс Қазақстан облысының аудандық партия комитеттерінің барлық активтері жиналып майданға көмектесу үшін тылдағы еңбекті шебер ұйымдастыру мақсатында штабтар жасақтайды. Олардың күшімен кезінде тек бейбіт мақсатқа бейімделген тылдағы экономика соғыстың мүддесіне сай қайта құрылады. Батыс Қазақстандағы шаруашылық қатынастары да осы үрдістің жүйесіне толығымен енгізіліп, ал облыстағы қыз-келіншектер соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ өнеркәсіптік және түрлі шаруашылық міндеттерді абыроймен орындап, қажырлы да жанкешті еңбектерімен майданға жан-жақты көмек көрсетуге ұмтылды.

Облыс басшыларының жоғарыға жіберген мәлімдемелерінде өндіріс орындары «ең бірінші кезекте әйелдермен толығымен» екендігін үнемі атап тұрған. Солардың күшімен 1941 жылдың маусым-шілде айларында-ақ майдандағы әскерге азық-түлік өнімдерін шығару үшін облыс аудандарындағы өндіріс комбинаттарының 7-і жаңадан және 4-і қайтадан құрылып, ол өндіріс орындарында тіпті кейін 7 шұжық, 3 сабын қайнату, 5 столяр, 7 темекі фабрикасы, 8 булочка-кондитерлік, 3 киім және аяқ-киім тігетін орындары сияқты жаңа цехтар ашылып өз өнімдерін берген. Сол жылы әйелдердің күшімен облыс 37 тонна шұжық, 868 гектолитр алкогольсыз сусындар, 12 центнер шаруашылық сабының өндіреді. Осы өнімдерді беруде әйелдердің ұжымдары 1941 жылдың маусымнан бастап-ақ жұмыс күндерін күнделікті уақыттан 2-3 сағатқа өсіріп қана қоймай, демалыс күндері мен қосымша ауысымда да жұмыс жасауға көшеді.

Еркектерге тән жұмыстарға араласқан облыс әйелдері соғыс басталған бойда арба жасайтын өндірісті жолға қоюдан бастап, жылдың аяғына дейін 216 фургон және 269 шана шығарады. Облыстағы қыз-келіншектер 1941 жылы жиһаз жасайтын фабриканың ішінен шырпы жасайтын цехты да іске қосады [13].

Орал мия зауытының емдік сығынды цехының әйелдер ұжымы да өте қарқынды жұмыстар атқарады. «Отан ана қанша сұраса, сонша өнім беру керек» деген ұранның аясында ортақ мақсатқа жұмыс жасаған бұл цехтың әйел жұмысшылары күннен күнге өнімділікті арттыру арқылы жоспарды артығымен орындап, сегіз айға белгіленген жоспарды 112 пайызға жеткізіп тастаған. Алайда әйелдердің күш-қуатын барынша пайдаланғысы келген басшылық бұл табысты азсынып, тамыз айында жоспарды тағы да 17 пайызға көбейтеді. Басшылықтың асыра сілтеуіне мойынсұмаған әйелдер жоспарды тағы да артығымен жүзеге асырған. Мәселен, И. Козлова күндізгі жоспар бойынша орындайтын мөлшерді 150 пайызға дейін жеткізсе, А.Косарева болса басқа комсомолдарды ұйымдастырып шығарылып жатқан өнімдердің сапасына деген бақылауды күшейтуге, өндірісті жылдамдатуға күш. Бұл зауыттағы жұмыстың бәрі әйелдердің күшімен атқарылғаны соншалықты ерлердің Қызыл Армия қатарына кеткендіктен агрегаттардың бәрін әйелдер жүргізген. Тіпті әйелдер екі ауысымда да жұмыс істеп, оны табысты атқарған. Жүйелі түрде жоспарды артығымен орындауда ерекше табандылық танытқан Е.Рытова, Т.Елисеева, А.Маслова және тағы басқалары жоғары көрсеткіштерге қол жеткізген. Әсіресе күйеуі соғысқа кеткендіктен оның орнына вакуум аппаратының ауа сорғыш машинисі қызметін атқаратын А.Маслова және вакуумшы Кузнецова арнайы техникалық білімдері жоқ болса да вакуум-сорғышқа, сальниктерды тығындау, белдіктерді тігу және тағы басқа аппараттарға жөндеу жұмыстарын жүргізген. Бұдан басқа зауыттағы әйелдер өндірісті дұрыс жолға қою арқылы энергия шығынын азайтуға қол жеткізген. Егер шілдеде сығынды өнімдерін шығаруға 223 сағат жұмсаса, тамызда одан көп өнімді дайындауға 144 машина сағат жұмсаған. Зауытта қорғаныс жұмыстары да жақсы жолға қойылып, барлық әйелдер әуе шабуылына қарсы қорғаныс нормаларын тапсырған [14].

Отан соғысының қажеттілігі үшін тылдағы шаруашылықтың барлық салаларын әйелдердің күшімен бейімдеп қайта құрған бастауыш партия, комсомол ұйымдары Батыс Қазақстан облысының аумағына жау басып алған аудандардан көшірілген өндіріс орындарына басты назар аударған. Оларды орналастыру және іске қосуда тікелей әйелдердің күшін пайдаланған. Әсіресе Орал қаласына көшірілген Усмань механикалық зауытын қалпына келтіруде амалдың жоқтығынан әйелдер атқарған [15, 126-127 pp.]. 1941 жылы қыркүйек айының басында облысқа көшіріліп, жергілікті «Красный Октябрь» фабрикасына қосылған Киевтің жүн басу фабрикасына да астық дайындау мекемесінің №47, 48,49 ыдыс базасының ғимараттары мен №41, 42, 43, 44, 45 қоймалары бөлінген [16, 333 p.]. Фабрикада жұмыс істейтін әрбір әйел коммунист пен комсомолдың алдына күнделікті өнім өндіру нормасын беруге және ауысым сайын 2-3 норманы жүзеге асыру тапсырылған кезде майданға жылы киім тігетін цехтың жұмысшы әйелдері Жукова, Нұғманова, Четверова, Пиунова, Березняк, Құлықова, Лещева және Ахмеджанова майданның тапсырысын артығымен орындау үшін өзара социалистік жарысқа түсіп, өз міндеттерін орындап шығады [17, 1-3 pp.]. Бейбіт күндері көркем тігінді мен тоқыма өнімдерін шығарып келген Орал қаласындағы «8 март» атындағы артельде соғыс басталысымен өнімдерін майданның мүддесіне сай бейімдеп, жауынгер-лерге арнап түрлі әскери киімдер тігуге көшкен болатын. Мұнда да жұмыс қызу жүргені соншалықты осы артельдің мүшелері Назарова, Родина, Павленко, Павлова, Тюлкина, Шиногиналар деген тігіншілер бекітілген нормаларды 200 пайыздан асырып тастаған [18].

Майданға шақырылған ерлердің, соның ішінде әке мен күйеулерінің, ағалары мен інілерінің орнын басып, ерлерге ғана тән мамандықтарды меңгеру кеңестік қыз-келіншектердің дәстүрлеріне айналды. Орал қаласында орналасқан В.М. Молотов атындағы заводта жұмыс істейтін әйел жұмысшыларының жиналысы болып, заводтың партбюросының хатшысы Шестакова соғыс кезіндегі әйелдердің міндеттері туралы баяндама жасайды. «Біздің елде әйелдердің - деді Шестакова, - алатын орны ерекше. Әйелдер социалистік құрылыс құру ісіне белсенді түрде қатынасты. Өндіріс кәсібі мен ауыл шаруашылығында еткен данқты еңбектері үшін Кеңес Одағының ордендері мен медалдарын алған. Герман фашистері өзінің өлер шағына жеткенін біліп, жер басып жүруіне мүмкіншілігі қалмағанын сезіп кеңес еліне тап берді. Фашист төбеттерінің шабуылына қарсы кеңес елінің құралған күші сап түзеп майданға шықты. Көп ұлтты кеңес халқы отан соғысына аттанды. Еліміз соғыс халында отырғанда әйелдерге ардақты міндет жүктелді. Әйелдер өндірістің барлық техникасын игеруге, әскерге баратындардың орнын толықтыруға тиіс». Сонымен қатар жиналыста Решетника шығып былай дейді: «Отан соғысының кезінде майдан мен тылдағы міндеттің арасында айырма болмайды. Біздер - әйелдер бұны жақсы білеміз.. Менің ерім осы өндірісте жұмыс істеп жүріп кезекті шақырумен әскерге кетті. Ол отанды қасық қаны қалғанша қорғаймын деп аттанды. Мен социалистік революцияның әйелдерге алып берген алтын құқығына

ешқандай шек келтірмеу үшін қызмет атқарамын. Шофер мамандығын үйрендім». Одан кейін сөз алған Маслова мен Кузнецовада қазіргі білетін мамандықтарына қоса машинистка болып шығамыз деп уәделерін береді [19].

«Красный Октябрь» фабрикасында жұмыс істейтін механик Мошкин Қызыл әскердің қатарына алынған соң фабриканың кеңсесінде қызмет атқаратын оның әйелі Анастасия Мошкина «өндірісте қолдап жұмыс жасаймын, адам жетпей жатқанда цифр тізіп, есеп шот соғып конторда отыруды орынсыз деп санаймын» деп өз еркімен фабриканың цехына ауысуға өтініш береді. Өтініші қабылданған соң ол берілген жоспарды 120 пайызға жеткізген. Мұнымен қатар фабрикада Крайнена, Гутереда деген әйелдер слесарлықты игерсе, Қиязова электромонтрлікті үйреніп, ер адамдардың мамандығын атқарған [20]. Ауылдық жерлерде әйелдер механизатор мамандар қатарын толықтырудың бірден – бір көзі болды. 1941 жылдың 13 тамызында «Правда» газеті бас мақаласында, - «кеңес әйелдерінің трактор, комбайн, автомобиль жүргізушілері болуларына толық қолдау көрсетуге», - шақырды. КСРО-ның атақты тракторист әйелдері П.Ангелина, П.Ковардак, А.Кирюшина және т.б. «Әйелдер – машина тізгінін ұстандар» ұраны колхозшы әйелдерге зор ықпал жасады. Олар отан үшін пайдалы, әрі күрделі салалардың бірі машина-механизмді игеруді басты міндет ретінде санады және әйелдердің отансүйгіштік қозғалыстары «Әйелі ерінің орнына, қарындасы ағасының орнына» ұранның негізінде дамып, өздеріне тән емес ер адам кәсіптерін атқару арқылы нағыз еңбек ерлеріне айналды. Мәселен, Казталовка ауданында МТС-та 1941 жылы 75 тракторшының 50-і әйел, 42 комбайншының 36-сі әйелді құраса, сол МТС-тің жанынан ашылған курста оқып жатқан 50 адамның 45-і әйел болған [22].

Жәнібек ауданының колхоздарында да көптеген әйелдер тракторист мамандығына даярланып, 20 колхоздың жанынан 223 жас әйелдер мен қыздар колхоз өндірісінен қол үзбестен трактордың оқуын оқыған. Осы мақсатпен «Ленин жолы» совхозында 25 қыз-келіншек тракторды жылдамдатылған әдіспен үйренген. Тракторды жақсы меңгеріп жатқандардың ішінде Шабарова, Байдақова, Қайрошова және тағы басқалары тракторды игеріп қана қоймай соғыс өнеріне де аса көңіл қойған [23]. «Ленин жолынан» басқа «Ұмтыл», «Коминтерн», «Крупская», «Сталин» атындағы совхоздар мен колхоздарда жас әйел, қыздардан 42 адам өндірістен қол үзбей жүріп, трактор курстарында оқып, тракторшы болып шықты. Бұлардың ішінде, «Ұмтыл» колхозынан Шугунова, Төпешева, Шурзина, «Крупская» колхоздан Есентаева, Қойшекенова, Киресова оқуды «өте жақсы», «жақсы» деген бағамен тапсырған. Сондай-ақ, МТС жанынан комбайншылар даярлайтын қысқа мерзімді курс ашылып, онда жас әйел, қыздардан 20 адам оқып, бұларда курсты бітіріп, колхоздарға комбайншы және комбайншының жәрдемшісі қызметтерін атқарады. Мұнда да Айдыналиева, Камарова және Алымсақова сияқты қыздар оқуға көңіл қойғандар қатарынан табылған [24].

Ал Бөрілі ауданында егінді жинау кезінде және күзгі далалық жұмысты еркектердің орнын толығымен әйелдер алмастырған. Атап айтқанда Бөрілі МТС-тың аға механигі Скобелкин майданға кетісімен оның орнына әйелі комбайнға отырып, өзі сияқты басқа да комбайншы әйелдермен бірге 845 гектар бидайды жинаған. Валентина Друз деген әйел ағасы соғысқа кетісімен механизаторлар дайындайтын курсты аяқтаған бойда комбайнға отырып 400 гектар бидайды орып алады. Бұдан басқа Бөрілі кеңшарларында Надежда Калашникова мен Анна Котельникова комбайндарымен әрқайсысы 300-ден аса гектар бидайды орған. Бұдан басқа күйеулері майданға кеткен соң оның әйелдері Голованова, Багайдина, Фиклистова, Маданова, Качасова және тағы басқалары комбайндар мен тракторларға отырған. Жалпы алғанда мемлекеттік жоспарды орындау үшін ауданда 53 комбайншы және 103 тракторшы әйел дайындықтан өткен. Ленин және Чапаев атындағы ұжымшардың төрағалары да басым бөлігі қыздар болып табылатын жастардың арасынан ең үздік деген колхозшыларды таңдап механизаторлары курсына жіберген.

Дегенмен егінді уақытында жинап алуды ойламай механизаторлар курсына жастарды жібермеген колхоздарда болған. Мәселен Буденный колхозында тіпті қыз-келіншектер күшінің өзі жетіспегендіктен егінді жинап алу ұзаққа созылғандықтан механизаторлық курсқа ешкімді жібере алмаған [25]. Бұдан басқа 1941 жылы соғыс басталып еркектердің көпшілігі майданға кеткендіктен колхоздағы әйелдер олардың орнын басып ешқандай оқусыз комбайн, тракторларды жүргізушілер де табылған. Мәселен, «Красный Урал» колхозында Москаленко Антонина өз бетімен трактор жүргізуді үйренсе, Сумцова, Смолина және Глоба өз еріктерімен комбайншілердің қатарын толықтырған. Шыңғырлау ауданындағы Сұлукөл МТС-ғы тракторшылар дайындайтын курста да 75 адам оқыса, оның 57-сі әйелдер құраған. Солардың ішінде Гулсова, Төлепбергенова деген қыздар оқуда үздік көрсеткіштер көрсеткен [26]. Сондықтан, үрдісті жалпы талдау барысында ерекше «әйелдер» қиындықтары мен мәселелерін де ескеру қажет. Мысалы, соғыс кезінде көптеген тракторист әйелдер отбасының жалғыз асыраушысы еді, яғни олардың

камқорлығында қарттар мен жас балалар болды. Олардың көпшілігіне оқуға уақыт табу қиын болды. Әйелдерді механизатор мамандығына оқытудың қиындықтарына бірқатар тарихшылар назар аударды. Ю.В. Арутюнян өз монографиясында былайша жазды, - «Әйелдер арасынан ауылшаруашылығына қажетті білікті мамандар даярлау ісінде бірқатар қиындықтар болды. Оқыту колхозда, МТС-та емес арнайы мектептерде жүрді. Ерлері әскер қатарына шақырылып, отбасының бар жүгі өз мойындарына түскен әйелдер үшін, аз уақытқа болса да, балаларынан жырақтап кету, әрине қиынға соқты» [27, с.112.].

Соғыс жылдарында эпидемиялық аурулардың көбеюіне, сонымен қатар санитарлық жағдайлардың сақталмауымен бірге, неміс әскерлері тылдағы халықты әлсірету мақсатында әр түрлі медициналық қитұрқы әрекеттерді ойластырған. Қылмыскерлер денсаулыққа зиянды қауіпті эпидемияларды жасанды жолмен таратқан [28, 30 п.]. Соғыс жылдарында Батыс Қазақстан халқы туындаған әлеуметтік-тұрмыстық қиындықтарға мойымай, ежелден қанына берілген төзімділігімен ел басына түскен ауыртпалықтарды бірдей көтеріп, денсаулық сақтау, білім беру мен мәдениет саласында майдан мен жеңіс мүддесі үшін аянбай қызмет атқарған. Сонымен қатар қорғаныс қоры және т.б. мемлекет тарапынан ұйымдастырылған майданға көмек беру қорларына, Қызыл Армия отбасыларына, азат етілген аудандарды өз қамқорлықтарына алып, оларға қаржылай-зағтай, рухани жағынан көмектерін беріп отырды.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Ұлы Отан соғысы жылдарында әйелдер ер адамдарға тән ауыр кәсіптерді игеру арқылы еңбектегі ерліктерінің жарқын беттерін жасақтады. Батыс Қазақстан облысындағы әйелдердің Ұлы Отан соғысы жылдарында жасаған еңбектерінің жоғары көрсеткіштерге жетуінің ең басты себебі соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ оларда отансүйгіштік сезімдері зор сипат алды. Бұл, бір жағынан өз отбасы мен Отанын қорғауға деген ғасырлық сезімдерінің куәсі болса, екінші жағынан кеңес билігі жылдарындағы жүргізілген идеологиялық жұмыстардың нәтижесінен туындады. Сондықтан, Кеңес елінде тарихта бұрын – сонды болмаған көлемде әйелдерді еңбекке тарту үрдісі басталды. Жалпы алғанда, әйелдерді қоғамдық өндіріске жаппай тарту үрдісі көлемі жағынан да, құрылымы жағынан да өте күрделі сатылардан тұрды. Оның ішінде, еңбекші әйелдердің отансүйгіштік қозғалыстары да, қоғамдық ұйымдар тарапынан қолдау да, зорлап еңбекке жұмылдыру да, қатал жұмыс тәртібі де, мақсатты бағытталған идеологиялық жұмыс та, жұмыстас құрбыларының арасындағы жарыстар да кірді. Әйелдер соғыс кезінде өздерін лайықты көрсете білді, өздерінің қаншалықты істерге қабілетті екендіктерін айқын дәлелдеді.

ҰОС жылдары тылда еңбек еткен қазақстандық әйелдердің еңбегіне тарихи бағасын берудің жұмыстары жан-жақты қолға алынуда. Оны қазіргі мемлекеттік деңгейдегі түрлі қолдаулардың барысынан көз жеткізуге болады. Ал, оның ғылыми бағасын айқындау мен оның нәтижелерін өскелең ұрпақтың санасына сіңдіру шаралары нақты жүзеге асуы тиіс деп есептейміз.

Себебі, ҰОС туралы тарихи жадының сақталуы жылдан-жылға ұрпақ санасынан ажырап келе жатқандығы анық. Оған жол бермеудің бірден-бір дұрыс бағыттарының бірі ол қанды соғыс туралы шынайы әрі тың пайымдаудағы еңбектердің жариялануы екендігі күмәнсіз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Казахстан в первый год Отечественной войны против немецко-фашистских захватчиков / [сост. : И. Бровер ; редкол.: Абдыкалыков М. (отв. ред.) и другие]. – Алма-Ата : КазОГИЗ, 1943. – 245*
2. *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Под редакцией М. Абдыкалыкова и А. Панкратовой. – Алматы: КазОГИЗ, 1943. – 660 с.; История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Второе издание, исправленное и дополненное. Т.1. Под общей редакцией И.О. Омарова и А.М. Панкратовой. – Алма-Ата: КазОГИЗ, 1949. Т.2.*
3. *Балакаев Т.Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 351 с.;*
4. *Тулепбаев Б.А. Социалистические аграрные преобразования в Средней Азии и Казахстане. – Москва: Наука, 1984. – 270 с.*
5. *Абишев Г. Казахстан в Великой Отечественной войне 1941-1945. – Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1958. – 362 с*
6. *Козыбаев М. Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – Алма-Ата: Казахстан, 1964. – 363 с.*
7. *Басин, В.Я. Тяжелая промышленность Казахстана в Великой Отечественной войне [Текст]: ист. очерк / В. Я. Басин, 1965. – 164 с*
8. *Рысбеков Т.З. Советы Казахстана (1938-1986 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1988. – 151 с.*

9. Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – Москва: Госполитиздат, 1948. – 192 с.
10. КСРО ХКК Председательнің орынбасары және Сыртқы істер Халық комиссары В.М. Молотов жолдастың радио арқылы сөйлеген сөзі // Коммунист, 1941. 27 маусым.
11. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1947. – 207 с.
12. Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне. – Москва: Воениздат, 1958. – 238 с.
13. Үкімет шараларын бір ауыздан жолдады. // Екпінді құрылыс, 1941. – 24 маусым
- 14 Пороскурин П. Усиленно развивать местную промышленность // Приуральская правда, 1942. – 9 января
15. Александров П. В тылу, как на фронте Приуральская правда, 1941. – 5 сентября.
16. БҚОММ, 37-қ., 11-т., 6-іс.
17. БҚОММ, 37-қ., 10-т., 20 іс.
18. БҚОММ, 37-қ., 10-т., 22-іс.
19. Шлионская Е. Будем усиленно работать для фронта // Приуральская правда, 1942. – 16 января.
20. Чапурин М. Патриоткалар қосымша мамандық меңгерді // Екпінді құрылыс, 1941. – 6 шілде.
21. Глебов Н. Патриоткалардың тілегі мен ісі // Екпінді құрылыс, 1941. – 25 шілде.
22. Трякин А. Растут механизаторские кадры // Приуральская правда, 1942. – 23 января.
23. Ерлердің професиясын меңгеруде // Екпінді құрылыс, 1941. – 31 тамыз.
24. Бердешев О. Жас әйел, қыздардан тракторшы, комбайыншылар даярланып жатыр // Коммунист, 1941. – 31 шілде.
25. Егоров А. Готовить механизаторские кадры // Приуральская правда, 1942. – 10 января.
26. Лавриненко Я. В интересах фронта // Приуральская правда, 1942. – 1 января.
27. Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. – Москва: АН СССР, 1963. – 459 с.
28. ҚРОМА. 1473-қор, 1-тізбе, 237-іс

References:

1. Kazahstan v pervyyi god Otechestvennoy voyni protiv nemetsko-fashistskih zahvatchikov / [sost. : I.Brover ; redkol.: Abdykalyikov M. (otv. red.) i drugie]. - Alma-Ata : KazOGIZ, 1943. – 245
2. Istoriya Kazahskoy SSR s drevneyshih vremen do nashih dney. Pod redaktsiey M. Abdykalyikova i A.Pankratovoy. – Almatyi: KazOGIZ, 1943. – 660 s.; Istoriya Kazahskoy SSR s drevneyshih vremen do nashih dney. Vtoroe izdanie, ispravlennoe i dopolnennoe. T.1. Pod obschey redaktsiey I.O. Omarova i A.M. Pankratovoy. –Alma-Ata: KazOGIZ, 1949. T.2.
3. Balakaev T.B. Kolhoznoe krestyanstvo Kazahstana v godyi Velikoy Otechestvennoy voyni 1941-1945 gg. – Alma-Ata: Nauka, 1971. – 351 s.;
4. Tulepbaev B.A. Sotsialisticheskie agrarnye preobrazovaniya v Sredney Azii i Kazahstane. – Moskva: Nauka, 1984. – 270 s.
5. Abishev G. Kazahstan v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941-1945. Alma-Ata: Kazahskoe gosudarstvennoe izdatelstvo, 1958. 362 s
6. Kozhibaev M. Kompariya Kazahstana v period Velikoy Otechestvennoy voyni (1941-1945 gg.). – Alma-Ata: Kazahstan, 1964. – 363 s.
7. Basin, V.Ya. Tyazhelaya promyshlennost Kazahstana v Velikoy Otechestvennoy voyne [Tekst]: ist. ocherk / V. Ya. Basin, 1965. – 164 s
8. Rysbekov T.Z. Sovetyi Kazahstana (1938-1986 gg.). – Alma-Ata: Nauka, 1988. – 151 s.
9. Voznesenskiy H.A. Voennaya ekonomika SSSR v period Otechestvennoy voyni. - Moskva: Gospolitizdat, 1948. – 192 s.
10. КСРО ХКК Председательнің орынбасары және Сыртқы істер Халық комиссары В.М. Молотов жолдастың радио арқылы сөйлеген сөзі // Коммунист, 1941. 27 маусым.
11. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1947. – 207 с.
12. Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне. – Москва: Воениздат, 1958. – 238 с.
13. Үкімет шараларын бір ауыздан жолдады. // Екпінді құрылыс, 1941. – 24 маусым
- 14 Пороскурин П. Усиленно развивать местную промышленность // Приуральская правда, 1942. – 9 января
15. Александров П. В тылу, как на фронте Приуральская правда, 1941. – 5 сентября.
16. БҚОММ, 37-қ., 11-т., 6-іс.
17. БҚОММ, 37-қ., 10-т., 20 іс.

18. BQOMM, 37-қ., 10-т., 22-іс.
19. Shlionskaya E. Budem usilenno rabotat dlya fronta // Priuralskaya pravda, 1942. - 16 yanvarya.
20. Chapyrin M. Patriotkalar qosymsha mamandyq meңgeredi // Ekpindi qurylys, 1941. - 6 shilde.
21. Glebov N. Patriotkaldrdyń tilegi men isi // Ekpindi qurylys, 1941. - 25 shilde.
22. Tryakin A. Rastut mehanizatorskie kadryi // Priuralskaya pravda, 1942. - 23 yanvarya.
23. Erlerdiń professuasyn meңgerýde // Ekpindi qurylys, 1941. - 31 tamyz.
24. Berdeshev O. Jas áiel, qyzdardan traktorshy, kombainynshylar daıarlanyp jatyr // Kommýnist, 1941. - 31 shilde.
25. Egorov A. Gotovit mehanizatorskie kadryi // Priuralskaya pravda, 1942. - 10 yanvarya.
26. Lavrinenko Ya. V interesah fronta // Priuralskaya pravda, 1942. - 1 yanvarya.
27. Arutyunyan Yu.V. Sovetskoe krestyanstvo v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi. – Moskva: AN SSSR, 1963. – 459 s.
28. QROMA. 1473-qor, 1-tizbe, 237-іс

ӘОЖ: 94(574)
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.05>

М.Тастанбеков¹*, А.Сандыбаева², Л.Динашева³

¹т.ғ.к., доцент, Әзірет Сұлтан мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі,
Түркістан қ., Қазақстан, E-mail - murat-t@mail.ru

²т.ғ.к., Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті,
Түркістан қ., Қазақстан, E-mail – akmaral0067@ayu.edu.kz

³ т.ғ.к., Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті,
Түркістан қ., Қазақстан, E-mail – dinash_lyazzat@mail.ru

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

Андатпа

Зерттеу жұмысының мақсаты – Ресей империясы кезеңіндегі Түркістан қаласындағы білім беру жүйесінің даму деңгейі мен ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Қарастырылып отырған кезеңдегі өзіне тән барлық өзгерістермен аймақтағы халықтық білім берудің жағдайы, мұсылмандық оқу орындарының (мектептер мен медреселердің) құрылымы мен оқу бағдарламаларының мазмұны аймақты отарлауға дейін және отарлық билік жылдарындағы оқу жүйесі Түркістан қаланың мысалында талданады. Зерттеудің маңыздылығы дәстүрлі білім беру жүйесінің сақталу деңгейінің анықталуында, отаршылдық кезеңдегі халық ағарту жүйесіндегі трансформация үдерісінің Түркістан қаласының нақты мысалында қолдану арқылы жаңа әдісті мектептердің маңыздылығы мен аймақтағы халыққа білім берудің жағдайы көрсетілген. Зерттеу нәтижесінде қазақ халқына қатысты білім беру саясаты мәселесі жалпы үкімет тарапынан Түркістан генерал губернаторлығында жасалған кейбір өзгерістерге қарамастан, аймақты жалпы империялық кеңістікке біріктіру әдістерінің бірі ретінде мұсылман мәселесі арқылы қаралғаны дәлелденді.

Түйін сөздер: Түркістан, білім беру, мұсылман оқу орындары, мектеп, медресе, училище, жәдидтік.

Бұл зерттеу ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің «XIX-шы және XXI-ші ғасырлардағы Түркістан қаласының әлеуметтік-экономикалық және мәдени тарихын кешенді зерттеу» (BR10164179) гранттық жобасы аясында жүргізілді.

Тастанбеков М. ¹ * Сандыбаева А. ², Л. Динашева ³

¹к.и.н., доцент, Государственный историко-культурный музей-заповедник "Әзірет Сұлтан",
Туркестан, Казахстан, E-mail – murat-t@mail.ru

²к.и.н., доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ахмеда Ясауи,
Туркестан, Казахстан, E-mail – akmaral0067@ayu.edu.kz

³ к.и.н., доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан
E-mail – ³dinash_lyazzat@mail.ru

СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ В ГОРОДЕ ТУРКЕСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Аннотация

Целью исследовательской работы является определение уровня и особенностей развития системы образования в городе Туркестане в период Российской империи. Для анализа положения образования в крае со всеми присущими ему переменами в рассматриваемый период на прочной источниковой базе прослеживается состояние народного образования, структура и учебные программы мусульманских образовательных учреждений (мактабы и медресе) до колонизации края и изменения в образовательной системе в годы колониального режима на примере города Туркестан. Ценность исследования заключается в том, что выявлены уровень сохранения традиционной системы образования, изучен преобразовательный процесс в системе народного просвещения в колониальный период на конкретном примере города Туркестана, показано значение новометодных школ и состояние народного образования в крае. В результате исследования доказано, что вопрос образовательной политики в отношении казахского населения, несмотря на некоторые преобразования в Туркестанском генерал-губернаторстве, рассматривался через призму мусульманского вопроса как один из методов интеграции региона в общеимперское пространство.

Ключевые слова: Туркестан, образование, мусульманские учебные заведения, мектебы, медресе, училище, джадидизм.

Работа выполнена в рамках грантового проекта Министерства культуры и спорта РК «Комплексное изучение социально-экономической и культурной истории города Туркестан в XIX - начале XXI веков» (BR10164179)

M.Tastanbekov^{1*}, A.Sandybayeva², L.Dinasheva³

*¹Doctor of History, associate professor, State historical and cultural museum-reserve "Azret Sultan",
Turkestan, Kazakhstan, E-mail – ¹murat-t@mail.ru*

*²Doctor of History, associate professor of the International kazakh-turkish university named after Akhmet
Yassawi, Turkestan, Kazakhstan, E-mail – ²akmaral0067@ayu.edu.kz*

*³Doctor of History, associate professor of the International kazakh-turkish university named after Akhmet
Yassawi, Turkestan, Kazakhstan, E-mail- ³dinash_lyazzat@mail.ru*

THE EDUCATION SYSTEM IN THE CITY OF TURKESTAN IN THE SECOND HALF OF THE 19 th – THE BEGINNING OF THE 20th CENTURIES

Abstract

The purpose of the research work is to determine the level and features of the development of the education system in the city of Turkestan during the period of the Russian Empire. To analyze the provisions of education in the area with all its inherent changes during the period, on a solid source base, the state of public education is traced, the structure and study programs of Muslim educational institutions (maktabs and madrassas) before colonization of the area and modifications in the educational system during the years of the colonial regime as exemplified by Turkestan.

The value of the study arises in the fact that the level of preservation of traditional education system, the transformation process in the system of public education in the colonial period in the specific example of Turkestan was revealed, the importance of new-methodical schools and the state of public education in the region were shown.

The value of the study is seen in the fact that revealed the level of preservation of the traditional education system, studied the transformation process in the public education system in the colonial period with a specific example of Turkestan city, shown the importance of new method schools the importance of new method schools and the state of public education in the edge.

Research results prove that the issue of educational policy in relation to the Kazakh population, despite some transformations in the Turkestan GeneralGovernorship, was considered through the prism of the Muslim issue as one of the methods of integration of the region into the general imperial space.

Keywords: *Turkestan, education, muslim educational institutions, mektebs, madrasas, colleges, jadidism.*

This research has been is funded by the Ministry of Culture and Sport of the Republic of Kazakhstan (BR10164179 «Complex research of socio-economic and cultural history of the town Turkestan middle19-th - beginning 21-th century»)

Кіріспе. Түркістан өлкесінің патша үстемдігі дәуіріндегі оқу-ағарту жүйесінің ұйымдасу және қызмет атқару істерінің даму барысын басқа да тарихи оқиғалармен сабақтастыра отырып зерттеу арқылы ерекше-ліктерінің түбірін түсіне аламыз. Ағартушылық мәселесіне қатысты орын алған тарихи құбылыстар мен оқиғаларды талдау арқылы мәдени-тарихи тұжырымдамалар тұрғысынан қарастырудың маңызы зор. Осы тұрғыдан мұсылмандық мектептер мен медреселердің халыққа білім берудегі маңызы, оларға патша билігінің тосқауыл қою мақсатында орыстандыру саясатын жүзеге асыру үшін орыс-түземдік мектептерін ашуы, мұсылмандық оқу орындарына жаңа серпін берген жәдидтік ағымның қалыптасуы сияқты үдерістерге назар аударылады.

XIX ғасырдың екінші жартысында орыс генералы Черняев отрядтарының жорықтары нәтижесінде Түркістан, Шымкент, Әулиеата және тағы басқа қалалар әскери күшпен Ресейдің қоластына өтті. Осылайша Қазақстанның оңтүстігінің Ресейге қосылу және онда жаңа әкімшілік өлкенің құрылу үдерісі аяқталған болатын. Сырдария облысының бір уезіне айналған Түркістан қаласы империяның бір бөлігіне айналды. Олардың барлығында біртұтас әскери-отарлық басқару жүйесі қалыптасты. Бұндай күрделі құрылымның генезисі аймақтың ғасырлар бойы орныққан саяси, экономикалық және рухани интеграциялық дәстүрлері мен тарихы Ресейдің патша өкіметінің Түркістан қоғамын модернизациялау барысында қалыптасты.

Түркістан өлкесінің Сырдария облысы патша әкімшілігінің әскери-экономикалық тұрғыдағы стратегиялық аудандарының бірі ретінде қарастырылды. Осы мақсатта облыстың аумағынан кесіп өтетін Орынбор-Ташкент теміржолының желісі салынды. Бұл саяси-экономикалық қадам аймақтың әлеуметтік-шаруашылық дамуында бірқатар рөл атқарды. Патша билігі жергілікті халықты тиімді билеп-төстеу мен табиғи ресурстарын оңтайлы игерудің жолдарын барынша ойластырды. Сонымен қазақ жерлерін қарудың күшімен Ресей құрамына қосылудың аяқталуы және империяның оңтүстік-шығыс шектерінде орнығуы Қазақстанды басқаруды әлеуметтік-экономикалық, мәдени өміріне қалыптасқан жаңа өзгерістерге сәйкес қайта құру міндетін алға қойды. Патша үкіметі жаулап алған өлкені Ресейдің отарына айналдырудың барлық тетіктерін пайдаланды. Бұл өлкеде патша әкімшілігі құрған мектептер жүйесі де патшалық отаршылдық саясаттың құралы қызметін атқарды.

Әдістеме. Жұмыста Ресей патша әкімшілігінің тапсырмасы бойынша Түркістан өлкесінде болған ғалымдар мен саяхатшылар, әскери қызметкерлерінің жарияланған есептері мен еңбектері, сондай-ақ отандық ғалымдарының мақалалары мен қорғалған диссертациялар материалдары негізінде қарастырылып отырған шеңберде Түркістан қаласындағы білім ісінің деңгейі мен мазмұны сараланып, ғылыми зерттеу жүргізіледі.

Зерттеу барысында объективтілік пен тарихилық принциптері, тарихи-салыстырмалы және талдау методологиялық әдістері қолданылды. Бұл ғылыми әдістер негізінде империя тұсында Түркістан қаласындағы білім беру ісінің жағдайы мен мазмұны Ресей патша өкіметінің саяси, әлеуметтік, этникалық факторлармен тығыз байланыста қарастырылып, патша әкімшілігінің стратегиялық бағытын жүзеге асыру үшін ең алдымен білім ошақтарын қалыптастыру керектігі назарға алынғаны дәлелденді.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы аралығында Түркістан қаласында білім беру ісінің дамуы туралы ғылыми айналымдағы деректерді талдай отырып, ол үдерісті өркениеттілік ұстаным мен тарихилық принцип негізінде, мәдени-тарихи тұжырымдамалар тұрғысынан қарастырылады. Осы ұстанымдар тұрасында Ресей империясы тұсында жұмыс атқарған орыс-түзем мектептеріне қазақтардың өз балаларын білім алуға беруге ықыласты болмауының ішкі себептерін пайымдауға болады. Сонымен қатар, XX ғасырдың басында жәдидтік мектептердің пайда болу себептері анықталады.

Талқылау. Түркістан қаласының тарихына арналған алғашқы еңбек ретінде А.Добросмысловтың зерттеуін бөлек айтуға болады [1]. Еңбекте зерттеуімізге қатысты қаладағы XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап ашылған білім ошақтары туралы мәліметтердің маңызы зор. Автор Түркістан қаласы туралы біршама толық ақпараттар баяндағанымен, олардың деректік мазмұны басым болып келеді.

Патшалық Ресейдің орыстандыру саясатының өкілдері, миссионер-ғалымдар Н.Ильминский, Н.Остроумовтың XIX ғасырдың соңында Орта Азияның мұсылман халықтарының санасын рухани-діни бағыттар бойынша отарлаудың заңдылықтарын айқындайтын бірнеше еңбектері жарық көрді. Түркістан өлкесіндегі оқу-ағарту ісінің ұйымдастырушысы Н.Остроумов «Түркістан өлкесінде орыс-түземдік мектептер арқылы орыстандыру саясаты басшылыққа алынады» деп ашық айтқан болатын [2].

Белгілі шығыстанушы В.Бартольд Түркістан өлкесінің мәдени өмірін зерттеген «История культурной жизни Туркестана» еңбегінде жаңа әдісті мектептерге, жалпы білім беру жүйесіне және нәтижелеріне тоқталып өтеді. В.Бартольд Түркістан қаласында 1900 жылдан бастап 30 ескі әдіспен оқытатын мектептердің 2-уі жаңа әдіске көшкен болатын, оның біреуі қазақ мектебі болғанын айтады [3,137].

1870 жылдың наурыз айында Ресей Ағарту министрлігі арнайы заң қабылдады. Заң аясында оқу орындарында қатаң талаптар орнатылып, Н.Ильминскийдің орыстандыру саясатының тетіктерін күшейтетін педагогикалық білім бағдарламасы енгізілді. Мұсылмандық оқу орындарында сабақ өз ұлт тілінде, бірақ міндетті түрде орыс әліпбиімен және орыс тілін оқыту міндетті болды. Сондай-ақ, орыс тілін білетін азаматтар қатарынан ғана мұғалімдерге сабақ беруге рұқсат етілді [4, 415]. Бұл турасында М.Мырзахметов атап өткендей: «Патша билігінің отарлау жүйесіндегі ең тиімді сыналған әдістерінің бірі – отарланған аймақтарға қоныс аударушыларды барынша шоғырландыра отырып, жергілікті халықтың үнін шығармауға, аралас мектептерді құру негізінде орыстандыру, шоқындыру мәселесіне келіп тіреледі» [5, 234]. Жаңадан ашылған білім орындарында балаларын оқытқысы келетіндерден оқу бөлімінен арнайы рұқсат куәліктерін алуын талап етілді.

Ресей империясының қазақ даласына отарлық саясатының салдары мұсылмандық мектеп пен медреселердің қызметі туралы З.Садвакасова, Н.Нуртазина, Д.Қамзабекұлы, С.Смагулова және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылады.

З.Садвакасова мұсылмандық білім беру орындарындағы оқу үдерісі мен сабақ беру әдістерін зерттейді [6].

Ислам дінінің таралу тарихын зерттеуші Н.Нуртазинаның пікірі бойынша жәдидшілдіктің қалыптасуының мәдени алғышарттары Ресейдің қол астындағы халықтарға жүргізіп отырған орыстандыру саясатына тікелей байланысты болды [7, 102].

Камзабекұлы Д. жәдидшілдікті жаңару, ұлттық рухани серпіліс беру жолындағы жаңа бағыт деген көрытынды жасайды [8, 162].

С.Смагулова XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қазақстандағы мұсылмандық оқу орындары туралы мәселелерді қарастырып, Халық ағарту Министрлігі бекіткен жоба бойынша тағайындалған инспекторлық қызметіне қатысты мәліметтер береді. Инспекторлар құзырларындағы мектеп-медреселердің қызметі туралы жалпы ақпараттарды білім министрлігіне хабарлап отыруға міндетті болды [9,18].

«Исторический опыт становления и развития школьного образования в Казахстане в XIX- начале XX веков» атты Н.Адельбаеваның еңбегінде Қазақстандағы білім беру сипаты XX ғасырдың басына дейін діни сипатқа ие болған, кейін білім беру ісі діни-зайырлы сипатта болды деп көрсетіледі [10,28]. Сонымен қатар, автор Түркістан өлкесіне кеңінен тараған жәдидшілдік қозғалысты прогрессивті тарихи маңызы бар құбылыс деп бағалайды.

Ғылыми жоба аясындағы зерттеу жұмысымызда Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚРОМА), Түркістан Облысының Мемлекеттік Архиві (ТОМА), Ресей Федерациясының Мемлекеттік Архив (РФМА) қорларындағы деректер пайдаланылып, Түркістан өлкесіндегі мектеп-медреселер, олардағы оқыту жүйесі мен бағдарламалары, жаңа әдісті мектептер, білім беру саласында қол жеткізген жетістіктері туралы хабарламалық ақпараттар алынды. Атап айтқанда, ҚРОМА-ның 119, 145 қорлар, ТОМА-нің 1129 қоры, РФМА-ның 543 қорындағы материалдары зерттеу жұмысымыздың негізгі деректік көзін құрады.

Нәтижелер. 1867 жылғы Түркістан өлкесін басқару туралы ережеде Түркістан қаласы Шымкент уезінің құрамында өмір сүрді. Бұл үрдіс 1871 жылға дейін жалғасты. 1871 жылы жеке уездік ретінде түзіліп, 1886 жылғы реформадан соң, Шымкент уезінің құрамына қайта енгізілді. Бірақ, 1914 жылғы бұйрыққа сәйкес өз алдына уез болып қалыптасты.

Қала уездік қалаға айналғаннан бастап, тұрғындар саны көбейді. Жалпы 1854 ж. қала тұрғындар саны – 5000, ал тұрғын үй құрылымы 1200 шаңырақ, 1878 ж. Түркістан уезінде – 1495 үй, 13152 адам тұрды [11, п.4].

Қалаға бөлінетін қаржы бойынша халық ағарту ісіне жұмсалатын шығындар қаланы аббаттандыру, полиция, шаруашылық басқару және медицина саласынан кейін бесінші орында болды. Халық ағарту

ісіне қалаға 1887 жылы - 851 рубль, 1897 жылы – 1256 рубль, 1907 жылы 2092 рубль қаржы бөлінген болатын [12, 130].

Түркістан қаласы орта ғасырдың өзінде ірі білім орталығы болды. Түркістанда рухани тәрбие, сондай-ақ білім орталықтары ретінде ең алдымен мешіттер, мектептер мен медреселер қызмет атқарды. Медреселер мешіттің жанынан ашылып, көп жағдайда оқитын шәкірттердің есебінен қаржыландырылды.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жерінде негізінен мұсылмандық білім беру мекемелері жұмыс жасап тұрды. Мұсылмандық білім мектеп пен медреселерде алып тұрды. Мұсылман мектептері оқу орындарының бастауыш сатысы болды. Мектеп оқушылары сауатын ашып, құранды жатқа оқитын болған. Мектептен білім алған балалар оқуларын медреседе жалғастыра алды.

Медресе – орта және жоғары оқу орны болып есептелінді. Медреселерде молдалар және мектеп мұғалімдері даярланды. Халық арасында медреселердің беделі өте жоғары болды. Оқу мерзімі үш-төрт жылға дейін жалғасты. Медресе шәкірттері исламның діни қағидалары бойынша сауатын ашып, философия, математика, медицина, тарих, тіл пәндері аясында қосымша білім алулары тиіс саналды.

Бастауыш мектептер бір-екі сыныптық аралықта болды. Оқу мерзімі 1 жылдан 6 жылға дейін созылды. Мектеп пен медреседе оқу мерзімінің ұзақтығы шәкірттің қабілетіне немесе кейібр жағдайда денсаулығына байланысты болған. Сынып шәкірттерінің жас ерекшелігі де сақталмаған еді. Бір сыныпта 7-8 жасар оқушы 12-14 жастағы балаға дейін оқыды. Оқу курсының аяқталуы белгілі бір діни кітапты жаттап алуымен белгіленген. Мектеп оқушылары оқудың алғашқы жылы араб алфавитін жаттап, одан кейін оқуға кіріскен болатын. Оқушы мәтіндерді тек жатқа оқығандықтан, жаңа таныс емес мәтіндерді оқи алмады. Шәкірттердің өз бетінше оқуды игеру бірнеше жылдарға созылды. XIX ғасырдың соңына дейін медреселер ескі әдіспен оқытты (қадыми – ескіше). Ескі әдіс бойынша оқытуда әріптерді қосу арқылы оқу әдісін қолданған болатын. Оқушылар араб әліпбиінің әріптерін дауыстап айтып, буындар қосып, одан кейін ғана сөзді жатқа жаттаған, араб әріптерінің түрлі жазылу жолдарын да жатқа жаттау керек еді. Мектептерде ана тілі оқытылмады. Тек діни мәтіндерді жаттаған мектеп шәкірттері ана тілінде оқуды және жазуды білмейтін болған.

Мектеп мен медреселер жергілікті халық арасында жоғары беделге ие болды. Патшалық өкімет мұсылмандық оқу орындардың қызметіне және дамуына барынша кедергі келтіруге тырысты. Ресей шенеуніктері орыстандыру саясатын жүргізу үшін мектеп пен медреселерге тіпті полицейлік бақылаулар мен құпия тыншыларды да жіберіп отырған. Солардың мәлімдемелері негізінде жұмысын тоқтатып немесе жауап тастап отырған болатын.

1860 жылдары Қазақстан мен Орта Азияны Ресей империясы толық жаулап алу үрдісін аяқтады. Патша әкімшілігі жаңа қосылған аймақтарда өзінің отарлау саясатының тетіктерін жоспарлы түрде күшейтуді дұрыс санады. Жергілікті халықтардың өкілдері саяси үкімет пен мемлекет басқару мекемелеріне жолатылмады. Патша үкіметі отаршылдық саясатын түбегейлі орнықтыру мақсатында ең алдымен жаңа формадағы мектеп, медресе ашу және оған жергілікті қазақ, қырғыз, өзбек балаларын тарту арқылы ислам дінінің ықпалын ығыстыруды көздеді. Бұның айғақтарының бірі ретінде 1870 жылы патша үкіметі тарапынан енгізілген медреселерде міндетті түрде орыс тілін үйретудің ережесін атауға болады [4, 85].

1873 жылы Түркістан генерал-губернаторы фон Кауфман тарапынан ұсынылған «Түркістан өлкесіндегі оқу бөлімін түзу мен халыққа білім беру ісін ұйымдастыру жоспары» бойынша жергілікті мұсылман және орыс балаларын бірлесе оқытудың тәсілдері мен амалдары қарастырылды. «Бірге оқыту бұратана халық балаларының негізгі ұғымдарындағы айырмашылықтарды жоюға әсер ете отырып, басып алынған өлкенің ассимиляциялану ісіне маңызды пайда әкеледі» деп санады [13, п.8]. Осы жоспарға сәйкес 1873 жылы Түркістан қаласында Александр Тихомировтың бастамасымен халықтық мектеп ашылды. 1879 жылы 18 қыркүйекте бұл мектеп екі жылдық қалалық училище болып өзгертілді. Бұл оқу орнында жергілікті халықтың балалары білім алды. Училище жанынан 20 оқушыға арнайы пәтер беріліп тұрды [14, 133].

1878 жылы Түркістан өлкесінің оқу орындары Басқармасының тапсырысы бойынша арнайы естелік кітапшасы шыққан болатын. Кітапшадағы мәлеметтер бойынша Сырдарья облысында 8 бастауыш мектеп болса, оның бесеуінде (Әулие-Ата, Қазалы, Перовск, Ташкент, Шымкент қалаларында) - ерлер және әйелдер бөлімі, екеуінде (Ходжент, Шыназ) – бірлескен, ал Түркістан қаласында – ерлер мектебі болғаны туралы айтылады [15, 111]. Осындай кітапшалар 1878-1879, 1879-1880, 1880-1881 оқу жылдарында шығып, кейін тоқтатылды.

1884 жылы Түркістан қаласында ересектер үшін кешкі оқу курстары ашылып, 1886 жылы тыңдаушылар саны азайған соң жабылады. 1887 жылдан бастап училищеде түстен кейінгі ауысымда қыз балалар білім алады. Қыздар үшін ашылған сыныптар 1890 жылға дейін жұмыс жасап тұрды. 1887 жылы

училище жанынан аяқ киім тігу кәсібiне үйрететiн арнайы сыныптар ашылады. 1905 жылдан бастап қол шеберлігі сыныптар да ашылады. Ол уақытта училищеге жылына 8500 сом ақша бөлініп, оның 2360 сомы қазынадан, 400 сом қала тұрғындарының салығынан, 5515 сом жерден және 400 сом оқушылар үшін жиналған салықтардан құралды. Солай болса да әр уақытта училище басқарған меңгерушілері бөлінген қаражатты тиісті мақсатта пайдаланбай, оны жымпитудан бас тартпады. Мысал ретінде айтсақ, бір меңгеруші қомақты ақша жинап, оны жергілікті еврей саудагерлеріне несиеге беріп отырғаны белгілі [16,133]. Осындай себептерден де әрине білім мекемелерінің жағдайы өте төмен болды. 1910 жылы училищеде жалпы 82 оқушы білім алып отырды. Оның ішінде орыс - 49, қазақтар - 23, сарт - 4, татар - 1, еврейлер - 5 шәкірт оқыды [17, 133].

XIX ғасырдың соңында мұсылман оқу орындарының саны өсе бастады. Түркістан қаласы мұсылман діни оқу орындарының орталығы болды. 1886 жылы Сырдарья облысы бойынша 31 медреселерде 1121 оқушы, 1866 мектепте 29572 оқушы оқыған. 132579 жалпы бала санынан, 32074 бала, яғни 24 % білім алып отырды. Бұл көрсеткіш жалпы халықтың санынан 1,9% құрайды. Орыс мектептерінде 1454 мұсылман балалары, яғни 1,1 %, оқыған. Соның ішінде Түркістан қаласында 1871 жылы 1 медресе және 14 мектеп болды. Медреседе 35 оқушы, 14 мектепте – 250 ұл және 32 қыз оқушылар білім алып отырды. 1879 жылы 1 медресе – 30 оқушы, 15 мектеп – 322 оқушы болды [18, п.22]. Жыл сайын мектептеп мен медреселер саны және оларда білім алатын шәкірттердің саны артып тұрды. 1892 жылы Сырдария облысында жалпы 1497 мектеп және 35 медресе болы, оқушылар саны – 27082, 1893 жылы – 2458 мектеп пен 34 медреседе 28868 оқушы білім алған [19,16-17].

Мұсылман мектептері мен медреселер көбінесе жергілікті жеке азаматтардың есептерінен қаржыландырылып тұрды. Мектептерде оқу төлемақы алынбағанымен, оқушылардың ата-аналары ақшалай немесе түрлі бағалы сыйлықтар беріп отырған [20,59]. Алғашқыда мектептер «ықпалды байлардың балаларының орнына» кедейлердің балаларымен толықтырылып тұрды. «Жалған оқушыларға» тіпті арнайы «мектеп пұлы» деп аталатын жасырын алым-салық тәрізді төленіп тұрды. Көп ұзамай мұндай тәртіп жойылды [21,133].

Орыстандыруды көздеген Ресей империясы отар аймақтардағы халықтарды қатаң бақылауға алды. Патша үкіметі орыстандыру саясатын жүргізу мақсатында араб жазуын қолданыстан шығаруды көздеді. Араб графикасын орыс әліпбиімен алмастырып, орыстар мен жергілікті халықтардың балалаларын оқытатын орыс-түзем мектептерін аша бастады. 20 шілде 1886 жылы орыс-түзем мектептерін ашуға арнайы заң қабылданған соң, өлкеде 14 мектеп ашылады.

1886 жылы 12 маусымда Түркістан уезі жойылып, орнына Сырдарья облысы Шымкент уезі құрамындағы Түркістан учаскесі құрылады. Түркістан учаскесіне 16 болыс кіреді (Ақтөбе, Жылыбұлақ, Қарнақ, Қаратау, Қаракөл, Шу, Ноғай-Қира, Хантағы, Сарыөзек, Созақ). Болыстардың негізгі тұрғындары қазақтар болды. Созақ және Қарнақ болыстардың тұрғындарын негізінде өзбек ұлты құрады [22,п.6-7]. Қарнақта (Түркістаннан 25 шақырым жерде орналасқан елді-мекен) 4 медресе болған. Бұл медреселерде білім алып отырған оқушылар саны 200-ге дейін жетті. Түркістан мұсылмандық орталық ретіндегі қызметінде Қарнақтың ерекше орны болған.

Түркістан қаласында орыстар мен жергілікті халықтарға арналған бір сыныптық мектеп 1888 жылы ашылды. Оқушылар саны – 20 адам 1911 жылы училище екі сыныптық болып өзгертілді. Оқу орыны қазыналық мекеме үйінде орналасты. Оқушылар саны 65 адамға дейін жетті. 1912 жылы оған қоса кешкі курстар ашылып, оларда 30 дан 60 адамға дейін ересектер білім алды [23, 133]. Екінші сыныпта арифметика, тарих, география, жаратылыстану пәндері оқытылды.

1890 жылы Түркістан қаласында шіркеу жанындағы әйелдер училищесі ашылды. 1911 жылы училищеде 26 оқушы ғана болды, оның ішінде 8 оқушысы – еврей ұлтынан.

Архив деректері бойынша 1890 жылы Түркістан қаласында жалпы оқу орындары мен оқушылар саны:

- 1) Интернаты бар екі сыныптық училище (оқушы саны – 33 ер балдар);
- 2) Әйелдер училищесі (оқушылар саны – 12);
- 3) Орыс-түземдік мектеп (оқушылар саны – 16);
- 4) Медресе – 2 (оқушы саны – 90 ер бала);
- 5) Мектептер – 21 (оқушылар саны – 220 ер балдар);
- 6) Еврей мектептері (хедер) – 6 (оқушы саны – 80 ер бала) [24, п.55].

Орынбор-Ташкент темір жолы бойында орналасқан Түркістан станциясы жанынан темір жол училищесі 1877 жылы ашылып, 1910 жылы оқушылар саны – 229 болды [25, 134]. Бастауыш училищелері жоғары және төменгі болып бөлінді. Жоғары училищелер 1912 жылы ашыла бастады. Төменгі бастауыш

училищелердің бағдарламалары жиі өзгеріп, тұрақсыз болды. 1885 жылы - 4 жылдық, 1895 жылы – 3 жылдық, 1897 жылы жаңа бағдарлама енгізілді.

XX ғасырдың басында дәстүрлі білім жүйесіне негізделген мектептер мен медреселер қоғамның білімге деген талпыныстарын қанағаттандыруда дәрменсіздік көрсетті. Мұсылман мектептерін реформалаудың шарттары туындады. Оны іске асыруға ұмтылушылардың қозғалысы пайда болып, ол жәдитшілдер атауына ие болды. Олардың басты айырмашылықтары зайырлы білім беру жүйесі мен дәстүрлі білімнің озық үлгілерін өзара үйлестіре білумен өлшенді. Мектептер мен медреселердің оқу жоспарлары, бағдарламалары, оқу құралдары жаңа әдіс бойынша қайта дайындалды. Жәдитшілдер білім беруді уақыт талабына сай өзгертуді және барынша жеңілдетіп, оқыту мерзімін 6 жылдан 2-3 жылға дейін қысқартуды көздеген болатын.

Қазіргі Қазақстан жеріндегі ең алғашқы жаңа әдіске сүйенген мектеп 1900 жылы Түркістан қаласында қалыптасты. Осындай білім жүйесіне негізделген мектеп кейіннен басқа да өңірлерде ашылды. Жаңа әдісті мектептердің қабырғасында көптеген қазақ зиялыларының өкілдері білім алып шықты. Нақты тоқталар болсақ, олардың қатарында кеңестік Түркістанның қоғам және мемлекет қайраткері С.Қожанов 1910 жылы Түркістандағы 4 сыныптық орыс-түзем бастауыш мектебін, 1913 жылы 3 сыныптық қалалық мектебін аяқтаған болатын.

Жаңа әдіске негізделген білім жүйесі мұсылман балаларына хат тануды үйретуде буындап оқыту тәсілінен дыбыстап үйрету формасына көшуді ұсынды. Оның тиімділігі мынадан көрінді. Егер бұрын буын арқылы оқытуда әліпбиді 3 жылда үйренсе, дыбыстап үйретуде бала қажетті білімді 2-3 айда меңгеруге қабілетті болды. Аталғандай жаңа тәсілге ұйғарылған оқыту жүйесінің негізін қалаушы, түркі халықтарының білім-ағарту салаларындағы белгілі ғалым Исмаил Гаспринский болды. Олардың оқу-ағарту саласындағы ағымы «жәдидизм» деген атауға ие болды. Жәдитшілдер білім беру орындарында жаратылыстану ғылымының пәндерін оқытудың тиімділігін айқындады. Осы мақсатта арифметика, география, тарих сияқты зайырлы пәндерді оқыту қажеттігін жан-жақты дәлелдеуге ұмтылды. Жаңа мектептерде білікті мұғалімдер дәрістер ұйымдастырды және олар керекті оқу құрал-жабдықтарымен қамтамасыз етілді. Ал, оқыту тәсілдері мен көрнекі құралдары бір-біріне үйлесімді құрастырылды. Бірақ та жаңа әдіске сүйенген мектептердің ауқымы елге кең тарала алмады. Себебі, патша әкімшілігінің тарапынан қолдауға ие болмады. Жергілікті билік мектептердің жоғары деңгейде насихатталуы мен қоғам ортасында мықтап орнығуына қарсылық көрсетті. Оның себептері де жоқ емес еді. Патша билігі жаңа білім мектептерінің панисламизм мен пантүркизмнің идеологиясын қуаттайтын тамыр деп қабылдады. Осыған байланысты 1917 жылы Қазақстан аумағында 100-ге жуық жаңа әдісті мектептер қызмет атқарды. Жәдитшілдік реформалар білім беру мен ағарту ісін ғана емес, ұлттық сана, саяси өмір мен мәдениет салаларын қамтыды. Жәдиттік мәдени-ағартушылық қозғалыс дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесінің кемшіліктерін жоюға және модернизациялауға бағытталды. Жаңа білім ағымының аясында мұсылмандық мектептің өкілдері өздерінің жаратылыс жайлы дүниетанымдарын кеңейтуге қолайлы мүмкіндік алды. Ол зайырлы білім мен мұсылмандық білімді ұштастыру арқылы ғана мүмкін бола алды. Осы бағытта бірқатар оқу-білім реформалары қолға алынды.

Архив құжаттарының көрсеткіштері бойынша 1904 жылы 1 шілдеде Сырдарья облысы бойынша 6 қалалық училище болды, олардың біреуі Түркістан қаласындағы екі класстық халықтық училище. Орыс-түземдік мектептер саны облыс бойынша 28 болды. Соның ішінде біреуі Түркістан қаласында орналасты. Облыс бойынша медреселердің жалпы саны – 29 болса, соның ішінде Түркістан қаласында екеуі - Бадиль датқа және Ахмед Баябашы медреселері [26, pp.6-9]. Бадиль датқа (Ишан-құл) медресесінде 30-50 оқушы білім алып отырды, Ахмед байдың медресесінде 50-60 оқушы болды. Добромыслов еңбегінде «Ишан құл датқа медресесі Түркістан қаласында 100 жыл бұрын, яғни XIX ғасырдың басында ашылған» деп көрсетіледі [27,134]. 1821 жылы және 1875 жылы ашылған Түркістан қаласында 2 медресе болғаны туралы нақты К.Бендриковтың мәліметтері бар [28,51].

1908 жылы Түркістан қаласында кітапхана ашылады. Кітапхана жұмысы үшін қала қазынасынан 300 сом бөлініп тұрды. Оқырмандар саны 20-ға жуық болды [29, 135].

1908 жылы Түркістан өлкесіндегі жәдиттік оқу орындарының білім беру қызметі тексерілді. Тексеру комиссиясының басшысы граф Пален бірнеше мектеп-медреселерде аралап, олардың діни күштілігі туралы ескертіп, орыс-түземдік мектептердің өлкедегі негізгі қызметі туралы ашық айтқан болатын [30, п.21]. Түркістан өлкелік оқу ісінің бас инспекторы Н.П.Остроумов қазақтардың арабша жазуын міндетті түрде орыс алфавиті негізіндегі жазуға алмастыруға ерекше шешуші мән берді. 1909 жылы бас инспектор Н.П. Остроумов ұсынған жаңа әдісті мектептер ашу туралы жобасын 1912 жылы Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Самсонов бекіткен болатын. Осы бес тармақтан тұратын Ережелердің

екінші тармағында «жаңадан ашылып жатқан мектептерде ұлты татар мұғалімдер өздерінің мектептеріне өзбек, қазақ, тәжік, қырғыз, т.б. Түркістан өлкесінде тұратын ұлттардың балаларын қабылдауға тыйым салынды. Сондай ақ, өзбек, қазақ, тәжік, қырғыз т.б. мектептерде татар мұғалімдеріне сабақ беруге болмайтыны» ескерілді [31,90]. 1876 жылы 6 ақпан күні фон Кауфман халық ағарту министрі Д.А. Толстойға жазған хатында орыстандыру саясатын жүргізуде бәсекелестер болып тұрған қазан татарлары қызметін шектеу үшін "мұсылман әдебиетін басып шығаруға және таратуға тыйым салуды" сұраған болатын [32, 10]. Жаңа әдісті оқу орындарын ашу үшін халық училищелері инспекторының арнайы рұқсаты қажет болды. Мектептерде орыс тілін оқыту керектігі ескерілді. Осы ережелер негізінде патша өкіметі халық ағарту саласында мұсылман медресе-мектептерін аралас орыс-түземдік мектептермен алмастыруға тырысты. Мұсылмандық оқу орындарын жабу себептерін табу үшін оларды жиі тексеріп тұрды. Инспекторлар әр бір тексеріс нәтижесіндегі табылған түрлі кемшіліктер туралы, көп жағдайда санитарлық-гигиеналық нормаларға сәйкестікке байланысты, жеткізіп отырды. Мұсылмандық білім беру орындарды бақылауда ұстау үшін тіпті арнайы тыншылар да жіберілген болатын.

1910 жылы жергілікті халық арасынан білім алып отырған оқушылар саны бойынша ең көбі Түркістан қалалық училищесінде болды. Училищедегі 82 оқушының 28-і (34%) жергілікті тұрғындардың балалары. Олардың 23 қазақ, 4 өзбек, 1 татар. Түркістан қаласында 1897 жылғы санақ бойынша жалпы халық саны 11253 адам болса, орыс ұлты тұрғындарының жалпы саны 312 адам (2,8%) болды [34, 129].

1912 жылы Түркістан қаласындағы жаңа әдісті мектепте ұл балдар мен қыз балдарға арналған арнайы бөлімдерінде жалпы 60 оқушы білім алды [33, 260]. 1917 жылға қарай Түркістанда жергілікті халыққа қызмет көрсетіп отырған мектептердің үш түрі болды: 1) мұсылмандық мектептер мен медреселер; 2) жаңа әдісті мектептер (жәдидтік); 3) зайырлы орыс-түземдік мектептер [35, 348].

Қорытынды. XX ғасырдың басында қанат жайған мұсылман мектеп-медреселері мен білім орындарының оқу-ағарту жүйесіндегі орны ерекше маңызға ие болып табылады. Аталған оқу орындарынан білім алғандар зиялылар қатарын толықтырып, қазақ қоғамының мемлекеттік билігінде белсенді қызмет етті.

XX ғасырдың басында жәдидшілдіктің ықпалымен білім беру жүйесінің мазмұнында өзгерістер енгізіліп, жаңа әдісті мектептер ашылды.

XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басындағы Түркістан қаласының аумағындағы тарихи үдерістерге жасалған ғылыми талдау нәтижелері көрсетіп отырғандай, мазмұндық, сипаттық жағынан өте күрделі болғандықтан оның қоғамдық өмірді жаңалаудағы нәтижелері де барынша қайшылықты болды. Отарлық биліктің осы бағыттағы ұстанған саясаты қоғамдық өмірдегі мәдени, рухани ерекшеліктерді ескермей, ұлттық мүддені жалпы империялық мұраттармен алмастырды.

Түркі халықтарының рухани санасында өзіндік рөлі бар Түркістан қаласы Ресей империясының шалғайдағы басқару уездерінің бірі болды. Онда әскери-гарнизон мен Орынбор-Ташкент теміржолының вокзалы орналасты. Бұндай күрделі құрылымның генезисі аймақтың ғасырлар бойы орныққан саяси, экономикалық және рухани интеграциялық дәстүрлері мен тарихы Ресейдің патша өкіметінің Түркістан қоғамын модернизациялау барысында қалыптасты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. – Ташкент, 1912. – 204 с.
2. Алексеев И.Л. Н.П. Остроумов о проблемах управления мусульманским населением Туркестанского края //Сборник Русского исторического общества. Т. 5 (153). Россия и мусульманский мир. – М., 2002. – С. 90.
3. Бартольд. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград, 1927. – 256 с.
4. Туркестан в имперской политике России. Монография в документах. – М., 2016. – 880 с.
5. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды? – Алматы, 2010. – 400 б.
6. Садвакасова З.М, Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (вторая половина XIX-начало XX веков) – Алматы, 2005. – 345 с.
7. Нуртазина Н. Народы Туркестана: проблемы ислама, интеграции, модернизации и деколонизации (на рубеже XIX-XX веков). – Алматы, 2008. – 166 с.
8. Камзабекұлы Д., Омарұлы Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік. – Алматы, 2013. – 192 б.

9. Смагулова С. Қазақстандағы мұсылмандық оқу орындары мен ағартушылық қоғамдар (XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басы) // Түркологиялық жинақ/ жауапты редакторлары: Ескеева М., Аманжолова Д. – Астана (Нұр-Сұлтан), 2012. – 768 б.
10. Адельбаева Н.А. «Исторический опыт становления и развития школьного образования в Казахстане в XIX- начале XX веков: дис. ... док.ист.наук.-Уральск, 2010. – 295 с.
11. ҚРОМА, 145-қ, 1-т, 5-іс, 4-п.
12. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. Ташкент. 1912. - 204 с.
13. ҚРОМА, 145-қ, 1-т, 5-іс, 8-п.
14. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. – Ташкент. 1912. – 204 с.
15. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924). – М., 1960. - 520 с.
16. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. – Ташкент. 1912. – 204 с.
17. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. – Ташкент, 1912. – 204 с.
18. ТОМА 1129-қ, ба – т., 17-іс, 22-п.
19. Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. – Алма-Ата, 1950. – 42 с.
20. ҚРОМА. 145-қ., 1-тізб., 84 –іс, 54 п
21. Бартольд. История культурной жизни Туркестана
22. ҚРОМА 145-қ., 1-т., 95-іс, 6-7 пп
23. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент.
24. ҚРОМА. 145-қ., 1-т., 84-іс, п.55
25. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент.
26. ТОМА. 1129-қ., ба-т., 12-іс, 6-9 пп.
27. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент.
28. Бендриков К. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924)
29. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент.
30. РФМА. 543-қ., 1-т., 483 –іс., 21-п., 67-70 п.п.
31. Алексеев И.Л. Н. П. Остроумов о проблемах управления мусульманским населением Туркестанского края //Сборник Русского исторического общества. Т. 5 (153). Россия и мусульманский мир. – М., 2002. – С. 90.
32. Жолсеитова М. Қазақстандағы мұсылмандық білім беру жүйесінің тарихынан. – Алматы, 2004. – 64 б.
33. Бендриков К. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924).
34. Бартольд. История культурной жизни Туркестана.
35. Lazat S. Dinasheva, Akmaral D. Sandybaeva, Gulnara Kaibuldaeva, Gauhar J. Primkulova. Features of the Formation and Establishment of the Public Education in the Turkestan Region in the Late XIX - Early XX Centuries // Man In India, 97 (26) Volume : No.97 (2017) Issue No.:26 (2017) Part 3 : 347-356, Serials Publications.

References

1. Dobrosmyslov A. Goroda Syrdarinskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Shimkent. Tashkent. 1912. – 204 s.
2. Alekseev I.L. N.P. Ostroumov o problemah upravleniya musulmanskim naseleniem Turkestarskogo kraja // Sbornik Russkogo istoricheskogo obshestva. T. 5 (153). Rossia I musulmanskiy mir. – M., 2002. – 90 s.
3. Bartold V. Istoria kulturnoi jizni Turkestarsana. Leningrad, 1927. -256 s.
4. Turkestarsan v imperskoi politike Rossii. Monografia v dokumentah. – M., 2016. – 880 s.
5. Myrzahmetov M. Kazakh kalai orystandyryldy? – Almaty, 2010. – 400 s.

6. Sadvakasova Z. *Duhovnaja jekspansija carizma v Kazahstane v oblasti obrazovaniya i religii (vtoraja polovina XIX - nachalo XX vekov)*. Almaty. 2005. -345 s.
7. Nurtazina N, *Narody Turkestana : problemy islama, integracii, modernizacii i dekolonizacii (na rubezhe XIX - XX vekov)*. Almaty, 2008. -166 s.
8. Kamzabekuly D., Omaruly B., Sharip A. *Ұлттық әдебиет және дәстүрлі mental'dik*. – Almaty, 2013. – 192 b.
9. Smagulova S. *Kazakstandagy musulmandyk oku oryndary men agartugshylyk kogamdar (XIX-XX g.g.) Turkologijalyk zhinak. zhauapty redaktorlar Eskeeva M., Manazholova D.* Astana, 2012. -768 b.
10. Adel'baeva N. *Istoricheskij opyt stanovleniya i razvitija shkol'nogo obrazovaniya v Kazahstane v XIX-nachale XX vekov): dis. dok.istor. nauk. - Ural'sk, 2010. - 295 s.*
11. KROMA, 145-k., 1-t., 5-is, 4-p.
12. Dobrosmyslov A. *Goroda Syrdarinskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Shimkent. Tashkent. 1912. -204 s.*
13. KROMA, 145-k., 1-t., 5-is, 8-p.
14. Dobrosmyslov A. *Goroda Syrdarinskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Shimkent. – Tashkent. 1912. – 204 s.*
15. Bendrikov K.E. *Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865-1924)*. – M., 1960. – 520 s.
16. Dobrosmyslov A. *Goroda Syrdarinskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Shimkent. – Tashkent. 1912. – 204 s.*
17. Dobrosmyslov A. *Goroda Syrdarinskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Shimkent. – Tashkent. 1912. – 204 s.*
18. TOMA 1129-k., 6a-t., 17- is., 22-p.
19. Sabitov N. *Mekteby i medrese u kazahov*. – Alma-ata, 1950. – 42 s.
20. KROMA 145-k., 1-t., 84 –is, 54-p.
21. Bartold V. *Istoria kulturnoi jizni Turkestana. Leningrad, 1927. -256 s.*
22. KROMA 145-k., 1-t., 95 -is, 6-7 p.p.
23. Dobrosmyslov A. *Goroda Syrdarinskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Shimkent. – Tashkent. 1912. – 204 s.*
24. KROMA 145-k., 1-t., 84-is, p.55
25. Dobrosmyslov A. *Goroda Syrdarinskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Shimkent. Tashkent. 1912. -204 s.*
26. TOMA. 1129-k., 6a-t., 12-is, 6-9 pp.
27. Dobrosmyslov A. *Goroda Syrdarinskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Shimkent. – Tashkent. 1912. – 204 s.*
28. Bendrikov K.E. *Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865-1924)*. M. 1960.
29. Dobrosmyslov A. *Goroda Syrdarinskoi oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Shimkent. Tashkent. 1912. -204 s.*
30. RFMA. 543-k., 1- t., 483 –is., 21-p., 67-70 p.p.
31. Alekseev I.L. N.P. *Ostroumov o problemah upravleniya musulmanskim naseleniem Turkestanskogo kraya // Sbornik Russkogo istoricheskogo obshestva. T. 5 (153). Rossia I musulmanskiy mir. – M., 2002. – 90 s.*
32. Jolseitova M. *Kazakstandagy musulmandyk bilim beru juesinin tarihyan*. – Almaty, 2004. – 64 b.
33. Bendrikov K.E. *Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865-1924)*. – M., 1960.
34. Bartold V. *Istoria kulturnoi jizni Turkestana. – Leningrad, 1927. – 256 s.*
35. Lazat S. Dinashava, Akmaral D. Sandybaeva, Gulnara Kaibuldaeva, Gauhar J. Primkulova. *Features of the Formation and Establishment of the Public Education in the Turkestan Region in the Late XIX - Early XX Centuries // Man In India, 97 (26) Volume : No.97 (2017) Issue No.:26 (2017) Part 3 : 347-356, Serials Publications.*

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

УДК 327 (47+57)(517.3)
ГРНТИ 03.09.09

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.06>

Т.Н. Мухажанова^{1*}, Дәуіт Б.²

¹т.ғ.к., доцент Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қауымдастырылған профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

E-mail: tolkynm3010@gmail.com.

² Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 2 курс магистранты Алматы қ., Қазақстан

E-mail: bazarbay.dauit@mail.ru

КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ МОНГОЛИЯМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада КСРО және Моңғол халық республикасы арасындағы саяси қарым қатынас мәселелері қарастырылған. Екі ел арасындағы қарым-қатынас мәселелерінің алғы шарттары, екі тараптың келісімге отыру себептері қарастырылады. Сонымен қатар екі тараптың келісімге келу қарсаңындағы Моңғолияның саяси-әлеуметтік экономикалық жағдайы, Қытай елімен болған шиеленістердің салдары, жалпы осы Кеңес Одағымен Моңғолияның саяси одақ құрамына бірігу мәселесі қарастырылады. Сонымен қатар сол кездегі Моңғол қалқының қоғамдық жағдайын сарптай отырып, отар еліне айналған елдің жағдайына ерекше көңіл аударамыз. КСРО үшін МХР дың одақ елдер қатарына қосу мақсатына әрине Моңғолияның географиялық орналасу ерекше рөл атқарды. Сондықтан ХХ ғасырдың бірінші ширегіндегі геосаяси ахуал мәселелеріне басты көңіл бөлінді. Зерттеу аясында зерттеушілердің жеке тәжірибесіне сүйене отырып бұл мақала негізінен сыни көзқарас негізінде сарапталды. Дегенмен бұл саяси одақтың да өз кемшіліктері болды, басқа мемлекеттер сияқты одақ құрамындағы ұлттық мүде, тіл, мәдениет, дәстүр деген сияқты маңызыды мәдени институттардың дамуы мүлдем күн тәртібінен алынып тасталды деп айтсақта болады. Сонымен қатар өте күрделі дін мәселесі де, осы мақалада қарастырылады. Жалпы КСРО өз құрамындағы елдерге не берді, нені үлгі етіп қалдыра алды деген мәселемен қортынды жасалады.

Кілт сөздер: КСРО, МХР, социализм, Цин империясы, конституция, монах, ұжымдастыру.

Мухажанова Т.Н.^{1*}, Дауит Б.²

¹к.и.н., ассоциированный профессор КазНУ им. Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

E-mail: tolkynm3010@gmail.com.

² магистрант 2 курса КазНУ им. Аль-Фараби г. Алматы, Казахстан

E-mail: bazarbay.dauit@mail.ru

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ СОВЕТСКОГО СОЮЗА С МОНГОЛИЕЙ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы политических отношений между СССР и Монгольской Народной Республикой. Рассматриваются предварительные условия вопросов отношений между двумя странами, причины заключения соглашения обеими сторонами. Также будет рассмотрен вопрос политико-социально-экономического положения Монголии накануне достижения соглашения обеими сторонами, последствия напряженности с китайской страной, объединение Монголии в политический союз с этим Советским Союзом в целом. Особое внимание мы уделяем состоянию страны, которая в то время стала колонией, сарптируя общественное положение монгольского попа. Особую роль для СССР сыграло географическое положение Монголии в целях включения МХР в число стран Союза. Поэтому особое внимание было уделено вопросам геополитической ситуации в первой четверти ХХ века. В рамках

исследования, основываясь на личном опыте исследователей, эта статья была проанализирована в основном на основе критического подхода. Тем не менее, можно сказать, что этот политический союз имел свои недостатки, и, как и другие государства, развитие в Союзе таких важных культурных институтов, как национальный дух, язык, культура, традиции, было снято с повестки дня. Также в этой статье будет рассмотрен очень сложный религиозный вопрос. В целом СССР подводит итог вопросу о том, что он дал странам в своем составе, что смог оставить примером.

Ключевые слова: СССР, МХР, социализм, империя Цин, конституция, монах, коллективизация.

Mukazhanova T.N.^{1*}, Dayit B.²

¹ associ. professor al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E- mail: tolkynm3010@gmail.com.

² 2 nd year master student of KazNU named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

E- mail: bazarbay.dauit@mail.ru

PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF RELATIONS OF THE SOVIET UNION WITH MONGOLIA

Abstract

The article deals with the issues of political relations between the USSR and the Mongolian People's Republic. The preliminary conditions of the issues of relations between the two countries, the reasons for the conclusion of an agreement by both parties are considered. The issue of the political, socio-economic situation of Mongolia on the eve of reaching an agreement by both parties, the consequences of tension with the Chinese country, the unification of Mongolia into a political union with this Soviet Union as a whole will also be considered. We pay special attention to the state of the country, which at that time became a colony, sarping on the social position of the Mongolian priest. The geographical position of Mongolia played a special role for the USSR in order to include the MHR in the number of countries of the Union. Therefore, special attention was paid to the geopolitical situation in the first quarter of the twentieth century. As part of the study, based on the personal experience of the researchers, this article was analyzed mainly on the basis of a critical approach. Nevertheless, it can be said that this political union had its shortcomings, and, like other states, the development in the Union of such important cultural institutions as national spirit, language, culture, traditions, was removed from the agenda. Also in this article will be considered a very complex religious issue. In general, the USSR sums up the question of what it gave to the countries in its composition, what it was able to leave as an example.

Keywords: USSR, MHR, socialism, Qing empire, constitution, monk, collectivization.

Кіріспе. Отандық тарих ғылымында Моңғолия мәселесіне арналған зерттеу еңбектері жоқтың қасы, соның ішінде ХХ ғасырға қытысты оқиғалар тіпті зерттелмеген деп айтса да болады. Сондықтан біздің зерттеу мәселеміз «Кеңес одағының монғолиямен қарым-қатынастарының қалыптасуының алғы шарттарына» арналып отыр. Кеңес Одағы сияқты империя мен Моңғолия арасындағы саяси келісім шарттар мен олардың барысы мақалада қарастырылғандықтан тақырыптың маңыздылығы арта түседі.

Тақырыптың өзектілігі. Отандық тарих ғылымында Моңғолия елінің дербес республика болып жариялануы және оның алғы шарттары бұрын соңды қарастырылмағандықтан тақырыптық өзектілігін арттыра түсетіні сөзсіз. Сонымен қатар, шекара мәселесі, геосаяси жағдай және одақ құрамына енгеннен кейінгі қоғамның дін, мәдениет, тіл, дәстүр деген сияқты маңызды мәселелер қарастырылып, тақырыптың маңыздылығы нығайту.

Мақсаты мен міндеттері: Мақаланың мақсаты – екі ел арасындағы қарым-қатынастардың барысы мен нәтижесін сараптау. МХР құру барысында атқарылған іс-шараларды талықлау және екі ел арасындағы одақтық келісімдердің тиімді және тиімсіз тұстарын айқындау.

Матриалдар мен әдістемесі: Зерттеу нысанына алынған тақырып бойынша моңғолдардың ХХ ғасырдың бірінші ширегіндегі саяси-тарихи кезеңдері, геосаяси үрдістер, мемлекеттілігі секілді мәселелер көтеріліп, тарихнамалық бағытта шолу жұмыстары жүргізілді. Ғылыми еңбектің фило-софиялық базасын тарихилық принципіне негізделген диалектикалық материализм құрады да, отандық және шетелдік мамандардың тарихи және теориялық жұмыстары ізденістің методологиясы мен әдістерін біріктірді. Зерттеу нысаны өзара байланыстағы жүйе ретінде қарастырылып, тарихи байланыстардың жиынтығы және оның даму заңдылықтарын көрсететіндігіне акцент берілді. Әлбетте, ең негізгісі – кешенді ұстаным. Өз кезегінде кешенді ұстаным тарихи құбылыстарды, оқиғалар мен үрдістерді біртұтас әрі жан-жақты

талдауға мұрындық бола алады. Оған әсіресе қосалқы тарихи пәндердің әдіс-тәсілдерін кіріктіреп болса, мәселені әр қырынан сипаттауға мүмкіндік береді. Айта кету керек, ғылыми ізденісте жалпы ғылыми әдістер (тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы, сыныптама, типологизация, т.б.) және олардың арнайы әдіс-тәсілдері жиі қолданылды. Ал жалпы теориялық ұстындарға келетін болсақ, олар мақаланың мақсаты мен міндеттерінен туындады. Мақалада негізге алынған Кеңес одағы МХР арасындағы саяси-әлеуметтік жайттар ізденістегі ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады және бұл мәселе МХР-дың жалпы қалыптасып дамуымен бірге өрбітіліп, жалпы теориялық ұстындардан шет қала қоймады. Заманауи ғылыми ізденістерде этногенез бен этномәдениет мажарлардың тарихи тағдыры сауалдары айналасында қарастырылып келе жатқандығы жасырын емес. Ғылыми ізденісте МХР-дың дамуының жалпылама заңдылықтарын айқындауға мәнберілді. Алайда заңдылықты түрлі методологиялық мектептің өкілдері әртүрлі түсінетіндігі де белгілі. Позитивизм бойынша заңдылық оқиғалардың бағдарланған дамуы ретінде мәнге ие болса, диалектика заңдылықтың ішкі қарама-қайшылықтарына ерекше мән беруімен ерекшелінеді. Сол себепті моңғол халқының этномәдениет сауалдарды қарастырылған кезде осы методологиялық ұстанымдарға ерекше көңіл бөлінді. Яғни, қарастырылып отырған мәселеге байланысты негізгі заңдылықтарды анықтау арқылы тарихи танымға қол жеткізуге деген ұмтылысты көруге болады.

Моңғол халқының жалпы ортағасырлық тарихынан түркі халықтарымен саяси және мәдени байланыстарын айшықтау үшін бірқатар тарих ғылымына ортақ әдістер пайдаланылды. Оның ішінде этномәдени ықпалдастықтардың бағыт бағдарын айқындауда салыстырмалы әдіс, талдау, тарихилық әдіс-тәсілдері, жүйелеу, әдебиеттерді жинақтау және объективті баға беру, деректерді ішкі және сыртқы формасына қарайсынау, дискурсивті әдістер қолданылды. Сонымен қатар, моңғолдардың кеңес одағымен арасындағы мәселелерді қарастыру барысында этноәлеуметтанулық зерттеу әдістері пайдаланылды. Соның ішінде моңғол халқының әлеуметтік ахуалын өзара бірегейлігін анықтау мақсатында қоғамдық ғылымдарға тән этномәдени шекараларды анықтау, мәдени ара-қашықтықтың алыс-жақындығы сияқты методологиялық ұстанымдар қолданылды.

Моңғолия десек ойымызға бірден Шыңғыс хан келетіні анық. Иә олар осыдан он ғасырға жуық жарты әлемді бағындырған ұлы қайраткердің ұрпағы. Бүгінгі күнде де Моңғолияның территориясы тым кішкене депте айта алмаймыз. Жер аумағы бойынша әлемде 18 мемлекет. Моңғолия Орталық Азияның шығыс бөлігінде орналасқан. Солтүстігі Ресей Федерациясымен, ал оңтүстігі, шығысы, батысы Қытай Халық Республикасымен шекараласады. Географиялық орналасуына байланысты бұл мемлекеттің жер аумағы қызықтыратын тиімді стратегиялық пункт. Моңғолия осы екі елдің ортасында орналасқандықтан геосаяси жағдай шымшытырық оқиғалармен жалғасып отырды. Сондықтан екі алып империяның саяси ойындарының нәтижесінде саяси дербестік мәселесі кенже қалып отырды. Дегенмен Моңғолия да КСРО үлгісімен дамыған мемлекеттердің бірі. Моңғолия бүгінгі күнде демократиялық бағытты ұстанған тәуелсіз мемлекет 4 миллионға жуық халқы бар. 1920-1990 жылдар аралығындағы 70 жылға жалғасқан екі ел арасындағы саяси қарым қатынас жайлы Моңғолия тарихшылары мен қатар көптеген шетелдік тарихшылар, көптеген халықаралық ұйымдар тарихи зерттеу еңбектерін жазған болатын. Бұл тақырыпқа байланысты Michael Dillon Political History of the land and it's people Стивен Коткин, Брюс Аллен Эллеманның XX ғасырдағы Моңғолия, С.Л. Кузьмин, Ж.Оюунчимэг Социализмге қарсы көтеріліс (1932 жыл) деген сияқты тамаша еңбектерді атап айтуымызға болады. Ия бұл еңбектер барлығы дерлік Моңғолияға қатысты оның сыртқы елдермен қарым қатынасы туралы болсада, жүгінген деректерге және автордың жеке көзқарастарына байланысты оны қортындылау деген мәселелермен ерекшеленеді. Мысалы бірі Ресей Моңғолияның дамуына зор үлес қосты десе біреулері керісінше Моңғолияның Ресейден шеккен азабының басым екенін айтады. Біздің бұл мақаланы жазудағы басты мақсатымыз тарихта болған осынау жағдайларға шама шарқымыз келгенше өз көзқарасымызды білдіру. Тақырып “КСРО және Моңғол халық республикасы арасындағы қарым қатынастарының алғы шарттары” болғандықтан екі ел арасындағы саяси қарым қатынастың басталуы яғни 1924-1940 жылға дейінгі жылдарға ғана тоқталып өтуді жөн санадық. КСРО және Моңғолия арасындағы саяси қарым қатынас негізінен үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Біз осы мақалада 1921-1939 социализмнің бастапқы кезеңі яғни I кезең шеңберіндегі мәселелерді қарастыратын боламыз.

Негізгі бөлім. Кеңес одағының моңғолиямен қарым-қатынастарының қалыптасуының алғы шарттары. Моңғолия осыдан бір ғасырға жуық уақыт бұрын яғни 1924 жылы ресми түрде тәуелсіз мемлекет ретінде жарияланды. XVII ғасырдың соңы XX басы 200 жылдай Қытайдың құрамында болды. 1911 жылғы Моңғол халқының ұлт-азаттық қозғалысы нәтижесінде Қытайдың құрамынан бөлініп шығып автономия мәртебесін жариялады. Моңғолия бұған дейін де Қытайдың құрамынан шығуға неше мәрте

әрекет жасағанымен нәтижесіз болған. Бірақ 1911 жылы Цин империясы Моңғол халқын ұстап қала алмады. Дегенменде бұл Моңғол халқының бір бөлігі ғана еді. Моңғолия Қытайдан тысқары бөлініп шыққанымен Қытай оларды әліде өз бөлшегі ретінде қарады. Тарихтағы болған оқиғалар біреу үшін қайғы қасірет алып келсе, біреу үшін қыйындықтан шығуға оңай шешімдер алып келеді. Дәл сол сияқы Ресейдегі азаматтық соғыстың басталуы (1917) және сол кездегі әскери қолбасшылардың бірі Барон Унгерн фон Штернберг бастаған Ресейдің ақ армиясының азиялық атты әскер дивизиясы Моңғолия жеріне кіріп келуі, соның нәтижесінде көп уақыт өтпей ақ Барон Унгерн бастаған әскери топ қытай партизандарынан Да Хүрээ қазіргі (Ұлан-Батыр)-ды босатып алуы, сол кездегі Моңғол халқы үшін бір баспалдақ болсын алға басуына зор үлесін тигізді. Сол үшінде Барон Унгерн бүгінде Моңғол халқы үшін тарихи тұлға. Негізі Барон Унгерннің жеке басына қатысты әркім әр түрлі көзқараста [1]. Саяси қайреткер болғасын оның жасаған ерлігі де қателігінің де болуы да заңдылық деп қабылдауға да болатын шығар. Осылайша Да Хүрээ-ні өз иеліктеріне алған Моңғолдар Богданы хан сайлады. Яғни бұл кезде хандық жүйе әлі жалғасып жатқан және Богд Моңғол тарихындағы соңғы ханы болып қалды. Сонымен қатар 1921 жылдың 3 айдың 1 де ресми түрде Моңғол халық партиясы құрылды. Уақытша үкімет құрылып партия төрағасы ретінде Данзан, премьер-министр ретінде Чагдаржав, сыртқы істер министрі ретінде Бодоо және халық армиясының генералы ретінде Сүхбаттар тағайындалды. Осылайша Моңғолдар тәуелсіз мемлекет құру жолындағы алғашқы қадамдарының бірін жасады. Бірақ Моңғолия тәуелсіздігін әлемде ешбір мемлекет мойындамады, тәуелсіз ел болудың кейбір критерилеріне сай емес деп танылды. Ресей империясының сыртқы істер министрі Д.Сазанов сынды адамдар Моңғолдарды тәуелсіз мемлекет болуға тарихи тұрғыдан дайын емес тіпті тәуелсіз мемлекет болуға қауқарсыз деген пікірде болды. Себебі әскер, қаржыгерлер, мемлекеттік қызметкерлер де жоқ” деп қарастырды. 1921 жылдың қыркүйегінде Моңғолия өзін әлемге тәуелсіз мемлекет деп жариялады. Осы жылы 5 қарашада Моңғолия Халық Республикасы мен Кеңес Одағы Үкіметі арасында келісімшарт орнап екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастардың құқықтық негізін жасады [2]. Бұл келісім ресми түрде «de facto, de Jure » деген құжаттамалар бойынша іске асырылды. Моңғолия үкіметі тек Ресеймен ғана емес, сонымен қатар көптеген европалық мемлекеттермен байланыс орнатуды көздеді. 1922 жылы шығарылған “Моңғолияның максимумы” атты жоспарында моңғолдар Швейцария сияқты бейтарап республикаға айналады деп бекітті. Өкініштісі осындай кезеңдерде ұлт көсемдерінің ойы идеясы сан тарапқа бөлінуі. Атап айтар болсақ осындай маңызды шешімдер шығару барысында Данзанг,Бодоо,Сүхбаатар деген үш топқа бөлінді, бұлар бір біріне тікелей қарсы шығып бір бірінен алыстап кетпесе де ұлт ішіндегі бөлінулердің, сыртқы күштердің алауыздық тудыруына себеп болды. Мәселен сол кездегі биліктің сол жақ және оң жақ боп бөлінуі, нәтижесінде 1928 жылы Моңғол билігіне білімі төмен Марксизм мен ленинизмді догмамен жаттап алған жастардың келуіне алып келді. Міне осыдан бастап Моңғолия Ресейге заңдық тұрғыда тәуелді болмағанымен, персоналдық тұрғыда тәуелді болуына тура келді. Осы кезеңнен бастап КСРО Монғол халық республикасына өз саясатын жүргізе бастады. Бұл кезең Моңғол халқы үшін ең ауыр күндермен жалғасты. Екі алпауыт империяның ортасында миллионға жетер жетпес халқы бар Моңғолияның, тәуелсіз ел болуға деген талпынысы, халқының қайсарлығы осының бәрі азаттыққа деген асыл армандарға толы ұмтылыс еді. 1924 жылы Богда хан қайтыс болды. Осы жағдай елдегі біраз мәселелердің өзгеруіне алып келді. 1924 ж. 11 айдың 26 күні Моңғолияда алғашқы мемлекеттік жаңа заң жобасы қабылданып Моңғол Халық Республикасы деп жариялады. Моңғолияның тәуелсіздікке деген әрекеттері бұған дейін де бірнеше сатылардан өтті. Ғасырлар бойы аңсаған асыл арман жолында қаншама боздақ құрбандыққа шалынды, қаншама қайғы қасіретті бастан кешірді әрине тәуелсіздіктің, еркіндіктің адамзат үшін құнды болатыны да осы себепті.

Моңғол халық республикасы өз тәуелсіздігін ресми түрде жариялап Моңғол тарихындағы тағы бір жаңа парағын ашты. Дегенмен заң жүзінде тәуелсіз мемлекет ретінде жариялағанымен, іс жүзінде сыртқы күштер және ішкі келеңсіздіктерге байланысты жағдай ойлағандай болмайтыны белгілі еді. Жалпы жеке адам болсын қоғам болсын тығырыққа тірелген сәттерде бұл неге бұлай? Не үшін осындай сәтсіздіктер болады? Не себепті? деген сияқты заңды сұрақтар туындайтыны анық. Осы сұрақтарды Моңғолия тарапынан қояр болсақ және соған қатысты себептерді атап көрсетуге болады. Маңыздысы әрине мемлекеттің географиялық орналасуы.

Мемлекеттің орналасу концепциясында екі күрделі ұғым бар: саяси және географиялық. Осы ұғымдар бойынша қарастыратын болсақ кез келген мемлекет үшін көршілес шекаралас мемлекеттер, және сол шекаралас елдің күші, олардың саяси көзқарасы деген үш параметрмен сипатталады.

Моңғолия тарихтағы айдаһар және аю деген атпен мәлім екі үлкен мемлекеттің ортасында орналасқан. Сонымен қатар Ресей мен Қытайдың саяси ұстанымы да Моңғолия үшін қауіпті болды. Себебі ол екеуі де Моңғолияны өз территориясына қосуды басты мақсатта ұстады. Моңғолияны өз

құрамына қосып алу екі ел үшін де тиімді еді. Себебі Моңғолия жер көлемі бойынша және жер байлығы жағынан да аса үлкен қорларға ие сондай-ақ сол кезеңде екі ел үшін де шикі зат көзі ретінде таптырмайтын мүмкіндік болды. Қысқаша айтқанда Моңғолияға өз бетінше дербес мемлекет болып кетуіне мүмкіндік бермеді. Моңғолия ресми тұрғыда кеңес одағының құрамынан тыс болғанымен, бейресми тұрғыда 16-шы мемлекет ретінде қаралды. Сол үшін Ресей империясы өз саясатын емін еркін жүргізе алды. Ресми тұрғыда одаққа қоспағаны әрине Қытай Ресей ара қатынас мәселелеріне тікелей байланысты болды. Моңғолияны Кеңес Одағынан басқа ешкім мойындамады және оған тәуелсіз мемлекет ретінде аяғынан нық тұру үшін әлі де көп нәрсе жасау керек болды. Шынымн де осы кезеңде Моңғолия экономикалық тұрғыдан болсын, қарулы күш жағынан болсын көршілеріне төтеп бере алмайтын еді. Моңғол Халық Республикасы мемлекеттік даму жолында еуропалық модельді ұстанғысы келгенімен экономикалық жағдайға, сыртқы күштерден қорғану үшін амалсыздан Ресей империясының көмегіне жүгінді. Ал КСРО тарапынан алып қарайтын болсақ Моңғол Халық Республикасын тәуелсіз мемлекет ретінде мойындағанымен өз құрамына кіргізуді, кеңестік модельге кіргізуді басты назарға ұстады. 1924 жылы Моңғолия халық партиясы (МХП)-ның III съезінде капиталистік даму жолы Моңғолия үшін қолайсыз деп жарияланып 1925 жылы МХРП-ның IV съезінде партия бағдарламасы қабылданды, онда феодалдық тапты жою, елдің экономикалық тәуелсіздігін жеңіп алу социалистік қоғам құру деген идеология негізінде экономикалық алғышарттар құру міндеті қойылды.

XVII ғасырдың соңы XX басы 200 жылдай Қытайдың құрамында болған Моңғолия 1911 жылғы Моңғол халқының ұлт-азаттық қозғалысы нәтижесінде Қытайдың құрамынан сытылып шығып автономия мәртебесін жариялады. Моңғолия бұған дейін де Қытайдың құрамынан шығуға неше мәрте әрекет жасағанымен нәтижесіз болған. Бірақ 1911 жылы ыдырап тұрған Цин империясы кең империяны ұстап тұра алмады. Моңғолия өзін Қытайдан тысқары мемлекет ретінде жариялағанымен Қытай армиясы бірнеше жыл бойы бүлікшіл жиектерді ұстап тұруға тырысты. Дәл осы жылдары яғни 1917 ж Ресей империясының азамат соғысы басталды, көп «ақ әскерлер» Сібір және Қытай жеріне қашты. Дәл сондай әскери қолбасшылардың бірі Барон Унгерн фон Штернберг бастаған Ресейдің ақ армиясының азиялық атты әскер дивизиясы Моңғолияға кіріп, 1920 жыл қазан айынан бастап Да-Хүрее (қазіргі Ұлан-Батыр) қаласына бірнеше рет шабуылдап, 1921 жылы 23 ақпанда астананы қытай партизандарынан толығымен босатты. Нәтижесінде Богда хандығы Моңғол мемлекетін қалпына келтіріп, моңғолдар тәуелсіздікке ие болды. Яғни бұл кезде Моңғолияда хандық жүйе жалғасып жатқан сабепті Богданы хан сайлады. Сонымен қатар 1921 жылдың 3 айдың 1 де ресми түрде Моңғол халық партиясы құрылды. Уақытша үкімет құрылып партия төрағасы ретінде Данзан, премьер-министр ретінде Чагдаржав, сыртқы істер министрі ретінде Бодоо және халық армиясының генералы ретінде Сұхбатар тағайындалды. Осылайша Моңғолдар тәуелсіз мемлекет құру жолындағы алғашқы қадамдарының бірін жасады. Бірақ Моңғолия тәуелсіздігін әлемде ешбір мемлекет мойындамады мойындағысы келмеді себебі Ұлы Британия Ресей империясы сынды әлемдік державалар отар елдердің тәуелсіздік алуын қаламады. Мысалы, сыртқы істер министрі Д.Сазанов мемлекеттік думада сөйлеген сөзінде “Халха тәуелсіз мемлекет болуға тарихи тұрғыдан дайын емес, – деді. Себебі әскер, қаржыгерлер, мемлекеттік қызметкерлер де жоқ” деп қарастырды. Тіпті тәуелсіз мемлекет болуға қауқарсыз деп қарады. Осы жылы 5 қарашада Моңғолия Халық Республикасы Үкіметі мен Кеңес Одағы Үкіметі арасында келісімшарт орнап екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастардың құқықтық негізін жасады. Бұл келісім ресми түрде «Моңғолия мен Ресей арасында достық орнату туралы келісім» деп аталды. Көп кешікпей екі ел 1922 жылы Улан-Баторда және Мәскеуде елшіліктерін ашты. Алайда, Ресей Моңғолияны Қытайдың бір бөлігі ретінде заңды түрде мойындағанымен, сонымен бірге Қытайдың әсерін одан біртіндеп қысып, оны өзінің ықпал ету аймағына айналдыру саясатын жүргізді. Мысалы, сыртқы істер халық комиссары Г.Чичерин Моңғолиядағы Кеңестің өкілетті өкілі Никифоровқа: «Біз Қытай егемендігі кезіндегі Моңғол Халық Республикасының автономиясын жариялаймыз, бірақ іс жүзінде Моңғолияны кеңестік үлгідегі саяси және экономикалық ұйымға жақындату үшін жұмыс істейміз», – деді. Осы кезеңнен бастап КСРО Моңғол халық республикасына өз саясатын жүргізе бастады. Бұлкезең Моңғол халқы үшін ең ауыр түнекке толы тұманды күндерді бастан кешіріп жатқан кезі еді. Екі алпауыт империяның ортасында небәрі миллионға жетер жетпес халқы бар Моңғолияның тәуелсіз ел болуы да Моңғол халқының қайсарлығы деп айтар едік. Моңғол халқы тәуелсіздік деген қастерлі ұғымды ғасырлар бойы аңсады.

1924 жылы Богда хан қайтыс болды. Осы жағдай Моңғолияға үлкен өзгеріс алып келді. Осы күнге дейін хандық жүйе жалғасып келген Моңғолияда 1924 ж. 11 айдың 26 күні хандық жүйе түбегейлі жойылып, алғашқы мемлекеттік жаңа заң жобасы қабылданып Моңғол халық республикасы деп жариялады. Моңғолия тәуелсіздігі бұған дейін де бірнеше сатылардан өткен еді. Ғасырлар бойы аңсаған асыл арман жолында қаншама боздақ құрбандыққа шалынды, қаншама қайғы қасіретті бастан кешірді

әрине тәуелсіздіктің, еркіндіктің адамзат үшін құнды болатыны да осы себепті. Осылайша Моңғол халық республикасы өз тәуелсіз ресми түрде жариялап Моңғол тарихындағы тағы бір жаңа парағын ашты. Бірақ өзін тәуелсіз мемлекет ретінде жариялағанымен басындағы бұлт жақын уақытта сейілмейтінін сезді. Сол үшін Моңғол халық республикасы Кеңес Одағына арқа сүйеуден басқа амалы қалмады. Моңғолияны Кеңес Одағынан басқа ешкім мойындамады және оған тәуелсіз мемлекет ретінде аяғынан нық тұру үшін әлі де көп нәрсе жасау керек болды. Моңғол халық республикасы мемлекеттік даму жолында еуропалық модельді ұстанғысы келгенімен экономикалық жағдай, сыртқы күштерден қорғану үшін амалсыздан Ресей империясының көмегіне жүгінді. Ал КСРО тарапынан алып қарайтын болсақ Олар Моңғол халық ре-89 «Фараби әлемі» атты студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция спубликасын тәуелсіз мемлекет ретінде мойындағанымен өз құрамына кіргізуді басты назарға ұстады. 1924 жылы Моңғолия халық партиясы (МХП) -ның III съезінде капиталистік даму жолы Моңғолия үшін қолайсыз деп жарияланды және партияның елдің капиталистік емес дамуы туралы жалпы бағыты жарияланды. Соған сәйкес 1925 ж. моңғол халық партиясының аты моңғол халықтық революциялық партиясы болып өзгертілді. Осы жылы МХРП-ның IV съезінде партия бағдарламасы қабылданды, онда феодалдық тапты жою, елдің экономикалық тәуелсіздігін жеңіп алу, социализм идеологиясы және феодализм құру үшін экономикалық алғышарттар құру міндеті қойылды. Моңғолия КСРО-да жүргізілген шараларға назар аударып отырып, социалистік қайта құрулар жолына түсті. 1924 жылғы МХП-дің алғашқы Конституциясы феодалдық жер иеліктерін жойды. Осылайша Ресей империясы барлық салаларға өз саясатын белсенді түрде жүргізе бастады. Тіпті бой ұсынбағандарды түрлі жала жауып аяусыз жазалады. 1922 жылы басталған саяси қуғын-сүргіннің белді кезеңі 1933 жылғы Лхумбе ісі болды. Ж.Лхумбе партияның орталық комитетінің хатшысы болған. Ж.Лхумбе мен іске қатысқан басқа адамдардан алынған айғақтарға сәйкес олар Жапондық барлау агенттігін құрып, революцияға қарсы қарулы көтеріліске дайындалуда деген дәлелсіз жала жабылды. Бұл жағдайға байланысты саяси, партиялық, әскери қызметкерлер және жүздеген бейбіт тұрғын қудаланды. Моңғол тарихында бейбіт халықтың өмірін жаламаған осы саяси қуғын сүргінді 3 кезеңге бөліп қарастырады. • 1922-1939 • 1940-1955 • 1956-1990 Жалпы репрессияға ұшырағандардың санын айтар болсақ репрессияның шарықтау шегі 1937-1939 жылдары 22-35 мың адам, жалпылама саны ең көбі 100 000 адам қаза тапты деп есептеледі. Алдыңғы көрсеткіш сол кезде Моңғолия халқының үш-төрт пайызын құрады. Оның 18000-ы монахтар болды. Сондайақ жазушылар мен ғалымдардың еңбектеріне тыйым салынды. Осы репрессияның нәтижесінде моңғолдың сол кездегі ұлы зиялылары тұтқындалып, жазаланды, олардың көпшілігі өлім жазасына кесілді. Тарихи және мәдени құнды ескерткіштер болып табылатын жүздеген ғибадатханалар да коммунистік зорлық-зомбылықтың құрбанына айналды. Қуғын сүргінде тек Моңғолдар емес жалпы Моңғол құрамындағы қазақ, буриадтар сынды барлық ұлт азаматтары қамтылды. Қуғын сүргінде көбі 40-60 жас азаматтары ұшырады. Яғни 40-60 жастағы адамдар бәрі моңғол дәстүрін бойына сіңірген Моңғол халқының енді ешкімнің езгісінде болуды қаламайтын зиялы қауым еді. Моңғол халқына қарсы жасалған бұл геноцид «интеллектуалды адасушылық» деп аталды. Осылайша көкірек көзінен айрылған Моңғол Халық республикасы КСРО ның ықпалында болуына тура келді. Социализмнің алғашқы кезеңдердің тағы маңызды оқыйғасының бірі Моңғол қоғамын жаппай қамтыған мал мүлікті ұжымдастыру мәселесі. Яғни барлық мүлік мемлекет меншігінде болуы тиіс бай кедей тең дәрежеде болу керек және барлық адам мемлекет үшін қызмет ету керек деген ұранмен барлық жеке меншікті мемлекет мүлкіне айналдырды. 1928 жылы басталған ұжымдастыру қозғалысы жүздеген жылдар бойы көшпенді болған моңғолдар үшін оңай болған жоқ. 1932 жылы ұжымдастыру қозғалысына қарсы үлкен қарсылық болды бірақ ұжымдастыру саясатын тоқтата алмады осылайша 1950 жылдарға дейін малшылар мен олардың малдары кооперативтерге тартыла берді. Осы жылдар аралығында «сталиндік» репрессия орын алды 1937-1939 жж. Яғни репрессия жылдарының алғашқы кезеңі аяусыз қанды қырғынның шарықтаған шегі болып саналады. 1928 жылдан басталған жаппай ұжымдастыру мәселесі 1959 жылы аяқталды

Моңғолия КСРО-да жүргізілген шараларға назар аударып отырып, социалистік қайта құрулар жолына түсті. 1924 жылғы МХП-дің алғашқы Конституциясы феодалдық жер иеліктерін жойды. Осылайша Ресей империясы барлық салаларға өз саясатын белсенді түрде жүргізе бастады [3]. Бағынбағандарды қызметінен айыру, жер аудару немесе өлім жазасына кесу сынды қатаң жазалауларды қолданды. Социалистік қоғам құру идеясы жергілікті халықты үлкен дүрбелеңдікке алып келді. Моңғол революциясын кеңестік үлгіге енгізу үшін Моңғол үкімет басындағы көшбасшыларын репрессияға ұшыратып. Данзан, Бодо, Дамважав секілді сол сәттегі беделді тұлғаларды жоғарғы лауазымдардан босатты. Коминтерн шарты бойынша дворяндардың, ұлттық буржуазияның, зиялы монахтардың мүлкі әлеуметтендірілді (құны 10 млн. теңге болатын жылжымайтын мүлік). Нәтижесінде 1928-1932 жылдар аралығында Моңғол экономикасының негізгі көзі болып есептелетін 6 миллион мал басы шығындылды

[4]. Мал мүлікті тәркілеу, яғни мал мүлік үкіметтің еншісі болуы керек, барлығын үкімет басқарады қарапайым халық үкімет үшін еңбек етеді деген социалистік жолмен даму бағдарламасы үкімет пен халық арасында қарсылық туындатты. Себебі зиялы қауым Моңғол халық республикасының социалистік жолмен яғни кеңестік даму жолына қарсы болды. Зиялы қауымның кейбірі социалистік қоғам құру Моңғолия үшін тиімсіз екенін оның оң нәтиже бермейтінін алға тартты. Міне осы себепті қарсы көзқарастағы адамдарды биліктен тайдырып қатаң жазалар ұйымдастырды. Халықты өз саясатына бағындыру, өз дегендерімен жүргізу үшін сол қоғамдағы сенімді тұлғалардың көзін жою сол арқылы қоғамға жаңа түсініктер енгізу, қоғамды басқа арнаға бұруды басты назарда ұстанды. Осы кезеңдегі репрессияға ұшыраған адамдардың жасын алып қарайтын болсаңыз дені 30-60 жас аралығы. Неге? Себебі бұлардың бәрі білімді азаматтар болды олар діни тұрғыда, ғылыми тұрғыдан да халыққа жол көрсете алатын тәжірибелі азаматтар болды. Олар ешкімнің айтқанына көнбейтін, ешкімнің езгісіне шыдамайтын өздеріне сенетін қайсар тұлғалар болды. Бұлардың бәрі кешегі Қытайдан бөлініп шығуға ықпал еткен өмірде еркіндіктен асқан құнды ештеңе жоқ деп түсінетін адамдар еді. Міне сол үшін олар Ресей саясатына қарсы болды [5]. Осылай басталған қарама қайшылық 1932 жылғы Моңғолияның батыс аймақтарындағы болған қарулы көтерілістің болуына әкеліп соқтырды. Бұл оқиға ХХ ғасырдағы Моңғолия тарихында ең елеулі оқиғалардың бірі болды. Себебі бұл қаншама адамның кінәсіз атылып кетуіне қаншама адамның өз елінен жыраққа босып кетуіне әкеліп соқтырған қанды оқиға болып саналады. Және осыған қатысты қаншама тарихи құжаттар әлі күнге дейін жасырын жатқаны тарихшылардың бұл тақырыпты осы уақытқа дейін зерттеуіне әсер еткен болса керекті. Салдарынан екі тарапта көптеген адам шығынына ұшырады. Осы көтеріліс барысында жалпы саны 4200 адам өлім құшты. Көбі майданда оқ құша, көбі шайқастан кейін ату жазасына кесілді. Сонымен қатар 45 ке жуық ауыл әкімшілік орындары, аурухана, мектеп, мәдениет үйі, сауда орындары қиратылды. Осы жағдайдың бәрі ел экономикасына айтарлықтай тежеу жасады [6]. Бұл оқиға Моңғолия тарихындағы болған ең ірі қарулы көтеріліс болып саналады. Осылай халықтың қарсылығынан туындаған көтерілістер, бағынбаушылық және оны басуға қолданған қарсы күш көрсету процесесі Моңғолия тарихындағы репрессия, жазықсыз жазалау қозғалысы болып саналады. Моңғол тарихында болған жалпы саяси қуғын сүргінді 3 кезеңге бөліп қарастырады.

I. 1922-1939 жж.

II. 1940-1955 жж.

III. 1956-1990 жж.

Жалпы репрессияға ұшырағандардың санын айтар болсақ репрессияның шарықтау шегі 1937-1939 жылдары 22-35 мың адам, жалпылама саны ең көбі 100 000 адам қаза тапты деп есептеледі. Алдыңғы көрсеткіш сол кезде Моңғолия халқының үш-төрт пайызын құрады. Оның 18000-ы монахтар болды [7]. Сондайқ жазушылар мен ғалымдардың еңбектеріне тыйым салынды. Осы репрессияның нәтижесінде моңғолдың сол кездегі ұлы зиялылары тұтқындалып, жазаланды, олардың көпшілігі өлім жазасына кесілді. Тарихи және мәдени құнды ескерткіштер болып табылатын жүздеген ғибадатханалар да коммунистік зорлық-зомбылықтың құрбанына айналды. Қуғын сүргінде тек Моңғолдар емес жалпы Моңғол құрамындағы қазақ, буриадтар сынды барлық ұлт азаматтары қамтылды. Айталық Мурэн қала маңында жаппай жерленген қабірде 5 мыңға жуық атылған монахтардың сүйектері табылаған. Яғни бұл сол кезеңдегі моңғолияның ересек азаматтарының 1% құраған [8]. Моңғол халқына қарсы жасалған бұл геноцид «интеллектуалды адасушылық» деп аталды. Осылайша сыртқы күштердің қысымы, сонымен қатар ішкі сатқындықтарға тап болған Моңғол қоғамы КСРО ның ықпалында болуына тура келді. Жоғарыда айтып өткеніміздей Социализмнің алғашқы кезеңдердің маңызды оқыйғасының бірі Моңғол қоғамын жаппай қамтыған мал мүлікті ұжымдастыру мәселесі болды [9]. Яғни барлық мүлік мемлекет меншігінде болуы тиіс бай кедей тең дәрежеде болу керек және барлық адам мемлекет үшін қызмет ету керек деген ұранмен барлық жеке меншікті мемлекет мүлкіне айналдырды. Ұжымдастыру қозғалысы жүздеген жылдар бойы көшпенді болған моңғолдар үшін оңай болған жоқ. 1950 жылдарға дейін малшылар мен олардың малдары кооперативтерге тартыла берді. 1928 жылдан басталған жаппай ұжымдастыру мәселесі 1959 жылы аяқталды. Нәтижесінде республика бойынша 389 бірлестік орнады.

Талқылау: Екі ел арасындағы саяси қарым қатынас нәтижесінде көптеген жұмыстар жасалды. КСРО Моңғолия одақтастық тарихындағы тағы бір елеулі оқиға халхын гол (халха өзен) шайқасы болды. Халха өзеніндегі шайқас Ресей мен Моңғолия арасындағы көп ғасырлық достықтағы шешуші оқиға болды. Қиын-қыстау кезеңде бір-біріне көмек қолын созып, екі ел ағайын-туыс болып, дала халқының тәуелсіз мемлекет құруына атсалысып, екі елдің болашағын айқындаған тарихы бар. Халхын гол шайқасының басталуы және оның нәтижесі туралы да әркім әр түрлі көзқараста ойлайды. Бұл шайқастың басталуының негізгі себептерінің бірі 1939 жылы **Барған сайын агрессивті бола бастаған Жапонияның**

Транссібір темір жолына тосқауыл қоюы Кеңес үкіметін қатты үрейлендірді. Кейінірек Сталин 1945 жылы Чан Кайшидің ұлы Цзян Цинге: «Сыртқы Моңғолия тәуелсіз болуы керек еді, өйткені ол Кеңес Одағы үшін өте маңызды стратегиялық орталық болды. Егер басқыншылар Моңғолияға басып кіріп, Транссібір темір жолын кесіп тастаса, Кеңес Одағы жойылар еді». Шынында да, Маньчжурияны алған жапондар Моңғолия Халық Республикасын, Ішкі Моңғолияны, Шыңжаңды басып алып, КСРО мен Қытайды толығымен бөліп тастауы мүмкін еді. Сондықтан Кеңес өкіметі Жапонияны Қытай Халық Республикасынан, яғни Транссібір темір жолы мен Байкал көлінен алшақ ұстауға, Қытайдағы қытай-жапон соғысын Моңғолия шекарасынан барынша алыстатуға мүдделі болды. Маньчжурия мен Ішкі Моңғолияны басып алған жапондықтар кеңес-қытай тікелей байланысын үзуге жақын болды. Алайда Сталин қытайларды қолдап, соғысты ұзартқанша Қиыр Шығыстың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қос ойын ойнады. Ал Сталинге келсек, ол соғыстың екі жағымен жақсы қарым қатынаста болып, егер соғыс Қытай үшін толық жеңіліспен аяқталса, бұл Сталин үшін үлкен қауіп төнетін еді. Сондықтан ол бүкіл Қиыр Шығысты қамтитын үлкен қорғаныс жүйесін құруға шешім қабылдады. Бұл қорғау жүйесіне Моңғолия Халық Республикасы да кірді. Бұл мақсатқа Моңғолияның қиыр басшыларын көндіріп, қызылдар армиясын Моңғолияға кіргізу арқылы өз мақсатына қол жеткізді. Жалпы оқырманға ескертетін мәселе Моңғолияның бүгінгідей ел болып қалыптасуына КСРО тарапынан көптеген игі істер жасалғанын ешкім жоққа шығара алмайды. Көптеген өндірістер, жұмыс орындардың ашылуы деген сияқты мәселелердің бәрі ел өркеніне зор үлесін қосқаны анық, дегенмен көмек тек бір тараптан болған жоқ. Мәселен, Моңғолия Халық Республикасы Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Кеңес Одағына көмек жіберді, Бүкіл ел бойынша мал, ет, тері, киім-кешек, қолма-қол ақша, алтын сыйға тартылды. 1942 жылдың аяғында ғана Мәскеуге 236 вагоннан тұратын төрт колонна жеткізілді, олардың әрқайсысында 30 мың қой терісі, киіз етік, тон, 600 тонна азық-түлік, оның ішінде 27 мыңға жуық қарақұйрық бар. Моңғолдар қолма-қол 2,5 миллион төгрөг және 100 000 АҚШ долларын және 300 кг алтын, 53 танктен тұратын революциялық моңғол танк бригадасы, оның ішінде 32 ең мықты деп танылған Т-34 танкі болды. Соғыс кезінде моңғол халқы Қызыл Армияға 485 мың жылқы сатып, 32 мың мініс атын сыйға берді. Бұл моңғолдардың ортақ жауға қарсы күреске барынша атсалысқандығының белгісі. Ал 1939 жылғы Халха өзеніндегі соғыста кеңес-моңғол біріккен әскері жапон әскерлерін талқандады. Осы шайқастың нәтижесінде Кеңес Одағы Жапониямен бейтарап келісімге қол қойды. Екінші дүниежүзілік соғыстың соңғы күндерінде Қытай Халық Республикасы Кеңес Одағымен бірге Жапонияға соғыс ашты. 1945 жылы Иосиф Сталин мен Чан Кайши Жапонияға қарсы одақ құрды, сол кезде Қытай Халық Республикасы Моңғолияның тәуелсіздігін мойындады. 1952 жылы 26 қаңтарда Чойбалсан Хорлоо Мәскеуде қайтыс болғанда, билік Юмжаа Цеденбалға өтті. Содан бері салыстырмалы тыныштық орнады. 1961 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше болып, Батыс елдерімен дипломатиялық қатынас орнатты. Сонымен бірге 1960 жылдары КСРО мен Қытай арасындағы қарым-қатынас үзіліп, Моңғолия Кеңес Одағына мүше болды.

Жалпы сөз соңын қортындылай келе оқырманға ескертетін мәселе Моңғолияның бүгінгідей ел болып қалыптасуына КСРО тарапынан көптеген игі істер жасалғанын ешкім жоққа шығара алмайды. Көптеген өндірістер, жұмыс орындардың ашылуы деген сияқты мәселелердің бәрі ел өркеніне зор үлесін қосқаны анық, дегенмен көмек тек бір тараптан болған жоқ. Моңғолия тарапынан да Ресейге жұмыс күші ретінде, шикі зат ретінде де өте көп мөлшерде қайтарымсыз жәрдемдер көрсетілді. Бұның өзі бір мақалаға жүк болатын мәселе болғандықтан бәрін бір тақырып аясында баяндау мүмкін болмады [10].

Зерттеу нәтижесі. Ресей империясының өткен ғасырлардағы басқаларға көрсеткен ықпалын қандай күш қуатқа ие болғанын бәріміз білеміз. Ресей Қиыр және Таяу Шығыста, Орталық Азияда өз ықпалын жүргізді. Нәтижесінде ХХ-ғасыр КСРО 15 мемлекетті өз құрамына кіргізіп оларға өз саясатын емін еркін жүргізіп отырды. Дәл осы уақытта яғни ХХ-ғасырдың 20 жылдарынан бастап Моңғолияда КСРО ықпалына тәуелді болды. Моңғолия Ресейден тысқары тәуелсіз мемлекет ретінде көрінгенімен 16-шы республика ретінде саналды. Ресей Моңғолияны түпкілікті билеу үшін әуелі әр түрлі реформалар жүргізіп, елдік-этникалық ұйытқысын ірітіп, елді тұтастықтан айырды [11]. Бағынғанын шен шекпен беріп маңызды қызметтерге тағайындап, бағынбағандарды аяусыз қырып жер аударып айдады. Өз құрамындағы басқа отар елдерге қандай саясат жүргізсе Моңғолияға да дәл сондай көзқараста болды. Егер қуғын сүргінге, саяси қырғынға ұшыраған адамдардың санын есепке алып қарайтын болсақ ең көбі 100 мыңдай адам саяси құрбанға айналған. Әрине Қазақстанда болған жағдаймен салыстырғанда бұл өте төмен көрсеткіш. Бірақ бұл 100 мың адамды жойып жіберуі сол кездегі Моңғол халқы үшін өте ауыр шығын болды [12].

Біріншіден Моңғол халқының саны ол кезде тым аз болды, екіншіден бұл адамдардың түгелге жуығы зиялы қауым болатын оның ішінде дені саяси тұлғалар, ақын жазушылар, монархтар болды. Бүгінгі күнде Моңғолия тәуелсіз мемлекет, бір атап айтары олар өз тілін, мәдениетін таза қалпында сақтап қалды. Қайталап айтар бір мәселе кеңестік кезеңде құрамдағы мемлекеттердің бүгінгі келбетінің қалыптасуына ықпалы болғанын бәріміз білеміз қаншама заводтар, савхоздар салынып қаншама шаруашылық

ашылғанын құжаттарда дәлелдейді. Бірақ КСРО ның құрылу барысындағы қарапайым халыққа жасалған қатыгездік, кінәсіз адамдарға жасалған аяусыз айуандығы тарихтағы жасалған кешірілмес қылмыс. Сөз соңында айтарымыз тарихтағы болған оқиғаларды сараптай отырып адамзат үшін тәуелсіздіктен, еркіндіктен асқан ештеңе жоқ екенін және әрбір ұлттың, әр бір жеке адамның өзінің таңдауы болатыны, әркімнің өмірдегі өз еншісін толық иеленуге қақы бар екенін ұғамыз. Сонымен қатар кез келген қоғамды кара күшпен басқару мүмкін емес екені, өркениеттің кілті еркіндік екенін қазіргі уақытта одан басқа ешқандай абсалютты ұғым жоқ екенін тарих өзі дәлелдеп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кузьмин С. Л. *История барона Унгерна. Опыт реконструкции.* — М.: КМК, 2011. — ISBN 978-5-87317-692-2
2. *Восстание в Монголии в 1932 г.* / Кузьмин С.Л., Оюунчимэг Ж. — Москва «Баспа үйі MBA» 2015. — 212 с.
3. *Ногоон нүдэн лам. /Цэдэвдамбын Оюунгэрэл.* — Улаанбаатар 2008.
4. *Жаран цагаан хонь. /Цэдэвдамбын Оюунгэрэл.* — Улаанбаатар, “Сэлэнгэ пресс” 2017, 213 б.
5. *Базаров В.Б. Посткеңестік кезеңдегі орыс-моңғол қатынастары: ынтымақтастықты тереңдету // Күш. 2016. No 6. — Б 81–86.*
6. *Christopher Kaplonski. Thirty Thousand Bullets. Remembering political repression in Mongolia. Mass Buddhist Grave Reported in Mongolia — NYTimes.com*
7. *Архив АВПРФ, ф. 111, оп. 3, п. 3, д. 8, л. 1*
8. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0 - cite_ref-autogenerated2_14-0 Архивированная копия (недоступная ссылка). Дата обращения: 31 мая 2015. Архивировано 4 сентября 2017 года.
9. *Батсайхан О. Встречи И. В. Сталина с монгольскими руководителями в 1932—1937 годах. // Восток, № 3, 2011, С. 142—146.*
10. *Бреславский А.С. Бурят БАҚ айнасындағы Моңғолияның геосаяси бейнелері (2000–2011) // Билік. 2013. № 5. — 76–78-беттер.*
11. *Ривз Дж. Руссо-Моңғолия қатынастары: бұрынғыдан да жақын // Орыс аналитикалық дайджесті. 2015. Жоқ, 161. 30 қаңтар. 2-5 б.*
12. *Железняков А.С. Моңғол өркениеті: тарих және қазіргі заман. Атластың теориялық негіздемесі. — Мәскеу: Вес Мир, 2016 ж.*

References:

1. *Kuzmin S. L. History of Baron Ungern. Reconstruction experience.* — М.: КМК, 2011. — ISBN 978-5-87317-692-2
2. *The uprising in Mongolia in 1932 / Kuzmin S.L., Oyunchimeg Zh.* — Moscow "Baspa uyi MBA" 2015. - 212 p.
3. *Nogoon nüden lam. /Tsedevdambyn Oyungerel.* — Ulaanbaatar, 2008.
4. *Zharan tsagaan hon. /Tsedevdambyn Oyungerel.* — Ulaanbaatar, “Selenge press” 2017, — 213 b.
5. *Bazarov V.B. Postkenestik kezendegi orys-mongol katynastary: yntymaktastykty terendetu // Kush. 2016. No 6. B 81-86.*
6. *Christopher Kaplonski. Thirty Thousand Bullets. Remembering political repression in Mongolia. Mass Buddhist Grave Reported in Mongolia — NYTimes.com*
7. *Archive of AVPRF, f. 111, op. 3, p. 3, d. 8, l. one*
8. <https://ru.wikipedia.org/wiki/> Archived copy (inaccessible link). Retrieved 31 May 2015. Archived from the original on 4 September 2017.
9. *Batsaikhan O. Meetings of I. V. Stalin with the Mongolian leaders in 1932-1937. // Vostok, No. 3, 2011, pp. 142-146.*
10. *Breslavsky A.S. Buryat BAK ainasyndagy Mongoliyanyn geosayasi beineleri (2000–2011) // Bilik. 2013. No. 5. 76–78 better.*
11. *Reeves J. Russo-Mongolia katynastary: buryngydan da zhakyn // Orys analytical digest. 2015. Zhok. 161. 30 qantar. 2-5 b.*
12. *Zheleznyakov A.S. Mongol orkenieti: tarikh zhane qazirgi zaman. Atlasty teoriyalyk negizdemesi. Muskeu: Weight World, 2016*

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

ӘӨЖ 94 (560)
МРНТИ 03.09.31

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.07>

Н.М. Абдукадыров^{1*}, А.П. Акынова²

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
¹Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, PhD
Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

²Абай атындағы ҚазҰПУ, Академик Т.С. Садықов атындағы
Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, PhD
Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: akynova.aygerim@gmail.com

БЕРЛИН-БАҒДАТ ТЕМІРЖОЛЫН САЛУ ЖОБАСЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САЯСАТҚА ЫҚПАЛЫ

Аңдатпа

XIX ғасырдың соңғы ширегінде Осман империясы мен Кайзерлік Германия арасында саяси байланыстар жоғары деңгейге көтеріліп, ол уақыт өте жылдам қарқынмен дамыды. Империялар арасындағы саяси байланыстардың басты бағыттарының бірі – XIX-XX ғасырлар тоғысында салынып, «Ғасыр жобасы» аталған Берлин-Бағдат теміржолының салыну жобасы болды. Мақалада, Бағдат теміржолының салыну жобаларының Осман империясы мен Германия үшін саяси маңыздылықтары қарастырылады. Сонымен бірге, теміржолды салу жобасының халықаралық сипаты мен әсері көрсетіліп, бұл жобаға әлемдік империялардың араласу мәселелеріне тарихи талдау жасалады. Әлемдік империялар Англия мен Францияның Анадолы теміржолын Бағдатқа дейін ұзартудағы Германия мен Осман империясының саяси жобаларына қатысты саяси ұстанымдары мен осы жобаға байланысты туындаған халықаралық мәселелерді зерттеу мақаланың басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Кілт сөздер. Бағдат теміржолы, Халықаралық саясат, Осман империясы, Германия, Әлемдік империализм.

Абдукадыров Н.М. ^{1*}, А.П. Акынова²
Ph.D, ассоц. профессор кафедрасы Всемирной истории, историографии и источниковедения
Казахского Национального университета имени аль-Фараби
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru
²КазНПУ им. Абая, Старший преподаватель кафедры истории
Казахстана имени академика Т.С. Садыкова
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: akynova.aygerim@gmail.com

ПРОЕКТ СТРОИТЕЛЬСТВА БЕРЛИН-БАГДАДСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА МЕЖДУНАРОДНУЮ ПОЛИТИКУ

Аннотация

В последней четверти XIX века политические отношения между Османской империей и кайзеровской Германией достигли высокого уровня и в то время развивались очень быстрым темпом. Одним из основных направлений политических отношений между империями было строительство железной дороги Берлин-Багдад, построенной на рубеже XIX-XX веков и получившей название «Проект века». В статье рассматривается политическое значение проекта Багдадской железной дороги для Османской империи и Германии. Кроме того, продемонстрирован международный характер и влияние

проекта железной дороги, и сделан исторический анализ вмешательства мировых империй в этот проект. Одна из основных задач статьи - изучить политическую позицию мировых империй Великобритании и Франции по политическим проектам Германии и Османской империи по продлению Анатолийской железной дороги до Багдада и международным вопросам, возникающим в связи с этим проектом.

Ключевые слова. Багдадская железная дорога, Международная политика, Османская империя, Германия, Мировой империализм.

N.M. Abdukadyrov^{1*}, A.P. Akynova²

*¹Ph.D, Associate Professor of the Department of World History, Historiography and Source Study,
Al-Farabi Kazakh National University*

*Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru
KazNPU named after Abai,*

*²Senior Lecturer of the Department of History of Kazakhstan named after Academician T.S. Sadykova
Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: akynova.aygerim@gmail.com*

BERLIN-BAGHDAD RAILWAY CONSTRUCTION PROJECT AND ITS IMPACT ON INTERNATIONAL POLITICS

Abstract

In the last quarter of the 19th century, political relations between the Ottoman Empire and Imperial Germany reached a high level and developed at a very fast pace at that time. One of the main directions of political relations between the empires was the construction of the Berlin-Baghdad railway, built at the turn of the 19th-20th centuries and called the "Project of the Century". The article examines the political significance of the Baghdad railway project for the Ottoman Empire and Germany. In addition, the international character and impact of the railway project is demonstrated, and a historical analysis of the intervention of world empires in the project is made. One of the main objectives of the article is to study the political positions of Great Britain and France on the political projects of Germany and the Ottoman Empire to extend the Anatolian railway to Baghdad and international issues arising in connection with this project.

Keywords. *Baghdad railway, International politics, Ottoman Empire, Germany, Imperialism.*

Кіріспе

XIX ғасырдың соңғы ширегінде Осман империясы Кайзерлік Германия арасындағы саяси-экономикалық байланыстардың нығаюына байланысты герман үкіметі османдық Шығыста өзінің экономикалық жобаларын жүзеге асырды. Ол үшін осман үкіметінен Анадолы жеріне теміржол желілерін салуға келісін алып, оны салуға көмектесті. Анадолыда салынған теміржолдар әуелде батыста Балқан провинцияларына, Шығыста Анадолы жеріне келіп тоқтайтын еді. XIX ғасырдың соңына қарай күшейіп, Еуропада қуатты мемлекеттердің біріне айналған Германия Анадолы теміржолын батыста Берлинге, шығыста Бағдатқа дейін ұзарту туралы ұсыныстарын осман үкіметіне білдірді. Бұған дейін салынған Анадолы теміржолын Батысқа және Шығысқа қарай ұзарту Осман империясы үшін де тиімді болып, алайда оның құрылысына мемлекеттің экономикалық жағдайы мүмкіндік бермеді. Сондықтан, Германияның бұл ұсынысы осман билігі тарапынан бірден қабылданды. Берлин-Бағдат теміржолын салу жобасының жүзеге асырылуының Осман империясы үшін де, Германия үшін де саяси маңыздылығы өте жоғары болады деп күтілді.

Келесі кезекте, теміржолды Берлин мен Бағдатқа дейін ұзартып салу мен оны пайдалану үшін қаржы мәселесі күн тәртібіне қойылды. Алғашқы кезде еуропалық банктер мен қаржы ұйымдары бұл іске белсене кірісуге ризашылық білдіргенімен, кейіннен жағдай өзгерді. Себебі, Германияның бұл жобаны іске асыруы мен оған жетекшілік етуі өзге империяларды әбігерге салды. Өйткені, бұл теміржолды Бағдатқа дейін ұзарту жоспары Германияның Таяу Шығысқа қарай «қолының ұзаруын» қамтамасыз ететін болды. ал, бұл кезде Таяу Шығыста аса ірі халықаралық сауд мен монополиялық жұмыстарды қолға алып, аймаққа мейлінше орныққан Англия мен Франция үшін бұл қауіпті болатыны анық еді. Осылайша, Кайзерлік Германияның Берлин-Бағдат теміржолын салу жобасы өз кезегінде үлкен халықаралық саяси тақырыпқа айналды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысын жазуда деректік құндылығы әр түрлі деңгейде болған материалдар қолданысқа енгізілді. Оның ішінде құжаттық деректер мен олардың көшірмелері, құжаттар жинақтары қолданылды [1]. Еуропалық тілдерде жазылған құжаттар жинақтары мен деректік құндылығы

жоғары болған материалдар халықаралық қатынастарда Бағдат теміржол құрылысының саяси ықпалын басқа қырынан көрсетуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Құлдырау дәуірінде осман-герман саяси байланыстарының тарихын зерделеуде мұндай жинақтардың орны ерекше [2].

Зерттеу жұмысында отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі теориялық пікірлері мен тұжырымдары қолданыс тапты. Ғылыми-зерттеудегі жалпы тарихи-салыстырмалылық, тарихи жүйелеу әдістері пайдаланылды. Сондай-ақ, теориялық және методологиялық негізі ретінде, тарихи оқиғаларды баяндау кезінде саяси тарихи процестерді қарастыруда зерттеу жұмысында сыннан өткен диалектикалық амал қолданылды. Зерттеу жұмысын жазу барысында соңғы жылдары тарих ғылымында болып жатқан түбегейлі өзгерістер негізге алынды. Берлин-Бағдат теміржолын салу және Осман империясы мен Германия арасында саяси қатынастарды, сондай теміржолдың халықаралық сипаты мен оған қатысты туындаған шиеленістердің тарихын қарастыруда жершілдік пен саяси көзқарастар басты назарда болды. Сондықтан да, зерттеу жұмысында еуроцентристік, ұлтшылдық, түрікшілдік және діншілдік көзқарастардан бас тартып, тақырыптың өзекті мәселелерін объективті түрде шешуге талпыныс жасалды.

Талқылау. Жұмыстың тақырыбы шетел тарихнамасында аз зерттелген мәселелер қатарынан орын алады. Берлин-Бағдат теміржолын салудың саяси негіздерінен бөлек оның құрылысы туралы мәселелер ғалымдардың назарын аударып, ол бойынша неміс, түрік, кеңес ғалымдары зерттеулер жүргізген. Әрине, бұл тақырыпта негізінен неміс және түрік ғалымдарының еңбектері ауқымды болып табылады. Берлин-Бағдат теміржолын салу мәселелерімен шығыстанушы, географ Уго Гроте айналысып, Осман империясы мен Германия арасында сыртқы байланыстарды көрсеткен. Уго Гроте Берлин-Бағдат теміржолының саяси-экономикалық маңыздылығын және Осман империясы мен Германия арасындағы саяси байланыстарды зерттеген [3].

XX ғ. бірінші жартысында неміс ғалымдары Германия мен Осман империясы арасындағы сыртқы саяси байланыстардың үлкен көпірі болған Берлин-Бағдат теміржолының құрылу мәселелері мен оның Шығыс пен Батыс арасындағы қатынастарға тигізген мол көмегі жайлы арнайы ғылыми зерттеулер де жүргізілді. Бұл тақырып бойынша Поль Рурбах арнайы ғылыми жұмыстар жүргізген тарихшылардың бірі болды. П.Рурбахтың ғылыми жұмысында Берлин-Бағдат теміржолының салыну жоспарлары мен оның салыну барысы жайлы мәселелер көтеріліп, бірқатар тың тұжырымдар қабылданған [4].

Сонымен қатар, бұл тақырып бойынша германиялық түрік тарихшыларының бірі Бекир Сытқы арнайы зерттеулер жүргізіп, ол «Берлин-Бағдат теміржолының құрылуы мәселелері» [5] атты тақырыпта ғылыми еңбек жариялаған. Зерттеушінің негізгі ғылыми объектісі бұл теміржолды құрудағы негізгі жоспарлар жолдың құрылу мәселелері болып табылады. Автор, ең алдымен бұл теміржолдың құрылу қажеттігін туындатқан саяси және экономикалық факторларды негізге алып, сол бойынша талдау жүргізген. Сонымен қатар, Германия мен Осман империясы арасындағы сыртқы саяси және экономикалық байланыстар тарихын зерттеген түркиялық тарихшылардың бірі Мұрат Өзйүксел екі мемлекет арасындағы саяси және экономикалық қатынастарға өзінің үлкен септігін тигізген Берлин-Бағдат теміржолының салыну тарихын зерттеді [6].

Зерттеу нәтижелері

Теміржолдың Германия мен Осман империясы үшін саяси маңыздылығы

Осман империясының территориясында бұған дейін Германия тарапынан салынған Анадолы теміржол желісін Бағдатқа қарай ұзарту екі мемлекеттің саяси стратегиялық жоспарларымен тікелей астасып жатты. Екі мемлекеттің де ішкі және сыртқы саяси мүдделері осы теміржолдың құрылысына байланысты бір жерге түйісті. Берлинге қарай салынып жатқан теміржолдың ұзаруы уақыт өткен сайын екі мемлекеттің саяси, оның ішінде әскери қажеттіліктерін өтеуге көмектесетін болды. Осы орайда, теміржолды салу жобаларының екі мемлекетке саяси саладағы келтірген көмегін қысқаша сипаттама беретін болсақ, Осман империясы үшін теміржолдың саяси рөлі өте жоғары болды [7].

Салынатын теміржолдың қызметінің арқасында екі мемлекет үшін күтілетін саяси нәтижелер төмендегідей болатын болып жоспарланды:

1. Бағдатқа қарай созылатын теміржол Осман империясының ішкі саяси жағдайына біраз өзгерістер алып келетін болды. Атап айтсақ, империяның Шығыс провинцияларындағы әлсіреп бара жатқан саяси өктемдігі барынша күшейді. Себебі, империяның Шығыс провинцияларында жергілікті тұрғындар ағылшын және француз сауда-экономикалық компанияларында жұмыс істеп, бірқатар жобалар атқарып жатыр еді. Бұл жағдай аймақтарда осман билігін әлсірете бастаған болатын.

2. Шығыста Осман империясының империялық аппаратының билігі қайта күшейе бастауы империяның сыртқы саяси жағдайына да өзгерістер алып келді. Осман мемлекеті өз территориясын саяси-

экономикалық тұрғыда қорғау мақсатында аймақта өзге мемлекеттермен еркін саяси бақталастыққа түсе бастады. Бұл жағдай империяның саяси ахуалын тіктеп, оның ұзақ жылдар өмір сүруіне мүмкіндік берді.

3. Теміржолдың маңызды тұстарының бірі Германиямен саяси және экономикалық байланыстарды одан сайын арттыратын болды. Берлин-Бағдат теміржолы арқылы Осман империясына Германиядан қандай болмасын қажетті материалдардың Стамбулға жылдам уақыт ішінде жеткізуге үлкен мүмкіндіктер туындады [7, 111 б.].

4. Бағдат теміржолының салынуы Осман империясының халықаралық саясаттағы беделіне де оң әсер етті. Шығыста империяның саяси өктемдігі қайта күшейе бастады. XIX ғасырда Осман империясын ешқандай өмір сүруге қауқары жоқ, «Еуропаның ауру адамы» деп санаған еуропалық империялар енді онымен аз да болса санаса бастады. Теміржолды салу мен оны пайдалана бастауы Осман империясының сыртқы саясатына оң ықпал етті.

Келесі кезекте Берлиннен Бағдатқа қарай созылатын теміржолдың Германия үшін саяси маңыздылықтарына тоқталсақ:

Теміржолдың Германияның ішкі саяси жағдайын аса үлкен тиімділігі болмағанымен, оның Герман империясының сыртқы саясаттағы бағыттарын анықтауда маңыздылығы өте жоғары болды.

1. Дойче Банк Анадолы теміржолын Бағдатқа дейін жеткізудің концессиясын өз қолына алған соң, теміржолды салып, оны болашақта пайдалануда Германияның Осман империясының алдындағы саяси беделін одан сайын арттырды. Германия өзінің саяси одақтасы деп шешкен Осман империясына саяси көмекті аямауға тырысты. Әрине, ол ең алдымен өз мүддесін ойлады. Бұл жолды салуға Германиядан сан мыңдаған адам көшіп келді. Осман империясы мен жалпы османдық Шығыста немістердің саны күн санап өсті [8]. Бұл Германияның Шығысты игерудегі басты саясатының бірі еді.

2. Бұл кезде Германияның сыртқы саясаттағы басты бәсекелестерінің бірі болған Британ империясының Шығыстағы маңызды империялық нүктелері болған Суэц каналы мен Мысыр территорияларына қауіп төндіру герман империализмінің басты геосаяси жоспары болды. Себебі, Шығысқа өту үшін осы территориялар арқылы өту керек еді. Герман үкіметі Суэц каналы мен Мысырға ұйымдастыру үшін жасаған әскери жоспарын Берлин-Бағдат теміржолы арқылы жүзеге асыруды көздеді.

3. Әлемдік империализм мен отарлар иелену көшінен кеш қалған Германия Шығысқа қарай жылжып отарлар иеленуде Осман империясының территорияларын маңызды тірек пункт ретінде пайдаланғысы келді. Ал сыртқы саясаттағы мұндай империялық жоспарларды жүзеге асыруда Германия үшін Берлин-Бағдат теміржолының саяси маңыздылығы өте зор болады деп күтілді.

4. Бағдат теміржолын салып, оны болашақта Берлинге дейін жеткізуді қолына алған Германияның халықаралық саясаттағы беделі бірден жоғарылады. Германияның саяси тұрғыда күшейіп келе жатқанын көрген өзге еуропалық империалистік мемлекеттер оның одан сайын күшеюінен қауіптен бастады. Себебі, Бағдат теміржолын салудың үлкен бөлігін Германия өз қолына алды.

Жоғарыда көрсетілген қажеттіліктер Осман империясы мен Германия үшін ортақ пайда табуына мүмкіншілік берді. Берлин-Бағдат теміржолын салу мен оны пайдалану жобасы XIX ғасырдың 70-жылдарынан бастау алып, XX ғасырдың басына дейін жалғасқан осман-герман саяси байланыстарының бір саласы болды [9].

Бағдат теміржолының салыну жобасына қатысты көтерілген халықаралық мәселелер

XIX ғасырдың 80-жылдары Анадолы жерінде бұған дейін салынған теміржол желісін уақыт өте батыста Берлинге, ал Шығыста Бағдатқа дейін жеткізу жоспарланды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың тоғысындағы әлемдегі аса ірі трансконтиненталдық жобалардың бірі болып саналған бұл теміржолдың құрылысы халықаралық деңгейге көтерілді. Алғашында теміржолды салу үшін Осман империясы мен Германиядан бөлек өзге мемлекеттер де тартылып, теміржолды салу мен оны пайдалануда ортақ шаралар қабылдануы тиіс болған еді, бірақ уақыт өте ол нәтижесіз қалды. Себебі, Германияның Шығыстағы белсенді саяси және экономикалық қимылдары Франция, Англия сынды өзге еуропалық империалистік мемлекеттерге ұнамады. Франция мен Англия Германияны аймақтағы ірі бақталасы ретінде санады. Осыған қарамастан, Германия Осман империясының территориясында теміржол құрылысын жалғастыра берді. Басты үлес Германияның еншісінде болды. Теміржолдың құрылысы мен оны жүзеге асыру жобалары дайындалып ол талқыға түсті. Неміс инженері Вильгельм фон Прессель теміржол жобасын жасап, оны Германияда белсенді түрде алға жылжытты. Deutsche Bank теміржолды салу үшін алынатын концессиялар үшін тартысқа түсуі керек болды [6, s. 15-16].

Бағдат теміржолының салынуына ерекше саяси қызығушылық білдіріп, мұндағы Осман империясы мен әсіресе Германияның саяси ұстанымдарына ерекше ықылас танытқан Англия, Франция және Ресей болды. Бұл мемлекеттердің барлығы Шығыста өздерінің саяси жобаларына Германияның кедергі

келтіруін және әлсіреп отырған Осман империясының қайта күшеюін қаламады. Дегенмен де әуелде Англия мен Франция теміржолдың салынуына қаржылай қолдау білдіріп, теміржол концессиясының айтарлықтай бөлігін өз қолына алмақшы болған еді [10].

1903 жылдың сәуір айының басында ағылшын премьер-министрі Бальфур, сыртқы істер министрінің өкілі Лэндсдоун, британдық банкирлердің ірі өкілі Эдвард Бэринг (Ревелсток) және Дойче банк атынан Артур фон Гвиннер Бағдат теміржолына ағылшын капиталының салынуы туралы сұхбат құрды. Бұл әңгіме барысында теміржолдың салынуына, басқаруға және пайдалануына герман, француз, ағылшын капиталистері 25 пайызына үлес қосатын болып шешім қабылданды. Сонымен қатар, Анадолы теміржол компаниясының үлесіне 10 пайыздық үлес тиді. Лорд Лэндсдоун мен премьер-министр Бальфур бұл келісімді мақұлдап оны жүзеге асыру үшін Британ үкіметінің ешбір қарсылық көрсетпеуге кепілдік берген еді.

Бірақ, бұл мәселе ағылшын парламентінде көтерілген кезде, Англияның Бағдат теміржолын салуға ортақтасуы үлкен қарсылыққа ұшырады. Оның басты себептері, ағылшын парламентінің өкілдерінің ұйғарымы бойынша біріншіден егер бұл теміржол Бағдатқа дейін салынып жететін болса, онда оған Үндістан жақындай түсетін болды. Екіншіден, Англиядан Үндістанға және Парсы шығанағына шығатын жолдарына Германия тарапынан қауіп төнетін болды. Үшіншіден, бұл аймақтарда герман экономикасы мен империализмі кеңінен жайылатын болды. Ағылшын парламентінің өкілдері тарапынан ұсынылған мұндай идеялар Бағдат теміржолын салуға Англияның белсенділігін төмендетті. Осы тұста айта кетерлігі, Үндістанға, жалпы Парсы шығанағына теміржолдың жақындауы Британия үшін тиімді болатын еді. Дегенмен, мұнда ағылшын парламенті мұндай тиімділіктен қарағанда Шығысқа Германияның жақындамағаны дұрыс деп шешті.

Алайда, мұндай талаптардың шынайлығы негізсіз еді [11]. Ағылшын парламентінің мұндай талаптарын жоққа шығаруға тырысқан жалғыз саяси тұлға ол Бальфур болды. Ол Германияның Шығысқа қарай жылжуын күтіп отырмай, керісінше оның алдын-алып, Шығыста герман империализмін таратпауды ұсынды. Бальфур сол кездегі әлемнің ең қуатты империалистік мемлекеттің үкіметін басқарып отырғандықтан Англияда бүкіләлемдік империализмнің таралу жолдарын жақсы білетін еді. Оның Бағдат теміржолына қатысты ағылшын үкіметіне түсіндіргісі келген басты ұстанымы Англияның Осман империясы және Германиямен бірге осы теміржолдың салынғанынан бастап біткеніне дейін оның басында болу қажеттігі еді. Бұл жағдайда болашақта Үндістанға жақындайтын бұл жолдың Германияның немесе Францияның иелігіне өтіп кетуі әбден мүмкін еді. Егер Бағдат теміржолының салынуынан бастап оның бітуіне дейін Англия қатысатын болса, бұл теміржол халықаралық көлік дәлізі қызметін атқаруға тиіс болатын болды және ең маңыздысы осы кезде енді ғана Кувейтті өзіне тәуелді етіп отырған Англияның Кувейт жеріне жақын жолмен жетуге үлкен мүмкіндіктер туындайтын еді. Осының негізінде болашақта теміржолдың аяқталар тұсы тіпті Англияның тікелей қарамағына өту мүмкіндіктері бар екені көрсетілді. Сонымен қатар, бұл кезеңде Осман империясының Таяу Шығыстағы провинциялары мен жалпы Шығыста сауда мен экономиканың үлкен бөлігін өз қолында ұстаған Англия үшін бұл теміржолдың экономикалық пайдасы өзге мемлекеттерге қараған да орасан зор болатыны айтылды [11, s. 166-167].

Алайда, Бальфурдың бұл ұсыныстарын да көпшілік қолдамады. Парламент өкілдерінің теріс пікірлерінен соң, баспасөз өкілдері бұл пікірлерді жарыса жазды. Осының салдарынан Англияда Германияның Бағдат теміржолын салуға қатысты теріс көзқарас қалыптасты. Бальфурдың көзқарасы мен теміржолға қатысты ұстанымдары үкімет пен қоғам тарапынан қабылданбаған соң, парламенттің Қауымдар палатасында Бағдат теміржолын салуға Англияның қатыспайтыны және ағылшын капиталистері тарапынан бұл жобаның жүзеге асырылуына қолдау көрсетілмейтіндігі жарияланды [12].

Бұл шешімнен соң, ағылшын және герман банкирлерінің келісімінің бұзылуы көзге көрініп тұрған жағдай еді. Екі жақтың қатысуымен Бағдат теміржолының салынуына қатысты қабылданған жоспарлар премьер-министр Бальфурдың парламенттегі үндеуінің сәтсіз болуына байланысты нәтижесіз қалды. Ағылшын банкирлері әбігерге түсті, оларға Британ үкіметінен ешқандай қаржылай қолдаудың болмауы анық еді. Атақты магнат Морган тобының құрамында болған ағылшын капиталистерінің бірі Клинтон Дакинз Дойче Банктің бас директоры Гвиннерге жазған хатында өзінің қиын жағдайда қалғанын жеткізіп, ағылшын кәсіпкерлерінің атынан Дойче Банктен кешірім сұрады. Ағылшын капиталистерінің мұндай өтінішіне Гвиннер өзінің ешқандай ренішін білдірмей, өз ренішін тек Британияның сыртқы істер министрлігіне ғана білдірді [6, s. 202-203].

Дойче Банктің бұрынғы бас директоры Сименстің ағылшын теміржолымен ортақтасу жоспарын одан кейін басшы болған Артур Фон Гренвиль жалғастырып, алайда, оны толық жүзеге асыра алмады. Мұндай сәтсіздіктерге парламенттің шешімі себепкер болды. Ағылшындардың орнына 1831 жылдан бері Бағдат

пен Парсы шығанағының арасында кеме қатынасын дамытып отырған Линх кеме жасау компаниясы жалғастыруға мүдделі болды. Бағдат теміржолын салуға құлықты болған тағы бір компания бар еді. Ол Измир-Айдын теміржол компаниясы болды. Бұл компания негізінен француздардың қолдауымен жүргізіліп жатқан Измир-Касаба теміржолының Афион қаласында түйістірумен шұғылданып жатты. Бағдат теміржолы Стамбул, Искендерун, Мерсин порттарын дамытып Измир портының маңыздылығын азайтты. Измир-Айдын теміржол компаниясы Измир портының қызметін төмендетпей, керісінше оның қызметін жандандырудағы рөлін көтеруге тырысты. Бұл жағдай аймақта Осман империясы мен Германияның біріккен жобасына француздардың бақталастыққа түсуін көрсетті. Измир-Айдын теміржолын салу туралы француз парламентінде Гибсон Боулес тарапынан арнайы ұсыныс қабылданып, оның нәтижесінде Бағдат теміржолына қарсы арнайы «майдан ашу» қарастырылды [13].

Шығысқа сапар жасаған ағылшын кеме жасаушылары да Бағдат теміржолының өздерінің болашақта табыстарының азаятынын түсініп, Бағдат теміржолының өзіне тигізер кері әсерінің алдын алуға кірісті. Уақыт өте бұл іске Шығысқа қарай өтіп жүрген тоқыма өнеркәсібінің өкілдері де тартыла бастады. Олар егер Бағдат теміржолының салынуына Англия қатысатын болса, баж салығының артуына келісім беретін болды. Ал баж салығының артуы бұл фабрикалардың Осман империясына экспортқа шығарған тоқыма өнімдерінің көлемін азайтатын болды. Алайда, көп ұзамай ағылшындардың Бағдат теміржолының құрылысына қатыспайтыны анық болды. Бұл жағдай, Британ империясының теміржолдың Парсы шығанағына жеткен соң, ондағы қорғанысты күшейтетінін нақтылап берді. Герман империясының экономикасының жоғары қарқынмен дамуы немістердің жоспарларын тез орындалуына мол үміт арттырды. Ал Франция болса, Париж фонд биржасына Бағдат теміржолын байланыстыруға шешім қабылдады.

Бұған дейін 1899 жылы 6 мамырда Дойче Банк, Османлы Банкі, Измир-Касаба теміржолы компаниясы мен Анадолы теміржолы компаниялары арасында қабылданған келісімде француздардың Бағдат теміржолын салуға үлкен ұсыныс тастаған еді [14]. Тіпті ол кезде Дойче Банкке концессия берілген кезде нақты ұсыныстар білдіріп, қатысушыларды қолдаған болатын. Бұл келісімнен екі жыл өткен соң 13-21 мамыр аралығында Османлы Банкі мен Анадолы теміржол компаниясының өкілдерінің арасында жүргізілген келіссөздерде де нәтижелі қорытынды жасалған еді. Бұдан бөлек, Дуйунуумие¹ әкімшілігіндегі француз өкілі Бағдат теміржолының басты жақтасы еді. Қажет болған жағдайда Француз теміржолдары компаниясының, Османлы Банкі мен Дуйунуумие сынды ұйымдардың Бағдат теміржолының салынуы мен оның пайдаланылуын қолдауы сөзсіз еді. Бағдат теміржолының салынып, оның қолданысқа берілген соң, француздарға тиісті болған Измир-Касаба, Шам-Хама теміржолдары Осман империясын Азия және Еуропамен байланыстыратын үлкен желінің бір бөлігіне айналып, осылайша оның рөлі жоғары болатын еді. Анадолы мен Анадолы-Касаба теміржолдары басшылары екі желінің Афионда түйісуін жоспарға алды. Ол бойынша Измир-Касаба теміржолдары тікелей Адана, Алеппо, Бағдат сынды Осман империясының ірі орталықтарын байланыстыратын болды. Осман империясының аумағында өрілген теміржолдың Османлы Банкі мен Дуйунуумиедегі француз өкілдері үшін де басты жоспарлардың бірі еді. Мұның барлығы Осман империясының Францияға көптеп қарыз болуымен байланысты болды.

Осы себепті Османлы Банкі мен Измир-Касаба теміржолы компания басшыларының Дойче Банкпен келісімдерінде таң қаларлық бір жағдай жоқ еді. Таң қалатын жағдай 1903 жылдың қазан айында француз үкіметінің Париж фондында Бағдат теміржолы акцияларының сатуға тыйым салды. Бұл шешімнің қабылдануына түрткі болған себептердің кейбіреулерін 1903 жылдың 19 қарашасында Дешанельдің мәжілісте жасаған баяндамасында: «Бұл теміржол Суэц каналынан Шығысқа қарай бағытталған жолдың бір бөлігін алып, Марсель порты мен француз теміржолдарына Орталық Еуропа теміржолдарын бәсекелес етіп шығарады. Бұл жаңа бір отарлау саясатының тууына себепкер болады. Мемлекеттерде қару-жарақ тапшылығы туындап, басып алатын аймақтарда қару-жарақ сатудың табысы күшейтіледі. Қазіргі уақытта басып алудың басты құралы болған капитал салудың ең үлкен бөлігіне ие болған біздер сыртқы саясатымызға қарсы болған адамдарға өз капиталымызды бергелі жатырмыз» - делінді [15, s. 174].

Мұнда Дешанельдің баяндамасындағы басты мәселе Германияның Осман империясындағы саяси беделінің артуы Францияның саясатына нұқсан келтіруімен сипатталады. Одақтасы Ресейдің Бағдат теміржолына көрсеткен наразылығын бұл тақырыптағы басты мәселе ретінде көтерді. Немістердің Осман империясының территорияларында діни және мәдени тұрғыда жайылуы француз билігі мен қоғамын әбігерге салған ең маңызды факторлардың бірі болды. Оның ішіндегі басты мысал, Осман империясының

¹Дүйунуумумие –1881-1939 жылдары Осман империясында шетелдерден алынған қарызды қадағалау мақсатында қызмет еткен мемлекеттік орган. 1854 жылдан бастап Осман империясы Еуропа мемлекеттерінен үлкен көлемде қарыз алып, алайда оның империя экономикасына тигізген оң әсері жоғары болмады. Сондықтан 1881 жылы осман сұлтаны II Абдулхамиттің ұйымдастыруымен осы орган құрылып, сырттан келетін қарыздарға бақылау жасады.

құрамында болған Таяу Шығыстағы католиктердің қасиетгі орындарына ғасырлар бойына Францияның қамқорлық ету миссиялары Германияның қолына өтіп кету қаупі болды [15, s. 175].

Бұл себептер Франция үшін өте маңызды болып, ол француз қоғамын Германияға қарсы қойды. Оның нәтижесінде Франция билігі Измир-Касаба теміржолы компаниясы мен Османлы Банкінің тығыз қаржылай байланыста болуына қарамастан, Париж фонд биржасының Бағдат теміржолын салуға облигациялар беруін тоқтатты. Алайда, француз үкіметінің Бағдат теміржолына қатысты бастаған бұл әрекеті саяси негізде болып, ол жүзеге асырылғанымен, Осман империясындағы француз кәсіпкерлерінің үлкен бөлігі Бағдат теміржолының құрылысы үшін капитал салудан бас тартпады. Франция Бағдат теміржолының салынуына теріс көзқараста болып, оны қолдамағанымен, теміржолды салудағы ең ірі шетелдік салымшылардың бір бөлігі француз банкирлері болды. Көріп отырғанымыздай, Германияның Осман империясымен саяси-экономикалық байланыстарының күшеюі және соның негізінде Бағдат теміржолын салуға қатысты Англия мен Францияда қоғамдық пікірлердің қысымы ағылшын және француз үкіметтерінің теміржолды салу үшін қаржы құюға көзқарастарының өзгеруіне алып келді.

Ал Ресей болса бұл жобаның қабылдануынан бастап оған кедергі келтірумен болды. Теміржолдың салынуы Кавказ бен Шығыс Анадолыда Осман империясы мен Германияның күшеюін қамтамасыз етеді деген күмәнді саясат басым болды. Тек бір ғана Францияның ара түсуімен теміржолға қатысу мүмкіндігі туындағанымен, уақыт өте бұл мүмкіндік те жойылды. Керісінше, Ресей болса салынатын бұл теміржолдың Германияның Алдыңғы Азияда енуін жеңілдетіп, аймақта Осман империясының әскери күші артады деп түсінді. Осының негізінде Ресей билігі аймақтағы мұндай стратегиялық қимылдардың алдын алу мақсатында өз одақтасы Францияға қолдау білдіруге кірісті [16].

Мұнда Ресей империясының өзінің одақтасы болған Францияның ықпалына көніп отырғаны анық. Жалпы, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы жылдарында Франция мен Ресей арасындағы байланыстар аса тығыз болып, ол өз кезегінде Ресей үшін де маңызды саналды. Бір жағынан Ресей өз ұстанымдарын да нақтылап, ол бойынша Германиямен арадағы байланыстарды реттеп алуды көздеді. Себебі, теміржолдың салынуы мен оның алғашқы жобаларын жүзеге асыруы кезінде Ресейге қатысты мәселелер де қозғалған болатын. Мысалы, 1900 жылы германдық қоғам қайраткері, осы жолдың салынуына еңбек сіңірген Поль Рурбах Армения мен османдық Шығыста (Месопотамия) болып, халқы аз немесе мүлде қоныстанбаған Солтүстік және Шығыс Анадолыда біртұтас Осман империясының халқын қоныстандыруды жүзеге асыру қажет деп көрсете отырып, ол үшін Бағдат теміржолы салынатын аудандарға халықтың көптеп қоныстандыру керек деген қорытындыға келді.

Жол құрылысы қажетті жұмыс күшімен қамтамасыз етілетіні аталып, сонымен қатар Батыс Армения мен Шығыста Ресей ықпалын әлсіретеді деген пікір алға тартылды. Бұл жағдай Кавказда және Иранға қарай ұлғайып келе жатқан Ресей үшін тығырыққа тіреуші факторлардың бірі саналды. Мұндай жағдайлар аймақта Ресейдің ықпалының төмен дәрежеде немесе мүлде болмау керек деген принциптерді алға тартты. Осыдан соң Ресей әкімшілігі Германиямен де байланыстарды реттеуге кірісіп отырды. Тіпті, оның теміржолға ешбір қатысы болмауы мүмкін екені де белгілі болды. Ақыры, 1911 жылы Ресей мен Германия арасында Потсдам келісімі жасалды, оған сәйкес Ресей өзінің Ирандағы мүддесін ойлап, Бағдат темір жолының жұмысына кедергі жасамауға міндеттеме алды.

Осындай саяси келеңсіздіктердің салдарынан Бағдат теміржолын салу туралы жаңа келісімдер жасалып, алайда арадан біраз уақыт өткен соң, Германия Бағдат теміржолын салуды жалғыз өзі жалғастыруға мәжбүр болды. Осыған орай, Бағдат теміржолы желісінің 30 мыңға жуық болған акцияның 8 мыңы Дойче Банктің, 8 мыңы Дойче банктің басшылығындағы серіктестері болған австриялық, итальяндық, швециялық және Осман империясы банкирлерінің, 3 мыңы осман үкіметінің және қалған 8 мыңы француз қаржы топтарының қоластында қалды [16, s. 468]. Директорлар кеңесінің құрамында он бір неміс, сегіз француз, екі швед, бір итальян, бір австриялық және төрт османдық мүше болған жиырма жеті адам болды.

Герман баспасөзі немістердің теміржолды тек өздері-ақ салатыны жайлы жазып, өз мемлекетіне моральдық қолдау көрсетті. 1903 жылы 29 сәуірде «Münchener Allgemeinen Zeitung» газетінде ағылшын-дардың теміржол салуға қатыспағанымен, бұл жағдай Германия үшін аса бір ауыр соққы болмайтыны

жарияланды. Бұл жағдай теміржолдың салынып, оның пайдалануға берілуінде Германияның белсенділігі арта түсетінін көрсетті. Конья-Булгурлу арасындағы алғашқы 200 километрлік бөлігі аяқталғанша жалғыз Германияның өз күшімен теміржолды сала білуі халықаралық саясат пен экономикада аса ірі жаңалық болды. Осы кезде халық арасында және өзге мемлекеттерде бұл жолды Германия жалғыз өзі сала алады деген түсінік пайда болды. Алайда, мұндай пікірлер теміржолды Германияның жалғыз өзі ғана салады дегенді білдірмейтін еді. Дегенмен де, теміржолды салуда жалғыз өзі ғана қалған Германия шетелдерден белгілі бір мөлшерде қаржы қорларын қарастыруды немесе Осман империясының басқа империалистік мемлекеттерден баж салығын арттыру арқылы қаржыны көбейтуді көздеді [17].

Жоғарыда аталған себептер Бағдат теміржолы құрылысының Булгурлу станциясында тоқтап қалуына себепші болуымен бірге Германияны халықаралық саяси аренада жалғыз қалдырды. Германияның өте жылдам қарқынмен дамуы ғасырлар бойына бір-бірімен қарсылас болып келген екі империя Англия мен Францияның жақындасуына себепкер болды. Екі мемлекет Еуропа мен Азияда Германияның күшейіп келе жатқанынан сескеніп, оған қарсы саяси одақ құруды жоспарлады. Оның нәтижесінде 1904 жылы сәуір айында Ұлыбритания мен Франция арасында «Антанта» деген атпен саяси келісім жасалды. Бұл келісім бойынша Франция Мысырдағы саяси үстемдік әрекеттерінен бас тартып, бұл аймақта Британ империясына саяси кедергі келтірмейтін болды. Ал ағылшындар Францияның Мароккодағы саяси отарлау әрекеттеріне нұқсан келтірмейтін болды. Келісім бойынша Мысыр мен Марокконың саяси тәуелсіздігіне толықтай нүкте қойылмады, алайда аталған мемлекеттердің Англия мен Францияның протекторатына айналатынына күмән жоқ еді.

Бұл келісім тараптар арасында Бағдат теміржолы мен Германияның аймақтардағы басқа саяси ұстанымдарына орай басқа да саяси келісімдердің тууына себепкер болды. Онда Ұлыбритания мен Франция Осман империясының территориясында Германияның салып жатқан Берлин-Бағдат теміржолының салынуына қарсы оппозиция құрды. Герман билігі де бұған қарсы әрекет ретінде Мароккоға Францияның отарлау әрекеттеріне қарсы күресуге саяси қолдау білдірді. Осылайша, аймақта Германияға қарсы Еуропаның өзге алпауыт мемлекеттері күш біріктіре бастады [18].

1904-1909 жылдар аралығында Бағдат теміржолының құрылысы баяу жүргенімен Осман империясы мен Германия арасындағы теміржолды салу және оны пайдалану жоспарлары бұзылған жоқ. Керісінше, халықаралық шиеленістер мен екі мемлекет басшыларының да теміржолдың дамуына баса назар аударуына мүмкіндік берді. Шетелдік компаниялардың көбісінің теміржолды салудан бас тартуының салдарынан қаржылық мәселелер туындап, оны шешу жөнінде Осман империясы мен Германия арасында үкіметаралық келіссөздер жүргізілді. Келіссөздер барысында жаңа қаржы көздері іздестірілді. Келіссөздерді Дойче Банктің атынан Германияның халықаралық экономисті Карл Гельферих жүргізді.

Карл Гельферих 1906 жылы Стамбулға келіп, 1908 жылға дейінгі аралықта осында қалды [19]. Ол осман үкіметімен келіссөздер жүргізіп, Таяу шығыс, Бағдатқа дейін созылған 840 километрлік теміржолдың салынуы туралы келісім жасады. Бұл желі Бағдат теміржолының ең қиын бөлігі еді. Экономист Гельферих осман сұлтаны II Абдулхамитпен және осман үкіметінің өзге да басшыларымен тек Бағдат теміржолының құрылысы бойынша келіссөздер жүргізіп қана қоймай, Германияның Осман империя-сының территорияларында белсенділігін арттыратын әр түрлі тақырыптар қозғады [20].

Бағдат теміржолын салу, яғни Анадолы теміржолдарын Шығыста араб провинцияларына ұзарту үшін басталған халықаралық дәрежедегі жоба әу бастан үлкен даулы тақырыппен басталып, ол әлем елдерінің назарын аударғанына көз жеткізіп отырмыз. Бағдат темір жолының географиясы, орналасуы және ресурстардың қол жетімділігі сол кезде құлдырауды бастан кешіп отырған Осман империясының қайта күшеюіне аз да болса мүмкіндік берді. Дегенмен, араб провинцияларының табиғи ресурстары бай болғанымен, халқының күнкөріс деңгейі төмен еді. Осман империясын әлсіз деп санаған Франция мен Англия оның арабтық шығысындағы провинцияларынан бас тартпады. Олар керісінше аймақта саудасаттық, өндіріс салаларын дамытып, монополияларын құруды жалғастырды. Ал, мұндай жағдайлар Осман империясының Таяу Шығыс аумағында Франция мен Англияның отаршылдық мүдделердің белсенді жүргізілуіне алып келді.

Ендігі кезекте теміржолды салу мен оның құрылысы және оны пайдалану Таяу Шығыста Германияның ықпалын күшейтті. Германия расында да әлемдік қуатты империяға айналды. Осылайша, Теміржолдың халықаралық қатынастарды дамытудың өзіндік қозғаушы күшіне айналуы маңызды болып, онда Германия мен Осман империясы арасындағы қатынастар жоғары деңгейге көтерілді. Ал басқа елдермен, атап айтқанда әсіресе Англиямен, Франциямен және Ресеймен қарым-қатынастар нашарлады [21]. Сонымен, теміржол құрылысының аясында бұл мемлекеттер арасында дипломатиялық тартыстар орын алды.

Қорытынды.

Қорыта айтқанда, Анадолыдан Бағдатқа дейін салынатын теміржол жобасы әлемдік империялардың назарын өзіне аудара алды. Әлемдік империялар бұл жолдың қызметі әр түрлі саяси мәселелерді тудыруы мүмкін деп топшылады. Сондықтан, мұның салынуына кейбір империялар қарсылық білдірді. Ал Германия жолды салып бітіруді қолады. Себебі, Бағдат теміржолының салыну жобасының Осман империясы мен Германия үшін халықаралық саяси маңыздылығы өте зор болды. Соның негізінде Осман империясы Германияға құшағын кең ашты. Бағдат теміржолын салу мен оны пайдалануда империялардың бір-бірімен саяси достық қатынастары одан да тереңдей түсті. Екі мемлекеттің әсіресе Герман империясының халықаралық қатынастардағы рөлі артты. Теміржол жобасын жүзеге асыру кезінде әлемдік империялардың Осман империясына деген саяси көзқарастары өзгерді, оған құрмет көрсете бастады. Халықаралық қатынастарда Осман империясының тұралап қалған саяси беделі қайта көтеріле бастады. Ал Германия болса халықаралық саяси кеңістікте қуатты империя екенін көрсетті. Осман империясында Берлин-Бағдат теміржолының салынуы Осман империясының модернизациялануына алып келді. Мұның барлығы екі мемлекеттің саяси одақтастық қатынастарын биік шыңдарға көтерді.

Бағдат теміржолының әлемдік масштабтағы орасан зор жобасы Германияға өз мақсатына жетуге, атап айтқанда халықаралық қатынастарда ықпал ету аясын барынша кеңейтуге мүмкіндік берді. Теміржол құрылысының бүкіл процесі Германия мен Осман империясының Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында одақ құруға негіз қалауға мүмкіндік беретін қолайлы жағдайды жасады деп айтуға болады. Ең маңыздысы, XIX-XX ғасырлардың тоғысында жүзеге асырылған Бағдат теміржолының құрылысы кезінде туындаған тартыстар мен оның қызметінің шығысқа қарай кеңеюі империялар арасында үлкен бір соғыстың басталуына ықпал еткен ең үлкен саяси процесс ретінде танылды. Бағдат теміржолының салынуы мен оның пайдалануынан кейін туған халықаралық қатынастардың шиеленісі әлемдік империализмді дағдарысқа ұшыратқан негізгі факторлардың бірі саналды. Мұндай факторлар болашақта еуропалық державалар арасында Бірінші Дүниежүзілік соғыстың орын алуына әкеп соқты.

References:

1. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire. General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt. – Maryland: University Publications of America. 1984. T. 36.*
2. *Antoine H. Les Provinces arabes de L'Empire Ottoman aux AMAE de France 1793-1918. – Beyrouth: Les Éditions Universitaires du Liban, 1988. – 536 p.*
3. *Grothe Hugo. Die asiatische Türkei und die deutschen Interessen. – Halle: Gebauer-Schwetschke, 1913. – 62 s.*
4. *Rohrbach Paul. Die Bagdadbahn. – Berlin: Wiegandt-Grieben, 1911. – 90 s*
5. *Sitki Bekir. Das Bagdadbahn Problem 1890-1903. – Freiburg: Bresgau, 1935. – 175 s*
6. *Murat Özyüksel. Osmanlı-alman ilişkilerinde Anadolu-Bagdat demiryolları. – İstanbul: Arba, 1988. – 306 s.*
7. *Kochwasser, Friedrich H.: Das Deutsche Reich und der Bau der Bagdad-Bahn. In: Kochwasser, Friedrich K./Roemer, Hans R.(Hg.): Araber und Deutsche. Begegnungen in einem Jahrtausend. Tübingen/Basel 1974, - S. 294-349.*
8. *Edward Mead Earle. Turkey, the great powers, and the Bagdad Railway: a study in imperialism. – Charleston: Nabu Press, 2010, - 390 p.*
9. *Schäfer Carl Anton. Die Entwicklung der Bagdadbahnpolitik, – Weimar: 1916 – 78 s.*
10. *McMurray, Jonathan S. "Distant Ties: Germany, the Ottoman Empire, and the Construction of the Baghdad Railway", - Westport: Praeger, 2001. – 168 p.*
11. *Winterstetten, Karl Berlin-Bagdad, neue Ziele mitteleuropäischer Politik. – München: Aufl Lehmann, 1915. – 80 s.*
12. *Hüber, Reinhard: Die Bagdadbahn. – Berlin: Junker u. Dünhaupt, – 1943. – 126 s.*
13. *Anton Mohr. Der Kampf um Türkisch-Asien: die Bagdadbahn. – Meißen : Klinkicht 1919 – 160 s.*
14. *Sean McMeekin. The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power. – Cambridge: Harvard University Press. 2010. – 490 p.*
15. *Ibbeken, Rudolf: Das aussenpolitische Problem Staat und wirtschaft in der deutschen Reichspolitik 1880-1914. Untersuchungen über: Kolonialpolitik, internationale Finanzpolitik, Handelsvertraege und die Bagdadbahn, Schleswig, 1928. – 285 s.*
16. *Kampen, Wilhelm. Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II. Phil. Diss. 1968. – 551 s.*
17. *Stiebel T. Der deutsche Lokomotivführer im Weltkriege. – Berlin: Georg Koenig-Verlag, 1919. – 218 s*

18. Ülman, Halûk: *Birinci Dünya Savaşma Giden Yol*,– Istanbul: İMGE KİTABEVİ YAYINLARI. 2002. – 389 s.
19. Buzan B., Lawson G. *The Global Transformation: The Nineteenth Century and the Making of Modern International Relations / International Studies Quarterly*, №57, 2013. – Pp. 620–634
20. Christensen P. H. *Germany and the Ottoman Railways: Art, Empire, and Infrastructure*. – Yale University Press, 2017. – 204 p.
21. Jastrow M. *The War and the Bagdad Railway*. – J.V. Lippincott company, 1917. – 173 p.

Список использованной литературы:

1. Британские документы по иностранным делам: Отчеты и документы из Конфиденциальной печати Министерства иностранных дел, Османская империя. Общее изд. Кеннет Борн и Кэмерон Уотт. – Мэриленд: University Publications of America. 1984. Т. 36.
2. Антуан Х. Арабские провинции империи Османской Империи во Франции 1793-1918. – Бейрут: Университетские учреждения Ливана, 1988. – 536 с.
3. Грот Хьюго. Умри в азиатской Турции и умри в немецком интересе. – Галле: Гебауэр-Шветчке, 1913. – 62 с.
4. Рорбах Пауль. Умереть на Багдадбане. – Берлин: Вигандт-Грибен, 1911. – 90 с
5. Ситки Бекир. Проблема Багдадбана, 1890-1903. – Фрайбург: Бресгау, 1935. – 175 с
6. Мурат Озюксель. Османлы-альман илишикилеринде Анадолу-Багдад демирьоллары. – Стамбул: Арба, 1988. – 306 с.
7. Кочвассер, Фридрих Х.: *Немецкий рейх и Бау-дер-Багдад-Бан*. В: Кочвассер, Фридрих К. / Ремер, Ханс Р. (Hg.): *Арабский и немецкий языки. Бегегнунген в эйнем Яртаузенде*. Тюбинген/Базель, 1974. – С. 294-349.
8. Эдвард Мид Эрл. *Турция, великие державы и Багдадская железная дорога: исследование империализма*. – Чарльстон: Набу Пресс, 2010. – 390 с.
9. Шефер Карл Антон. *Die Entwicklung der Bagdadbahnpolitik*, – Веймар: 1916. – 78 с.
10. МакМюррей, Джонатан С. "Дальние связи: Германия, Османская империя и строительство Багдадской железной дороги", - *Вестпорт: Praeger*, 2001. – 168 с.
11. Винтерштиттен, Карл Берлин-Багдад, *Новая европейская политика*. – Мюнхен: Aufl Lehmann, 1915, – 80 с.
12. Хюбер, Рейнхард: "Багдадбан". – Берлин: Юнкер у. Дюннхаупт, – 1943. – 126 с.
13. Антон Мор. *Der Kampf um Turkisch-Asien: die Bagdadbahn*. – Мейсен : Клинкихт, 1919. – 160 с.
14. Шон МакМикин. *Экспресс Берлин-Багдад: Османская империя и стремление Германии к мировому господству*. - Кембридж: Издательство Гарвардского университета. 2010. – 490 p.
15. Иббекен, Рудольф: *Проблема политики государства и государства в немецкой политике рейха 1880-1914. Untersuchungen über: Колониальная политика, международная финансовая политика, Handelsvertraege und die Bagdadbahn, Шлезвиг*, 1928. – 285 с.
16. Кампен, Вильгельм. *Studien zur deutschen Turkeipolitik в der Zeit Вильгельм II*. Фил. Дисс. 1968. – 551 с.
17. Штибель Т. *Немецкий локомотивфюрер Вельткриге*. – Берлин: Георг Кениг-Верлаг, 1919. – 218 с
18. Ульман, Халук: *Биринчи Дюня Савашма Гиден Йол*, – Стамбул: ИМГЕ КИТАБЕВИ ЯИИЛЛАРИ. 2002. – 389 с.
19. Бuzан Б., Лоусон Г. *Глобальная трансформация: Деятнадцатый век и становление современных международных отношений / International Studies Quarterly*, №57, 2013. – С. 620–634
20. Кристенсен П. Х. *Германия и османские железные дороги: искусство, империя и инфраструктура*. – Издательство Йельского университета, 2017. – 204 с.
21. Ястроу М. *Война и Багдадская железная дорога*. – J.V. Lippincott company, 1917. – 173 с.

УДК 101.1::316
МРНТИ 02.41

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.08>

Ақбаева Л.Н.^{1*}, Ақбаева А.Н.²

¹ к.филос.н., асс. профессор Академии логистики и транспорта,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: leila-akbayeva@mail.ru

² к.филос.н., ассоц. профессор Академии гражданской авиации,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: akmaral-akbayeva@mail.ru

ФЕНОМЕН ОТЧУЖДЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ СОЦИАЛЬНОЙ МЫСЛИ

Аннотация

В статье рассматривается феномен отчуждения в казахской социальной мысли. Суть понятия «отчуждение» заключается в господствующем характере вещных общественных отношений, расширивших сферу эксплуатации человека человеком, в результате чего индивиды низводились до положения вещей и становились зависимыми от них. Авторы статьи рассматривают два вида отчуждения: политическое и моральное. Политическое отчуждение, представлено как произвол представителей власти по отношению к трудящимся, вследствие чего правящая верхушка, наделенная неограниченной властью, безжалостно эксплуатировала и обкрадывала своих подданных. Огромный социальный разрыв между феодальной верхушкой и народом, раскрытый в творчестве акынов-жырау эпохи «Зар-заман» – Дулата Бабатайұлы, Шортанбая Канайұлы и в мировоззрении С.Торайғырова, привел к осознанию иллюзии свободы простых людей, вынужденных неустанно трудиться для баев. Казахские мыслители С.Торайғырова, Ш.Құдайбердиев, М.Жұмабаев и Ж.Аймауытов основные мотивы морального отчуждения видели в безнравственных феодальных обычаях и традициях казахской степи: калыме, амангерстве, сватовстве с колыбели, многоженстве. Поэтому вопрос обретения казахской женщиной свободы воли и выбора в феодальном обществе рассматривался казахскими мыслителями как дело возрождения всей нации.

Ключевые слова: феномен отчуждения, политическое отчуждение, моральное отчуждение, произвол власти, безнравственные феодальные обычаи, трагическая женская доля.

Л.Н. Ақбаева^{1*}, А.Н. Ақбаева²

¹ филос.ғыл.к., Логистика және көлік академиясының асс. профессоры,
Алматы, Қазақстан, e-mail: leila-akbayeva@mail.ru

² филос.ғыл.к., Азаматтық авиация академиясының ассоц. профессоры,
Алматы, Қазақстан, e-mail: akmaral-akbayeva@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ОЙЫНДАҒЫ ЖАТСЫНУ ФЕНОМЕНІ

Аңдатпа

Мақалада қазақтың қоғамдық ойындағы жатсыну феномені қарастырылған. «Жатсыну» түсінігінің мәні заттық қоғамдық қатынастардың үстемдігі нәтижесінде адамның адамды қанау аясы кеңейтіліп, нәтижесінде жеке адамдардың зат деңгейіне түсіп, оларға тәуелді болатындығы. Мақала авторлары жатсынудың екі түрін қарастырады: саяси және моральдық. Саяси жатсыну биліктің еңбекші халыққа деген озбырлығы ретінде көрсетіліп, соның нәтижесінде шексіз билікке ие билеуші элитаның өз қол астындағыларды аяусыз қанап, тонауы. «Зар-заман» дәуіріндегі акын-жыраулар – Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы шығармаларында және С.Торайғыровтың дүниетанымында көрсетілген феодалдық элита мен халық арасындағы орасан зор әлеуметтік алшақтық азаттықтың елес екенін айтып, кедейлердің үнемі байларға қызмет етуге мәжбүр екендігін көрсетті. Қазақ ойшылдары С.Торайғыров, Ш.Құдайбердиев, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытовтар моральдық жатсынудың негізгі себептері ретінде қазақ даласының азғын феодалдық әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінен: қалың мал, амангерлік, бесіктен ұзату, көп әйел алудан көрді. Сондықтан феодалдық қоғамда қазақ әйелінің бостандық пен өз еркімен таңдау еркіндігіне ие болу мәселесін қазақ ойшылдары бүкіл ұлтты жаңғырту мәселесі ретінде қарастырды.

Түйін сөздер: жатсыну феномені, саяси жатсыну, моральдық жатсыну, озбыр билік көрсету, азғын феодалдық әдет-ғұрыптар, әйелдің трагедиялық жағдайы.

L.N. Akbaeva^{1*}, A.N. Akbaeva²

¹ Candidate of philosophy, ass. professor of the Academy of Logistics and Transport,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: leila-akbayeva@mail.ru

² Candidate of philosophy, assoc. professor of the Academy of Civil Aviation,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: akmaral-akbayeva@mail.ru

PHENOMENON OF ALIENATION IN KAZAKH SOCIAL THOUGHT

Abstract

The article deals with the phenomenon of alienation in the Kazakh social thought. The essence of the concept of «alienation» lies in the dominant nature of real social relations, which expanded the sphere of exploitation of man by man, as a result of which individuals were reduced to the state of affairs and became dependent on them. The authors of the article consider two types of alienation: political and moral. Political alienation is presented as the arbitrariness of the authorities in relation to the workers, as a result of which the ruling elite, endowed with unlimited power, ruthlessly exploited and robbed their subjects. The huge social gap between the feudal elite and the people, revealed in the works of akyns-zhyrau of the Zar-Zaman era – Dulat Babataiyuly, Shortanbay Kanaiuly and in the worldview of S. Toraiyrov, led to the realization of the illusion of freedom of ordinary people who are forced to tirelessly serve for the bais. Kazakh thinkers S. Toraiyrov, Sh. Kudaiberdiev, M. Zhumabaev and Zh. Aimauytov saw the main motives for moral alienation in the immoral feudal customs and traditions of the Kazakh steppe: kalym, amangerism, matchmaking from the cradle, polygamy. Therefore, the issue of gaining free will and choice by a Kazakh woman in a feudal society was considered by Kazakh thinkers as a matter of reviving the entire nation.

Key words: *the phenomenon of alienation, political alienation, moral alienation, arbitrary power, immoral feudal customs, tragic female share.*

Введение:

Актуальность темы исследования. Проблема отчуждения является очень актуальной, так как она имеет место во всех сферах общества. К примеру, последние январские события явились своеобразным отражением наличия политического отчуждения в нашей республике. Рассматриваемые в статье два вида отчуждения – политическое и моральные практически пронизывают власть и её представителей. Огромный социальный разрыв между феодальной верхушкой и народом, раскрытый в творчестве казахских социальных мыслителей, привел к осознанию иллюзии свободы простыми людьми, вынужденными неустанно трудиться для баев. Система эксплуатации, распространяемая и на моральное отчуждение, исходила из несовместимости требований гуманистической морали и бесчеловечных законов феодальной степи. Байская мораль попирала честь и достоинство угнетённых бедняков, и прежде всего казахских женщин, которые становились жертвами нелепо-безнравственных феодальных обычаев и традиций. Поэтому вопрос обретения казахской женщиной свободы воли и выбора в феодальном обществе рассматривался казахскими мыслителями как дело возрождения всей нации.

Цель исследования состоит в анализе феномена «Отчуждение» в казахской социальной мысли на примере рассмотрения политического и морального отчуждения в творчестве казахских акынов-жырау, писателей и поэтов.

Задачи исследования носят комплексный характер и вытекают из темы исследования:

- 1) дать определение понятию «Отчуждение» в истории классической и казахской социальной мысли;
- 2) рассмотреть два вида отчуждения: политическое и моральное в творчестве казахских акынов-жырау, поэтов и писателей;
- 3) обосновать специфику политического отчуждения как произвола власти по отношению к народу в творчестве акынов-жырау эпохи «Зар-заман» – Дулата Бабатайулы, Шортанбая Канайулы и в мировоззрении С. Торайгырова;
- 4) указать основные мотивы морального отчуждения в творчестве С.Торайгырова, Ш.Кудайбердиева, М.Жумабаева и Ж.Аймауытова, видевших их в безнравственных феодальных обычаях и традициях казахской степи в отношении женщин: калыме, амангерстве, сватовстве с колыбели, многожёнстве.

Прежде чем рассмотреть феномен отчуждения в казахской социальной философии, необходимо уяснить смысл самого понятия «отчуждение», наиболее верную характеристику которому дал С.С. Батенин: «Отчуждение представляет собой такое состояние (или процесс) человека, при котором создаваемые им социальные силы оказываются не его собственными сущностными силами, а

превращаются в чуждые и враждебные ему силы, не утверждающие, а разрушающие его социальную природу» [1, с. 200]. То есть понятие «отчуждение» обозначают отчуждение индивидов от самих себя и других индивидов.

Впервые понятие «отчуждение» обрело общенаучный статус в теории общественного договора XVII-XVIII веков. Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.-Ж. Руссо рассматривали возникновение государства как акт отчуждения человеком своих прав и свобод в пользу государства. Государство последовательно ограничивает свободу человека, ставит преграды на пути реализации его личных интересов и желаний.

Представители немецкой классической философии – И.Кант, Ф.Шеллинг, И.Г. Фихте, Г.Гегель, Л.Фейербах – выявили различные аспекты отчуждения: моральные, эстетические, религиозные. Соответственно, они предложили различные способы его преодоления – путем нравственного воспитания, художественного творчества, философского познания мира, любви. К примеру, Г. Гегель и Л.Фейербах считали религию отчуждением человеческой сущности.

К.Маркс трансформировал данное понятие в социологическое в работах «Экономическо-философские рукописи 1844 года», «Немецкая идеология» (совм с Ф.Энгельсом) [2], [3], считая, что в основе феномена отчуждения лежат социально-экономические причины или экономическая эксплуатация. Следовательно, корень всех форм отчуждения – это отчуждение труда или частная собственность.

К.Маркс выявил четыре вида отчуждения:

1) Рабочий отчуждается от продукта своего труда, потому что, то, что человек произвел, присваивается другими и ему не принадлежит.

2) Рабочий отчуждается от процесса производства. Работа становится чуждой деятельностью, которая не приносит ему внутреннего удовлетворения, и превращается в вынужденный труд по чьему-либо приказанию, т.е. становится продаваемым товаром.

3) Рабочий отчуждается от своей человеческой природы или «родового бытия», так как его труд лишается специфически человеческих качеств, отличающих его от животного.

4) Рабочий отчуждается от других людей, поскольку капитализм трансформирует социальные отношения в рыночные, и люди оцениваются с их рыночной позиции, т.е. овеществляются.

Окончательное освобождение человека от всех форм отчуждения (и политического в лице государства), К.Маркс, связывает с освобождением человека от труда.

Со временем в социологии понятие отчуждения трансформировалось в чувство недовольства и отдаления от общества; ощущение морального упадка в обществе; чувство бессилия перед лицом незыблемости социальных институтов; безличный, дегуманизированный характер бюрократических социальных организаций.

После Маркса категория отчуждения находится в фокусе внимания большинства этико-философских течений, прежде всего неомарксизма и иррационализма. В неомарксизме делается особый акцент на важность преодоления отчуждения, самоотчуждения и «овещнения» человека. В работах Д.Лукача, Г.Маркузе, Т.Адорно, М.Хоркхаймера, Э.Фромма показывается, что нарастанию отчуждения способствует не только экономическая эксплуатация человека человеком, но и господствующие идеологические, информационные и культурные практики, которые формируют ложные ценности потребления, вуалируя этот процесс иллюзией свободного выбора.

Вторым магистральным направлением переосмысления идеи отчуждения в этико-философской мысли стали: различные версии иррационализма: философия жизни, фрейдизм, экзистенциализм. Ф.Ницше усматривал все признаки, отчуждения в господствующей морали. З.Фрейд рассматривал отчуждение в контексте личностных патологий, вызванных давлением культуры, враждебной по отношению к желаниям человека. Важные идеи, касающиеся проблем отчуждения, можно найти и у представителей постструктуралистской парадигмы: М.Фуко, Ж.-Ф. Лиотара и др. Оригинальная трактовка отчуждения, не уступающая по значению и по теоретической проработанности, идеям неомарксизма, возникает в экзистенциализме. М.Хайдеггер выделяет онтологическое отчуждение, сформированное-проектом Модерна. Н.Бердяев связывает преодоление отчуждения со свободой и творчеством. Ж.-П. Сартр, А.Камю, Х.Ортега-и-Гассет, С. де Бовуар обращают внимание на субъективную сторону отчуждения, делая акцент на процессе переживания субъектом состояния отчужденности от чего-либо, а не на объективных социальных процессах.

Американский социолог Р.Блаунер в работе «Allienation and freedom: the factory worker and his industry» [4], связывал аспекты субъективного отчуждения с различными типами работы, существующими в современной индустрии, и утверждал, что решающим фактором отчуждения является

производственная технология. По его мнению, старинная ремесленная работа была в меньшей степени сопряжена с отчуждением, поскольку ремесленники сами управляли своим трудом и получали психологическое удовлетворение от работы. Отчуждение достигло своего пика в условиях массового производства, когда ускоряются темпы работы, излишне структурируются поставленные задачи. Р.Блаунер полагал, что *автоматизация труда может способствовать большему удовлетворению от работы, и таким образом, может искоренить отчуждение.*

Таким образом, развитие отчуждения в истории общества было связано с развитием вещных общественных отношений, которые стали господствующими в обществе и расширили сферу эксплуатации человека человеком. Социальный мир человека стал зависимым от социального мира вещей. Не только предметы физического труда, но и продукты духовного производства стали предметами и силами отчуждения человеческих сущностных сил. В итоге вещи наделялись субъективностью и персонифицировались, а люди лишались субъективности и деперсонифицировались. Индивиды низводились до положения вещей и выполняли лишь вещные роли и функции. От человека отрывались производительные силы, становясь принадлежностью некоему безликому социальному целому. Общественные отношения, также отрываясь от человека, превращались в самостоятельно действующий мир. Вследствие этого общественная и личная жизнь человека противодействовали друг другу. Обезличивание человека начиналось с трудовой деятельности и постепенно обращало его в ущербную личность, характерной особенностью которой явилось одностороннее развитие ее социальной природы и ее социальных отношений.

1. Материалы и методы:

В статье использованы труды казахских философов (Л.Акбаева, А.Акбаева), акынов-жырау (Дулат Бабатайулы, Шортанбай Канайулы), писателей и поэтов (С.Торайгыров, Ш.Кудайбердиев, М.Жумабаев, Ж.Аймауытов).

В исследовании использовались следующие методы:

- 1) комплексно-системный подход, способствующий рассмотрению феномена отчуждения и его видов – политического и морального отчуждения в казахской социальной мысли;
- 2) сравнительный анализ, позволяющий показать общее и особенное в различных проявлениях политического и морального отчуждения в казахском традиционном обществе, а также в различных идеях казахских социальных мыслителей, раскрывающих сущность отчуждения;
- 3) историко-философский метод, содействующий упорядочиванию и реконструкции взглядов мыслителей на сущность отчуждения, выявлению преемственной связи в различных трактовках проблем.
- 4) общенаучные методы – анализ, синтез, абстрагирование, систематичность, обоснованность выводов, опора на логику.

Обсуждение:

Авторы статьи Акбаева Л.Н. и Акбаева А.Н. в монографиях «История казахской эстетической мысли» (Алматы: АЛИТ, 2021), «Проблема человека в мировоззрении С.Торайгырова» (Алматы: «Қазақ университеті», 1993), а также в учебном пособии «Основы казахской этноэстетики» (Алматы: «Атамұра», 2021) занимались исследованием феномена отчуждения в казахской социальной мысли.

2. Результаты исследования:

Проявление того или иного вида отчуждения в творчестве ряда казахских социальных мыслителей, хотя сам термин «отчуждение» ими не используется, кажется нам бесспорным. Следует также отметить, что нащупав проблему отчуждения, в соответствии со своими общественными условиями они попытались раскрыть и решить ее.

Углубляя намеченную проблему отчуждения, считаем необходимым рассмотреть такие виды отчуждения, как политическое и моральное.

Каковы же причины, способствовавшие их зарождению и проявлению? Прежде всего, они связаны с трудным периодом в истории Казахстана, отмеченным борьбой казахского народа против колониального гнета и разложения феодализма. Видя повсюду социальное зло, нищету, преступления во всей их противоестественности, казахские мыслители, убеждаются в том, что отчуждение коренится в самой сущности общественного организма.

Прежде всего, рассмотрим политическое отчуждение, связанное с наличием разрыва между общественной – «истинной» – пользой и искаженными личными интересами людей, вследствие чего правящая верхушка отдалена от трудящихся, и трудящиеся не могут принимать деятельного участия в политической жизни из-за низкого культурно-образовательного уровня, иными словами, повальной

неграмотности. Наделенные неограниченной властью правители делали то, что им выгодно, ничуть не заботясь о благе своих подданных.

Акыны-жырау эпохи «Зар заман» или «Эпохи скорби», получившей особое развитие с начала XIX – по начало XX века, политическое отчуждение связывали с утратой политической и экономической самостоятельности Казахстана после его присоединения к России. Процесс повсеместного проникновения русской администрации и русского влияния в казахскую степь привело к смене традиционного – кочевого образа жизни казахов на осёдлый, что вызвало у акынов-жырау эпохи «Зар заман» прогнозирование возможности лишения казахским народом статуса государства и нации: «Енді қазақ ел болмас» (Д.Бабатайұлы. Толғау «Сүлейменге»). Волнение, проскальзывающее за судьбу своего народа было связано с потерей самобытности казахской нации с явными признаками деградации во всех сферах жизни – политической, правовой, социальной, экономической, хозяйственной, нравственной.

Предрекая гибель казахского народа как самостоятельного этноса, акыны-жырау видели выход из такой ситуации только в возвращении к традиционным формам казахской жизни. В подтверждение своих чаяний они использовали характерный метод для воплощения феномена отчуждения – антитезу или противопоставление настоящего прошлому – всё прекрасное было в прошлом – и земли, и люди, и нравы, а всё ужасное и безобразное присутствуют в настоящем – в окружающей мрачной действительности, выхода из которой они не видят («Всё неверно и всё как в бреду, счастье бросило край наш родной. Так куда же теперь я пойду?») [5, с. 183].

Лидер поэзии «Зар-замана» Дулат Бабатайұлы, подчеркивая аномичный характер своей эпохи – «Заман – қасқыр, сен – түлкі» и сравнивая современников со «стадом бодливых коров» и «грызущихся шакалов», указал на потерю их традиционной миролюбивости и уважительности в соответствии своей злосчастной эпохе – «Какова эпоха, таковы и люди» («Қилы-килы заман-ды, заманға сай адам-ды») [6, с. 198]. А раз настоящая эпоха выродившаяся («азған заман») как он отмечает в жыр-толғау «Ақжайлау мен Сандықтас», то, соответственно, все социальные слои и возрастные категории ее населения являются вырожденками. Например, чернь становится плутовской, ханы – коварными («Қарасы – антқор, ханы – арам»), батыры – расчётливыми («Батыры көксер басы аман»), жёны – лживыми, баи – корыстными («Бәйбіше – тантық, бай – сараң»), юноши – неучтивыми («Бозбаласы – бошалаң»), а девушки – капризными («Қырсығы туды қыз балаң») [6, с. 198].

Критика Дулатом современной политической системы проявлена в осуждении им несправедливого молодого хана (толғау «О, Барақ жас, Барақ»), через проведение эстетико-этической антитезы – бывшая уважаемая власть – и нынешняя алчная и угнетающая свой народ власть: «Был в старину этот трон золотым, теперь деревянным он стал и гнилым» [5, с. 190]. Несоответствие его современников занимаемому ими положению является, по его мнению, признаками трагического иллюзорного бытия эпохи – «Жестокого века» («Сұм заман») (толғау «Тегімді менің сұрасаң»).

Другой представитель «Зар-замана» Шортанбай Канайұлы (1818-1881 гг.) в своих жыр-толғау «Зар заман», «Алдаушы жалған», «Бала зары» развивает философско-психологическую поэтическую рефлексию на тему иллюзорности и скорбности своей эпохи. Значение слова «зар» у Шортанбая тождественно слову «зарлау» – страдание, вылившееся в сетование на своё время. В толғау «Зар заман», начинающемся строками «Зар, зар заман, зар заман, зарлап өткен бір заман» [7, с. 108], рефреном повторяющиеся строки «Сол себепті қорқамын» («Поэтому и боюсь»), наполнены страхом за деградацию всех типов отношений у казахов от внутрисемейных – разрушением родственных отношений («Ағаны іні көрмеді, Атаға бала араз боп») до политических – когда у власти недостойные («Жөн білмеген жамандар, Ел билеген бек болды», «Патшадан кетті ғаделет») и национальных – приоритетом на своей земле инородцев (русских) («Орыс – бүркіт, біз – түлкі»):

Мына заман қай заман!? Азулыға бар заман,
Азусызға тар заман... Мұның өзі зар заман...

(«Зар заман») [7, с. 111]

С.Торайгыров, рассматривая феномен политического отчуждения, сумел преодолеть иллюзию «просвещенного правителя» – умного, попечительного хана, присущую некоторым просветителям XIX века. Особенно убедительно отчуждающую сущность власти С.Торайгыров раскрыл в поэме «Жизнь в блужданиях», где характеризует ее как способ возвышения над народом ради удовлетворения личных амбиций властителя в почете и славе. Власть – инструмент социально-экономического принуждения народа в руках плутократов. Именно обременённые кормилом власти составляют костяк державы, и без учета их мнений реальность полномочий того или иного правителя сомнительна. Таким образом, власть необходима, дабы охранять интересы сильных мира сего.

И если б даже мне вручили власть,
Муллам я помогу у бедных красть:
Ведь если окажу поддержку слабым,
То в тот же час я должен буду пасть. [8, с. 90]

С другой стороны, рассуждает Торайгыров, нелегко заставить действовать согласно своей воле люей, обладающих разными характерами и мнениями, и при этом быть им угодным. Даже если правитель добродетелен и справедлив, он не может рассчитывать на снисхождение и благодарность народа, ибо конечный итог его радений печален.

Не в силах люди оценить ума,
Характера и знаний. И весьма
Опасно быть правителем народа.
Что ждет его? Петля или тюрьма. [8, с. 90]

Диалектический подход к вопросу о власти позволил Торайгырову прийти к выводу, что власть в любой форме проявления является подоплейкой политического отчуждения. Представителей власти в казахской степи Торайгыров показал как людей, заботящихся лишь о сохранении своего высокого социального положения. Таковы Тасболат, умножающий скот, похотливый хромец Нурум и герои стихотворения «Вот какие у нас вожаки!»

Вожакими себя называют они,
А шатаются праздно целые дни –
В модных шляпах, в очках и с блестящим портфелем...
Много ль пользы казахам от их болтовни? [8, с. 26]

Торайгыров полагал, что искоренение таких «вожаков» может стать важным шагом на пути достижения его соотечественниками политического равноправия.

Определяя сущность политического отчуждения и степень его влияния на народное сознание, Торайгыров заключил: «Власть – известно одно – темным душам отравя» [8, с. 90], что означало неумение «черни» обращаться с властью и исключало возможность наделения трудовых масс государственными полномочиями.

Главным источником отчуждения во всех его проявлениях у Торайгырова является феодальное общество с его уродливыми предрассудками. Ярким примером социально-личностной трагедии является трагическая судьба заблудившегося человека – Ажибая (роман «Кто виноват?»), в угоду родовым интересам несвободного даже в выборе жён, подтолкнувших его на путь разврата и абсурдных поступков. Другой пример социально-личностной трагедии образ бедняка («Бедняк»), низкое социальное положение которого обеспечило ему жизнь раба, обусловив все его несчастья – состояние «некормленного пса» с мечтой «за кушанье сесть И – сколько хочу! – беспрепятственно съесть», грязное и холодное существование, без носки «ни теплых, ни целых, ни чистых одежд» [8, с. 108]. Внутренние противоречия самой личности, разрастающиеся до уровня социально-личностной трагедии связаны с образом лирического героя (поэма «Адасқан өмір»).

Невозможность разрешить жизненные противоречия в окружающем обществе, вынуждают искать выход из них на том свете – в раю. Ни на одной возрастной ступени – в детстве, молодости, зрелости, старости, смерти – герою не удастся удовлетворить свои желания, так как каждое жизненное достижение не приносит удовлетворения – здоровье, из-за того, что «может придти болезнь», жена, «любовь» которой «куплена за деньги», богатство, приобретённое «за счёт страданий тяжких бедняка», «власть для того, чтоб диктовать рабам» и поддерживать богачей в обкрадывании бедняков. Выход из всего этого инобытие – реинкарнация в оболочке насекомого, рыбы или растения или же попадание в рай, где нет ни смерти, ни старости, ни мучений. Тема трагической судьбы женщины находит яркое воплощение в образе Камар («Камар Сулу»). Торайгыров в отличие от других казахских писателей того времени, наряду с физически-мученическим убийством Камар и убийством ради мести со стороны Ахмета, проводит идею моральной «смерти» героев, воспринимаемой как трагическое следствие несовершенства общественного строя того времени.

Поскольку казахская социальная мысль имеет ярко выраженную нравственную направленность, основное содержание морального отчуждения составляет раздвоенность требований, предъявляемых к личности – с одной стороны, гуманистической моралью, а с другой стороны, бесчеловечными законами феодального и буржуазного мира. Основные мотивы отчуждения казахского общества от моральных норм казахские мыслители видели в безнравственных обычаях и традициях казахской степи. Это и продажа за калым старикам молоденьких девушек; это и предоставление вдовы после смерти мужа в

распоряжение ближайшего родственника покойного; это и сватовство и сговор детей с пелёнок, имеющие следствием размолвки между влюблёнными и постыльную семейную жизнь; это и многожёнство, вызывающее бесконечные распри, зависть, сплетни на почве ревности между соперницами-жёнами.

В письме «Из родины» («Елден») Султанмахмут приводит небольшой свод нравоучительных правил, в которых он призывает не использовать детей в корыстных целях и не продавать девушек за калым.

«Во-первых, отныне никто в роду Каратай не должен быть помолвлен в младенческом возрасте. Но если даже помолвка состоится, то по истечении времен, если одна из сторон откажется вступить в брак по причине отсутствия любви и влечения, то этот сговор расстраивается и уплаченный калым возвращается.

Во-вторых, до решения вступить в брак самими юношей и девушкой родители не должны присылать сватов и вести переговоры касательно свадьбы.

В-третьих, пусть сгинет навсегда старинный обычай платить в качестве калыма сорок семь кобылиц и прочий скот.

В соразмерности с приданым, даваемым невесте, можно запросить немного скота со стороны жениха, учитывая при этом его имущественное положение» (перевод наш) [9, с. 219].

Торайгыров верил, что почин, начатый родом Каратай, будучи поддержанным другими родами казахской степи, послужит актом «высшей человечности» и моральности.

Моральное отчуждение в творчестве Шакарима Кудайбердиева развивается в двух направлениях: трагической любви и трагической судьбы женщины, найдя яркое воплощение в его лирических поэмах-трагедиях «Калкаман – Мамыр», «Енлик – Кебек», «Нартайлак пен Айсулу», «Лейли – Меджнун». В каждой из поэм идея морального отчуждения находит воплощение в отношении невозможности личного счастья в феодальном мире, где царствуют родовые распри. Поэтому, как отметил писатель М.Магауин, личная трагедия героев поэм «Енлик – Кебек» и «Калкаман – Мамыр» превращается во всенародную трагедию: «...Еңлік – Кебек» те, «Қалқаман – Мамыр» да жеке бас трагедиясы халық трагедиясының бір бөлшегі ретінде көрінеді» [10].

В поэме «Енлик-Кебек» моральное отчуждение носит трагико-кармический характер. Как и в греческой трагедии «Царь Эдип» Софокла, где оракул судьбы предсказал Эдипу смерть от руки собственного сына, так и Кебеку абыз Нысан предсказывает смерть из-за любви к высокобрововой смуглой девушке. Предсказание сбывается и Кебек умирает из-за предварительно похищенной им Енлик. Трагичное зверское убийство влюблённых, привязанных к хвостам лошадей и волоченных по земле до наступления их смерти, а затем брошенных вместе с ребёнком в горах, рождено из установок казахского феодально-патриархального общества, нарушение которых, а в данном случае – кража чужой невесты и рождение внебрачного ребёнка – влечёт за собой очень жестокое наказание:

Кейбіреуі таспенен атпақ болды,
Кейбіреуі дарға да аспақ болды.
Аяғында мойнына арқан салып,
Атқа байлап, сүйретіп шаппақ болды. [11, с. 307]

В поэме «Калкаман – Мамыр», как и в предыдущей трагедии, моральное отчуждение выявлено через межпоколенческий конфликт, обуславливаемый сложными социально-историческими послевоенными событиями с джунгарами, калмыками и джутом (события «Ақтабан шұбырынды»). Безжалостное, спланированное сородичами Калкаман, убийство Мамыра, а затем ранение Калкаман, вынуждают её покинуть родные края. В поэме «Нартайлак пен Айсулу» повторяется трагическая коллизия из поэм «Енлик – Кебек» и «Калкаман – Мамыр», обусловленная феодальными обычаями и обрядами, по которым женщина расценивалась как существо стоящее ниже животного, которое можно было и убить, и продать, вынудивших Айсулу повеситься:

Айсулу бұл жалғаннан сөйтіп өткен, Әйелдер ол кездегі мал есепті,
Өгейлік, күндестікпен түпке жеткен. Кім сатса, қайда айдаса, сонда кеткен.

[11, с. 327]

Одним из факторов, усугубляющих трагическую судьбу Айсулу является её сиротская доля, когда жизнь хуже чем смерть: «Дариға! Бұл өмірден өлім артық, жетімнің көрген күні осы болса!» [11, с. 314]

В поэме «Лейли и Меджнун» моральное отчуждение имеет личностно-психологический характер, особенно со стороны Кайса, дошедшего вследствие своей любви до состояния сумасшествия и прозванного Меджнуном – «Одержимым»: «Ғарапша «мәжнүн» деген – жынды демек, «Мәжнүн» деп ат койылды соның үшін» [11, с. 361]. История любви арабского поэта Кайса (кон. VII – нач. VIII вв.). Впервые написанная Низами поэма «Лейли и Меджнун», в интерпретации Шакарима приобретает нравственно-психологический оттенок, обусловленный мировоззрением самого поэта. В поэме

трагическая вина за сумасшествие Кайса имеет как субъективный источник – сама Лейли: «Мен үшін Мәжнүн болды-ау Қайыс атың» [11, с. 387], так и объективный источник – отец Лейли, не желавший отдать дочь за сумасшедшего. Данная история любви, как и Ромео и Джульетта, является одной из печальнейших поэм на свете. Здесь личностное трагическое выступает как иррациональное фатальное действие героев попавших из-за слабости и почти детского возраста (полюбив в 13 лет Лейли и Меджнун умирают в 16 лет) в плен рефлексии, примирившихся, и даже подталкивающих свою трагическую судьбу. Самими героями отрицается и уничтожается идея «естественной» счастливой любви, ставшей причиной их гибели, а потому они уничтожают себя из-за невозможности её реализации.

В творчестве Магжана Жумабаева феномен морального отчуждения находит своё воплощение в загубленных феодальной моралью женских судеб. Зыбкость личного счастья казахской девушки у Жумабаева обусловлена её трагической судьбой – насильственным замужеством. Свой вердикт писатель выражает через такие определения, как «зарлы» (горемычная), «қайғылы» (печальная), «алданған» (обманутая) (стих. «Қайғылы сұлуға», «Зарлы сұлу», «Алданған сұлу»).

Квинтэссенция трагической женской доли того времени выражена М. Жумабаевым через слова проклятия призрака девушки о своей загубленной душе, с юности проданной родителями в рабство мужу, явившегося ему ночью: «Бізден сорлы жалғанда жан бар ма екен?!.. Өз қолымен отқа салған ата-анасына, аяу білмеген тасбауыр жақынына, жансыз ойыншық қылған, намыссыз күң қылған мұнарларға қанды жас төгіп, лағынет айтады әйел...» (стих. в прозе «Домбыра») [12, с. 110].

Источником проявления морального отчуждения у Аймауытова является несчастливый брак, заключаемый либо вследствие подчинения феодальной обрядности (калым), либо ради выгоды (денег), либо как результат личной оплошности. Отсюда постылая семейная жизнь и личная трагическая судьба не только женщин, но и мужчин. Примерами чего являются многочисленные женские образы Аймауытова – Рабига из пьесы «Рабига», Шарбану из пьесы «Қанапия-Шәрбану», Акбилек из романа «Ақбілек», Куникей из повести «Күнікейдің жазығы», и мужской образ Шернияз из пьесы «Шернияз». Его герои представлены в состоянии психологической борьбы и личностного самоутверждения из-за принятия ошибочного решения в вопросах брака.

К примеру, 19-ти летняя Рабига, насильно выданная замуж за 55-ти летнего пастуха Байдильду, несмотря на своё рабское положение, в финале пьесы обретает духовную и физическую независимость, призывая к этому и других женщин: «Күндіктен, қорлықтан құтылайын! Басыма теңдік алайын! Кел, қазақтың күң қыздары! Қол ұстасып, бостандық тұрмысқа жетейік!» [13].

Освобождения добивается и Шарбану в пьесе Ж.Аймауытова «Қанапия – Шәрбану», стремящаяся к воссоединению с возлюбленным. Трагическая героиня Куникей («Күнікейдің жазығы»), игнорируя традиции и ценности семьи, в первую брачную ночь сбежала от горячо любящих её родителей, и от навязанного ими мужа к любимому. Выбранный ею муж, однако, не приносит ей счастья, и она остаётся одна на старости лет. Аймауытов источник личной трагедии девушки видит не в отсутствии любви, а в излишней любви чересчур заботливых родителей, подтолкнувших её к роковой ошибке.

Аналогичная идея проводится и в пьесе «Шернияз», герой которой полностью разочаровался в любви и не обрёл семейного счастья ни с первой, безграмотной, но полной добродетельности женой Раушан, выбранной родителями, ни со второй, образованной и красивой Жамилей, оказавшейся бездуховной и глупой.

«Особенно трагичен образ юной Акбилек из одноимённого романа, ставшей жертвой насилия, послужившего причиной её морального отчуждения с родными. Фактически не виновная в случившемся с ней несчастье Акбилек вынуждена нести на себе печать позора за неё отца, тяготившегося ею как тяжёлой ношей. Всеобщее осуждение за потерю девичьей чести превращается для героини в психологическую драму, переросшую в качественно новое духовно-нравственное состояние девушки – в становление её не только в качестве дочери своего отца, но и дочери окружающего её общества, невольно несущего ответственность за её судьбу» [14, с. 48]. Отсюда и обобществление её бытия как продукта своего окружения: «...Ол енді ақсақалдың ғана баласы емес, көптің баласы...» [15, с. 343].

3. Заключение:

Казахские акыны-жырау, писатели и поэты в своем творчестве искали пути и средства преодоления отчуждённых состояний. Они полагали, что новое поколение, сменяя старое, сумеет преодолеть действие отчуждения, распространившегося даже на взаимодействие поколений, разлагающего и казахское общество и индивида.

Они связывали искоренение явления отчуждения с уничтожением эксплуатации, несправедливости, с созданием условий для свободного развития каждого человека, под которым деятели казахской культуры подразумевали свободный доступ к образованию, к истинным знаниям, к высшим достижениям культуры. Этот процесс, по их мнению, начнется после осознания людьми необходимости ведения борьбы за свою реальную свободу.

Преодоление политического отчуждения в произведениях казахских социальных мыслителей, прежде всего, связывалось с избавлением казахского народа от колониального гнёта России, в достижении самоопределения и независимости от «волостных», «приставов», «уезда». Отсюда описание неподдельной горечи и удручающего положения казахского населения, отстранённого от государственного управления на родной земле, отчуждения казахов от родной земли, не принадлежащей им, ощущающих бесправие во всех жизненных сферах.

Преодоление морального отчуждения связывалось с освобождением казахской женщины от насильственного замужества. Мыслители боролись против позорной необходимости выходить замуж из-за калыма, уплаченного за невесту. Поэтому они связывали вопрос обретения женщиной свободой выбора своего мужа с делом возрождения всей нации.

На процессы отчуждения в современном Казахстане влияют различные факторы, среди которых: кризисное состояние в экономике, переход от коллективистских ценностей к индивидуальным, ослабление моральной мотивации во всех сферах жизни. Эти факторы служат катализаторами отчужденности, приводят к появлению новых форм отчужденного сознания. Таким образом, отчуждение постепенно превращается в один из определяющих факторов современной общественной жизни. В подобной ситуации особое значение и высокую актуальность имеют попытки теоретического осмысления проблемы отчуждения и поиск путей его преодоления.

Историческая практика в очередной раз продемонстрировала, что отчуждение в обществе невозможно преодолеть простым изменением собственности средств производства. Отчуждение – масштабный и системный процесс, и подходить к вопросам его преодоления нужно комплексно, учитывая особенности всех сфер общественной жизни. Как предполагается, особую роль здесь должна играть этика, поскольку моральные отношения как кровеносные сосуды пронизывают все подсистемы общества. Преодоление отчуждения невозможно без установления нравственных ограничений на пути научных исследований, политической и экономической деятельности, без интенсификации нравственной рефлексии внутри тех сфер общественной жизни, где процессы отчуждения наиболее масштабны.

Мораль является наиболее действенным механизмом преодоления партикуляризации и фрагментации подсистем общественной жизни, видов человеческой деятельности и элементов индивидуального сознания. С функциональной точки зрения мораль может рассматриваться как совокупность универсальных норм, идеалов и правил, важнейшей целью которых и является преодоление отношений отчуждения на различных уровнях социальной жизни.

В результате проведенного исследования авторы статьи установили, что политическое и моральное отчуждение отличаются комплексностью и многоаспектностью, поскольку политика и мораль пронизывают все виды человеческой деятельности. В этой связи особую значимость представляет вывод о том, что процессы отчуждения происходят и в самой политике и в самой морали, и основными уровнями политического и морального отчуждения выступают отчуждение от политических и моральных норм и утрата нравственной сущности человека.

Список использованной литературы:

1. Батенин С.С. *Человек в его истории*. – Москва: Изд. Ленингр. у-та, 1976. – С. 295.
2. Маркс К. *Экономическо-философские рукописи 1844 года и другие ранние философские работы*. Серия книг: *Философские технологии*. – Москва: Академический проект, 2018. – 784 с.
3. Маркс К., Энгельс Ф. *Немецкая идеология*. – Москва: Партийное издательство, 1933. – 620 с.
4. Blauner Robert. *Allienation and freedom: the factory worker and his industry*. Chicago, IL: The University of Chicago Press. p. ix., 1964. 222 pages.
5. *Поэты Казахстана*. – Ленинград: Советский писатель, 1978. – 607 с.
6. *Бес гасыр жырлайды: В 2 т.* – Алматы: Жазушы, 1989. – 1-том. – 384 б.
7. *Зар заман: Жыр-толғаулар*. – Алматы: Жалын, 1993. – 176 б.
8. *Торайғыров С. Стихи и поэмы*. – Алма-Ата: Жазушы, 1989. – 256 с.
9. *Торайғыров С. Сарыарқаның жаңбыры*. – Алматы, 1987, 2-том. – 219 б.
10. Мағауин М. *Абайдың інісі // Құдайбердіұлы Шәкәрім. Өлеңдер мен поэмалар*. – Алматы: Жалын, 1988. – 5-24 б.
11. *Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары*. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
12. *Жумабаев М.Б. Шығармалары*. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
13. *Аймауытов Ж. Шернияз: Пьесалар жинағы*. – Алматы: Өнер, 1990. – 336 б.
14. *Ақбаева Л.Н., Ақбаева А.Н. История казахской эстетической мысли: монография*. – Алматы: АЛУТ, 2021. – 105 с.
15. *Аймауытов Ж. Шығармалары*. – Алматы: Жазушы, 1989. – 560 б.

References:

1. Batenin S.S. *Man in his story*. – Moscow: Ed. Leningrad. u-ta, 1976. – P. 295.
2. Marx K. *Economic and philosophical manuscripts of 1844 and other early philosophical works. Series of books: Philosophical technologies*. – Moscow: Academic project, 2018. – 784 p.
3. Marx K., Engels F. *German ideology*. – Moscow: Party publishing house, 1933. – 620 p.
4. Blauner Robert. *Alliance and freedom: the factory worker and his industry*. Chicago, IL: The University of Chicago Press. p. ix., 1964. 222 pages.
5. *Poets of Kazakhstan*. – Leningrad: Soviet writer, 1978. – 607 p.
6. *Bes gasyr zhyrlaidy: In 2 volumes*. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 1st volume. – 384 b.
7. *Zar zaman: Zhyr-tolgaular*. – Almaty: Zhaly, 1993. – 176 p.
8. Toraigyrov S. *Poems and poems*. – Alma-Ata: Zhazushi, 1989. – 256 p.
9. Toraigyrov S. *Saryarkanyn zhangbyry*. – Almaty, 1987, 2nd volume. – 219 b.
10. Magauin M. *Abaidyn inisi // Құдайбердіұлы Шақарим. Olender men poemalar*. – Almaty: Zhaly, 1988. – 5-24 p.
11. *Shakarim Kudaiberdiev. Shygarmalary*. – Almaty: Zhazushi, 1988. – 560 b.
12. *Zhumabaev M.B. Shygarmalary*. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 448 b.
13. *Aimauytov Zh. Sherniyaz: Piesalar Zhinagy*. – Almaty: Oner, 1990. – 336 p.
14. *Akbaeva L.N., Akbaeva A.N. History of Kazakh aesthetic thought: monograph*. – Almaty: ALiT, 2021. – 105 p.
15. *Aimauytov Zh. Shygarmalary*. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 560 b.

ӘӨЖ 674-11
ГРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.09>

Ғ.К. Кенжебаев^{1*}, Ж.Жомарт²

¹тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ -нің профессоры,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: kgabit62@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, E-mail: zhohzhengis@gmail.com

XX ҒАСЫРДЫҢ 90-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТӘЖІРИБЕСІ МЕН ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Аңдатпа

Зерттеу жұмысында Қазақстан Республикасындағы жоғары білім мен ғылым саласындағы мемлекеттік саясат тарихи тұрғыдан талданады. Нарықтық қатынасқа өту кезеңіндегі білім мен ғылымдағы жаңа саясат нағыз ғылыми мақсатта болуы, яғни шынайы талдау мен тура есепке сүйенуі қажет. Тарихи тәжірибелерді оқу әрі пайдалану – білім мен ғылым құрылысы және оны басқаруды жетілдіру жөніндегі тиянақты ұсыныстар жасаудың міндетті кезеңі болып, ол стратегиялық есептеулердегі жаңылысу мен тактикалық қателіктерді қайталауға жол бермейтін тиімді басқару принциптерінің бірі саналады. Бүгінде Республика жоғары оқу орындарының қоғамдық ортадағы маңызын ашудың өзі өзекті мәселеге айналып отыр. Себебі, қандай қоғамда да жоғары білімді мамандарды даярлау үздіксіз жүретін процесс екендігі белгілі. Сондықтан бүгінгі күннің міндеттерін анықтап, шешкенде тек қана жаңа тәсілдермен және жаңа әдістермен жүзеге асырып, орындап шығу мүмкін емес. Осыған орай, біздің ойымызша өткеннің бай тәжірибесіне арқа сүйеп, бүгінгі күн тұрғысынан пайдалануға болатын жақсы дүниелерді де игілікке жаратудың орындылығын ескерген жөн. Онсыз қоғамдық прогрестің сабақтастығы үзіледі. Ал, білім саласында сабақтастық байланысын сақтамау ұлттық ерекшеліктерді әлсіретіп қана қоймай, сонымен бірге еліміздің рухани өміріне кері әсерін тигізіп, мұндағы ұйымдастырылатын іс шараларының тиімділігін әлсіретуге әкеліп соғады.

Кілт сөздер: 90-жылдар, Қазақстан Республикасы, жоғары білім, ғылым, Білім беру жүйесі, Жоғарығы оқу орындары

Кенжебаев Г.К.^{1*}, Жомарт Ж.Ж.²

¹доктор исторических наук, профессор кафедры "Истории Казахстана"

Казахского национального педагогического университета имени Абая. Республика Казахстан,

e-mail: kgabit62@mail.ru

²кандидат исторических наук, PhD, Ведущий научный сотрудник

Института истории и этнологии имени Ш.Ш. Валиханова. Республика Казахстан, г. Алматы, E-mail:

zhzhengis@gmail.com

В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В 90-е гг. XX ВЕКА ОПЫТ И ПРОЦЕССЫ РАЗВИТИЯ В ОРГАНИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ

Аннотация

В исследовании исторически анализируется государственная политика в сфере высшего образования и науки в Республике Казахстан. Новая политика в области образования и науки при переходе к рыночной экономике должна иметь реально научную цель, т. е. основываться на реальном анализе и непосредственном расчете. Изучение и использование исторического опыта является обязательным этапом разработки комплексных рекомендаций по совершенствованию построения и управления образованием и наукой, что является одним из принципов эффективного управления, предотвращающего ошибки и повторение тактических ошибок в стратегических расчетах. На сегодняшний день актуальным стал вопрос выявления значимости высшего образования в общественной сфере республики. Известно, что в любом обществе подготовка высокообразованных специалистов представляет собой непрерывный процесс. Поэтому нельзя выявлять и решать сегодняшние проблемы только новыми способами и методами. В связи с этим, на наш взгляд, необходимо опираться на богатый опыт прошлого и учитывать то хорошее, что можно использовать в современном мире. Без него преемственность общественного прогресса нарушается. Несоблюдение преемственности в сфере образования не только ослабляет национальную идентичность, но и оказывает негативное влияние на духовную жизнь страны, приводя к ослаблению эффективности организуемой здесь деятельности.

Ключевые слова: 90-е годы, Республика Казахстан, высшее образование, наука, система образования, вузы.

Kenzhebeyev G.K.¹, Zhomart Zh.Zh.²

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of "History of Kazakhstan" of the Abay Kazakh National Pedagogical University. Republic of Kazakhstan. Almaty

e-mail: kgabit62@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, PhD, Leading Researcher at the Sh. Sh. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan, Almaty. E-mail: zhzhengis@gmail.com

IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE 90s. XX CENTURY EXPERIENCE AND PROCESSES OF DEVELOPMENT IN THE ORGANIZATION OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE

Abstract

The study historically analyzes the state policy in the field of higher education and science in the Republic of Kazakhstan. The new policy in the field of education and science in the transition to a market economy should have a real scientific goal, that is, be based on real analysis and direct calculation. The study and use of historical experience is an obligatory stage in the development of comprehensive recommendations for improving the construction and management of education and science, which is one of the principles of effective management that prevents mistakes and the repetition of tactical errors in strategic calculations. To date, the issue of identifying the importance of higher education in the public sphere of the republic has become relevant. It is known that in any society the training of highly educated specialists is a continuous process. Therefore, it is impossible to identify and solve today's problems only in new ways and methods. In this regard, in our opinion, it is necessary to rely on the rich experience of the past and take into account the good that can be used in the modern world. Without it, the continuity of social progress is

broken. Non-observance of continuity in the field of education not only weakens the national identity, but also has a negative impact on the spiritual life of the country, leading to a weakening of the effectiveness of the activities organized here.

Keywords: 90s, Republic of Kazakhstan, higher education, science, education system, universities.

Кіріспе. Білім беру жүйесі – бұл ұлттық мәдениеттің, ұлттық сана-сезімнің даму көрсеткіші. Ол экономика, саясат, мәдениет саласындағы өзгерістерді бейнелеп қана қоймайды, сонымен қатар осы түбегейлі өзгерістерге белсенді ықпал етеді. Оқу-білім беру – жеке адамның әлеуметтік-экономикалық процестерге пәрменді қосылуын қамтамасыз ететін басты жағдайлардың бірі.

Тақырыптың өзектілігі. XX ғасырдың 90-жылдарындағы жағдайға тұтастай талдау жасағанда Қазақстан Республикасы білім беру саласында айтарлықтай табыстарға жетті деген пайымдау жасауға болады. Қазақстан тәуелсіздігінің жариялануы қоғамдық-саяси өмірдің барлық саласында көптеген жаңалықтардың енуімен ерекшеленеді. Ұзақ жылдар бойы қордаланған мәселелерді тәуелсіздік алған соңғы он жеті жыл ішінде толық шешіп тастау мүмкін емес жағдай. Сондықтан атқарылған шаралардан гөрі алда тұрған міндеттер көп десек, қателеспеген болар едік. Олай болса, Қазақстанның жоғары білім мен ғылым саласындағы мемлекеттік саясат мәселесі де бүгінгі күні ел назарында тұрған өзекті мәселе.

Мақаланың мақсаты мен міндеттері: Қазақстандағы жоғары білім беру мен ғылым саласындағы жүргізілген мемлекеттік саясатты теориялық-әдіснамалық және тарихи тұрғыдан талдау. Сондай-ақ, мәселеге қатысты сан алуан деректерді саралай отырып, Қазақстандағы жоғары білім беру мен ғылым дамуының алғы шарттары мен заңдылықтарын анықтау және олардың қарастырылып отырған кезеңдегі елімізде қалыптасқан қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени ахуалмен байланысты болғанын көрсету мақсаты қойылды.

Материалдар және методология:

Материалдар. Қазақстандағы жоғары білім беру мен ғылымның даму тарихы зерттеушілерді әрқашанда қызықтырғанын айта кету керек. Еліміздегі жоғары білім беру мен ғылымды дамытуға байланысты жарық көрген тарихи еңбектерді олардың мазмұны мен ой тұжырымдарына қарай шартты түрде төрт топқа жіктеуге болады:

- Бірінші топқа еліміздің мәдени дамуы мен құрылысын зерделеген еңбектер жатады;
- Екінші топ – Қазақстан зиялыларының тарихы мен тағдырын баяндайтын еңбектер;
- Үшінші топ – республикадағы жоғары білім беру мен ғылым жүйесінің қалыптасуы және дамуы жайлы зерттеулер;
- Төртінші топ бүгінгі қоғамдық даму жағдайындағы жоғары білім мен ғылымның даму саясаты мен стратегиясын айқындауды мақсат тұтқан еңбектер легі;

Методология. Мақалада ғылыми танымның эмбебап принциптері тарихи, сандық және салыстырмала-түсіндіру әдістері кеңінен қолданылды. Бұлар авторға біржақты позиция мен догмалардан арылып, зерттеліп отырған мәселені сыни тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік берді. Методологиялық бағыттың дұрыс анықталуы қол жеткен ғылыми нәтижелердің оңды қорытындылануына өз ықпалын тигізді.

Талқылау. Халық санағының мәліметтері бойынша 1999 жылы Қазақстанда халықтың 12,4%-ның – жоғары білімі, 22,3%-ының – арнаулы орта, 36,8%-інің – жалпы орта, 18,1%-ының – негізгі жалпы, 7,5%-ының – бастауыш білімдері болған [1]. 1000 адамға шаққанда осы жастағы тұрғындар арасында жоғары білімі барлар 124 адамды (1989 ж. санақ бойынша – 184), арнаулы орта – 223 (1989 ж. – 184), жалпы орта – 386 (1989 ж. – 339), негізгі жалпы – 181 (1989 ж. – 200), бастауыш-75 (1989 ж. – 200), бастауыш – 75 (1989 ж. – 104) адамды құрады [2].

Екінші жағынан, 90-жы жылдары Қазақстан Республикасында тәуелсіз мемлекеттің одан әрі қалыптасу процесіне, оның экономикасының нарықты қатынастарға көшуіне, әлемдік білім беру кеңістігіне кірігу үшін қажетті жағдайлардың пайда болуына байланысты республиканың білім беру жүйесі өзгерістерге ұшырады. Білім беру саласында инновациялық белсенділік артты, жаңа типтегі, соның ішінде мемлекеттік емес оқу орындары жедел қарқынмен дами бастады, халықаралық байланыстар мен ынтымақтастық жолға қойылды. Халықаралық білім беру кеңістігіне кірігу бағытында қарышты қадамдар жасалды.

Айталық, егер 1995 жылы республиканың жоғары оқу орындарында 100 орынға 212 талапкер болса, ал 1997 жылы ол жоғары мектептің барлық түрлері бойынша 163 адамды құрады [3]. Сонымен қатар министрлік құжаттарында: «жоғары оқу орындарындағы, әсіресе, жеке меншік жоғары мектептерде мамандықтардың көпшілігі тым шағын және бөлшектенген, Көптеген жоғары оқу орындары

экономистер, заңгерлер мен халықаралық мамандарды даярлап, ол барлық студенттердің ширек бөлігін, соның ішінде экономистер 20%-ке жуығын құрайтын болды. Сонымен бір мезгілде техникалық және жаратылыстану ғылымы мамандықтары бойынша орындар үздіксіз қысқарып келеді. Ал таяу жылдары еліміздің жоғары білімді экономистерді қажетсінуі әр жылға шаққанда 2500-2700 адамнан аспайды» - деп атап көрсетілді [4].

Сол себепті республиканың білім және ғылым министрлігі 1999 жылдан бастап жоғары оқу орындарында, соның ішінде жеке меншік жоғары мектептерде қажетті мамандар даярлауға мемлекеттік тапсырысты конкурсты негізде орналастыру тәртібін енгізді.

Сонымен қатар нарықты қатынастарды қалыптастыру процесі, экономикадағы теріс құбылыстар ЖОО-ның материалдық-техникалық базасының құлдырауына да әкеп тіреді. ЖОО-дағы жалақының төмендігінен оқытушылардың, әсіресе, болашағынан үміт күттіретін жастардың басқа жұмыстарға ауысуына, сөйтіп профессор-оқытушылар құрамының қартаюуына және жалпы ғылыми-педагогикалық әлеуеттің әлсіреуіне апарып соқты. Соған байланысты республиканың білім және ғылым министрлігі оқыту жүйесін жана сапалық жағдайға көшіру жөнінде түбегейлі шаралар қабылдауда. Аймақтық негізде жоғары мектептер жүйесін жетілдіру тұжырымдамасы мен оңтайландыру схемалары негізінде жоғары оқу орындарын құру, қайта құру немесе тарату шаралары жүргізіліп, еліміздің бірқатар беделді ЖОО-да тәжірибе ретінде олардың көп деңгейлі құрылымы енгізілуде. ЖОО-лардың құрылымын ірілендіру, білім беру мазмұнын жаңарту жөніндегі шаралары жүзеге асырылды. Білім беру мазмұнының міндетті төменгі деңгейін, студенттердің жауапкершілігін арттырып, түлектерді даярлау деңгейіне қойылатын талаптарды айқындайтын негізгі ережелер мен мемлекеттік стандарттар бекітілді.

Жылдан жылға білім беруге қаржы бөлу көлемі мен оның құрылымы жөнінен дамыған елдерден артта қалушылық күшейе түсті. Мәселен, білім беруге жұмсалатын шығынның азаюы оқушылар мен студенттер санының қысқаруына әкелді. Осының салдарынан ЖОО-лардағы студенттер саны 1993-94 оқу жылында 1990-91 жылмен салыстырғанда 5 %-ға азайды [5].

1995 жылдың басында Білім беру Министрлігінде 24 мемлекеттік емес ЖОО-да аттестация өткізіліп, соның нәтижесі бойынша 6 ЖОО лицензиясынан айрылды, 10-ы қайтадан аттестациядан өтетін болды, 5 ЖОО-ға 1995-96 оқу жылына студенттер қабылдауға тыйым салынды [6]. Аттестациялаудың қорытындылары сондай-ақ олардың материалдық-техникалық жаракталуының әлсіздігін, жеткілікті деңгейде оқу-әдістемелік жағынан қамтамасыз етілмегенін, білікті профессор-оқытушылар құрамының жетіспейтінін және де бұл мекемелердің құрылтайшылары мен басшыларының біліктілігі жоғары мамандар даярлау міндеттерін шешуден гөрі көбінесе жеке мүдделерін көздейтінін көрсетті.

Мемлекеттік емес ЖОО-ның саны көбейіп, 1999 жылдың соңында білім беру қызметімен айналысу құқығын беретін мемлекеттік лицензияға ие болған жоғары мектептердің саны 100-ден асты. Бұдан басқа республикада Қазақстан ЖОО-ларының 50-ден астам филиалы және шетелдік жоғары мектептердің 40-тан астам филиалы лицензиясыз жұмыс істеді. Олардың көбі жергілікті жерлерде жеке кәсіпорындар (ЖШС, ЖАҚ және т.б.) ретінде тіркелгендіктен тиісті оқу базасы мен білім беру лицензиялары болмады. 1999 жылдың аяғында өткізілген мемлекеттік емес оқу орындары қызметінің кәсіби талаптарға сәйкестігін жоспарлы тексеру олардың көбінің қойылатын талаптарға жауап бермейтіндігін анықтады. Оларға тән жалпы кемшілік ғылыми дәрежелері мен атақтары бар штаттағы профессор-оқытушылар құрамының болмауы еді. Осы себепті сабақтарды кәсіби білімі жоқ оқытушылар, ал кейде тіпті жоғары курстардың студенттері өткізіп келген. Мұндай ЖОО-да оқу-әдістемелік құралдармен, қазіргі оқулықтармен және ғылыми әдебиетпен қамтамасыз ету деңгейі де төмен болды. Оқу процесі көптеген пәндер бойынша жоғары білім жөніндегі мемлекеттік стандарттардан ауытқып келген. Нәтижесінде, 4 жоғары оқу орнынан білім беру құқығын беретін лицензиясы қайтарылып, 3 жоғары мектепке лицензия беруге рұқсат етілмеді [7].

Әртүрлі техникалық, ауыл шаруашылық және орта арнаулы оқу орындарын (колледждер) облыстардағы педагогикалық институттар құрамына қосу да жоғары білім сапасына аз нұқсан келтірген жоқ. Мұндай саясат материалдық-техникалық базасының әлсіздігі мен оқытушы мамандардың жетіспеуіне байланысты аймақтық ЖОО-ның облыс үшін қажетті мамандарды толықтай даярлай алмайтындығымен түсіндірілді. Республикадағы ірі ЖОО-лардың жұмыс істеп тұрған филиалдарын мақсатсыз жою және оларды облыстық университеттердің (бұрынғы пединституттардың) құрылымдық бөлімшелеріне айналдыру техникалық мамандар даярлау мен еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілік деңгейіне кері әсер етті. Мысалы, техникалық ЖОО-ға студенттер қабылдау жоспары 1995 жылмен салыстырғанда 1998 жылы 12,7 мың адамға немесе 55,6 %-ға қысқарды. Ал осының бәрі инженерлік еңбек нарығындағы ахуалдың ғылыми негіздегі болжауы болмағандықтан орын алды.

2000 жылдың басында қаражат тапшылығы және республика Үкіметінің «Қазақстан Республикасында білім беру мен ғылымды интеграциялау жөніндегі кейбір шаралар туралы» қаулысымен бекітілген ЖОО жүйесін одан әрі оңтайландыру шаралары нәтижесінде тағы да 9 ЖОО ірі аймақтық университеттер мен академияларға қосылды. Бұл шешімнің мақсаты Астана, Алматы қалалары мен республиканың 10-12 аймақтарында мемлекет қаржыландыратын ЖОО-лардың ірі орталықтарын құру болды. 32 ЖОО жекешелендіруге жатқызылмайтын болып белгіленді. Қалған 40-қа жуық жоғары мектеп бірте-бірте жекешелендірілуі және жеке меншік ЖОО-ға айналуы тиіс болды [8].

Жалпы әлеуметтік-экономикалық сілкіністерді білім беру жүйесінің басқа буындарына қарағанда жоғары мектептер аз шығынмен бастап өткерді. Тіпті бірқалыпты сипатта дамыған жоғары мектептер жүйесінің жедел кеңеюі жүріп, нәтижесінде 2005 жылға қарай Қазақстанда 181 ЖОО жұмыс істеді (академиялар, университеттер, консерваториялар).

Дегенмен, көптеген мемлекеттік емес жоғары оқу орындарының білім беру мекемелерінің қызметіне қойылатын талаптарға жауап бермейтінін және оқу процесін тек табыс көзіне айналдыруға әрекет жасайтынын атап көрсеткен жөн. Соған байланысты елімізде мамандар сапасын арттыру және жоғары білім мәртебесін көтеру үшін ЖОО-ны лицензиялау мен аттестациялауға қойылатын талаптарды күшейту қажет [9].

Бұл тұста жоғары білім беру саласындағы қатынастарды реттейтін соңғы нормативтік актілердің бірі ретінде білім беру ұйымдарын мемлекеттік аккредиттеу жүйесінің енгізілгендігін атап өтуге болады. Оның басты міндеті оқу орындарының тұрпаты (жоғары оқу орны) мен түрі (институт, академия, университет) бойынша бекітілген оқу бағдарламаларының тізімі негізінде жоғары мектептердің түлектеріне мемлекеттік үлгідегі білім алғаны туралы құжаттар беру құқығына ие болған жоғары мектептердің статусын мемлекеттің тануы болды.

Қазақстан Республикасы білім беру және ғылым министрлігінің деректері бойынша 2001 жылы 24 қарашаға дейін еліміздегі аккредиттелген жоғары оқу орындарының қатарына ұйымдастыру-құқықты формалары мен ведомствалық бағыныштылығына (39 мемлекеттік және 20 мемлекеттік емес) тәуелсіз 59 университет, академиялар мен институттар кірді. Мамандар даярлаудың тиісті бағыттары бойынша жетекші болып саналатын олардың біліктілігі жоғары профессор-оқытушылар құрамы, мол кітапхана қоры, жақсы оқу-дәрісхана базасы, бүкіл дүниежүзілік Интернет жүйесіне қосылған қазіргі заманғы компьютерлермен жабдықталған сыныптары бар, жоғары білім алуға талпынатын жастарды да өздеріне тарта алады [10].

Қазақстанның жоғары оқу орындарының ұсыныстары мен тілектерін ескерген ҚР БҒМ білім беру ұйымдарының қызметін кешенді бағалау үшін ақпараттар берудің арнайы формасын (қалпын) әзірлеп, бекітті. Жұмыс тобы жинап, есептеп, талдаған 19 интеграцияланған көрсеткіштің 5-уі аккредиттеу үшін міндетті, ал қалған 14-не 8 көрсеткіштің сәйкес келуі аккредиттеу үшін жеткілікті деген шарт қойылды.

Қазақстан Республикасы білім және ғылым Министрлігінің мониторинг және бақылау Департаменті ұсынған деректерді талдау бағалау өлшемдеріне неғұрлым жиі сәйкес келмейтін көрсеткіштерді анықтады. Олар:

1. ПОҚ бірлігіне ҒЗЖ-ның қаржыландырылуының жалпы көлемі (мың теңге) – 18 жоғары оқу орны сәйкес келмеді.

2. Келтірілген контингенттің әр студентіне келетін негізгі қорлардың (мың теңге) жалпы құны – 14 жоғары оқу орны сәйкес келмеді.

3. Келтірілген контингенттің 100 студентіне шаққандағы докторанттар мен доктор ғылыми дәрежесін ізденушілер санының қатынасы – 24 жоо сәйкес келмеді.

4. Ғылыми дәрежелері және атақтары бар ПОҚ құрамындағы ғылыми дәрежелері және\немесе ғылыми атағы бар жас оқытушылар (35 жасқа дейін) пайызы – 39 ЖОО сәйкес келмеді.

5. ПОҚ-ның 100 адамына келетін шетелдік басылымдардағы жарияланымдар саны – 23 ЖОО сәйкес келмеді.

6. Келтірілген контингенттің 100 студентіне келетін Pentium санатындағы дербес компьютерлер саны – 18 ЖОО сәйкес келмеді.

7. Келтірілген контингенттің 100 студентіне келетін Интернет жүйесіне қосылған компьютерлер саны – 28 ЖОО сәйкес келмеді [11].

Келтірілген деректер аспирантура мен докторантура арқылы жас ғылыми-педагогикалық мамандарды даярлау мен олардың мамандығын көтеру, материалдық-техникалық және ақпараттық-әдістемелік базаны халықаралық стандарттарға сәйкес келтіру, ғылыми-зерттеу жұмыстарын қаржыландыру көлемін көбейтуде жоғары оқу орындарының қызметін жандандыру қажеттігін дәлелдейді.

2004 жылы Президенттің Жарлығымен сапасы жағынан әлдеқайда жаңа Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы әзірленіп, бекітілді. Оны әзірлеуге ең үздік отандық және шетелдік мамандар қатысты.

Мемлекеттік бағдарлама білім беруді жалпы ұлттық басымдық ретінде айқындайды және ұзақ мерзімге арналған Қазақстан Республикасының білім беру саясатын іске асырудың ұйымдық негізін құрайды. Мемлекеттік бағдарламаның мақсаты – адам ресурстарын даярлау сапасын арттыру, жеке тұлға мен қоғамның қажеттіктерін қанағаттандыру үшін Қазақстан Республикасының 2010 жылдарға дейінгі Стратегиялық даму жоспарының басымдықтары негізінде көп деңгейлі білім берудің ұлттық жүйесін жаңғырту.

Мемлекеттік бағдарламаны институционалдық қолдау үшін «Мектепке дейінгі балалық шақ» республикалық орталығы, «Оқулық» республикалық ғылыми-практикалық орталығы, Республикалық біліктілікті растау және беру орталығы, Ұлттық аккредиттеу орталығы, Ұлттық білім беру сапасын бағалау орталығы құрылған.

2005 жылы педагогикалық мамандықтарға деген мемлекеттік тапсырыс бес мың грантқа көбейтіліп, 9250 бірлікті құрады. Педагогикалық қызметкерлердің барлық санаттарының жалақысы 32 пайызға өсті.

Педагогикалық кадрларды даярлауға мемлекеттік тапсырысты көбейту, қайта даярлау және біліктілігін арттыруға бюджеттен қаражат бөлу, жалақыны көтеру, педагогикалық қызметкерлер мәртебесін айқындау жөніндегі барлық шаралар мұғалім мамандығының беделі мен тартымдылығын арттыруға, жастарды мектептерде тұрақтандыруға және тәжірибелі мұғалімдердің мектептерден кетуін қысқартуға ықпал етеді.

Осы саладағы қазіргі кәсіптік білім берудің жай-күйі және процестер динамикасы көрсетіп отырғандай кәсіптік даярлық қоғамның қарқынды дамуындағы шешуші факторға айналуға.

Кәсіптік мектептер мен колледждерде кәсіптік білім беруді жетілдіру мен дамыту үшін кластерлік бастамаларды ескере отырып, білікті техникалық және қызмет көрсету еңбегі кадрларын даярлау жүргізілуде.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2005 жылғы 18 ақпандағы Жолдауын іске асыру мақсатында 2006-2009 жылдар бойы кластерлік бастамаларды ескере отырып, экономиканың жекелеген салалары бойынша: мұнай газ саласы - Атырау облысында (2006 ж.), отын-энергетикасы – Павлодар облысында (2007 ж.), өңдеу - Оңтүстік Қазақстан облысында (2008 ж.), машина жасау – Шығыс Қазақстан облысында (2009 ж.) техникалық және қызмет көрсету еңбегі кадрларын даярлау және қайта даярлау жөніндегі өңіраралық кәсіптік орталықтарды кезең-кезеңмен құру бойынша шешім қабылданды. Аталған орталықтар республикалық бюджеттен қаржыландырылатын болады.

Осы кластерлік бастамалардың басымдылығын ескере отырып, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білімі бар мамандар даярлауға 2005-2006 оқу жылдарына арналған мемлекеттік тапсырыс құрылымы нақтыланды. Мемлекеттік кредиттер есебінен мемлекеттік білім беру гранттарының саны көбейді. Жалпы мемлекеттік білім беру гранттары бойынша жаңа қабылдау 2005 жылы 31 210 бірлікті құрады.

Мемлекеттік білім беру кредиттері бойынша білім алушы студенттер 2005 жылдың 1 қыркүйегінен бастап мемлекеттік білім беру гранты бойынша оқуға ауысып, бұл мемлекеттік бюджеттің есебінен оқитын студенттерді бірыңғай қаржыландыру жүйесін құруды қамтамасыз етті. Осы ретте 2005-2006 оқу жылының басталуына дейін берілген кредит сомасы шегінде студенттердің мемлекет алдындағы міндеттемелері сақталынып қалды.

Осы шараларды іске асыруда талантты жастарға жоғары білім алуда мемлекеттің қолдау көрсеткені айқын көрініс тапты және республиканың 40 мыңнан астам азаматының әлеуметтік жағдайын жақсартуға мүмкіндік берді:

- біріншіден, олар кәсіптік жоғары білімді тегін алу мүмкіндігіне ие болды;

- екіншіден, білім алушы студенттерге білім беру кредиті бойынша бұрын төленбеген мемлекеттік стипендия осы санаттағы студенттерге берілетін болды.

Республикада 15 жыл бойы “Болашақ” бағдарламасы іске асырылып келеді. Осы уақытта шетелдің ең үздік жоғары оқу орындарында 3626-дан астам адам беделді білім алды. Жастардың әлеуетін одан әрі ашу мақсатында “Болашақ” бағдарламасының қызметі жандандырылуда. Мемлекет басшысының тапсырмасына сәйкес 2005 жылдан бастап, “Болашақ” стипендияларының саны 3 мыңға көбейтілді. Қазақстан Республикасы Президентінің “Болашақ” стипендиясын тағайындау үшін үміткерлерді іріктеудің жаңа ережесі бекітілді. Мектеп бітірушілер мен ЖОО-ның студенттеріне бакалавр бағдарламалары бойынша шетелдің жоғары оқу орындарында оқу мүмкіндігін беру жанашылдық бетбұрыс болып отыр. ҰБТ-ны (90 балдан кем емес) тапсырғаны туралы сертификаттың және конкурстық

комиссия шешімінің болуы бакалавриат деңгейінде оқудың міндетті шарты болып табылады. Қойылған міндеттерді іске асыру үшін «Халықаралық бағдарламалар орталығы» акционерлік қоғамы құрылды. «Болашақ» стипендиясының конкурсына 6,5 мыңға жуық үміткер қатысты [12].

Сөйтіп, жоғарыда келтірілген талдау жоғары білім беру жүйесінде әлі де шешімі тікелей жергілікті жерлердегі жоғары оқу орындары тарапынан оқу жүйесін ұйымдастыруға көзқарасты қайта қарауға тәуелді бірқатар түйінді мәселелердің бар екенін еске салуға мүмкіндік береді.

Ғылым мен инжиниринг саласындағы қазіргі жағдайға баға бергенде қоғам дамуының мына сатыларында оның өміршеңдігін қалыптастыратын алты саланы: генетика, энергетика, материалтану, адамның миын тану, ақпараттану мен экологияны бөліп көрсетуге болады. XX ғасыр қоғамды технологиялық, экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан сапалық деңгейде өзгертті.

Бүгінгі таңда XXI ғасырда ғылым мен технологияны дамытудың қазіргі басты үрдістерінің бірі экономиканың жаһандануымен қатар жүріп жатқан өскелең жаһандану үрдісі болып саналады. Біршама тұрақтанған аумақтық шекараларда қалыптасқан мәдениет пен өркениеттің өзара ықпалы мен өзара сіңісуінің күшейіп келе жатқан үрдісін бейнелейтін жаһандану сондай-ақ әлемнің әр түрлі аймақтары үшін ортақ өзекті мәселелердің (мәселен, экологиялық, азық-түлік, демографиялық, көші-қон, денсаулық сақтау және т.б.) пайда болғанын да көрсетеді. Жаһандану сонымен қатар әлем мемлекеттерінің өзара әлеуметтік-саяси тәуелділігінің тұрақты кеңейіп келе жатқанын және ұлан-байтақ ортақ мүдделер аймақтарының пайда болғанын білдіреді. Әлеуметтік-тарихи өзгерістердің, соның ішінде жаһандану процесінің іргелі факторларына ақпараттық және технологиялық қайта құруларды жатқызуға болады [13].

Ғаламдық ықпалдар едәуір дәрежеде жоғары білім беруге де қозғау салуда. Бүгінгі таңда әр елдің дерлік жоғары білім беру саласында үш мақсат бар. Біріншісі – жоғары білім алуға неғұрлым кең жол ашу және әлемнің әр аймағында бұл мүмкіндіктің ауқымы тез кеңейіп келеді. XX ғасырдың алпысыншы жылдарының аяғында Батыс Еуропада жоғары білім алушылардың жас шамасының (18-22 жас) үлесі 8%-дан асатын бірде-бір ел болмады, ал бүгіндері бұл үлес 35%-ға жетпейтін ел қалған жоқ. Бүкіл дүние жүзінде ЖОО-ға түсушілер саны жылына 10-15%-ға артуда, мұның ішіне әр тұрғынға шаққандағы табыстары орташа және төмен болып саналатын Азия, Африка және Латын Америкасы елдері де кіреді.

Нәтижесінде әлемде жоғары білім таңдаулылардың ғана үлесі болып табылатын, яғни жас шамасы бойынша үлесі 15%-дан аспаған ел қалған жоқ. Демек, жоғары білім «бұқаралық» сипат алды. Мексиканың ұлттық автономиялық университетінде 269 мың студент, Дели Университетінде 309 мың, Анатолий Университетінде (Түркия) 1 млн-нан астам, әлемдегі жекеменшік ең ірі университеттерінің бірі – Ирандағы Азад Ислам университетінде оның 145 кампусымен қоса алғанда – 850 мың студент оқиды. Сірә, жоғары оқу орындары қалың жұртшылық үшін жабық, сыртқы әлемнен алшақ, санаулы таңдаулылар ғана оқи алатын белгілі бір «эксклюзивті» интернаттар деген дәстүрлі түсініктен арылу қажет шығар.

Әр елдің екінші мақсаты жоғары білім сапасын арттыру болып табылады. Соңғы онжылдықта жоғары білім сапасы көрсеткіштерінде нағыз төңкеріс болды. Енді сапалы жоғары білім сыныптарда, жатақханаларда, ғылыми зертханаларда, сабақтар өтетін дәрісханаларда қазіргі заманға сай электрониканың болуын талап етеді. Көптеген студенттер ересектеу және бос уақыттарында жұмыс істеп, жатақханаларда тұрмайды. Ең сапалы және озық оқу жоспарлары көбіне оқулықтарға емес, баспа және электронды көздерден алынатын ең жаңа ақпараттарға негізделеді. Студенттерге арналған ақпарат сканерленіп, Интернеттен орын алады. Студенттер қай жерде тұрса да, бір жаққа кетсе де, оқу ақпараттарына қол жеткізе алады.

Сонымен бірге оқыту тәсілі де өзгерді. Енді сабақтар студенттерге ақпарат беруден тұрмайды: оның орнына студенттердің өз бетімен меңгерген ақпаратқа талдау жасауына баса көңіл бөлінеді. Интернет пен басқа да ақпарат тарататын электронды арналар академиялық кітапхана бейнесін өзгертіп, оның сапасын арттырды. Оған оқытушылар мен студенттердің тікелей барып-отыру қажеттігі азайды. «Сапалы» академиялық кітапхананың әдетте өзіндік бай қоры болады. Бүгіндері бұл сапа ақпараттарға қол жеткізу тәсілдерінің «санымен» айқындалады. Демек, бұрынғымен салыстырғанда орасан зор айырмашылық бар. Әрбір жақсы академиялық кітапхананың әртүрлі кітапханалардың қорымен өзара алмасуға мүмкіндік беретін эксклюзивті «ақпараттық желілерге» қосылуы үшін қаржысы жеткілікті.

Академиялық кітапханалар жүйесінің ұлтаралық сипаты бар және оның құрамына Еуропа, Азия және Солтүстік Америка университеттерінің кітапханалары енеді. Ақпараттарға қол жеткізу – міне, озық кітапханалардан орташадан айырмашылығы осында. Барлық академиялық қызметтер: оқу да, библиографиялық қызмет те электронды түрде көрсетіледі. Шындап келгенде, қазіргі университеттердің беделі оның Интернетке қол жеткізу жылдамдығымен анықталады. Интернетке қол жеткізу мүмкіндіктері

шектеулі университеттер білім беру сапасы жөнінен арналары кең университеттермен бәсекелесе алмайды.

Бүкіл әлемдегі университеттердің үшінші ортақ мақсаты тепе-теңдікті көтеру – яғни, кедей отбасылар мен шет аймақтардан келген қабілетті студенттерге шәкіртақы беру. Көптеген ең үздік университеттердің шамамен әр үшінші студентке шәкіртақы төлеу үшін жеткілікті қаражаты бар. Өкінішке орай, мемлекеттік оқу орындарының мұндай мүмкіндіктері жоқ.

Бірақ осы үш мақсатты жүзеге асыру көп шығынды талап ететіндіктен, оны тек мемлекет тарапынан қаржыландыруға мүмкіндігі бар елдер санаулы ғана шығар. Студенттердің көбеюі жағдайында білім беру сапасы мен оны алудағы теңдікті қамтамасыз ету үшін мемлекеттік ресурстар жеткіліксіз болатын анық. Сірә, мемлекеттік ресурстардың тапшылығы тұрақты сипат алатындықтан, ғаламдық түйткіл туындайды: жоғары білім жүйесі қалайша өзін-өзі қаржыландыра алады, яғни өз мақсаттарын, соның ішінде қоғамдық игілікке қызмет етудегі дәстүрлі мақсаттарын қаржыландыра ала ма?

Бұл түйткіл штаттағы, сондай-ақ жеке меншіктегі оқу орындарына да қатысты. Мәселен, қазір АҚШ-та штаттағы университеттер өз шығындарының 15-20%-ын ғана штаттардың заң шығарушы ұйымдары бөлген қаржымен өтей алады; басқа қаражатты университеттердің өздері «табады». Бұл беделді штаттық университеттер мен жеке меншік оқу орындарының басқаруы мен стратегияларын ұқсас етіп ұштастырады. Бүгінгі таңда әлем университеттерінің қаржыландыруының 4 тәсілі бар [14]:

- дәстүрлі қаржыландыру көздерінен (оқу үшін ақы, жалға берілетін ақы және т.б.) түсетін ақшаны көбейту;

- қаржыландырудың жаңа көздерін пайдалану (өнертабысы үшін авторлық құқықтар белгілеу немесе қор нарықтарындағы инвестициялар);

- қолда бар ресурстарды неғұрлым тиімді бөлу (мәселен, баптар бойынша қаржыландырудан оқытушылардың жалақыларын жіктеу арқылы блоктық қаржыландыруға көшу және басқалар);

- ескірген бағдарламалар немесе қызмет түрлерін жою.

Барлық тәсілдердің құптарлық және теріс жақтары бар. Озық университеттер қаражатты табысты жинаумен қатар қолда жинақталған ақшаны қоғамдық игілікке қызмет ету мақсатымен, мәртебесін асқақтату үшін барынша ұқыпты да тиімді бөлуге тырысады. Әлбетте, институттар өз мақсаттарына жетуге бағытталған қызметті қаншалықты табысты қаржыландыра алуына байланысты бір-бірінен ерекшеленеді. Қайсыбіреулерінің сылбырлық танытуына, сірә, олардың жоғары сапалы оқу орны болу үшін қазірден бастап қаржы-қаражат пен басқаруды өз қолына алу қажеттігін әлі түсінбеуі себеп болса керек.

Біреулері бұдан жоғары білімді «коммерцияландыру» үрдісі байқайды. Басқалары оны жоғары білім берудің «американдық үлгісінің» жаһандануы деп қабылдайды. Шындығында, бұл ресурстарды басқаша барынша көбейту қажеттігін білдіреді. Сірә, бұл үрдісті коммерцияландыру емес, ал жоғары білім беруді жетілдіру мақсатында «кәсіптендіру» деп және америкалық үлгі емес, ал жалпыға бірдей түйткілді – бірінші жағынан, білімге деген қоғамдық қажеттілікті көтеру және, екінші жағынан, осы қажеттілікті қанағаттандыруға бөлінетін мемлекеттік ресурстарды азайту мәселесін шешуге тырысатын барлық жоғары оқу орындары талпынуы тиіс табысты үлгі деп сипаттаған жөн болар.

Жаһанданудың жоғары білімге назар аударуға тұрарлық тағы бір ықпалы бар. Ол жоғары білімнің ұлттың әлеуметтік топтасуына қалай көмектесетініне (немесе кедергі келтіретініне) қатысты. Жеке меншік те, мемлекеттік жоғары білім беру жүйесі де азаматтардың бір-бірімен, көршілерімен тату-тәтті өмір сүруін және де ЖОО түлектерінің сенімді ақтап, еңбек нарығында көзге түсуі үшін техникалық даярлығының жоғары болуын қамтамасыз етуде белгілі-бір роль атқарады.

Университеттердің басты мақсаты қандай болмасын – оқыту, зерттеулер жүргізу немесе кәсіби-техникалық әзірлік болса да – олардың бәрі де екі тетік арқылы әлеуметтік топтасуға ықпал етуге тырысады. Осы тетіктердің алғашқысы – олардың оқу жоспарлары және тарих, мәдениет, биология, физика, инженерлік іс пен экологияны шеберлікпен оқытуы. Үздік университеттер барлық студенттерге мейлінше көп тақырып бойынша әлем әдебиеті мен деректерді еркін пайдалану мүмкіндігін береді. Бірде-бір жақсы университет студенттердің ақпарат алуын шектемейді.

Екінші тетік университеттің үлгілі тәртіпті қалай ынталандыруы мен кәсіби стандарттарды қалай сақтауына байланысты – бұған университеттің академиялық табыстар үшін қаншалықты адал және әділ марапаттайтыны, оның оқытушылары мен әкімшілігі тәртіптілік кодексін қаншалықты ашық-насихаттап, орындайтыны, оның қабырғаларында ашық талқылаулар қаншалықты қолданатыны және айтылған әртүрлі пікірлер қалай құрметтелетіні енеді. Университеттерде осы қасиеттер қаншама жоғары деңгейде көрінсе, соған қарай студенттердің алған білімдері мен қалыптасқан әдеттері «адами қорды» көрсете

алады және олардың қоғамдық игілік үшін құрбан болуға әзір екенін, басқа көзқарастар мен пікірлерге төзіммен және түсіністікпен қарайтынын таныта отырып, «қоғамдық қорға» өз үлесін қосады.

Адами және қоғамдық қоры өте жоғары деңгейде дамығандығын байқатқан университеттер неғұрлым сапалы бола түседі. Дәл осы жоғары сапалы университеттер ұлттың әлеуметтік бірігуіне неғұрлым жағымды ықпалын тигізе алады. Ал жемқорлық етек жайып, университетке қабылдау немесе белгілі бір курсқа өту туралы шешім және тіпті несие бөлу пара алу арқылы жүзеге асырылса, ұлттың әлеуметтік бірігуіне қатер төнеді. Жемқорлыққа жол берген университет тәртіптілікті емес, ұлттың болашағына зиянды кертартпа қылықтарды қолпаштайтын болады.

Бүгінгі таңда жоғары білім беру саласындағы жемқорлыққа қарсы күрес ғаламдық мәселеге айналған және оның кеселі тым тереңдеп кеткен. Еуропа одағындағы мүшелердің көмегімен студенттер мен оқытушылардың неғұрлым жоғары деңгейде ұтқырлығын қамтамасыз ету үшін жоғары білім беру жүйелерін үйлестіру жөнінде күш-жігер жұмсап жатқан Болон процесі және ЮНЕСКО-ның аккредиттеу жөніндегі жаңа басшылығы әлемнің әртүрлі аймақтарындағы университеттерді олардың оқу бағдармаларының сапасына қарай салыстыру мүмкіндігін береді. Үлгілі университеттің өз бағдарламалары мен тәжірибесін басқа университеттермен салыстыруға әзірлігі, сірә, университеттің жемқорлықтан аулақ екенін көрсетуге қабілеттілігін танытады. Өзінің жемқорлықтан ада екенін дәлелдеу парызы тексерілетін университетке жүктеледі. Егер өзінің адалдығын дәлелдей алмаса, студенттер еңбек нарығында қолайсыз жағдайда болады да, жұртшылық мұндай университеттің мемлекеттік қаржыны қаншалықты тиімді жұмсайтынына күмән келтіруі әбден мүмкін.

Осылайша, әлемнің барлық аймақтарында кеңінен қолданыла бастаған жоғары білім берудің табысты «үлгісі» пайда болды. Бұл үлгі бойынша жоғары оқу орындары өз мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған қызметті өздері қаржыландыруға қабілетті. Бүгінгі таңда жоғары білімнің ұлттың әлеуметтік бірігуін қамтамасыз етуде бірегей роль атқаратыны дау тудырмайды, бірақ бұл роль кәсіби емес тәртіп қошаменттелетін теріс немесе тәртіптің халықаралық стандарттары сақталатын оң бағытта болуы мүмкін.

Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев «бүкіл ғұмырлық білім» үлгісінен «бүкіл ғұмыр бойы білім алу» үлгісіне көшу міндетін тұжырымдап берді [15].

Ел Үкіметінің 2000-2002 жылдарға арналған іс-қимыл бағдарламасына сай жоғары мектептің дамуы төмендегі әлеуметтік маңызды міндеттерді орындауға бағдарланды:

Бірінші. Орта жалпы, бастауыш және орта кәсіптік білім беру саласында – азаматтардың мемлекеттік оқу мекемелерінде тегін орта білім алу жөніндегі конституциялық құқығын қамтамасыз ету, мектеп жасына дейінгі балаларды оқытумен толық қамту, білім беру процесінің сапасын қамтамасыз ету, бәсекелестікке қабілетті және еңбек нарығына кәсіби бағдарланған орта буын мамандарын даярлау.

Екінші. Жоғары білім беру саласында – ел дамуының стратегиялық бағыттарында мамандар әлеуетін сақтау және дамыту; ғылыми мекемелер мен жоғары оқу орындарын кіріктіру; біліктілігі жоғары мамандарды даярлау және аттестациялау.

Үшінші. Ғылым саласында – өмір сапасын көтеруді қамтамасыз ететін зерттеулерді, жоғары технологиялық сыртқа шығарылатын бұйымдардың өндірісін құруға, осы мақсаттар үшін мамандығы жоғары ғылымдар даярлауға бағдарланған ғылыми сыйымды, қорүнөмдеуші және экологиялық таза өндірістерді ашуды басым дамыту.

Белгіленген міндеттерді жүзеге асыру білім мен ғылым саласында қалыптасқан шынайы жағдаятты дәл және салмақты бағалауды талап етті. Соған байланысты жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттарының оңтайлылығы мен ұтқырлығын арттыру үшін олардың жүйесін одан әрі жаңғырту міндеті белгіленді. Қазіргі кезде барлық деңгейлер мен барлық бағдарламалы құжаттарда жоғары білімнің әлеуметтік тиімділігінің басты шарттарының бірі ретінде жоғары оқу орындарының дербестігі қажет екені мойындалып отыр. Осы тақырыпқа арналған ресми құжаттар арасында Қазақстан Республикасының Президенті бекіткен «Қазақстан Республикасы дамуының 2010 жылға дейінгі кезеңге арналған стратегиялық жоспарын» бөліп көрсетуге болады. Онда бөлім беру жүйесін орталықсыздандыру біршама толық тұжырымдалған: «Жоғары білім беру жүйесінде ЖОО-ның дербестігі шынайы түрде енгізілетін болады. ЖОО-да оқытудың жоғары деңгейін қамтамасыз ету мақсатына жоғары мектептерді аттестациялау және аккредитациялау жолымен, сондай-ақ ЖОО-лар арасында бәсекелестікті дамыту жолымен қол жеткізуге болады. Мұндай жағдайда студенттердің өздері мен оларға жұмысқа келетін компаниялер осы жүйедегі даярлық сапасын бағалай алады және екінші саптағы ЖОО-ның дипломдары заңды түрде сұраныстан айырылады.

ЖОО-ның дербестігі оларға оқу жоспарларын өз бетінше әзірлеу, білімді бағалаудың өзіндік өлшемдерін енгізу және мамандар мен оқу үрдісін ұйымдастыру мәселелерін өз бетімен шешу құқығын беретін болады» [16].

Қосымша төмендегідей қадамдар айқындалды:

Біріншіден, мамандар даярлауда қайталаушылық пен жанаспалықты жою, бюджет қаржысын неғұрлым тиімді пайдалану мақсатымен таяу арада елдің бірқатар аудандарында ірі мемлекеттік университеттерді (немесе өзіміз айтуға дағдыланған аймақтық университеттерді) қалыптастыру процесі аяқталатын болады.

Екіншіден, Үкіметтің «Жоғары оқу орындары мен ғылыми-техникалық сала мекемелерін акционерлік қоғамға айналдыру тәртібі туралы» қаулысын жүзеге асыру жөніндегі жұмыс жалғаластырылуда. Әзірше, екі жеке жоба іске асырылды: Алматы техникалық институты кейін мемлекеттік акцияларды сата алатын жабық акционерлік қоғам болып қайта құрылды, ал биотехнология және жануарларды өсіру жөніндегі Ғылыми тәжірибелік орталық «Биоген» жабық акционерлік қоғамына айналды.

Бұл бағыттағы жұмыс жобасы келісім үшін мүдделі министрліктер мен ведомстволарға енгізілген білім беру және ғылым ұйымдарын жекешелендіру

Тұжырымдамасы негізінде жүзеге асырылды. Бұл Тұжырымдама төмендегі тұғырларға сүйенеді [17]:

- бірқатар колледждер мен жоғары оқу орындарын, ғылыми-зерттеу институттарын акционерлік қоғам етіп қайта құру;

- жалпы білім беретін мектептерді, кәсіптік-техникалық мектептер мен колледждерді эксперименталды тәртіпте сенімді басқаруға беру;

- жекешелендірілген ұйымдарға мемлекеттік тапсырыстар бөлу;

- ұйымдар үшін 2-3 жылға жеңілдетілген салық тәртібін енгізу.

Орта жалпы білім беру саласында ұйымдар қызметінің басты нәтижесі кәсіби дағдылар, білім сапасы, функционалды сауаттылық және түлектің еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігі болуы тиіс. Бұл салада шешімін күткен түйіндер шаш-етектен. 2000 жылғы тестілеу бірқатар аймақтарда (Атырау, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл облысы) оқушылардың білім сапасында күрделі түйткілдер бар екенін ашып көрсетті: Аталған аймақтардағы әрбір үшінші оқушы «екілік» алған. Сонымен қатар Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Батыс Қазақстан облыстарында мектеп бітірушілер біршама жоғары деңгейін көрсетті. Бұл жайт жоғары сынып оқушылармен жұмыс, оның оқу-әдістемелік тұрғыда қамтамасыз етілуі орта жалпы білім беру жүйесіндегі әлсіз буын екенін білдіреді.

1999-шы жылдан бастап мемлекеттік білім беру тапсырысы (ресми атауы – «Қазақстан Республикасында мемлекеттік жоғары оқу орындардың студенттік құрамын қалыптастырудың жаңа үлгісі») негізінде студенттер құрамын қалыптастырудың жаңа үлгісіне көшу жүзеге асырылды. Мемлекеттік тапсырыс мемлекеттік білім беру гранттары мен мемлекеттік оқыту несиелерін беру жолымен жүзеге асырылады. Жаңа үлгінің мәні барлық талапкерлер кешенді тестілеу тәсілімен сынақтан өтіп, таңдаған мамандығынан тұтас республика бойынша байқауға қатысады. Мемлекеттік білім алу гранттары мен несиелер іріктеуден өткен нақты үміткерлерге беріледі. Болашақ студент – грант немесе несие иегері арнайы мамандық бойынша даярлық жүргізілетін жоғары оқу орнын өзі таңдайды. Жоғары білімді мамандар даярлауды қаржыландыру тетігі де өзгерді – бюджет қаржысы жоғары оқу орны емес, нақты үміткерге бөлінеді. Алғашқы кезеңі өткен жылы енгізілген бұл үлгі талапкерлер білімін бағалаудың адалдығын арттыруға, мемлекеттік тапсырыстар бойынша мемлекеттік жоғары оқу орындарына түскісі келетіндер арасында неғұрлым дарынды жастарды іріктеуге, жекжаттыққа тосқауыл қоюға және осы науқанға ұштасып жататын көптеген келеңсіз құбылыстарды аластауға мүмкіндік берді.

Студенттерді қабылдаудың жаңа үлгісін енгізудің алғашқы кезеңінде оның айтарлықтай жаңашылдығына және оны жүзеге асыруға бөлінген мерзімнің тым қысқа болғанына байланысты белгілі бір кемшіліктер мен олқылықтар орын алды. Түлектердің едәуір бөлігі қабылдаудың жаңа ережелері туралы ақпаратты нақтылай алмай, оған бейімделуге және жаңа үлгінің артықшылықтарын бағалауға қолдары жетпеді. Кейбір тест тапсырмалары толық көлемде талаптарға жауап бермеді. Бірнеше жоғары оқу орындары бар қалаларда базалық жоғары мектепті таңдау базалық ЖОО-лар мен қалғандарының арасында тең емес бәсекелестікке себеп болды. Техникалық сипаттағы проблемалар, бағдарламалық қамтамасыз етуде, өтініштерді қабылдауды ұйымдастыруда олқылықтар, апелляциялық комиссиялардың жұмысында қателіктер болды [17, с.18].

Қазақстандағы кеңес дәуірінен кейінгі 1991-2005 жылдардағы білім беру мәселелерін талдау кеңестік білім беру құндылықтары мен Батыстық оқытудың ең жаңа жетістіктерін ұштастыру әлемдік білім беру кеңістігіне республиканың оқыту жүйесін кіріктіру үшін басты шарт болады деген қорытынды шығаруға

мүмкіндік береді. Осы тұста ішкі ұлттық даму көзқарасы тұрғысынан білім беру саласын жаһандандырудың сыртқы шарттарын ескеру қажет болатын. Бұл үшін жоғары оқу орындарының оқу жоспарларына әлемдік мәдениет, этнология, саясат, экономика, әлеуметтануды, тарих пен елтануды оқытатын жаңа қоғамдық пәндерді енгізу қажет еді [18].

Жаһандану дәуірінде жалпы адамзаттық құндылықтар аясында Батыс пен Шығыстың барлық ұлттық құндылықтарын ұштастыру туралы мәселе өткір тұр. Қазақстанның ұлттық және халықаралық интеграциясын жүзеге асыру жолдарының бірі – үштілділікті енгізу. ҚОАҰ (қазақ-орыс-ағылшын үштілділігі) – бұл бірден-бір дұрыс тілдік стратегия, біріншіден, Қазақстандағы көптілділік жағдайында және екіншіден ағылшын тілінің сыртқы нарықтағы басымдылығына байланысты аса қажет. ҚОАҰ-стратегиясы бизнестің басты барлық жақтарын: менеджмент, маркетинг, мониторинг және басқаларды қамтиды [19].

2001 жылдан бастап мамандықтарды ірілендіру бағытында қайта қаралған және 43 топ бойынша 274 атаулы мамандықтардан тұратын жоғары кәсіби білімді мамандарды даярлау бағыттарының жіктемесі (классификаторы) енгізілді. Ол болашақта ЮНЕСКО-ның Лиссабон Конвенциясына қол қойған мемлекеттерге ұсынған білім берудің халықаралық стандарттық жіктемесіне сәйкестендірілетін болады [20].

Кеңестік және төңкеріске дейінгі Ресейлік білім берудің көптеген ұстанымдары күні бүгінге дейін негізінен кеңестік кезеңнен кейінгі кеңістікте, соның ішінде Қазақстанда да сақталып отырғанын атап өткен жөн. 1990-шы жылдардың басында Қазақстандағы білім беру дәстүрлі емтихандардың орнына тестілер енгізіп, батыстық оқу жүйесіне икемделе бастады. Алайда тестілердің қоғамдық пәндер бойынша студенттердің шынайы білімін көрсете алмайтыны анықтала бастады. Атап айтқанда, сабақтарға қатыспау үлгеруші студенттердің тестідегі көрсеткішіне кері әсерін тигізеді. Сондай-ақ белгілі бір сұрақтарға жауаптардың нұсқалары бірдей дұрыс болуы мүмкін. Тестілер оқыту мен студенттерді даярлаудың сапалық деңгейін әлсіретті, шәкірттерді тұрғындардың материалдық қуатсыздығы секілді рухани байлыққа талпыныстан ада етті. Сол себепті қоғамдық пәндер бойынша тестілерді мұқият және неғұрлым терең көзқараспен қайта қарау әлде оны мүлдем алып тастап, бұрынғы дәстүрлі ауызша немесе жазбаша сынақтарға қайта оралу қажет.

Олар орындайтын ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-құрылымдау жұмыстарының көп бөлігі мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылады. Мемлекет зерттеулерді басқаруды қазіргі тұтқалары қаражаттар бөлу және олардың ұтымды пайдалану жүйелері мүлдем жетілдірілмеген жағдайда ғылымға көбірек қаржы бөлуге қауқарсыз жағдай қалыптасы. Осындай жағдайда республикада ең алдымен ғылыми-техникалық потенциалды сақтауға, оны жаңа нарықтық қатынастарға бейімдеуге, ғылыми-техникалық өніммен отандық нарығын қалыптастыру мен қорғауға, инновациялық қызметті дамытуға бағытталған бірқатар басты заңдық, нормативтік құжаттар қабылданды.

Зерттеу нәтижесі. 1991-2004 жылдар аралығында еліміздің ғылыми-техникалық потенциалы едәуір төмендеп кетті. Қазір жалпы ішкі өнімдегі ҒЗТКЖ-ға жұмсалатын шығын үлесі бойынша (0,24–0,28) Қазақстан Ресейден 4 еседен астам, дамыған елдерден (АҚШ, Германия, Жапония) 10 есеге жуық артта қалып келеді. Қазақстанның әр тұрғынға шаққанда ҒЗТКЖ-ға жұмсалатын шығыны Ресейден 15 есе аз, әлемнің басты елдерінен (АҚШ, Германия, Франция) тіпті 150-200 есе кем. 10 мың тұрғынға шаққандағы (он адам) зерттеулер саны бойынша Қазақстан (24) ТМД елдері арасында 8-орында және Ресейден (93), Ұлыбританиядан (46), Германиядан (59), АҚШ-тан (76), Жапониядан (91) едәуір артта. Қазақстан тұтастай осы көрсеткіш бойынша Ресейден 10 есеге жуық, басқа елдерден 5-6 есе артта қалған. Егер 1990ж. Қазақстан БҰҰ қабылдаған ғылыми әлеуетті бағалау көрсеткіштері бойынша орташа дамыған елдер қатарында болса, ал 2002 ж. дамушы елдерге қосылғандай. Жоғары дамыған елдер үшін ғылыми-техникалық көрсеткіш бойынша ең төмен деңгей болып ҒЗТКЖ-ға жұмсалатын шығын 1%-дан кем болмауы тиіс. Ресей ғалымдары 1996 жылы ел үкіметін егер ғылымға бөлінетін шығын 7 жыл ішінде 1%-дан төмен болса, онда Ресей мәңгі ұлы держава болу мүмкіндігінен айырылады деп ескертті.

Қазақстанға ғылыми-техникалық деңгейін арттыру үшін экономика мен ғылыми-техникалық салада реформалар жүргізуді және ең бастысы экономикаға ірі көлемді инвестиция тартуды аяқтауы қажет.

Қорытынды. Сондай-ақ басқа елдерде ғылыми-техникалық саладағы іс-әрекеттің барлық дерлік жақтарын, соның ішінде ғалымдар мен ізденушілердің білім беру жүйесі және өндіріспен өзара әрекеттестігін қамтитын заң шығарушы және нормативті құжаттарының санына қарап, Қазақстанда ғылым мен ғылыми-техникалық іс-әрекеттің заңнамалық негізін құру жөнінде үлкен жұмыс күтіп тұр деген пайымдау жасауға болатынына назар аударамыз. Бәрінен бұрын өкілетті ұйымдар деңгейінде заңды және нормативті құжаттарды әзірлеудің мемлекеттік бағдарламасын дайындау, қабылданғаннан кейін оны ғылыми жұртшылық арасында кеңінен талқылауды ұйымдастыру және онда көзделген шараларды жүзеге асыру жөнінде жүйелі жұмыс жүргізу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. – Алматы: Агентство по статистике Республики Казахстан, 2000. – С. 5.
2. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,27 -іс.,17 п.
3. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,56 -іс.,8 п.
4. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,56 -іс.,11 п.
5. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,27 -іс.,24 п.
6. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,85 -іс.,5 п.
7. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,97 -іс.,16 п.
8. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,99 -іс.,38 п.
9. Ахметов А.С. Приоритеты становления и развития высшего образования в Казахстане // Бюллетень Совета по взаимному признанию и эквивалентности документов об образовании, ученых степенях и званиях. – Алматы, 2001, №1-2. – С. 38.
10. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,109 -іс.,23 п.
11. ҚР ОММ 2265-қ.,1-т.,110 -іс.,2 п.
12. Гамарник Г. Білім беру жүйесіне – жаңа сапалы негіз // Егемен Қазақстан. - 2005. - 23 тамыз.
13. Ракитов А.И. Наука в эпоху глобальных трансформаций (российская перспектива). Наука в России: состояние и перспективы. – М., 1997. – С. 13.
14. Хейнеманн С. Глобальные проблемы высшего образования // Альма матер, - 2007. - №5.
15. Материалы съезда работников образования и науки Республики Казахстан (Алматы, 2001, 2-3 февраля). – Алматы, 2001. – С.10.
16. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2010 года // Собрание актов Президента Республики Казахстан и Правительства Республики Казахстан. 2001. №43-44. С.275-276.
17. Қушербаев К.Е., Приоритетные направления развития образования и науки на ближайший период. (Из выступления на расширенном заседании Коллегии Министерства министра образования и науки РК). – Высшая школа Казахстана, № 1, 2000г., стр. 15-22.
18. Қыдырбекулы Д. Проблемы пост-советского гуманитарного образования в Казахстане. - Алматы. -2004. - С.45.
19. Нуркина Г., Казахско-русско-английское трехязычие бизнеса: формы проявления и тенденций его развития // Изденис-Поиск, 2001, №2, с.16.
20. Государственная программа «Образование» // Собрание актов Президента Республики Казахстан и Правительства Республики Казахстан. 2000. №40. – С.78.

References

1. Results of the 1999 census in the Republic of Kazakhstan. – Алматы: Агентство по статистике Республики Казахстан, 2000. – С. 5.
2. Central Medical Center of the Republic of Kazakhstan, 2265, item 1, case 27, item 17
3. Central Medical Center of the Republic of Kazakhstan, 2265, item 1, case 56, item 8.
4. Central Medical Center of the Republic of Kazakhstan, 2265, item 1, case 56, item 11.
5. Central Medical Center of the Republic of Kazakhstan, 2265, item 1, case 27, item 24.
6. Central Medical Center of the Republic of Kazakhstan, 2265, item 1, case 85, item 5.
7. Central Medical Center of the Republic of Kazakhstan, 2265, item 1, case 97, item 16.
8. Central Medical Center of the Republic of Kazakhstan, 2265, item 1, case 99, item 38.
9. Akhmetov AS Priorities for the establishment and development of higher education in Kazakhstan // Bulletin of the Council on Recognition and equivalence of documents on education, degrees and titles. – Almaty, 2001, №1-2. – С. 38.
10. Central Medical Center of the Republic of Kazakhstan, 2265, item 1, case 109, item 23.
11. Central Medical Center of the Republic of Kazakhstan, 2265, item 1, case 110, item 2.
12. Гамарник Г. A new qualitative basis for the education system // Egeмен Kazakhstan. - 2005. - 23 August.
13. Rakitov AI Science in the era of global transformations (Russian perspective). Science in Russia: Status and Prospects. – М., 1997. – С. 13.
14. Heinemann S. Global problems of higher education // Alma Mater, 2007. - №5.
15. Materials of the Congress of Education and Science Workers of the Republic of Kazakhstan (Almaty, 2001, February 2-3), Almaty, 2001, p.10.
16. Strategic development plan of the Republic of Kazakhstan until 2010 // Assembly of acts of the President

of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Kazakhstan. 2001. №43-44. – P.275-276.

17. Kuserbaev KE, Priority areas for the development of education and science in the near future. (From a speech at an extended meeting of the Board of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan). - Higher school of Kazakhstan, № 1, 2000, p. 15-22.

18. Kudyrbekuly D. Problems of post-Soviet humanitarian education in Kazakhstan. – Almaty, 2004. – P.45.

19. Nurkina G., Kazakh-Russian-English trilingual business: forms of manifestations and trends of its development // Izdenis-Search, 2001, №2, p.16.

20. State program "Education" // Assembly of acts of the President of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Kazakhstan. 2000. №40. – P.78.

УДК 94

ГРНТИ 11.25.91

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.10>

Малгаждарова А.М. ^{1*}

¹ докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби

г. Алматы, Казахстан

E-mail: ainur.malgazhdarova@gmail.com

ИНСТИТУТЫ ДИАСПОРАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ: НА ПРИМЕРЕ ЮЖНОЙ КОРЕИ

Аннотация

Активное взаимодействие современных стран с диаспорами способствовало развитию институционализации диаспоральной политики. На правительственном уровне стали создаваться квазигосударственные, полуправительственные организации, осуществляющие политику в отношении соотечественников, проживающих за рубежом, и сформировавшихся диаспор. В Южной Корее взаимодействие с зарубежными соотечественниками выполняют Комитет по диаспоральной политике и Фонд зарубежных корейцев.

В данной статье рассматриваются основные цели, функции и особенности деятельности этих двух учреждений. Нормативно-правовые документы - Закон «О фонде зарубежных корейцев» и Положение о комитете по диаспоральной политике показывают разграничение в функциях двух институтов. Разработку и принятие политики в отношении зарубежных соотечественников осуществляет Комитет по диаспоральной политике, в то время как Фонд зарубежных корейцев занимается непосредственной реализацией этой политики, не участвуя в его принятии.

Признавая достижения Республики Корея в проводимой политике по отношению к корейской диаспоре, стоит отметить необходимость, в дальнейшем, создать отдельное министерство диаспоры, который объединит в себе функции существующих институтов диаспоральной политики. Одно из решений - придать Фонду зарубежных корейцев статус министерства и делегировать более широкие полномочия.

Ключевые слова: диаспоральная политика, Фонд зарубежных корейцев, Комитет по диаспоральной политике, правительственный институт

А.М. Малгаждарова^{1*}

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты

Алматы қ., Қазақстан, E-mail: ainur.malgazhdarova@gmail.com

ДИАСПОРАЛЫҚ САЯСАТ ИНСТИТУТТАРЫ: ОҢТҮСТІК КОРЕЯ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Қазіргі елдердің диаспоралармен белсенді қарым-қатынасы диаспоралық саясаттың институционализациялануының дамуына ықпал етті. Шетелде тұратын отандастарға және қалыптасқан диаспораларға қатысты саясат жүргізу үшін үкімет деңгейінде квазимемлекеттік, жартылай үкіметтік ұйымдар құрыла бастады. Оңтүстік Корея шетелдегі отандастармен қарым-қатынасты Диаспоралық саясат комитеті мен Шетелдегі корейлер қоры арқылы жүзеге асырады.

Бұл мақалада осы екі мекеменің негізгі мақсаттары, функциялары мен қызметінің ерекшеліктері қарастырылады. Нормативтік-құқықтық құжаттар – «Шетелдік корейлер қоры» туралы заң мен «Диаспоралық саясат жөніндегі комитет» туралы ереже екі мекеменің функцияларындағы айырмашылықты көрсетеді. Шетелдегі отандастарға қатысты саясатты әзірлеу және қабылдауды Диаспоралық саясат жөніндегі комитет жүзеге асырса, ал Шетелдегі корейлер қоры бұл саясаттың қабылдануына қатыспай, оны тікелей іске асыруымен айналысады.

Корея Республикасының Корей диаспорасына қатысты жүргізіліп жатқан саясаттағы жетістіктерін мойындай отырып, алдағы уақытта диаспора саясатының қазіргі институттарының функцияларын біріктіретін жеке диаспора министрлігін құру қажеттігін атап өткен жөн. Шешімдердің бірі ретінде Шетелдік корейлер қорына министрлік мәртебесі мен кеңейтілген өкілеттіктер беруді ұсынуға болады.

Түйін сөздер: диаспоралық саясат, Шетелдегі корейлер қоры, Диаспоралық саясат жөніндегі комитет, мемлекеттік институт

A.M. Malgazhdarova^{1*}

¹ Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Almaty, Kazakhstan

E-mail: ainur.malgazhdarova@gmail.com

DIASPORA POLICY INSTITUTIONS: THE CASE OF SOUTH KOREA

Abstract

The active engagement of contemporary countries with diasporas has contributed to the institutionalization of diaspora policies. Quasi-state, quasi-governmental organizations that implement policies towards compatriots living abroad and formed diasporas began to emerge at the governmental level. In South Korea, the Committee on Diaspora Policy and the Overseas Koreans Foundation are responsible for collaborating with Korean diaspora.

This article examines the main goals, functions, and characteristics of these two institutions. The legal documents, the Overseas Koreans Foundation Act and the Regulations on the Committee on Diaspora Policy, demonstrate the distinction between the two institutions' functions. The Diaspora Policy Committee is in charge of developing and adopting the policy on Korean diaspora, whereas the Overseas Koreans Foundation is involved in the direct implementation of the policy but not in its development.

Recognizing the Republic of Korea's achievements in its policy toward the Korean diaspora, it is worth mentioning the necessity for a separate Ministry of Diaspora to be established in the future, which will combine the functions of existing diaspora policy organizations. Giving the Overseas Korean Foundation the rank of a Ministry and delegating additional authorities is one of the solutions.

Keywords: diaspora policy, Overseas Koreans Foundation, Committee on Diaspora Policy, government institution

Введение. В настоящее время большинство стран проводят активную политику по отношению к своим диаспорам. Наблюдается тенденция институционализации диаспоральной политики: создаются правительственные институты, на которые возложены функции по взаимодействию с зарубежными диаспорами. Виды, формы и уровни таких институтов варьируются в зависимости от страны.

В научной литературе, посвященной исследованию организаций диаспоральной политики, выделяются работы Д.Р. Агуниас [1] и А.Гамлена [2], которые предложили свои типологии институтов, взаимодействующих с диаспорами. Д.Р. Агуниас [1] в своем исследовании провела сравнительный анализ 45-ти организаций из тридцати развивающихся стран. По результатам данной работы она выделила 3 основные типы диаспоральных институтов:

1. Правительственные институты, которые в свою очередь подразделены еще на 4 подтипа: (1) организации министерского уровня, (2) организации «субминистерского» уровня, (3) специальные офисы, включая комитеты по делам диаспоры и (4) организации локального уровня. К организациям министерского уровня отнесены министерства, занимающиеся исключительно диаспорами (министерство диаспоры Армении, Индии, Сербии) [1, с. 4], а также «гибридные» министерства, которые совмещают деятельность по делам диаспоры с другими сферами: туризм, внешняя политика, труд и социальные вопросы (министерство иностранных дел и эмигрантов Ливана, министерство социальных вопросов, солидарности и диаспоры Туниса) [1, с. 5]. Организации «субминистерского» уровня представляют собой

особые институты, созданные внутри министерства иностранных дел или министерства труда. Такие организации существуют в Румынии, Бразилии, Мексике [1, с. 6-7]. Некоторые институты диаспоральной политики представляют собой специальные комитеты и комиссии, подотчетные президенту или премьер-министру. Помимо институтов, действующих на правительственном уровне, в некоторых странах существуют организации локального уровня (офис по делам зарубежных китайцев в Шанхае, специальные учреждения в штате Керала, Гуджарат в Индии) [1, с. 11-12].

2. Консульские сети. Многие страны осуществляют систематическое взаимодействие с диаспорами через консульские службы на местах [1, с. 12-15].

3. Квази-правительственные институты. Они создаются в основном в форме фонда или консультативного совета. Такие формы организаций выбираются странами, которые не хотят создать впечатление вмешательства в дела страны пребывания диаспоры. Д.Р. Агуниас в своем исследовании выделяет 5 стран, в которых для проведения диаспоральной политики созданы квазигосударственные организации: Доминиканская Республика, Мали, Мексика, Марокко, Перу [1, с. 15-17].

Типология, которую приводит в своей работе А.Гамлен [2, с. 182, 184], основывается на его определении диаспоральных институтов как «официальных государственных организаций, занимающихся вопросами эмигрантов и их потомков». К ним относятся действующие в рамках исполнительной и законодательной ветвей власти государственные институты, имеющие официальное название, финансирование и штат сотрудников. По типологии А.Гамлена институты диаспоральной политики подразделяются на министерства, объединенные министерства, департаменты и межведомственные комитеты в рамках исполнительной власти. К институтам законодательной ветви власти он относит постоянные парламентские комитеты и консультативные советы, которые занимаются разъяснением законодательства, затрагивающего вопросы диаспоры. Как отмечает А.Гамлен, в большинстве стран институты, взаимодействующие с диаспорой, в основном представляют собой административные ведомства, управления или другие подразделения исполнительной власти [2, с. 184].

В Республике Корея диаспоральная политика находится в ведении министерства иностранных дел. В его функции входит установление и реализация внешнеполитического курса страны, частью которого является политика в отношении зарубежных корейцев. Институты, взаимодействующие с диаспорой, представлены Комитетом по диаспоральной политике, Фондом зарубежных корейцев, а также консульским отделом по делам зарубежных соотечественников в структуре министерства иностранных дел.

В настоящей статье ставится цель рассмотреть институты диаспоральной политики Южной Кореи. Для ее достижения предусматриваются следующие задачи: определить цели создания соответствующих организаций, проанализировать их функции и выявить особенности деятельности по отношению к диаспоре.

Материалы и методы. Основными источниками для написания данной статьи послужили официальные документы и нормативно-правовые акты, касающиеся институтов диаспоральной политики Южной Кореи. В работе были использованы общенаучные методы исследования, в частности дескриптивный, компаративистский, аналитический. Применение этих методов позволило определить цели создания организаций, взаимодействующих с корейской диаспорой, сформировать целостное представление об их деятельности. Был проведен анализ Закона «О фонде зарубежных корейцев», Указа «О применении закона о фонде зарубежных корейцев», Положения о комитете по диаспоральной политике.

Результаты и обсуждение. Политика Южной Кореи по отношению к зарубежной диаспоре, начав своё развитие в 1990-х годах, активно осуществляется и в настоящее время. К основным ее направлениям относятся:

а) увеличение мер поддержки для усиления национальной идентичности корейской диаспоры и содействие повышению потенциала корейцев, проживающих за рубежом. В рамках данного направления ставится цель продолжить «проект по усилению национальной идентичности», куда входят поддержка школ с корейским языком обучения и курсов корейского языка «хангыль хаккё», предоставление стипендий для молодых корейцев и программы обмена для обучения и стажировки [3];

б) активизация глобальной этнической сети. Для этого осуществляется поддержка корейского сообщества во всех регионах и проводится ежегодное крупномасштабное мероприятие, на которое приглашаются представители корейской диаспоры со всего мира. Кроме этого, планируется использование глобального потенциала зарубежных корейцев в рамках всемирного корейского бизнес-форума и стажировки корейской молодежи в компаниях, входящих в глобальную сеть корейских

предпринимателей Хансанг, создание возможностей для продвижения южнокорейских компаний и поддержка южнокорейской молодежи на зарубежном рынке [3];

в) усиление мер поддержки зарубежных соотечественников - усыновленных корейцев и детей корейской национальности, возвращающихся во Вьетнам, а также зарубежных корейцев из стран СНГ, не имеющих гражданства. В ежегодном отчете о деятельности Фонда зарубежных корейцев за 2019 год, меры поддержки этой группы зарубежных корейцев проходят в рамках обеспечения прав соотечественников [3].

Становление институтов, участвующих в осуществлении диаспоральной политики, в Южной Корее происходило в 1996-1997 гг., когда были образованы Комитет по диаспоральной политике и Фонд зарубежных корейцев. Разработка и принятие политики по отношению к зарубежным корейцам возлагается на Комитет по диаспоральной политике, образованный в 1996 году. Деятельность Комитета регулируется Положением о комитете по диаспоральной политике, последние изменения в которое были внесены в сентябре 2021 года. Согласно поправкам председателем Комитета становится министр иностранных дел. Как отмечается в примечании к Положению, изменения были внесены для улучшения эффективности в деятельности Комитета. Ранее он осуществлял свою деятельность под председательством премьер-министра страны [4].

Согласно статье 1 Положения, «Комитет по диаспоральной политике учреждается под юрисдикцией министерства иностранных дел для всестороннего обзора и корректировки, а также эффективного продвижения и поддержки политики правительства в отношении зарубежных корейцев» [4]. В функции Комитета входят обсуждение и координация вопросов, связанных с определением основных направлений политики в отношении зарубежной диаспоры, оказанием поддержки, улучшения правового и социального статуса зарубежных корейцев, усилением этнических связей диаспоры. Также рассматриваются вопросы, касающиеся поддержки экономической деятельности корейской диаспоры внутри страны и за рубежом, и связанные с укреплением идентичности зарубежных соотечественников. Кроме этого, обсуждаются вопросы относительно планов деятельности каждого ведомства, взаимодействующего с зарубежными корейцами, и другие вопросы, связанные с корейской диаспорой, которые председатель ставит на обсуждение [4, статья 2].

Таким образом, исходя из анализа функций, можно отметить, что Комитет по диаспоральной политике определяет цель и направление взаимодействия с корейской диаспорой, отвечает за всестороннее обсуждение и координацию отношений с зарубежными соотечественниками, сбор и согласование мнений на правительственном уровне.

Что касается состава Комитета, то согласно Положению, он должен состоять не более чем из 25 членов, включая председателя. Председателем Комитета по диаспоральной политике является министр иностранных дел. Остальные члены комитета представлены вице-министрами и заместителями министров или соответствующими должностными лицами министерства стратегии и финансов, министерства образования, министерства науки и информационных технологий, министерства иностранных дел, министерства по делам объединения, министерства юстиции, министерства общественного управления и безопасности, министерства культуры, спорта и туризма, министерства труда и занятости, управления по координации государственной политики и других соответствующих министерств и ведомств, имеющих отношение к повестке дня. Помимо этого, в состав комитета входят лица, утвержденные министром иностранных дел, которые обладают знаниями и опытом в вопросах, связанных с зарубежными корейцами. Собрание Комитета для обсуждения вопросов, касающихся политики в отношении корейской диаспоры, проводится обычно 1 раз в год, также оно может быть дополнительно созвано по решению председателя или по требованию не менее одной трети членов комитета [4].

В 2021 году, в соответствии с поправками в Положение, очередное собрание Комитета было проведено под председательством министра иностранных дел. Повестка дня включала обсуждение вопросов, касающихся эффективности реализации политики правительства в отношении корейцев за рубежом, поддержки соотечественников, представителей диаспоры, находящихся в Южной Корее, исполнения Закона о сахалинских корейцах, и будущие планы и задачи по каждому вопросу. Кроме этого, обсуждался вопрос о принятии «Основного закона о зарубежных соотечественниках» [5].

Помимо Комитета, вопросами диаспоральной политики занимается и консульский отдел по делам зарубежных соотечественников, созданный в 2013 году в составе министерства иностранных дел. Непосредственно вопросы диаспоры рассматриваются в отделе по делам зарубежных соотечественников (чеве донгпхоква). Руководитель отдела курирует такие вопросы как разработка, реализация, координа-

ция политики в отношении корейцев за рубежом; разработка, согласование законов и системы, касающихся зарубежных соотечественников; сотрудничество с организациями, занимающимися делами корейской диаспоры, например управление работой консультативного совета между правительственными организациями, занимающимися политикой в отношении диаспоры; определение текущего статуса зарубежных корейцев и оказание поддержки; руководство и контроль Фонда зарубежных корейцев; вопросы, касающиеся защиты прав и интересов зарубежных корейцев; вопросы избирательного права южнокорейцев, проживающих за границей [6; 7]. В целом консульский отдел по делам зарубежных соотечественников, являясь структурным подразделением министерства иностранных дел, выполняет в основном координационную и контролирующую функции.

Непосредственной реализацией политики взаимодействия с корейской диаспорой занимается Фонд зарубежных корейцев. В 1997 году был принят Закон «О фонде зарубежных корейцев», в котором цель Фонда определяется как содействие зарубежным соотечественникам стать образцовыми членами общества в стране проживания, сохраняя при этом этнические связи [8]. Необходимо отметить, что цель диаспоральной политики Республики Корея созвучна с целью Фонда зарубежных корейцев. Поддержка соотечественников за границей в адаптации в стране проживания, усиление этнической идентичности, вклад в развитие родной страны и сообщества зарубежных корейцев остаются главными целями диаспоральной политики независимо от последующей смены руководства страны [9, с. 11]. В Законе «О фонде зарубежных корейцев», помимо основной цели диаспоральной политики Южной Кореи, приводятся категории лиц, которые относятся к «зарубежным соотечественникам - чеве донгпхо». Во - первых, это граждане Республики Корея, имеющие вид на жительство или долгое время проживающие в иностранном государстве, во - вторых, лица корейского происхождения, независимо от гражданства, проживающие в иностранном государстве [8]. Таким образом, зарубежные корейцы представляют собой две группы: южнокорейских граждан, проживающих за рубежом, и корейцев - граждан иностранных государств, составляющих зарубежные этнические диаспоры.

Фонд был создан в форме юридического лица. Его деятельность регулируется Законом «О фонде зарубежных корейцев», Указом «О применении закона о фонде зарубежных корейцев» и Уставом Фонда. Члены правления фонда формируются в составе 9 директоров, включая председателя, и аудитора. Председатель назначается президентом страны по рекомендации министра иностранных дел. В его обязанности входит представление фонда, руководство деятельностью фонда, управление и контроль сотрудников.

Остальные директора назначаются министром иностранных дел по рекомендации председателя, за исключением «директоров по должности», которые определяются указом президента и включают в себя руководителей службы планирования консульского отдела МИД по делам зарубежных соотечественников, управления международного сотрудничества Министерства образования и управления культурной политики Министерства культуры, спорта и туризма [10].

Аудитор, в функции которого входит проверка деятельности и финансовых операций фонда, назначается министром иностранных дел. Срок полномочий председателя и директоров составляет 3 года, а срок полномочий аудитора - 2 года, они могут быть назначены повторно только один раз.

Фонд зарубежных корейцев осуществляет свою деятельность по трем основным направлениям [11]:

- 1) деятельность по обмену с зарубежной диаспорой;
- 2) проекты по исследованию зарубежных корейцев;
- 3) деятельность в сфере образования, культуры и информационной поддержки.

В рамках первого направления оказывается содействие в посещении исторической родины зарубежным соотечественникам и корейцам, которые были усыновлены семьями за границей; оказывается поддержка различных мероприятий, которые проводятся зарубежными корейскими диаспорными организациями. Кроме этого, осуществляется деятельность по созданию общей сети зарубежных корейцев.

Второе направление включает в себя проведение различных исследовательских проектов, сбор и публикацию данных, связанных с изучением корейской диаспоры, ведение базы данных о выдающихся лицах корейской национальности за рубежом, а также публикацию ежегодников и справочников о зарубежных корейцах.

Значительное место в деятельности Фонда занимает третье направление - образовательная, культурная и информационная поддержка корейской диаспоры. В основном она проводится в форме предоставления стипендиальных программ для зарубежных корейцев; содействия в изучении корейского языка и национальной культуры; помощи в создании общественных и культурных диаспорных органи-

заций. Также осуществляется поддержка в публикации и распространении печатных изданий, оказывается помощь в сохранении исторических мест, связанных с иммиграцией корейцев и движением за независимость Кореи. Таким образом, необходимо отметить, что основные направления в работе Фонда выполняются в рамках цели по содействию зарубежным корейцам и сохранению этнической связи.

Основная деятельность Фонда зарубежных корейцев осуществляется его структурными подразделениями. Они представлены департаментами и управлениями, на которые возложены определенные задачи. Департамент по поддержке корейских диаспорных организаций занимается проектами по активизации деятельности организаций зарубежных корейцев, оказывает им содействие, приглашает лидеров корейской диаспоры. Осуществление проектов по связям с общественностью, проведение культурных мероприятий, исследовательская деятельность, управление архивными материалами входят в обязанности департамента по связям с общественностью, культуре и исследованиям. Управление по правам человека осуществляет поддержку корейцев из мультикультурных семей, а также корейской молодежи, усыновленной семьями за границей. Деятельностью курсов корейского языка «хангыль хаккё» и подготовкой учителей корейского языка занимается управление образования. В ведение департамента по делам диаспорной молодежи входят вопросы по воспитанию и подготовке следующего поколения зарубежных корейцев, предоставлению стипендий, организации обменных программ и профессионального обучения для молодых представителей корейской диаспоры. Управление по вопросам бизнес-сети Хансанг осуществляет деятельность по активизации предпринимательского сообщества корейской диаспоры, организует всемирный корейский бизнес-форум. Управление - цифровое корейское сообщество - занимается вопросами системы поддержки интегрированной сети зарубежных корейцев [12].

Следует отметить тот факт, что среди стратегических целей и задач Фонда зарубежных корейцев существенное внимание уделяется корейской диаспорной молодежи. Выделена отдельная цель - развитие национальной идентичности и гордости у молодого поколения зарубежных корейцев. Ее осуществлению способствует усиление функций курсов корейского языка, расширение программ стажировок и обучения молодого поколения зарубежных корейцев, активизация этнического образования в особых регионах, к которым относят Китай и страны СНГ. Улучшение статуса зарубежных корейцев в стране проживания подразумевает усиление поддержки малообеспеченных зарубежных соотечественников, увеличение и совершенствование программ для развития талантливой корейской молодежи, расширение прав и интересов зарубежных корейцев и расширение деятельности в рамках публичной дипломатии. Содействие обмену и сотрудничеству между исторической родиной и зарубежным корейским обществом предполагает задачи по усилению понимания информации о зарубежных соотечественниках и повышению общественного согласия, поддержке деятельности южнокорейского малого и среднего бизнеса и молодых кадров за рубежом [13].

Помимо принятых стратегических целей и задач, каждый год обновляется и дополняется инновационный план развития Фонда зарубежных корейцев. При его составлении учитываются изменения внешних мировых и внутрисоциальных ситуаций. К примеру, в плане развития на 2021 год отмечаются такие тенденции, как смена поколений зарубежных корейцев, активизация публичной дипломатии с участием зарубежных соотечественников, увеличение числа корейцев, проживающих за границей, влияние коронавируса.

Инновационный план развития включает в себя определенное количество стратегий и задач, которые распределены по трем направлениям: инновации в области устойчивого управления, руководство по восприятию социальных ценностей, взаимовыгодное развитие этнической родины и зарубежных корейцев. В рамках этих направлений обращают на себя внимание стратегии и задачи, непосредственно касающиеся корейской диаспоры. Все они направлены на реализацию целей диаспоральной политики Южной Кореи [14, с. 3].

В частности, одна из целей южнокорейской политики по отношению к диаспоре, поддержка соотечественников за границей, отражена в стратегии - усиление клиентоориентированной системы сервисной поддержки. Она включает в себя задачу по предоставлению поощрения корейским сообществам за рубежом в случае регистрации компании в стране проживания, а также меры для стимулирования финансовой поддержки со стороны правительства этой страны. Также принимаются меры для поддержания непрерывности предпринимательской деятельности зарубежных корейцев [14, с. 7].

В рамках стратегии по укреплению связи с общественностью и расширению участия граждан страны в диаспоральной политике предполагается задача по продвижению национальной интеграции. Она проводится путем расширения знаний о зарубежных корейцах. Для этого планируется включить в учебники для начальных, средних и старших классов сведения о достижениях корейской диаспоры. К

ним относится информация об участии зарубежных корейцев в движении за независимость и создании временного правительства, их роли в освобождении, индустриализации, демократизации Южной Кореи. Кроме этого, предполагается создать и распространить серию книг и видеоматериалов о выдающихся деятелях корейской диаспоры. Это способствует информированности южнокорейцев о зарубежных корейцах и в то же время может быть использовано в качестве материала для обучения зарубежных корейцев корейскому языку и истории.

Еще одной задачей в рамках данной стратегии является управление порталом для зарубежных корейцев - Korean.net. Планируется, что данный информационный портал свяжет всех зарубежных корейцев по всему миру для обмена мнениями, получения информации о деятельности Фонда зарубежных корейцев, реализуемых проектах, новостях Южной Кореи и мира. Будет создана общая страница с информацией об организациях зарубежных корейцев [14, с. 7-8].

В инновационном плане развития на 2021 год отражены задачи диаспоральной политики, проводимой Фондом зарубежных корейцев в условиях ограничительных мер в связи с распространением коронавируса и посткоронавирусный период. Все крупные проекты на территории Южной Кореи, к которым относятся Всемирный корейский бизнес-форум, Всемирный форум председателей корейских сообществ за рубежом, Всемирный конгресс молодых корейцев, переводятся на смешанный онлайн и офлайн формат. Кроме этого, предполагается организовать онлайн видеоконференцию с участием Фонда зарубежных корейцев и представителей зарубежных корейских организаций: корейских ассоциаций, курсов хангыль хаккё, корейских предприятий, входящих в бизнес-сеть Хансанг [14, с. 8].

План развития включает в себя стратегию создания отдельной системы управления в зависимости от особенностей регионов, в которых проживают зарубежные корейцы. Задачи для ее реализации направлены на предоставление поддержки с учетом особенностей каждого региона. Для этого постоянно работает региональный стратегический консультативный орган, состоящий из местных экспертов. Будет проводиться анализ особенностей Японии, России и стран СНГ, направлений бизнеса в этих регионах и поиск новых сфер предпринимательской деятельности. Кроме этого, в рамках данной стратегии предусмотрены специальные региональные проекты для поддержки детей из корейско-вьетнамских семей, проживающих во Вьетнаме, и для усыновленных детей, проживающих в США и странах Европы [14, с. 11].

Относительно активизации публичной дипломатии с участием зарубежных соотечественников, необходимо отметить, что диаспоральная политика Республики Корея проводится в рамках публичной дипломатии, которая осуществляется по трём направлениям: культура, знания и политика. Зарубежные корейцы принимают участие во многих проектах публичной дипломатии. Однако при этом они разделены на две категории: на акторов – южнокорейцев, проживающих за границей и на целевую аудиторию проводимой публичной дипломатии – корейскую диаспору, то есть зарубежных корейцев, не являющихся гражданами Республики Корея. В целом публичная дипломатия Республики Корея в отношении корейской диаспоры, ставит своей целью предоставление информации о языке, культуре и истории Кореи, то есть большинство мероприятий носят образовательный и культурный характер и направлены на повышение национального самосознания [15, с. 63].

Если рассматривать институты диаспоральной политики Южной Кореи в рамках типологий Агуниас и Гамлена, то они относятся к исполнительной ветви власти и представляют организации «субминистерского» уровня. Они подотчетны министру иностранных дел, координация и контроль их деятельности осуществляется через консульский отдел по делам зарубежных соотечественников. Министр иностранных дел является председателем Комитета по диаспоральной политике, он координирует и контролирует деятельность Фонда. Следует отметить, что оба института выполняют разные функции: Комитет осуществляет разработку и принятие диаспоральной политики, а ее реализация возложена на Фонд зарубежных корейцев.

Фонд зарубежных корейцев не является самостоятельным правительственным институтом, а представляет собой юридическое лицо, подотчетное и находящееся под контролем министерства иностранных дел. Основные проекты по взаимодействию с корейской диаспорой проводятся Фондом, однако он не принимает участия в разработке и принятии диаспоральной политики страны. Этот факт признается одним из ограничений и проблемных моментов в деятельности Фонда [16, с. 42].

В целом, по характеру своей деятельности, как отмечает профессор Ким Г.Н. [17], «Фонд зарубежных корейцев в принципе выполняет функции министерства. Президент Фонда имеет ранг министра без портфеля». Вопрос о создании отдельного ведомства по делам корейской диаспоры поднимался американскими корейцами, которые предлагали создать «управление по делам зарубежных

соотечественников» - «кёминчхон». В качестве его альтернативы, южнокорейским правительством был учрежден Фонд зарубежных корейцев, что в то время было воспринято корейской диаспорой как достижение [16, с. 42; 18, с. 6].

Однако современные реалии и опыт других стран ставят перед южнокорейским правительством задачу рассмотреть вопрос об отдельном министерстве, который будет проводить диаспоральную политику страны, включая разработку, принятие соответствующей политики и деятельность по ее реализации. Д.Р. Агуниас в своем исследовании отмечает, что «правительства стран, которые создали отдельные или «гибридные» министерства, осознали тот факт, что министерство труда или иностранных дел не могут в полной мере заниматься всеми аспектами, касающихся зарубежных соотечественников. Существование такого министерства свидетельствует о том, что правительство страны придает важное политическое значение взаимодействию с диаспорой» [19, с. 5].

Вопрос о создании отдельного министерства по делам корейской диаспоры остается до сих пор открытым. Согласно Закону о структуре правительства Южной Кореи центральные исполнительные органы могут быть образованы в форме министерства - «бу», ведомства (по функциям практически идентичен с министерством) - «чхо» и управления - «чхон». Министерство подконтрольно президенту, ведомство - премьер-министру, а управление - министру [20]. В последние годы кандидаты от политических партий стали включать вопрос о создании отдельного правительственного института по делам диаспоры в свои предвыборные обещания. В зависимости от партии предлагают создать ведомство по делам диаспоры, управление по делам диаспоры или комитет по делам южнокорейцев, проживающих за рубежом [11, с. 58; 20]. Думается, что поводом к включению данного вопроса в политический дискурс партий, стало предоставление южнокорейцам, проживающим за рубежом, права участия в выборах Республики Корея. Следует отметить, что сам факт обсуждения вопроса об отдельном ведомстве по делам зарубежных соотечественников, является значительным шагом и, возможно, действительно способствует созданию самостоятельного правительственного института по делам диаспоры.

Выводы. Диаспоральная политика Южной Кореи начала своё развитие в 1990-х годах и продолжает активно осуществляться в настоящее время. Основная ее цель остается неизменной. Это - поддержка зарубежных корейцев в странах проживания и сохранение их этнического самосознания. Политика взаимодействия с зарубежной диаспорой, как часть внешнеполитической стратегии страны, осуществляется министерством иностранных дел с привлечением Комитета по диаспоральной политике и Фонда зарубежных корейцев. Координация и контроль деятельности двух институтов диаспоральной политики осуществляется посредством консульского отдела по делам зарубежных соотечественников, который является структурным подразделением министерства иностранных дел.

Существует разграничение в деятельности и функциях Комитета по диаспоральной политике и Фонда зарубежных корейцев. В задачи Комитета входят функции по определению цели и направления взаимодействия с корейской диаспорой, всестороннее обсуждение и координация отношений с зарубежной диаспорой, сбор и согласование мнений на правительственном уровне. Фонд осуществляет деятельность в рамках проекта по обмену с зарубежной диаспорой; выполняет проекты по исследованию зарубежных корейцев; проводит работу в сфере образования, культуры и информационной поддержки. Иными словами, Комитет по диаспоральной политике осуществляет разработку и принятие политики в отношении зарубежных соотечественников, а Фонд зарубежных корейцев занимается непосредственной реализацией данной политики.

Признавая достижения Республики Корея в проводимой политике по отношению к корейской диаспоре, стоит отметить необходимость, в дальнейшем, создать отдельное министерство диаспоры, который объединит в себе функции существующих институтов диаспоральной политики. Одно из решений - придать Фонду зарубежных корейцев статус Министерства и делегировать более широкие полномочия.

Вопрос об отдельном ведомстве не раз поднимался представителями зарубежной диаспоры и до сих пор остается открытым. В последние несколько лет политические партии в своих выступлениях стали затрагивать вопрос о создании ведомства диаспоры в форме «управления по делам корейской диаспоры». Предполагается, что этому способствовали изменения в южнокорейском законодательстве, предоставляющие зарубежным соотечественникам, которые имеют гражданство Южной Кореи, право участвовать в выборах. Ожидается, что обсуждение вопроса о ведомстве по делам диаспоры на уровне политических партий, приведет в будущем к созданию самостоятельного правительственного института, занимающегося делами корейской диаспоры.

Список используемой литературы:

1. Agunias, D. R. *Closing the Distance: How Governments Strengthen Ties with Their Diasporas*. Washington: Migration Policy Institute, 2009
2. Gamlen, A. *Diaspora Institutions and Diaspora Governance* // *International Migration Review*. - 2014. - No. 48. - P. 180–217.
3. 2019 재외동포재단 연차보고서 (Ежегодный отчет Фонда зарубежных корейцев. 2019). [Электронный ресурс] – URL: http://study.korean.net/servlet/action.csc.GuideInfoAction?p_menuCd=m501 (Дата обращения: 25.11.2021)
4. 재외동포정책위원회규정 (Положение о комитете по диаспоральной политике). [Электронный ресурс] – 2021. – URL: <https://www.law.go.kr/LSW/admRulLsInfoP.do?chrClsCd=&admRulSeq=2200000079215> (Дата обращения: 25.11.2021)
5. 보도자료 제20차 재외동포정책위원회 개최(Пресс-релиз МИД. 20-ое заседание Комитета по диаспоральной политике). [Электронный ресурс] – 2021. – URL: https://www.mofa.go.kr/www/brd/m_4080/view.do?seq=371814 (Дата обращения: 01.12.2021)
6. 외교부와 그 소속기관 직제 (Указ «О министерстве иностранных дел и его структурных подразделениях»). [Электронный ресурс] – 2021. – URL: <https://www.law.go.kr/LSW/lInfoP.do?lsiSeq=234207&ancYd=20210727&ancNo=31913&efYd=20210727&nwJoYnInfo=Y&efGubun=Y&chrClsCd=010202&ancYnChk=0#0000> (Дата обращения: 30.11.2021)
7. 외교부와 그 소속기관 직제 시행규칙(Правила применения указа о министерстве иностранных дел и его структурных подразделениях). [Электронный ресурс] – 2021. – URL: <https://www.law.go.kr/LSW/lInfoP.do?lsiSeq=234403&ancYd=20210727&ancNo=00096&efYd=20210727&nwJoYnInfo=Y&efGubun=Y&chrClsCd=010202&ancYnChk=0#0000> (Дата обращения: 30.11.2021)
8. 재외동포재단법 (Закон «О фонде зарубежных корейцев»). [Электронный ресурс] – 2020. – URL: <https://www.law.go.kr/LSW/lInfoP.do?lsiSeq=218123&ancYd=20200526&ancNo> (Дата обращения: 25.11.2021)
9. Kim Yongchan. *The Historical Review and Suggestions of Overseas Koreans Policy* // *Minjok Yeonku*. – 2018. - №. 72. – P. 4-28. [на корейском языке]
10. 재외동포재단 정관 (Устав Фонда зарубежных корейцев). [Электронный ресурс] – 2018. – URL: https://www.okf.or.kr/homepage/intro/article_association.do (Дата обращения: 25.11.2021)
11. 재외동포재단법시행령 (Указ о применении закона о Фонде зарубежных корейцев). [Электронный ресурс] – 2020. – URL: <https://www.law.go.kr/LSW/lSc.do?section=&menuId=1&subMenuId=15&tabMenuId=81&eventGubun=060I01&query=%EC%9E%AC%EC%99%B8%EB%8F%99%ED%8F%AC%EC%9E%AC%EB%8B%A8%EB%B2%95%EC%8B%9C%ED%96%89%EB%A0%B9#undefined> (Дата обращения: 25.11.2021)
12. 주요사업 (Основная деятельность Фонда зарубежных корейцев). [Электронный ресурс]. - URL: https://www.okf.or.kr/homepage/intro/general_condition.do (Дата обращения: 20.12.2021)
13. 전략목표 및 추진과제 (Стратегические цели и задачи Фонда зарубежных корейцев). [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.okf.or.kr/homepage/business/emphasis.do> (Дата обращения: 20.12.2021)
14. 재외동포재단 혁신계획 2021 (Инновационный план развития на 2021 год). - [Электронный ресурс]. - URL: https://www.okf.or.kr/attach/file/reference/2021_ofk_innovation_promotion_schem.pdf (Дата обращения: 20.12.2021)
15. Malgazhdarova A.M. *Public Diplomacy and Overseas Koreans* // *Journal of Oriental Studies*. - 2021. - Vol. 99. - No. 4. - P. 56 - 64.
16. Loh Yeong Don. *The Issue about Establishing an Organization of Policies on Overseas Koreans* // *SungKyunKwan Law Review*. - 2018. - Vol. 30. - No. 2. – P. 39-66. [на корейском языке]
17. Ким Г. Н. Медиаторская роль корейцев СНГ в объединении Кореи. – Алматы: Газета «Корё ильбо», №33. - 2015. - 21 августа. – С. 6

18. Yoon In-Jin. Reestablishing Goals and Implementation System of Overseas Koreans Policy // Minjok Yeonku. – 2013. - No. 54. – P. 4-21. [на корейском языке]

19. 정부조직법 (Закон о структуре правительства Республики Корея). [Электронный ресурс] – 2021. – URL: <https://www.law.go.kr/LSW/lInfoP.do?lsiSeq=233771&ancYd=20210708&ancNo=&efYd=20210809&nwJoYnInfo=Y&efGubun=Y&chrClsCd=010202&ancYnChk=0#0000> (Дата обращения: 30.11.2021)

20. Кан Сонг Чхоль. 750만 재외동포 중요 자산... 재외동포청 설립 시급 (7,5 миллионов корейцев, проживающих за границей - важный актив ... Срочно необходимо открыть офис для корейцев, проживающих за рубежом) - [Электронный ресурс] – 2021 – URL: <https://www.yna.co.kr/view/AKR20210225119900371> (Дата обращения: 03.12.2021)

References

1. Agunias, D.R. Closing the Distance: How Governments Strengthen Ties with Their Diasporas. Washington: Migration Policy Institute, 2009.

2. Gamlen, A. Diaspora Institutions and Diaspora Governance. // International Migration Review. - 2014. - No. 48. - P. 180–217.

3. Annual Report. Overseas Korean Foundation. 2019. – Available at: [URL:http://study.korean.net/servlet/action.csc.GuideInfoAction?p_menuCd=m501](http://study.korean.net/servlet/action.csc.GuideInfoAction?p_menuCd=m501) (Accessed: 25.11.2021) [In Korean]

4. Regulations on the Diaspora Policy Committee. – 2021. – Available at: <https://www.law.go.kr/LSW/admRulLsInfoP.do?chrClsCd=&admRulSeq=2200000079215> (Accessed: 25.11.2021) [In Korean]

5. MFA Press Release. 20th meeting of the Committee on Diaspora Policy. – 2021. – Available at: https://www.mofa.go.kr/www/brd/m_4080/view.do?seq=371814 (Accessed: 01.12.2021) [In Korean]

6. Decree on the Ministry of Foreign Affairs and its subdivisions. – 2021. – Available at: <https://www.law.go.kr/LSW/lInfoP.do?lsiSeq=234207&ancYd=20210727&ancNo=31913&efYd=20210727&nwJoYnInfo=Y&efGubun=Y&chrClsCd=010202&ancYnChk=0#0000> (Accessed: 30.11.2021) [In Korean]

7. Enforcement Rules of the decree on the Ministry of Foreign Affairs and its subdivisions. – 2021. – Available at: <https://www.law.go.kr/LSW/lInfoP.do?lsiSeq=234403&ancYd=20210727&ancNo=00096&efYd=20210727&nwJoYnInfo=Y&efGubun=Y&chrClsCd=010202&ancYnChk=0#0000> (Accessed: 30.11.2021) [In Korean]

8. Overseas Korean Foundation Act. – 2020. – Available at: <https://www.law.go.kr/LSW/lInfoP.do?lsiSeq=218123&ancYd=20200526&ancNo=17307&efYd=20201127&nwJoYnInfo=Y&efGubun=Y&chrClsCd=010202&ancYnChk=0#0000> (Accessed: 25.11.2021) [In Korean]

9. Kim Yongchan. The Historical Review and Suggestions of Overseas Koreans Policy // Minjok Yeonku. – 2018. - No. 72. – P. 4-28. [In Korean]

10. Overseas Koreans Foundation Articles of Association. 2018. Available at:

https://www.okf.or.kr/homepage/intro/article_association.do (Accessed: 25.11.2021) [In Korean]

11. Enforcement Decree of the Overseas Korean Foundation Act. – 2020. – Available at: <https://www.law.go.kr/LSW/lSc.do?section=&menuId=1&subMenuId=15&tabMenuId=81&eventGubun=060101&query=%EC%9E%AC%EC%99%B8%EB%8F%99%ED%8F%AC%EC%9E%AC%EB%8B%A8%EB%B2%95%EC%8B%9C%ED%96%89%EB%A0%B9#undefined> (Accessed: 25.11.2021) [In Korean]

12. Main business. - Available at: https://www.okf.or.kr/homepage/intro/general_condition.do (Accessed: 20.12.2021)

13. Strategic Goals and Tasks. - Available at: <https://www.okf.or.kr/homepage/business/emphasis.do> (Accessed: 20.12.2021)

14. Innovation promotion scheme. – 2021. – Available at: https://www.okf.or.kr/attach/file/reference/2021_ofk_innovation_promotion_schem.pdf (Accessed: 20.12.2021)

15. Malgazhdarova A.M. Public Diplomacy and Overseas Koreans // Journal of Oriental Studies. - 2021. - Vol. 99. - №. 4. – P. 56 - 64.

16. Loh Yeong Don. The Issue about Establishing an Organization of Policies on Overseas Koreans // SungKyunKwan Law Review. - 2018. - Vol. 30. - №. 2. – P. 39-66. [In Korean]

17. Kim G. N. Mediatorskaya rol' koreitsev SNG v ob"edinenii Korei [The mediating role of CIS Koreans in the unification of Korea] - Almaty: Newspaper «Koryo Ilbo», №33. - 2015. - 21 August. – C. 6 [In Russian]

18. Yoon In-Jin. Reestablishing Goals and Implementation System of Overseas Koreans Policy // Minjok Yeonku. – 2013. - No. 54. – P. 4-21. [In Korean]

19. Act on the Structure of the Government of the Republic of Korea. – 2021. – Available at: <https://www.law.go.kr/LSW/lInfoP.do?lsiSeq=233771&ancYd=20210708&ancNo=18293&efYd=20210809&nwJoYnInfo=Y&efGubun=Y&chrClsCd=010202&ancYnChk=0#0000> (Accessed: 30.11.2021) [In Korean]

20. Kang Song Chul. The 7.5 million Koreans living abroad is an important asset ... There is an urgent need to open an office for Koreans living abroad. – 2021 – Available at: <https://www.yna.co.kr/view/AKR20210225119900371> (Accessed: 03.12.2021) [In Korean]

УДК 339.138
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.11>

Мусаханова М.З.^{1*}, Мусаханова Ж.М.²

¹к.и.н., доцент, музеевед, член ИСОМ,
профессор Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова,
г. Алматы, Казахстан

²магистр науки, старший преподаватель
Казахстанского института менеджмента, экономики и прогнозирования,
г. Алматы, Казахстан

E-mail: mussahanova@mail.ru

АНАЛИЗ РЫНКА ДИЗАЙНЕРСКОЙ ОДЕЖДЫ В КАЗАХСТАНЕ НА ОСНОВЕ НЕЗАВИСИМОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация

В статье отражена необходимость формирования конкретных рекомендаций по выявлению маркетинговой стратегии концептуальных дизайнерских брендов в индустрии моды Казахстана, разработка процессов производства и продвижения продукции, требуют доработки вопросов, связанных с выявлением факторов, влияющих на развитие данной отрасли в стране. Исследование сосредоточено в основном на специфичных аспектах сегмента концептуальных дизайнерских брендов в Казахстане. Чтобы решить задачу, необходимо сфокусироваться и глубоко изучить данный вопрос. Индустрия моды страны нуждается в разработке методологических подходов и развитии легкой промышленности в целом, это стало предопределяющим фактором в выборе темы, цели и задач исследования. В статье приведены ответы на опросы, проведенные авторами с помощью онлайн-сервисов, которые показывают, что потребительский рынок очень чувствителен к цене и дизайну. Кроме того, на основании статистических данных выяснилось, что основной диапазон покупателей дизайнерской одежды – женщины в возрасте от 26 до 35 лет. В статье указана заинтересованность дизайнеров в понимании конкурентной среды в которых работают их предприятия. В своей статье автор поднял проблему анализа рынка дизайнерской одежды в Казахстане на основе независимого исследования.

Ключевые слова: индустрия моды, маркетинг, бренд, Казахстан, рынок, потребители

М.З. Мусаханова^{1*}, Ж.М. Мусаханова²

¹т.ғ.к., доцент, музейтанушы, ИСОМ мүшесі,

Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

²ғылым магистрі, КМЭБИ Университетінің аға оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: mussahanova@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗ ЗЕРТТЕУ НЕГІЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДИЗАЙНЕРЛІК КИІМНІҢ НАРЫҒЫН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның сән индустриясындағы концептуалды дизайн брендтерінің маркетингтік стратегиясын анықтау, өндіріс процестерін дамыту және өнімді жылжыту бойынша нақты ұсыныстарды қалыптастыру қажеттілігі көрсетілген. Елдегі өнеркәсіп дамуына әсер ететін факторларды анықтауға байланысты мәселелерді ары қарай өңдеу қажет. Зерттеу негізінен Қазақстандағы брендтің концептуалды сегментінің нақты аспектілеріне бағытталған. Алға қойылған міндеттерді шешу барысында аталған сауалдарға тереңінен үңілу қажет. Елдің сән индустриясы әдістемелік тәсілдерді және жалпы жеңіл өнеркәсіпті дамытуды қажет етеді, бұл зерттеу тақырыбын, мақсаты мен міндеттерін таңдауда алдын ала анықтайтын факторға айналды. Мақалада онлайн қызметтердің көмегімен авторлар жүргізген сауалнамаларға алынған жауаптар тұтынушылар нарығы баға мен дизайнға өте сезімтал екенін көрсетілген. Сонымен қатар, статистикалық мәліметтер негізінде дизайнерлік киімдерді сатып алушылардың негізгі диапазоны – 26-35 жас аралығындағы әйелдер екені белгілі болды. Мақалада дизайнерлер өз кәсіпорындарының бәсекелестік ортасы туралы түсінікке қызығушылық танытады. Тәуелсіз зерттеу негізіндегі Қазақстандағы дизайнерлік киімнің нарығын талдау мәселесін автор мақаласында көтере білген.

Түйінді сөздер: сән индустриясы, маркетинг, бренд, Қазақстан, нарық, тұтынушылар

M.Mussakhanova^{1*}, Zh.Mussakhanova²

*¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, museologist, ICOM member,
Professor at T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
Almaty, Kazakhstan*

*²Master of Science, Senior Lecturer at KIMEP University
Almaty, Kazakhstan, E-mail: mussahanova@mail.ru*

**ANALYSIS OF THE DESIGNER CLOTHING MARKET IN KAZAKHSTAN BASED
ON AN INDEPENDENT RESEARCH**

Abstract

The article reflects the need to formulate specific recommendations for identifying the marketing strategy of conceptual design brands in the fashion industry of Kazakhstan, the development of production processes and product promotion, require further elaboration of issues related to the identification of factors affecting the development of this industry in the country.

The research focuses mainly on specific aspects of the conceptual design brand segment in Kazakhstan. To solve the problem, you need to focus and deeply study the issue. The country's fashion industry needs the development of methodological approaches and the development of light industry in general, this has become a predetermining factor in the choice of the topic, goal and objectives of the study. The article provides answers to surveys conducted by the authors using online services, which show that the consumer market is very sensitive to price and design. In addition, based on statistical data, it turned out that the main range of buyers of designer clothes are women aged 26 to 35 years. The article indicates the interest of designers in understanding the competitive environment in which their enterprises operate. In his article, the author raised the problem of analyzing the designer clothing market in Kazakhstan on the basis of an independent study.

Keywords: fashion industry, marketing, brand, Kazakhstan, market, consumers

Введение

В настоящее время предприятия индустрии моды Республики Казахстан находятся в достаточно сложной экономической ситуации. Быстрое и необратимое развитие рыночных отношений, изменение институциональной структуры Казахстана создали новую экономическую среду. С точки зрения потребителя все большей популярностью пользуются натуральные органические материалы, не наносящие вред здоровью человека и окружающей среде. Несмотря на то, что Казахстан обладает уникальными природными ресурсами сырья для создания натуральных тканей, нет экономических возможностей для их производства, а это важно для развития индустрии моды и ее составной части – легкой промышленности.

Исходя из этого, исследование сегмента концептуальных дизайнерских брендов являются весьма существенной составляющей современного менеджмента в индустрии моды. Маркетинговые исследования данной отрасли повышают конкурентноспособность компании через принятие стратегически важных решений на основании анализа сложившейся ситуации на рынке.

Материалы и методы

В ходе исследования использованы такие научные методы, как комплексная методология, включающая эмпирическое описание (наблюдение, изучение литературы, результатов деятельности, опрос, изучение и обобщение опыта) и теоретическое осмысление (анализ, синтез, сравнение, абстрагирование, конкретизация, обобщение, аналогия). В ходе исследования использованы официальные нормативные документы и статистические данные по Республике Казахстан, организациям и предприятиям индустрии моды, результаты исследований ученых в области маркетинга, моды, дизайна, легкой промышленности, материалы проведенного анкетирования, которые составили информационную основу исследования. Авторами разработаны анкеты для опроса потребителей и дизайнерских брендов страны с последующим анализом информации по исследованию рынка индустрии моды Казахстана.

Обсуждение

В нашей стране рынок дизайнерской одежды, к сожалению, недостаточно исследован. Так, С.Э. Епанчинцевой разработан механизм взаимовыгодного сотрудничества казахстанских дизайнеров и промышленников, а также обоснованы инструменты его реализации. По мнению автора, в целях координации работы разумно создание специализированной организации, призванной содействовать развитию казахстанской моды. Наилучшим вариантом такой организации является ассоциация модельеров и дизайнеров, которая будет функционировать по примеру Итальянской палаты моды [1].

Казахстанским дизайнерам предстоит работать в остроконкурентной среде, и наличие собственного уникального стиля, базирующегося на традициях этноса, может выгодно выделить их работы. Следует отметить, что интерес к данному направлению обусловлен и запросами казахстанского потребителя [2].

Статья Кирюхиной К.В. посвящена актуальным проблемам на современном рынке женской одежды и их решениям. В данной статье проведен комплексный анализ современного состояния рынка женской (молодежной) одежды Казахстана и особенностей продвижения продукта на нем. Рассмотрены маркетинговые мероприятия, предназначенные для реализации в условиях постоянных изменений под действием внешних экономических и конкурентных факторов и внутренних ресурсов компании. Определены основные тенденции и предложена стратегия развития и расширения данного рынка [3]. «Рынок Казахстана на 80% заполнен одеждой из других стран» [4].

«Рынок одежды в Казахстане почти полностью принадлежит импортерам» утверждают СМИ [5]. По данным Агентства Республики Казахстан по статистике «казахстанский рынок одежды все еще характеризуется значительной долей небрендовых товаров из Китая, Турции и Кыргызстана... Большинство... дизайнеров не являются производителями одежды средней ценовой категории. В основном они исполняют индивидуальные заказы управляя ателье и регулярно участвуя в Казахстанской неделе моды (Kazakhstan Fashion Week)» [6].

В ходе обсуждения проблем и перспектив рынка дизайнерской одежды «совместное исследование с нашими британскими партнерами показало, что у нас в развитии fashion-индустрии есть много пробелов. У дизайнеров слабое понимание своего бренда, его качества и в целом рынка. Но у нас практически нет программ, чтобы обучить их этому. Кроме Kazakhstan Fashion Week... нет организации, занимающейся качественной программой обучения» [7].

«Уязвимость модной индустрии подтверждают данные исследований. По сведениям Business of Fashion и McKinsey, за период с начала года до конца марта средняя рыночная капитализация компаний в сфере одежды, моды и предметов роскоши снизилась **почти на 40%**, а выручка мировой модной индустрии (сектора одежды и обуви), по предварительным оценкам, сократится примерно **на треть** по сравнению с прошлым годом.

Еще более значительное падение, на уровне **35–39%**, ожидается в премиальном сегменте, куда входят предметы роскоши, часы, аксессуары, ювелирные изделия, элитная косметика. Сегмент одежды и обуви может в 2021 году показать рост на уровне **2–4%**, сегменту luxury эксперты предсказывают более длительное восстановление: шансы на то, что в будущем году он вернется на прежние позиции, оцениваются на уровне **1–4%**. Очевидно, что индустрия производства и продажи одежды сегодня переживает не самые лучшие времена, но эксперты опасаются, что самые серьезные трудности еще впереди. На фоне двойного кризиса, вызванного девальвацией и карантинном, казахстанские семьи стали беднее, а одежда – не предмет первой необходимости в отличие от продуктов питания и лекарств, а значит, импульсивных покупок будет все меньше. Потребитель очень чувствителен к цене, и с этим вынуждены считаться и производители, и ретейлеры» [8].

Результаты исследования:

Несмотря на творческую составляющую коллекции при ее создании участвует маркетинговая составляющая, так как коллекция создается для определенной целевой аудитории в определенный промежуток времени [9].

Чтобы выявить предпочтение потребителей в первую очередь надо определиться с сегментом рынка, т.е. определить целевую аудиторию дизайнерских брендов. В основном, это мужчины и женщины от 30-ти до 40 лет с высоким доходом, ценящие уникальность дизайна. Потребители интересуются современным искусством и любят путешествовать. Посещают музеи, галереи, арт-фестивали, выставки, фэшн показы. Если на земном шаре 7 млрд. людей, из них данную целевую аудиторию составляет очень маленький процент населения. Эта целевая аудитория предпочитает одежду из органических материалов. Они задумываются об окружающей среде, возможно вегетарианцы. Географически расбросаны по всем континентам. Потребителю важна уникальность дизайна [10].

Результаты некоторых исследований показали: за модными тенденциями следят большинство респондентов (83 %), однако с возрастом интерес к моде снижается. Среди респондентов можно выделить следующие категории: люди, следящие за модой – 67,0%; инноваторы – 2,5%; модники – 13,5%; люди, отстающие от моды – 17,0% [11].

Потенциальными клиентами концептуальных дизайнеров являются инноваторы и модники. Главная особенность инноваторов – стремление выделяться среди остальных, любой ценой, приобретая самые последние новинки. Модники – прекрасно разбираются в моде, покупают рекламируемые товары.

Для выявления потребительских предпочтений на рынке Казахстана были проведены 2 опроса, первый - среди потенциальных потребителей, второй – среди дизайнерских брендов Казахстана. Полученные ответы от 100 респондентов и 19 представителей индустрии моды были проанализированы, обработаны и представлены в диаграммах с помощью онлайн-платформ [survio.com](https://www.surveymonkey.com) и [surveymonkey.com](https://www.surveymonkey.com).

Диаграмма 1 «Доля потребителей в разрезе возрастных групп» свидетельствует о доминировании молодых людей среди опрошенных. 60% респондентов в возрасте от 18 до 25 лет, 29% респондентов в возрасте от 26 до 35 лет, 6% респондентов в возрасте от 36 до 45 лет, 4% респондентов в возрасте от 46 до 60 лет, 1% респондентов старше 60 лет. Покупательская способность у возрастной группы 26-35 лет выше чем у 18-25 лет. Данный факт помогает Диаграмма 2 «Доля потребителей по половой принадлежности» свидетельствует о доминировании женского пола среди опрошенных. Результаты опроса показали, что 84% опрошенных респондентов женщины, 16% мужчины. Это позволило уточнить портрет среднего респондента и сделать вывод, что это женщина. Кроме того, получено подтверждение, что на такого рода вопросы охотнее отвечают женщины, нежели мужчины. Также является общеизвестным фактом то, что потребителями данной отрасли являются представительницы слабого пола. Женщины склонны следовать модным тенденциям и совершать покупки в несколько раз чаще мужчин. Этот факт помогает определить основную целевую аудиторию дизайнерских брендов.

Диаграмма 3 «Доля потребителей в разрезе рода деятельности» свидетельствует о доминировании учащихся и наемных работников среди опрошенных. Отсюда следует, что большая часть респондентов являются учащимися и наемными работниками. Согласно данным опроса 56% являются учащимися, 20% наемными работниками, 15% другой род деятельности, 9% предпринимателей. Это позволяет сделать вывод, что согласно среднему портрету респондента большая часть – учащиеся. Из платежеспособной аудитории лидируют наемные работники. Несомненно, данный факт помогает определить основную целевую аудиторию дизайнерских брендов.

Диаграмма 4 «Доля потребителей в разрезе частоты покупок» свидетельствует о доминировании редко покупающих казахстанскую одежду среди опрошенных. 54% респондентов указали, что не покупает одежду казахстанских брендов, 13% указали, что они делают покупки реже одного раза в год, 12% респондентов совершают один раз в год, 11% респондентов совершают покупку раз в шесть месяцев, 6% респондентов покупают один раз в три месяца, 4% респондентов покупают один раз в месяц. Отсюда следует, что большая часть респондентов не покупает одежду казахстанских брендов. Из тех, кто является покупателем казахстанских брендов, средняя частота покупок составляет раз в 6-12 месяцев. Данный факт помогает определить основную целевую аудиторию дизайнерских брендов.

Диаграмма 5 «Доля потребителей в разрезе места приобретения товаров» свидетельствует о доминировании редко покупающих казахстанскую одежду среди опрошенных. Также видно доминирование респондентов, покупающих одежду в бутиках. 48% респондентов указали, что не покупают одежду казахстанских брендов, 38% респондентов совершают покупки в бутиках или шоу-румах, 10% респондентов указали другой вариант ответа, остальные 2% - в онлайн-магазинах и 2% на выставках.

Следовательно, большая часть респондентов совершает покупки традиционно в магазинах одежды. Данный факт помогает определить основную целевую аудиторию дизайнерских брендов.

В диаграмме 6 «Доля потребителей в разрезе среднего чека» наблюдается доминирование респондентов, покупающих одежду на сумму 10000-20000 тенге и 50000-100000 тенге. 52% респондентов не покупают одежду казахстанского бренда вообще, 15% респондентов совершают покупки в среднем от 50 000 до 100 000 тенге. Другие 15% совершают покупки от 10 000 до 20 000 тенге. А покупки от 20 000 до 50 000 тенге совершают 10% респондентов. 6% респондентов покупают на сумму до 10 000 тенге. 2% респондентов совершают покупки на сумму более 200 000 тенге. Таким образом, самыми популярными суммами средних чеков являются от 50 000 до 100 000 тенге и от 10 000 до 20 000 тенге. Данный факт помогает определить основную целевую аудиторию дизайнерских брендов. Диаграмма 7 «Доля потребителей в разрезе имиджа брендов» свидетельствует о доминировании не покупающих казахстанскую одежду среди опрошенных. Также видно доминирование респондентов, покупающих одежду из-за дизайна. 51% респондентов указали, что они не покупают одежду казахстанского бренда, 31% респондентов привлекает дизайн, 10% привлекает качество пошива, 7% респондентов покупают из других побуждений, 1% респондентов привлекает цена, 0% респондентов отметили уровень сервиса. Значит при принятии решения о покупке одежды казахстанских брендов наиболее важным является дизайн. Данный факт помогает определить основную целевую аудиторию дизайнерских брендов.

В диаграмме 8 «Доля потребителей в разрезе негативного опыта» 36% респондентов указали, что их не устраивает цена, 17% респондентов указали другую причину, но в основном соотношение цены и качества, либо не задумывались о покупке одежды казахстанского бренда. 16% респондентов указали, что их все устраивает, 17% респондентов указали другой вариант ответа без уточнения, 9% респондентов сообщили, что их не устраивает дизайн, 4% респондентов не устраивает пошив, 1% респондентов не устраивает сервис, 0% респондентов указали ткань. Следовательно, акцент приходится на фактор цены [12].

На вопрос «Какие казахстанские бренды знаете?» многие респонденты ответили «не знаю». Часть респондентов указали бренд «Aida KaumeNova» как наиболее часто упоминающийся. Также среди наиболее известных брендов, по словам респондентов, оказались «Salta», «Pentatonica», «Aya Barani», «Nail Baikuchukov», «Berik Ismailov», «Kuralai», «ZhSaken», «JanElle».

Опрос производителей дизайнерской одежды и аксессуаров был проведен на основе 19 казахстанских модных брендов, участвующие в KFW. В диаграмме 9 «Доля рода деятельности потребителей у казахстанских дизайнерских брендов» 47% респондентов совмещают несколько видов деятельности, 5% респондентов указали, что пункт «учащиеся», 10% респондентов отметили пункт «наемные работники», 37% респондентов указали предпринимателей. Данный факт помогает определить основную целевую аудиторию дизайнерских брендов.

В диаграмме 10 «Доля пола потребителей у казахстанских дизайнерских брендов» 95% дизайнеров указали основных покупателей – женщин, 5% - мужчин. Никто из респондентов не отметил графу «равное количество». Данный факт помог определить, что основную целевую аудиторию дизайнерских брендов составляют женщины.

В диаграмме 11 «Доля ассортиментных предпочтений потребителей у казахстанских дизайнерских брендов» 94% респондентов указали «платье», 39% - «юбки и рубашки», 55% - «жилеты и верхнюю одежду», 11% - «топы и головные уборы», 5% респондентов указали «другое» с указанием «аксессуары».

В диаграмме 12 «Доля причины выработки лояльности потребителей у казахстанских дизайнерских брендов» 58% респондентов указали качество, 68% - оригинальный дизайн, 37% - доступная цена, 16% - чувство патриотизма, 42% - хорошая посадка по фигуре, 63% - ткани, 21% - все вышеназванное, 5% - указали «другое».

В диаграмме 13 «Доля места покупки у казахстанских дизайнерских брендов» несмотря на всеобщую распространённость сети Интернет в стране, оффлайн покупки все еще являются доминантными в сегменте дизайнерской одежды по сравнению с онлайн покупками. Онлайн покупают у 28% дизайнеров, 67% - в бутиках и шоу-румах, 61% - на специализированных выставках, 17% - другое. Данные позволяют выявить наиболее эффективные каналы сбыта для представителей индустрии моды Казахстана на современном этапе.

В диаграмме 14 «Доля возрастных групп потребителей у казахстанских дизайнерских брендов» возрастные категории 18-25 и 60+ остались неотмеченными, 63% указали возрастной диапазон 26-35, 31% указали 36-45, 5% указали 46-60. Данный факт помогает определить основную целевую аудиторию дизайнерских брендов.

В диаграмме 15 отображены ответы владельцев брендов о конкурентах. 10 респондентов не ответили на данный вопрос, остальные ответы были, в основном, неинформативны. Также выяснилось то, что многие дизайнеры не имеют понятия о конкурентной среде их предприятия, либо не желают изучать данный вопрос или отрицают наличие конкурентов. Возможно это связано с постсоветской ментальностью - видеть в конкурентах своих врагов.

В диаграмме 16 «Доля количества покупок у казахстанских дизайнерских брендов в месяц» 1 респондент пропустил этот вопрос, 6 респондентов указали количество до тридцати покупок, 7 респондентов указали от 31 до 50 штук, 2 респондента указали от 50 до 100 штук, 3 респондента указали другой вариант ответа. Данный факт помогает определить объемы продаж дизайнерских брендов.

В диаграмме 17 «Доля среднего чека у казахстанских дизайнерских брендов» 1 респондент указал сумму более 200 000 тенге, двое респондентов – от 100 000 до 150 000 тенге, 7 респондентов – от 50 000 до 100 000 тенге, 8 респондентов – от 25 000 до 50 000 тенге, один респондент – от 10 000 до 25 000 тенге.

В диаграмме 18 «Доля причины недовольства потребителей у казахстанских дизайнерских брендов» 11 респондентов указали цену, 1 респондент – дизайн, 1 респондент – качество пошива, 1 респондент – сервис, 1 респондент – качество ткани, 4 респондента - «другое» с указанием причины размерного ряда [13].

Заключение (выводы):

Таким образом, полученные ответы на проведенные авторами опросы с помощью онлайн-сервисов показали, что рынок потребителей очень чувствителен к цене и дизайну. Выявилась неосведомленность половины респондентов о данной отрасли Казахстана вообще. Кроме того, выяснилось, что основной диапазон покупателей дизайнерской одежды – это женщины, в возрасте 26-35 лет, работающие по найму. Также выяснилось то, что многие дизайнеры не имеют понятия о конкурентной среде их предприятия, либо не желают изучать данный вопрос или отрицают наличие конкурентов. Возможно это связано с постсоветской ментальностью - видеть в конкурентах своих врагов.

В настоящее время предприятия данной отрасли Республики Казахстан находятся в достаточно сложной экономической ситуации. Быстрое и необратимое развитие рыночных отношений, изменение институциональной структуры Казахстана создали новую экономическую среду. С точки зрения потребителя все большей популярностью пользуются натуральные органические материалы, не наносящие вред здоровью человека и окружающей среде. Несмотря на то, что Казахстан обладает уникальными природными ресурсами сырья для создания натуральных тканей, нет экономических возможностей для их производства, а это важно для развития индустрии моды и ее составной части – легкой промышленности.

Исходя из этого, исследование сегмента концептуальных дизайнерских брендов являются весьма существенной составляющей современного менеджмента в индустрии моды. Маркетинговые исследования данной отрасли повышают конкурентноспособность компании через принятие стратегически важных решений на основании анализа сложившейся ситуации на рынке.

Индустрия моды – это одна из отраслей, где ярко выражена конкурентная гонка среди предприятий. Для повышения уровня конкурентноспособности, компании вынуждены использовать весь комплекс маркетинга в современных реалиях. Поэтому появляется необходимость в маркетинговых исследованиях данной отрасли, в определении источников информации, выборе наиболее оптимальной методики.

Список использованной литературы:

1. Епанчинцева С.Э. Альянс моды и легкой промышленности: перспективы для Казахстана. *Вестник КазЭУ* Год: 2014. [Электронный ресурс]. [URL]: [// https://articlekz.com/article/13763](https://articlekz.com/article/13763). (дата обращения 17.09.2021)
2. Дуймагамбетова Н.Н., Володева Н.А. Актуальность и перспективы развития стиля «футуризм» в дизайне одежды в Республике Казахстан. *Вестник Казахского национального женского педагогического университета*. № 2 (2019) 2019. [Электронный ресурс]. [URL]: <https://vestnik.kazmkpu.kz/jour/article/view/218/> (дата обращения 27.09.2021)
3. Кирюхина К. В. Современное состояние рынка женской одежды в Казахстане [Электронный ресурс]. [URL]: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-sostoyanie-rynka-zhenskoy-odezhdy-v-kazahstane> (дата обращения 1.10.2021)
4. БИЗНЕС ПЛАН. Магазин одежды Астана 2018 г. – 10 с. [Электронный ресурс]. [URL]: <https://www.damu.kz/upload/bizney-plan/%D0%91%D0%9F%20%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%BD%20%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%8B.docx.pdf> (дата обращения 10.10.2021)

5. Рынок одежды в Казахстане [Электронный ресурс]. [URL]: <https://toppress.kz/article/rinok-odezhdi-v-kazahstane-pochti-polnostyu-prinadlezhit-importeram> (дата обращения 13.10.2021).

6. Обзор рынка одежды в Казахстане. Данные Агентства Республики Казахстан по статистике [Электронный ресурс]. [URL]: <https://dmg.kazprom.net/a8406-obzor-rynka-odezhdy.html>. 04 июня 2012] (дата обращения 17.10.2021).

7. Как развивается рынок fashion-индустрии в Казахстане? [Электронный ресурс]. [URL]: <https://kapital.kz/business/75511/kak-razvivayetsya-rynok-fashion-industrii-v-kazahstane.html> (дата обращения 27.10.2021)

8. Резник А. В группе риска. Как рынок модной одежды переживает «коронакризис». *Forbes Kazakhstan*, 18 сентября 2020 [Электронный ресурс]. [URL]: https://forbes.kz/finances/markets/v_gruppe_riska_1600361332/ (дата обращения 30.10.2021)

9. Сообщество интернет предпринимателей в СНГ. [Электронный ресурс]. [URL]: <http://www.geniusmarketing.me> (дата обращения 09.03.2021.)

10. The top 50 people influencing fashion in Kazakhstan ("Энциклопедия стиля. Люди, влияющие на моду Казахстана"). Алматы: Kazakhstan fashion week, 2013.

11. Последние новости. [Электронный ресурс]. [URL]: <http://www.total.kz> (дата обращения 22.02.2021.)

12. Материалы анкетирования потребителей рынка Казахстана

13. Материалы опроса производителей индустрии моды

References:

1. S.E. Epanchintseva. Fashion Alliance and Light Industry: Perspectives for Kazakhstan. *Bulletin KazEua*: 2014. [Electronic Fores]. [URL]: // <https://articlekz.com/article/13763>. (Reference date 17.09.2021) 2. N. N. Duymagambetova, N. A. Volodev. The relevance and prospects for the development of "Futurism" in the design of clothing in the Republic of Kazakhstan. *Bulletin of the Kazakh National Women's Pedagogical University*. № 2 (2019) 2019. [Electronic Fores]. [URL]: <https://vestnik.kazmkpu.kz/jour/article/view/218/> (reference date 09/27/2021)

3. K.V. Kirukhina The current state of the market for women's clothing in Kazakhstan [Electronic Fores]. [URL]: <https://cyberleninka.ru/article/n/SOVRemennoe-Sostoyanie-RYNKA-Zhenskoy-odezhdy-V-Kazahstane> (date of handling 1.10.2021)

4. Business plan. Clothing store Astana 2018 g - 10 s. [Electronic Fores]. [URL]: <https://www.damu.kz/upload/bizney-planu/%D0%91%D0%9F%20%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%B7%20%D0%B8%D0%BD%20%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%8B.docx.pdf> (circulation date 10.10.2021)

5. Clothing market in Kazakhstan [Electronic Fores]. [URL]: <https://toppress.kz/article/rinok-odezhdi-v-kazahstane-pochti-polnostyu-prinadlezhit-imporem> (reference date 13.10.2021).

6. Overview of the clothing market in Kazakhstan. The agency of the Republic of Kazakhstan on statistics [Electronic Passing]. [URL]: <https://dmg.kazprom.net/a8406-obzor-rynka-odezhdy.html>. June 4, 2012] (date of appeal 17.10.2021).

7. How does the Fashion-Industry market develop in Kazakhstan? [Electronic Fores]. [URL]: <https://kapital.kz/business/75511/kak-razvivayetsya-rynok-fashion-industrii-v-kazahstane.html> (date of handling 27.10.2021)

8. A. Reznik. In the risk group. How fashionable clothes is experiencing a "coronacrisis". *Forbes Kazakhstan*. September 18, 2020 [Electronic Fores]. [URL]: https://forbes.kz/finances/markets/v_gruppe_riska_1600361332/ (Appendix 30.10.2021)

9. Community Internet entrepreneurs in the CIS. [Electronic Fores]. [URL]: <http://www.geniusmarketing.me> (handling date 09.03.2021.)

10. The Top 50 People Influencing Fashion In Kazakhstan ("Encyclopedia of Style. People affecting the fashion of Kazakhstan"). Алматы: Kazakhstan Fashion Week, 2013.

11. The latest news. [Electronic Fores]. [URL]: <http://www.total.kz> (reference date 22.02.2021.)

12. Materials of the Question Project Consumers of the Kazakhstan Market

13. Fashion Manufacturers Survey Materials

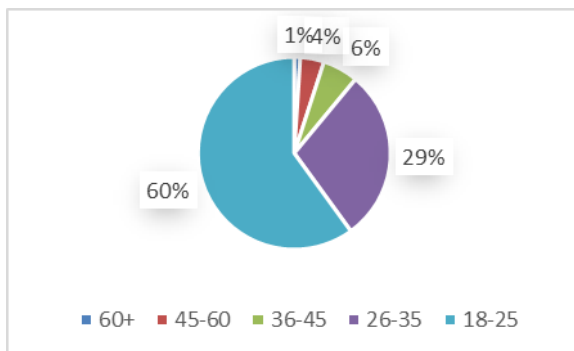

Рисунок - 1 Доля потребителей в разрезе возрастных групп

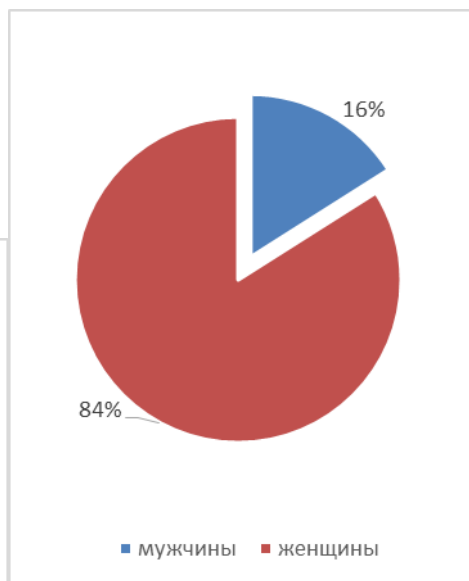

Рисунок - 2 Доля потребителей по половой принадлежности

Рисунок - 3 Доля потребителей в разрезе рода деятельности

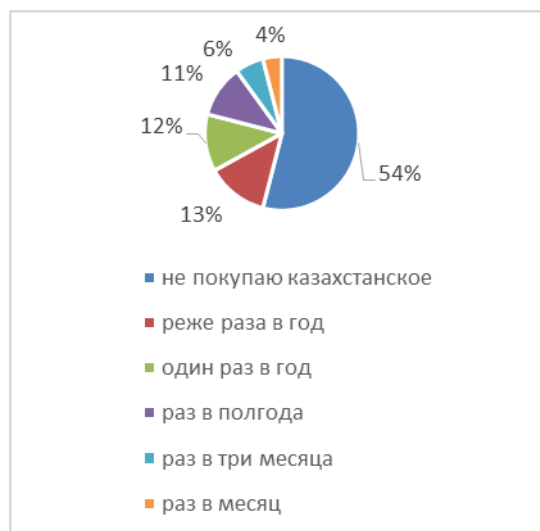

Рисунок - 4 Доля потребителей в разрезе частоты покупок

Рисунок - 5 Доля потребителей в разрезе места приобретения товаров

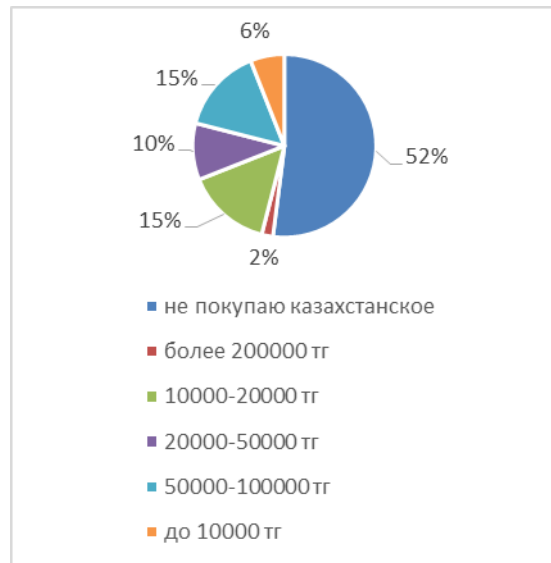

Рисунок - 6 Доля потребителей в разрезе среднего чека

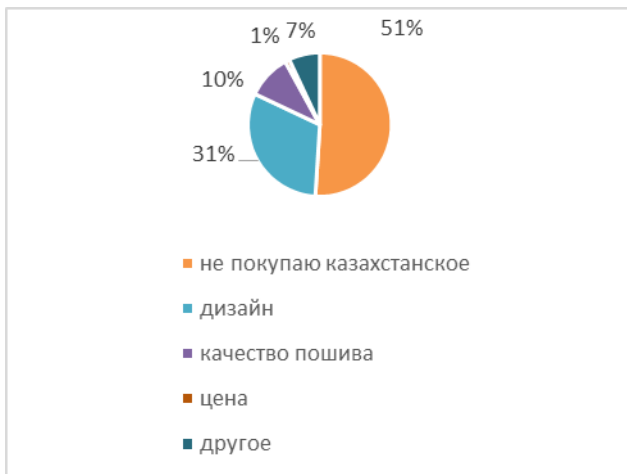

Рисунок - 7 Доля потребителей в разрезе имиджа брендов

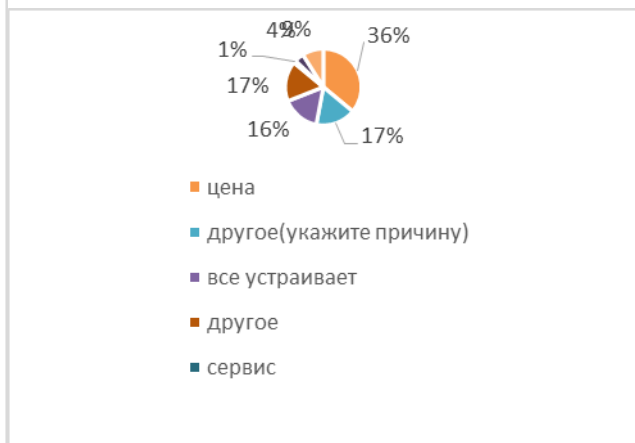

Рисунок - 8 Доля потребителей в разрезе негативного опыта

Рисунок - 9 Доля рода деятельности потребителей у казахстанских дизайнерских брендов

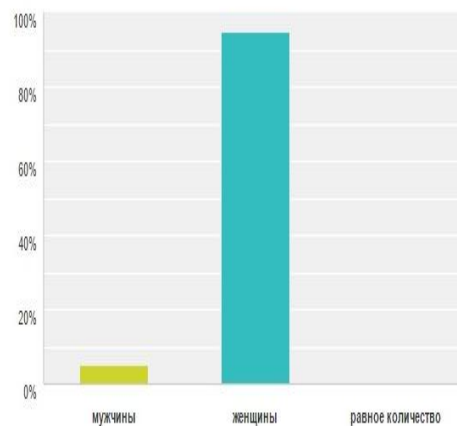

Рисунок - 10 Доля пола потребителей у казахстанских дизайнерских брендов

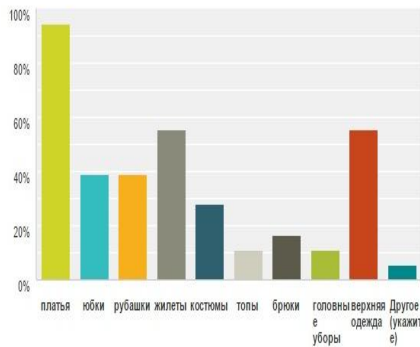

Рисунок - 11 Доля ассортиментных предпочтений потребителей

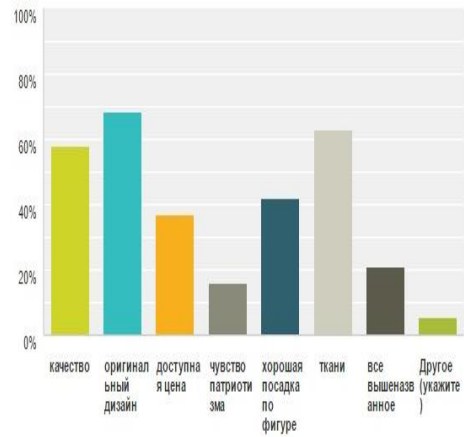

Рисунок - 12 Доля причины выработки лояльности потребителей у казахстанских изайнерских брендов

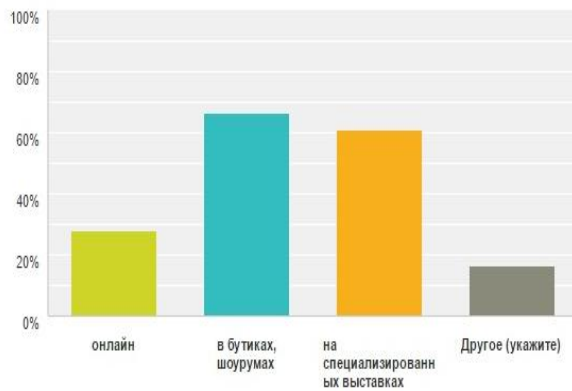

Рисунок - 13 Доля места покупки у казахстанских дизайнерских брендов

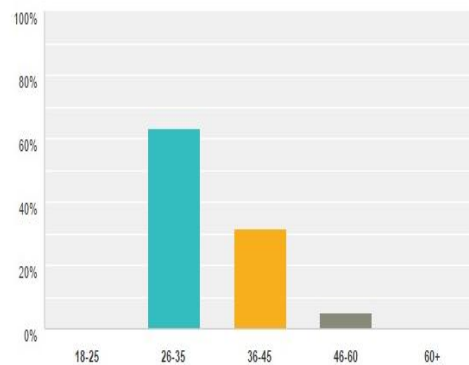

Рисунок - 14 Доля возрастных групп потребителей у казахстанских дизайнерских брендов

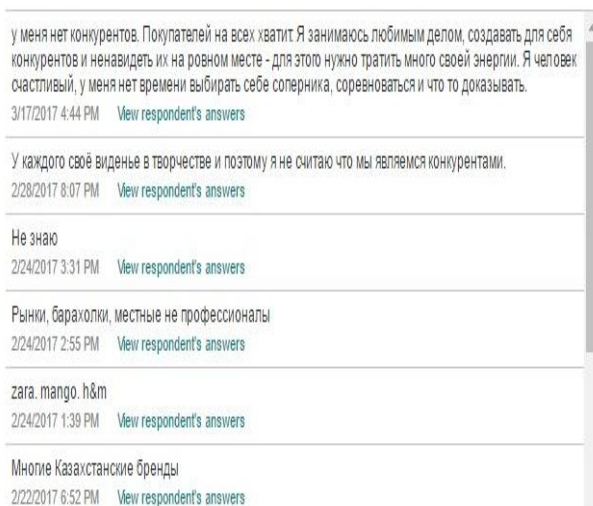

Рисунок - 15 Ответы казахстанских дизайнерских брендов на вопрос о конкурентах

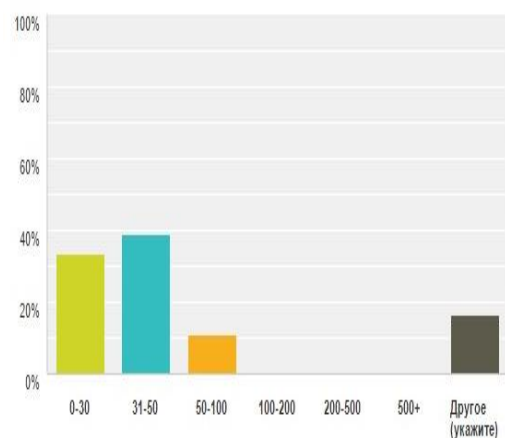

Рисунок - 16 Доля количества покупок у казахстанских дизайнерских брендов в месяци

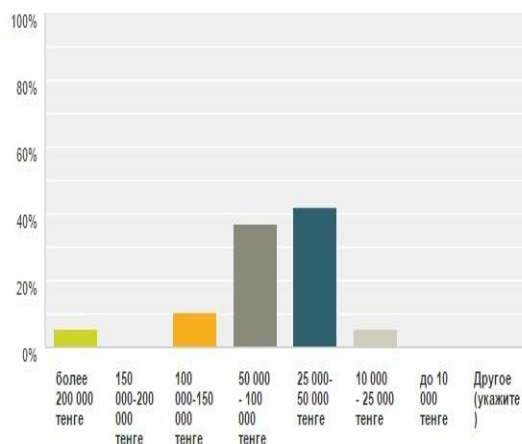

Рисунок - 17 Доля среднего чека у казахстанских дизайнерских брендов

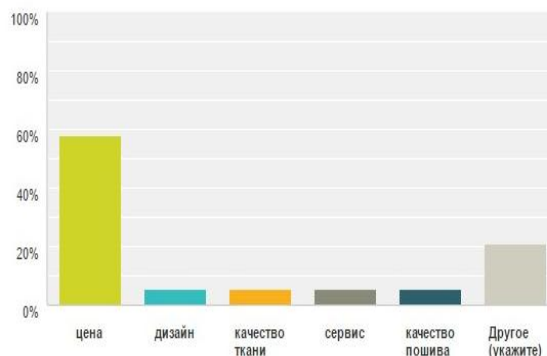

Рисунок - 18 Доля причины недовольства потребителей у казахстанских дизайнерских брендов

ӘӨЖ 974-19
ГРНТИ 03.20.09

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.12>

Ж.Е. Ишпекбаев¹, Оспанова Р.Р.,² Б.Р. Оспанова³

¹саяси ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан, Алматы қ.
E – mail: i.zhan65@mail.ru

²т.ғ.к., доцент Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті, Қазақстан, Алматы қ.
E – mail: ablai_angel@mail.ru

³ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты Алматы қ., Қазақстан
E – mail: baian_80@mail.ru

ҚАЗАҚТАНУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ЖӘНЕ ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МӘСЕЛЕСІ

Аннотация

XX ғасырдың 90-шы жылдары Қазақстанның әлеуметтік-саяси реформаларының негізгі элементі мемлекет қызметінің деидеологизациясы болды. Яғни, саяси жетекшілердің идеология саласынан бас тартуы. Сол кезде идеология - мемлекеттік биліктің азаматтық қоғам дамуына зорлықты қысым жасауы және социализмнің атрибуты ретінде қарастырылатын. Бұрынғы мемлекеттіліктің негізі болған коммунистік идеологияның күйреуі - социумның жеке идентификациясының күйреуіне, яғни қоғамның өзін-өзі туралы түсініктен, өзінің дамуының болашағы мен әлемдік үрдістердегі алатын орны туралы түсініктеріннен айыралды. Сондықтан әлемдік жаңа шарттар бойынша Қазақстанның идентификациясы қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Кейінгі кезеңде қазақ зиялылары ұлттық идея туралы сөз қозғай бастады. Бұл жақсылықтың нышаны, ұлттық есею мен зерделенудің белгісі. Ұлттық идеяны іздеу – халықтың өзін өзі іздеуге кіріскендігі. Өткенінде өнеге, тарихында тәлімі бар ел төл дәуірінің толғақты сәттерінде өзіне өзі есеп беріп, қош айтысқан замандарды санасында қорытып, төрт құбыласын түгендейді, көшкен ғасырлардан сыр сауады, маңдайы тірелген кезеңнің тамырын басады, келер күнге барлау жасайды. Етек-жеңін осылай түгендегеннен соңғы ойды ұлттық идея деңгейінде қорытуға талпынады.

Тірек сөздер: Ұлттық идея, қазақстану, зиялы қауым, ұлт мәселесі

Мақала Абай атындағы ҚазҰПУ қаржыландыратын "Қазақтану жобасы: ұлттық бірегейліктің негізі" атты ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде әзірленген (Грант 0122РКИ0074)

Ишпекбаев Ж.Е.*¹, Оспанова Р.Р.², Оспанова Б.Р.³

¹Кандидат политических наук, доцент, Казахстан, г. Алматы

E – mail: i.zhan65@mail.ru

²к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая, Казахстан, г. Алматы

³научный сотрудник научно-исследовательского института Казахского национального педагогического университета имени Абая, кандидат филологических наук, г. Алматы, Казахстан

E – mail: baian_80@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ КАЗАХОВЕДЕНИЯ И ПРОБЛЕМА ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация

В 90-х годах XX века основными элементами общественно-политических реформ в Казахстане стали делегитимация государственной службы. То есть отказ от идеологии политических лидеров. При этом идеология рассматривается как атрибут государственной власти для развития гражданского общества, снижения насилия и социализма. Крах коммунистической идеологии, которая была основой прежней государственности, привел к краху жеке идентификации общества, то есть способности общества работать самостоятельно, вне Я-концепции. Поэтому идентификация Казахстана в глобальном контексте является сегодня одним из важнейших вопросов.

В более поздний период казахская интеллигенция начала говорить о национальной идее. Это символ добра, символ национального взросления и изученности. Поиск национальной идеи-это поиск самого народа. В прошлом страна, имеющая урок в своей истории, отчитывается перед собой в бурные моменты эпохи, подводит итоги в своем уме прощальных времен, подводит итоги четырех событий, узнает о минувших веках, прослеживает корни прошлого, исследует будущее. После такой инвентаризации она пытается обобщить последнюю идею на уровне национальной идеи.

Ключевые слова: идентификация Казахстана, казахская интеллигенция, национальная идея, символ добра, Республика Казахстан.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта «Қазақтану жобасы: ұлттық бірегейліктің негізі», финансируемого КазНПУ имени Абая (Грант 0122РКИ0074)

Ishpekbaev Zh.E. *¹, , Ospanova R.R.², B.R. Ospanova³

¹ Candidate of Political Science, Associate Professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E – mail: i.zhan65@mail.ru

² Candidate of historical sciences, associate professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University

E – mail: ablai_angel@mail.ru

³ Researcher of the Research Institute of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Candidate of Philological Sciences, Almaty, Kazakhstan

E – mail: baian_80@mail.ru

THE NATIONAL IDEA OF KAZAKH STUDIES AND THE PROBLEM OF UNIVERSAL VALUES

Abstract

In the 90s of the XX century, the main element of socio-political reforms of Kazakhstan was the deideologization of state activities. That is, the rejection of the sphere of ideology by political leaders. At that time, ideology was a violent pressure of state power on the development of civil society and was considered an attribute of socialism. The collapse of communist ideology, which was the basis of the former statehood, led to the collapse of the individual identity of society, that is, the loss of society's understanding of itself, the future of its development and its place in world trends. Therefore, the identification of Kazakhstan under the new world conditions is currently one of the most pressing issues.

In the later period, the Kazakh intelligentsia began to talk about the National idea. It is a symbol of good, a symbol of national growth and study. The search for a national idea is when the people began to search for themselves. A country that has an example in its past, a teaching in its history, is aware of itself in the turbulent moments of its own era, summarizes the past times in its consciousness, invents its four phenomena, digests the secrets of the centuries that have passed, suppresses the roots of the period that has come to life, explores the future. This is how he tries to generalize the last idea at the level of the National idea.

Keywords: National idea, Kazakh studies, intelligentsia, problems of the nation

The article was developed as part of the implementation of the scientific project "Project of Kazakh studies: the basis of national identity", funded by Abai Kaznpu (Grant 0122RKI0074)

Кіріспе. Ұлттық тарихтың дамып жетілуінде, философиялық ойлау мәдениетнің қалыптасу тарихында, ұлттың дамуының қозғаушы күші ретінде тікелей әсер еткен идеялар болды. Солардың ішінде егемендік алып, ұлттық рухымызды жаңғыртқан кезде, қазақ мемлекеттігін қайта қалпына келтіру қажеттігі туғанда, қазақ демократиялық интеллигенциясының дүниетанымындағы ұлттық идея мәселелері өзінің өзектілігін танытты.

Тақырыптың өзектілігі: Еліміздің қазіргі мемлекеттік идеологиясының қайнар бастауы болатын Алаш қайраткерлерінің көзқарастарының бітім болмысының мәнін және қазіргі замандағы маңызын ашу философиялық зерттеулер үшін өзекті мәселе болып саналады. Қазіргі жаһандану дәуірінде әр ұлттың өз құндылықтарын танып-білуі және оларды бағалай отырып, өзінің ұлттық кескін-келбетін сақтап қалуы әлемнің кез келген ұлтын мазалауда. Еліміздің әлеуметтік-экономикалық саясатын жүзеге асырудағы ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан–2030» стратегиялық бағдарламасында да осы мәселе: «Қазақстан Республикасының егеменді ел болып ана тілінің мемлекеттік тіл болуымен қатар өткен тарихымызды қайта қарап, ондағы рухани құндылықтарды елеп-екшеп және рухани құндылықтардың қорына өлшеусіз үлес қосатын мұраларын зерделеп зерттеу, бүгінгі ұрпақ тәрбиесінің керегіне жарату – өзекті мәселелердің бірі болуда» делініп айқын көрсетілген. Демек, біз таңдап отырған ғылыми тақырып мемлекеттік стратегиялық маңызға да ие. Ұлттық философия контекстінде жүргізілетін бұл ғылыми зерттеу жұмысы өз құндылықтарымызды жалпыадамзаттық құндылықтармен салыстыра отырып, танып-білуге әрі оны бағалауға қызмет етеді. Сондай-ақ, бұл ғылыми жұмыстың нәтижелері – жалпыадамзаттық құндылықтар мен ұлттық құндылықтардың сабақтастығын айқындауда да, ұлттық немесе жалпыадамзаттық мақсат-мүдденің мән-мазмұнын түсінуде де, ұлттық және жалпыадамзаттық рухани құндылықтардың қоғам өміріндегі орны мен рөлін және қызметін анықтауда да маңызды.

Мақсаты: Зерттеудің мақсаты қазақ зиялыларының дүниетанымындағы ұлттық идеяның қалыптасуы мен дамуын философиялық тұрғыдан талдап және оның қазіргі Қазақстандағы маңызын ашып көрсету.

- **Негізгі міндеттері.** Қазақ зиялыларының дүниетанымындағы ұлттық идеяның қайнар бастауларын, бітім болмысы мен мазмұнын айқара ашу;

Теориялық маңыздылығы. Диссертацияның теориялық маңызы ретінде ұлттық болмыс, ұлттық идеология категориялары зерттеліп, олардың онтологиялық маңызы көрсетілген.

Жаңалығы. Ұлттық идея категориясы біріншіден онтологиялық категория ретінде қарастырылып, егемендіктің қайнар бастауы деп дәлелденеді;

- Алаш идеясы еліміздің тәуелсіздігінің тоталитарлы империя құрсауында тұрғандағы ұлттық идеяның бастауы ретінде екендігі негізделеді;

- Қазақ мемлекеттігінің бірегейлігі ұлттық идеяның дасмып жетілу барысында қалыптасқандығы дәлелденеді;

Қазіргі егемен Қазақстанның мемлекеттік идеологиясының негізгі мазмұнын қазақ демократиялық интеллигенциясының қалыптастырған ұлттық идеясы екендігі дәлелденген.

Қолданбалық маңызы. Практикалық маңыздылығына тоқталатын болсақ, студенттерге философиялық антропология, қазақ философиясының тарихы, әлеуметтік философия пәндерін оқуда қолданылып, «Мәңгілік Ел», «Болашаққа бағдар: Рухан жаңғыру» мемлекеттік концепциясын зерттеуде көмекші құрал ретінде қолданыс таба алады.

Зерттеу әдістемесі. Бұл диссертацияда зерттеудің негізгі әдісі ретінде диалектикалық, компаративтикалық, феноменологиялық, герменевтикалық әдістер қолданылған. Сонымен қатар, тарихилық пен логикалық талдау әдісі де бар.

Ұлттық идея - қай халықтың болмасын негізгі мемлекет болып қалыптасу өзегі. Ұлттық идея ұлтты дамытудың ядросы.

Заман өзгерген сайын адам баласы да заман ағымы талаптарына жауап беруге талпынып дамуда. Осындай заманауи тұлғаның дамуында өткеннен сабақ алып, ұлы қазақ зиялыларының ұлттық идеяны көтерген мәселерін өнеге ретінде алып заманауи ағымға енгізіге отырып, қоғамдық даму бағытының тұғырына айналдыру мемлекетіміздің міндеттерінің біріне айналууда. Зерттеу тақырыбымыз ұлттық идея болғандықтан қазіргі кезеңде пікір таластарда көтеріліп жүрген ұлттық идея, ұлттық идеология, мемлекеттік доктрина мәселелері болып отыр. Аталған ұғымдар философия ғылымдағы ең басты бағыт – билікпен тығыз байланысты. Теориялық негіздерге сүйенсек саясат әлеуметтік хаостан шығудың жолы, ал билік сол берекесіздіктен шығудың құралы. Билік ұғымымен бірге пайда болған категорияның бірі – саяси идеялар. Билікті жүзеге асырушылар мен асыруға ұмтылғандардың арасында билік мәселесіне байланысты, әсіресе бөліс, шешім қабылдау, реттеуге, мәжбүрлеуге байланысты көзқарас алшақтығы пайда болады. Міне осындай көзқарас, пікір қайшылығын біз идеологияның ежелгі кезеңіндегі көрінісі – мифологиядан, діни ағымдардан да көре аламыз [1]. Ұлттық идеяның алғашқы көрінісі ретінде әлеуметтік және саяси идеялардың негізге ала аламыз. Ежелгі Шығыстағы және ежелгі Римдегі идеалды билеуші туралы, ежелгі Грециядағы идеалды мемлекет туралы саяси ойлардың пайда болуы осыған мысал деп толықтай айта аламыз.

Классикалық ғалыми арнада қоғамдық идеалдар туралы ілімнің негізін Платон мен Аристотель қалыптастырды. Егер Платон болмайтын идеалдарды жүйелеп дамытуға тырысса, ал Аристотель, керісінше бар нәрсенің идеалды нормалары туралы ілім жасап, оған қарсы тұрды [2]. Орыс философы князь Трубецкой идеалдардың утопиялардың күйреген, «апатты жағдайларда» пайда болатынына мең берген болатын. Өзін-өзі тану «күйреу жағдайын» бастан кешіру барысында басталады және болашақ дамудың идеалдарын туғызумен аяқталады. Идеалдар жүзеге аспай, утопияға айналып, дағдарысқа ұшыраған кезде тағы «күйреу» басталады. Бұл процесс адамдар бірлестігі бар жерде үздіксіз болатын құбылыс. [3]

Ұлттық идеялар мен идеологиялардың қалыптасу кезеңін зерттеушілер жаңа дәуірмен байланыстырады. Өйткені ұлттық идеяның ұлттардың қалыптасу дәуірінде пайда болғандықтан «ұлт» ұғымының мазмұнын ашпастан ұлттық идея ұғымының мазмұнын аша алмаймыз деп ойлаймыз. Бір бірімен сабақтас ұғым болғандықтан бұл мәселеге басты назарда тоқталу керек.

Енді «Ұлт» ұғымына байланысты зерттеулер де, пікірлер де көп. Мысалы, XIX-XX ғ. басындағы Мадзини, Актон, Ренан, Масарик, Соловьев және т.б. ойшылдар ұлттарды жаңа әлеуметтік құбылыс ретінде қарады, оның негізгі белгісі рухани дүниеде дей келе, ерекше ұлттың өзін-өзі тануы деп есептейді. Бүгінгі таңда «Ұлт» сөзіне негіз болған «нация» сөзі латын тілінде қандас туыстарға байланысты қолданылған болатын. Ағылшын ғалымы Уокер Коннор «нация» сөзі Англияда XIII ғ. латын тіліндегідей қолданыста болса (қандас туыс), ал XVII ғасырға қарай белгілі бір елдің жалпы тұрғындарын атауға байланысты, олардың әртүрлі этникалық топтарға жататына қарамастан қолданыла бастаған деген пікірге келген. Ол буржуазиялық революциялар кезінде «нация» ұғымы мен «мемлекет» ұғымының синоним ретінде қолданыла бастауына себеп болған Локк және Руссоның «халық суверенитеті» теорияларының әсері деп санаған [4]. Энтони Д. Смитт ұлттардың қалыптасуына Батыстағы үш түрлі революциялар – еңбек бөлісіндегі, басқаруды бақылаудағы, мәдени координациядағы - әсер етті дейді [5]. Карл Дойч «ұлт...ол әлеуметтік мәжбүр етудің бірқатар институттарының үстінен бақылау орнатуға қол жеткізген халық және ол өзінің тарихи даму болшағында толыққанды ұлт-мемлекет ретінде қалыптаса алады, ал ұлтшылдық жеке қауіпсіздік пен топтық етенелесу мақсаттарды топтық мүдделерді жүзеге асырудан көрініс табатын осы ұлт пен оның мүшелерінің әлеуметтік белсенділік, мүдделер мен лауазымдар сферасында өзге ұлттармен бәсекелестік мүдделестікке ден қоюы», деген мағынаны берген [6].

Революциялық дәуірде әр түрлі этникалық топтардан тұратын қоғамдардың өзінде экономикалық біртұтастықпен бірге, енді саяси біртұтастық қалыптасады және революцияның барысында, әсіресе сыртқы факторларға байланысты ортақ идея – ұлттық идеялар қалыптаса бастайды деп нық айта аламыз. Біртұтас идеялар немесе ұлттық идеялардың негізінде басқа халықтармен бәсекелестік немесе сырттан келген жаулап алушыларға деген наразылық бар екендігі дәлелденген құбылыс. Кеңестік дәуірдегі зерттеушілердің көпшілігі «ұлт» бұл капиталистік дәуірдің туындысы деген теорияны негіздеген. Бұл пікірді де қарастыруға болады. Себебі капиталистік қатынастар бір мемлекеттің құрамындағы әр түрлі этникалық топтардың өзара араласуын және ортақ мүдденің, ортақ дүниетанымның қалыптасуына әсер етті. Осы процестерге негіз болған орта ғасырлардағы кітап шығарудың кең тарауы және Ұлы географиялық ашылулар болды. Мысалы, Францияда 1470-1600 жылдар аралығында 12 мың атаумен, ал Италияда 20 мың атаумен кітап басылса, ал Германияда 1564 жылдан бастап есептегенде Франкфурттегі кітап жәрменкесіне 39 жыл ішінде 20 мың кітап шығарылып сатылған [7]. Кітаптың кең тарауы ортақ

тілді қалыптастырса, ішкі нарық пен орталықтанған мемлекеттердің қалыптасуы ортақ территорияны қалыптастырған болатын. Ал Ұлы географиялық ашылулар қазіргі ғаламдыстырудың бастамасы ғана болған жоқ, сонымен бірге революцияларды бастан кешірген халықтардың өз іс-әрекеттерін ақтайтын философиялық, саяси ойларын дүниеге алып келді және қоғамның дамуының барлық саласы бойынша өзара бәсекелестік бастауы болды.

Ұлттық идеалдардың ішінде барлығының жүзеге асуына негіз болатын бастысы ұлттық идеяға айналады. Зерттеулерде ұлттық идея мәселесіне жан-жақты көзқарастарды келтіруге болады. Арапов М.В. және Мирский Э.М. «ұлттық идея қоғамдағы және оның ұяшықтарындағы саяси күштердің бәсекелестіктерінің нақты шекарасын белгілейді, ал оның түп тамыры қоғамның, тіпті тұтастай алғанда, мемлекеттің аталмыш ұяшықтарының тұтастығына қауіп төндіретін қақтығыс бар. Ұлттық идея оларға тарихи оқиғалар, жеке атаулар ретінде мәртебе берілген көптеген ғасырлар бойы сүзгіден өткен шешімдерді қабылдау мен жүріс-тұрыс моделі ретінде қолданылатын образдардан жинақталады, ал олар, өз кезегінде «біздің территория» түсінігін қалыптастыратын ұлттық пансионды топониндерді құрайды», - деп есептейді [8].

К.Г. Красухин «Ұлттық идея – бұл белгілі бір идеологиялық конструкция, ол ұлттың өзін-өзі тануы процесіне әсер ете отырып, оның күнделікті өмірге және болашақ дамуға байланысты стереотиптерін көрсетуі керек», - деп жазды [9].

Уақытында көптеген елдерде әр түрлі ұлттық идеялар қалыптасты. Біріне тоқталсақ Ресейдегі «орыс идеясы». Оның мағынасы мен мазмұны туралы Д.Д. Драгунский былай дейді: «Бұл орыстардың өздерін және әлемдегі өздерінің ерекше орындары туралы түсініктері. Алайда, орыс ойы өзіне емес, өздерінің әлемдегі алатын орындарына баса назар аударады – орыстардың өзіндік бітімі орыс мақсаты арқылы анықталады. Яғни Орыс идеясы түпкілікті нәтижеде ерекше миссия идеясына тұғырланады» деп айтқан. [10].

Әдетте әр түрлі көзқарастардың қалыптасуына қоғамдағы саяси топтардың қоғамдағы орны мен білім дәрежесі, саяси мәдениеті әсер етеді. Міне осыдан келіп негізгі басты идея мен сол идеяны жүзеге асырудың жолдарын ұсынған идеялардың жиынтығын – идеология пайда болады.

Идеология – бұл ұлттық идея негізінде қалыптасқан және оны жүзеге асырудың әр түрлі жолдардың негіздеген идеялық ағымдар. Әр түрлі елдер тарихи, саяси жағдайларға байланысты әр түрлі идеологиялар қалыптасады. Ұлттық идеологияны жүзеге асыруға әр түрлі әлеуметтік топтар өз мүдделерін сақтай отырып атсалысатын болғандықтан олардың ұлттық идеяны жүзеге асыру жолдары да әр түрлі болады және соның негізінде әр түрлі идеологиялар қалыптасады.

К.Манхейм мүдделер қарама-қайшылығын идеялар қарама-қайшылығына айналдыратын интеллектуалдар деп есептейді [11]. Неміс ғалымы У. Матц идеология – бұл қоғам дағдарысқа ұшырап, сүйеніш іздеген кезде кездейсоқ табыла алған балдақ іспеттес деп суреттейді [12].

Идеология ұғымы ғылыми айналымда ХІХ ғ.бірінші жартысында пайда болды және оны ұсынған француз философы және экономисі А. де Траси боды. Ол «егер біз оның тақырыбын және грамматикасын алатын болсақ, егер біз оның құралына, логикасына мән беріп, оның мақсатын қарастыратын болсақ, онда бұл ғалымды идеология деп атауымыз керек» деп жазды [13].

Тағы бір осы тақырыпты қозған ғалым Е.Савеленок «идеология ұғымының» эволюциясын үш кезеңге бөледі:

1) идеялар туралы ғылым, олардың пайда болуы және қоғамның даму тәжірибесінде пайдалану заңдылықтары зерттейді (ХІХ ғ.басы);

2) қоғамдағы әр түрлі теориялар мен көзқарастардың саяси-әлеуметтік бағыттарын анықтайтын ұғым ретінде (ХІХ ғ. - қазірге дейін);

3) идеология зерттеу пәні ретінде және әлеуметтік ғылымдарда құралдық ұғым ретінде (Манхеймнің «білім социологиясы» және т.б.).

Ал енді идеология туралы Батыс зерттеушілерінің анықтамаларын бірнеше топтарға бөлуге болады: Ғылыми бағыттар мен мектептер Анықтамалары Позитивистер (Манхейм К., Поппер К., Топич Э. және т.б.) «жалған сана», яғни құндылықтар субъективті Антипозитивистер немесе феноменологиялық бағыт (А.Шюц) Құндылықтар мен идеялар объективті неомарксистер өмірдің өзі жалған болғандықтан идеология да жалған болуы мүмкін солшыл радикалдық социология өкілдері идеология - әлеуметтік топтардың саяси мүдделерінің теориялық көрінісі идеологияны «жалған сана» деп есептейтіндер негізінен идеологиялардың негізін құрайтын құндылықтардың субъективті екендігіне байланысты осындай тұжырым жасап отыр. К.Маркс идеологияны «иллюзия» деп есептеді.

Ресей зерттеушісі А.Б. Баллаев К.Маркстің «Неміс идеологиясы еңбегінде идеология ұғымы «дәуірдің» өзі туралы иллюзиясы немесе «ұлттың» өзі туралы иллюзиясы түрінде пайдалынған деп

есептейді. Бұның өзі К. Маркстің қоғамдық құндылықтарды субъективті деп есептегенін білдіреді [14]. Бұл көзқарастар, әсіресе фашизм мен коммунистік идеологиялардың кері жақтары уақытында идеологияға деген сенімсіздікті тудырғаны белгілі.

Идеология тарихына шолу жасай отырып, Е.Савеленок кейінгі кезеңде идеологияға деген көзқарастың біршама өзгергенін атап кетеді. Қазіргі кезеңде «реидеологизация» концепциясы, яғни «идеологияға қайта оралуға» шыққан концепциялар көбейіп жатыр деуге негіз бар. Атаулы концепцияларда идеологияның практикалық жағына, қоғамдағы рөліне көбірек мән берілген. Мысалы, Л.Браун идеология қоғамдағы психопатологиялық шиеленісті шешуші құрал ретінде есептесе, ал П.Ансар идеология – бұл қазіргі тәртіпті интеллектуалдық ақтау деп есептейді. Т.Парсонс идеологияны қоғамды топтастырушы рөліне мән береді [15].

Қазіргі кезеңге дейін идеология туралы пікірталас толастамай отыр. Оған қарамастан идеологияның қоғамдағы рөлін жоққа шығара алмаймыз. Идеология дегеніміз қоғамдағы саяси күштерді немесе жалпы ұлтты белгілі бір саяси-экономикалық, рухани мәселелерді жұмылдыратын, тұлғаның іс-әрекет және ойлау жүйесіне әсер ететін идеялар жүйесі деп есептейміз. Бір сөзбен айтқанда идеологияны саяси және ұлттық идеология деп шартты түрде екіге бөлуге болады. Саяси идеологияларға біз мемлекеттің рөліне, меншіктің түріне, әлеуметтік топтардың қоғамдағы рөліне байланысты қалыптасқан саяси ағымдарды жатқызамыз. Мысалы, қазіргі кезеңдегі идеологиялық ағымдарға В.П. Пугачев пен А.И. Соловьев мынадай саяси идеологияларды жатқызады: либерализм мен неолиберализм, консерватизм мен неоконсерватизм, социализм, социалдемократия, фашизм [16]. Саяси идеологиялардың әр түрлі қоғамдағы рөлі мен ықпалының да әр түрлі болуы ұлттық идеяға және қоғамдағы әлеуметтік топтардың арасалмағына байланысты болады.

Саяси идеологиялардың әр түрлі қоғамдағы орны мен қырлары да әр түрлі. Ол жағдайда сол қоғамның тарихи даму эволюциясына, саяси - әлеуметтік және экономикалық жағдайына байланысты болады. Мысалы, американдық зерттеуші профессор Л.Дж.Р. Херсон АҚШ-та консерваторлар мен либералдарға бөліну шартты түрде және барынша төрт өлшемге байланысты ғана пайда болады деп тұжырымдайды. Бірінші өлшем – меншік пен рынокқа байланысты мәселелер (үкіметтің рынокты бақылауға алу керек пе? экономикалық процеске араласу қажет пе, жұмыссыздық мәселесі және т.б.). Екінші: мемлекет пен жеке адам құқы. Үшінші, өндірілген өнімге, қызмет сапасын үкімет реттеуі керек пе әлде рынок өзі реттей ме? Төртінші, әлеуметтік әділдік мәселесіне мемлекет қандай дәрежеде араласуы керек [17].

Ал ұлттық идеология немесе ұлтшылдық көп жағдайда империялық жады сақталып қалған кешегі отарынан айрылып қалған метрополияларда және отаршылдық езгіден арылған жас мемлекеттерде қалыптасады. Ұлттық идеологияның мақсаты тәуелсіздік алған жас ұлттың әлемдік еңбек бөлісінде, халықаралық саяси жүйеде өз орнын табуға жұмылдыру немесе отарынан айрылып қалған елдердің өткенге қайта қол жеткізуге ұмтылуы. Ұлттық идеологиялар ұлттың өз ішіндегі идеялық қарама-қайшылықты бәсеңдетіп, ұлттың алдына ортақ міндеттер қояды және соларды жүзеге асыруға жұмылдырады. Осындай негізде еліміз жоғалтқанын тауып, жас мемлекет ретінде ХХ ғасыр басындағы ұлт зиялыларының жеке мемлекет құрудағы талпынысы барысындағы ұлттық идеясын жаңғырту ұрпақ парызы деп есептеймін.

Ал енді мемлекеттік доктриналарға келетін болсақ, бұл да идеологияның бір түрі. Бірақ оның белгілі бір ерекшеліктері бар. Көптеген дағдарысты қоғамдарда әлеуметтік жіктелістің төреңдеуіне орай қоғамда бірнеше идеологиялық ағымдар болады. Олардың билік үшін күресі шиеленісіп кетуі мүмкіндігіне байланысты немесе Липсет «көпқұрамдас» қоғам деп атаған әр түрлі этникалық топтардан тұратын қоғамдарда саяси жанжалды болдырмайтындай идеологияның түрі таңдап алынады. Әдетте мұндай мемлекеттік доктриналар «технократиялық» бағдарламаларды негізге алады. Мысалы, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, сыртқы және ішкі факторларды есепке ала отырып қабылдаған мемлекеттік доктринасы осындай болды [18].

Қазіргі заман адамзат тарихының субъектісі. Осы тұрғыда адамзат ұлт ретінде өзінің ұлттық идеясын сезінбей өмір сүре алмайды. Ұлттық идея мемлекеттің ұлттық саясатын (ішкі және сыртқы саясатын да) құруындағы негізгі принципі болып табылады. Аталған принцип арқылы ғана мемлекет өзінің сыртқы саясатын, одақтастар мен қарсыластарын, ішкі саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени бағдарламаларын, әскери күш жүйесін жандандыру үшін және т.б. анықтайды және оған қол жеткізеді. Ұлттық идея болмай мемлекет халыққа ұсынатын бағдарламалардың идеялық қамтамасыздануы мүмкін емес. Деректер бойынша ұлттық идея ұлттық саясаттың негізгі құралы, нағыз күші және кез-келген мемлекеттің тарихи және саяси траекториясын анықтайтын фактор.

Мысалы, АҚШ-тың ұлттық идеясы АҚШ-ның президентінің халыққа жолдауында құрылады. “Монро доктринасында” немесе “Рузвельт доктринасында” ол ұсынылатын. Негізінен үнемі негізгі бір түйінді ой – АҚШ-тың әлемдік жетекші және шиеленіске түскен өзге елдер арасындағы арбитр болу идеясы қарастырылатын. Осы мақсатқа жету АҚШ-тың ішкі және сыртқы саясатын анықтайды.

Францияда бұл ұлттық идея генерал де Гольдің ойы “Отандық Европа” болып саналады. Мазмұны – Еуропаның бірігуі тұжырымына әкеледі. Дей тұрғанмен мемлекет өзінің ұлттық ерекшелігін сақтау керектігін назарға алған. Осы негізде Франция өзінің бұрынғы айбындылығын қайтарады дейді. Франция пікірінше одақтасқан Еуропаның басында Париж болу керек.

Қазақстандық қоғамдық пікірдің тарихында негізгі қарастырылатын мәселелердің бірі - Қазақстанның тарихи дамуы және қазақ халқының тарихи көршілері мен адамзат арасындағы рөлі. Осы мәселе бойынша, “ұлттық идея” түсінігі мемлекеттіліктің өзіндік сана-сезімнің концептуализация тәсілі және қазақстандық ұлттық идеяның түрі ретінде маңызды рөл атқарады. Көптеген уақытқа ұмытылған түсінік қазіргі уақытта елімізде ғылыми жұмыстарда, сонымен қатар оқырмандарға арналған газет-журналда өте жиі кездеседі. “Ұлттық идеяның” тарихы, қазіргі жағдайы және болашағы туралы ғалымдар, жазушылар және саяси жетекшілер көп талқылайды.

Нақты “ұлттық идея” терминнің мәнін әр автор өзгеше қарастырады. Мысалы: “ортақ мүдделердің лебізі” (Л.И. Абалкин), “кейбір фундаменталды құндылықтарды білдірудің контурлы ортақ танылған көзқарастар” (А.В. Кива), “адамдардың ұлттық мүдделердің және әлеуметтік мақсаттардың түсінуі” (Г.В. Осипов), “ұлттың өмір сүруінің мәнін түсіндіретін ашылған тарихи позиция” (В.Н. Катасонов), ұлттық идея дегеніміз – тарихтың жоғалтқанын бүгіннен іздеу, бүгінгінің талабын тарихта кеткен қателіктерден арыла отырып қанағаттандыру, келешекке халық тарихының философиясы арқылы үнілу. (Алдан Смайыл).

Батыстың саясаттану ілімі мен философиясында кең зерттелген орыс идеясының тереңіне назар аударайық. Ресей ғұламаларының бәрі ұлттық идеяға халықтың өткен кезеңдері мен нақты орыс идеясы әуелде ұлттың тарихи санасымен қауыштыру және этникалық жетілдіру мақсатын көздеді, оған Ресейді құтқару деген түсінік берді.

Ұлттық идея шын мәнінде – ұлтты құтқару идеясы. Н.М. Карамзиннен Н.А. Бердяев, Н.С. Трубецкой, И.А. Ильинге дейінгі Ресей тарихшылары мен ойшылдары аталған идеяны тек осы мақсатпен іздеді, “Ортақ мұрат философиясы” деді, орыстың жеке-жеке әлеуметтік топтарының мүддесін бір ұлттық мүддеге біріктіруге күш салды. Келе-келе бұл талпыныс тұтас философиялық категорияға айналып, үш негізге: халықтың тарихи тәжірибесіне, православия дініне, неміс диалектикасына сүйенді.

Бұдан шығатын қорытынды ұлттық идея – халықтың уақытша қиындықтары мен кезеңдік қажеттіктерін өзек ете салатын тыз етпе идея емес, халықтың бері салғанда ғасырлық, әрі салғанда дәуірлік мұратын айқындайтын, келер ұрпақтарға да шамшырақ бола алатын заманалық рухани философия.

Әлемдегі ірі мемлекеттердегі ұлттық идея қалыптасуының тарихына шолу жасайық. Олардың ішінде Францияның “Еркіндік. Теңдік. Ағайындық” идеясының пайда болуы және мәні, АҚШ-тың әлемге демократияны тарату идеясының маңызын, Германияның культуркампф идеясының пайда болуын қарастырайық. Барлық уатылу кезеңдерінде әр халық уақытқа сай біріншеден өзінің ұлттық ерекшелігінің экстрополяция параметрін нақты анықтап, оны ұлттық идеяда жүзеге асырайды. Француздар өз кезінде өзінің ұлттық идеясын “Еркіндік. Теңдік. Ағайындық” ретінде анықтаған [19].

Ұлттық идеяның пайда болуы туралы тағы да айтатын болсақ, онда постреволюционды Францияны қарастыруға болады. Идеяның пайда болуы ұлттың айбындылығы ретінде емес, ол модернизацияның мемлекет алдында қойған психологиялық қиын мәселелерді шешу мақсатында қалыптасқан. Франция қиын экономикалық және саяси дағдарыста болды. Ауылшаруашылық инфляциядан азап көріп, қалаларда азық-түлік жетпеген. Ал билік сол уақытта еркіндік, теңдік, ағайындық идеяларын талқылаған. Дағдарыстың өсуімен дискуссиялар революционистер арасында қанды талауларға дейін жеткен. Осы талаулар бұқаралық репрессиялармен аяқталды. Еуропа мемлекеттерінің арасында ең беделді болған мемлекет сол уақытта кезкелген тыныш, бірқалпы өмірмен сүрген көршісіне қызыққан болатын. Сонымен бірге Францияның жас ұлттың өмір сүруіне қауіп-қатер төндіретін, шетелдік интервенция омыраулаған. Осы ахуалда элита қиын психологиялық дағдарысқа түсіп, осы дағдарыстың шешімі қоғамдық консолидациясы болатын. Франциялық революцияға бір жарым ғасыр бұрын ағылшын революциясы өтті. Ол да мемлекеттің модернизациясымен тура байланысқан болатын. Революция көрінбеген катаклизмалармен және қиыншылықтармен өтетін. Бірақ, Англияның еуропалық мемлекеттерден аралды орналасуымен байланысты өзінің ұлы Ұлттық идеясын қалыптастырмаған. Оливер Кромвель көршілеріне протестантизм рухын кіргізу үшін еуропалық істерге қатысуын көздеді. XVII

ғасырдың Ескі Дүние (Старый Свет) мемлекеттерінің көбінің негізгі мәселесі діни шағылыс болатын. Бірақ лорд-протектор өзінің жоспарын жүзеге асыра алмай, Англияда қол соғұлмау идеясы доминатты болып қалады. Францияда осындай жағдай бола алмас еді. Себебі, Париж өзінің негізгі қызметі ретінде Еуропа тағдырын шешу болса, сонымен қатар Еуропа да Париж тағдырын шешуге қол сұғылмай отыра алмады. Ақырындап француздардың өздерінің алауыздықтан көрген азабы бүкіл адамзат үшін азап идеясына көшкен. Христиандақ дәстүр бойынша Құдай адамзаттың күнәсі үшін кресте керіп шегелеп тастаған болса, осы азап ету идеясының трансформациясы табиғи болып көрінген. Франция өзін керіп тастаған деп сезінгеннің себебі – бүкіл әлемге еркіндік, теңдік, ағайындық идеясын әкелгені. Азап етудің мәні де пайда болды. Саяси ұрандардың бәсекейлесі, сәтсіздікке ұшараған ақшалық эксперименттер – осының барлығы, еуропаның ең озат ұлттың ырысына түскен, ұлы миссияның элементтеріне айналды. Патриоттық рух қоғамның жүрегіне еніп, интервенция жеңілді. Сонымен қатар, француздық революционды әскері “Марсельеза” дыбыстарымен, жеккөрген тирандармен басқарылған көрші елдеріне революцияны әкелді. Кейіннен наполеондық әскері дәл сол идеяны трансформацияға ұшыратып, азаматтық кодекс пен буржуазиялық еркіндіктерді феодалды бағдарлармен реттелген кәдімгі құқық басым болатын жерлерге әкелді. Орталық және Шығыс Еуропаның дворяндық элитаға Бонапарт монархтардың мұрагерлік құдіретті құқықтың узурпаторы ретінде болған. Бүкіл әлемді тираниядан құтқаратын ұлттық идеяға бағынған француздар үшін керісінше мұрагерлік монархтар узурпаторлар болды. Наполеон ұлттық рухты кейіптейтін (персонофикация), еркіндік, теңдік, ағайындық идеясының бүкіл комплексін жүзеге асырайтын авторитарлы лидерге айналады. XVIII-XIX ғасырларда пайда болған француздардың ұлттық идеясы қазіргі күнге дейін өзгерілмей келе алмады. Бірақ идея түгелдей мағынасын жоғалтты деп айта алмаймыз. Мемлекет ұлы держава болмай, бүкіл әлемге бейбітшілікті әкеле алмайтын болды. Бірақ өз тарихының ұлы кезеңі халықтың санасында түгелдей ұмытқар емес. “Ұлы галлдардың” ұлттық мақтанышына алғашқы соққы - наполеондық әскерінің өлімі және Бурбанов реставрациясы болды. Бірақ Наполеонның өлімімен ұлттық идея өлген жоқ. Бірнеше онжылдықтар ішінде француздық қоғам әртүрлі мақсаттарға бағытталған шағылған болып қала берді. Бонапартистер, республикандықтар, лигитимистер (Бурбанов жақтастары), орлеанистер (Луи Филип мен орлеандық династиясының жақтастары) бір-бірінің арасында бәсекейлесіп, әр қайсысы мемлекетке дағдарыстан шығу жолдарын ұсынған. 1848 жылы Республиканың жаңартуы республикандық идеяның әлсіздігін көрсетіп, империяның қайта өркен-денуіне әкелді. Бонапартизмнің ренессансы алғашында әсерлі болды. Бірақ екі онжылдықтан кейін Ұлы Франция жаңа соққы алып, қайтадан өрлене айналмайтын болды. Немістер III Наполеонның әскерін жойып, 70 жылдан кейін – Екінші ұлы соғыс кезінде бір идеяға біріккен француздардың уақыты өткенін көрсетті. Француздар енді еркіндік, теңдік және ағайындық идеясын әлемге ұсына алмайтынына көз жетті.

Францияда ұлы мифтың трансформациясы өтті. Осы трансформация үшінші республика кезінде (XIX ғасырдың 70-шы жылдары) басталып, Шарль Де Голль (1958-1969) президенттілігі кезінде өз аяқтауына жетті. Миссиандық лаврларға, еркіндік, теңдік, ағайындық принциптерінің жүзеге асырылуына үміткер бола алмайтын таза буржуазды республика, қоғамның санасында революционды республиканың заңды қабылдағышына айналды. Осындай республикаға қарсы болған кез-келген әрекет қорқынышты консерватизм, революцияны жеңіп алуына қастандық жасауы ретінде қарастырылған. XIX ғасырда сәтсіз “бонапарт” Генерал Буланженің қызметі дәл осындай анықмаға ие болды. Ал генералдар және офицерлердің XX ғасырдағы 50-60 жылдары арабтарға Алжир жерлерін бермеу әрекеттері француздардың кең қабатының адекватты емес көңіліне айналды. Генерал де Голль Алжирді “жауға” беріп, халықтың есінде бәрібір ұлы президент ретінде қалды. Неге осындай жағдай мүмкін болды? Себебі қоғам өзгеріске ұшырады. Ол модернизацияның психологиялық комплекстерінен өтіп, өзге құндылықтармен өмір сүретін болды. Пролетариатқа өз мақсаттарынан басқа да жоғалтуға мүмкін болатын құндылықтар да пайда болды. Қазіргі кезде постиндустриалды қоғам жағдайы кезінде пролетариат та трансформацияға ұшыраған. Сондықтан пайда болған күйдегі ұлттық идея қазіргі кезде Францияға қажетті емес. Жалпы айтқанда француздар XVIII-XIX ғасырларда ұлы идеяларға бай халық қазіргі таңда өзінің ұқсастылығын (идентичность) анықтау үшін ауыспалылы идея қажет. Осыдан да трансформация да пайда болды. Осы трансформация Францияны бейбіт, буржуазды жетекшілік идеясына әкелді. Париж ең басынан Ортақ нарық құру ісінде саяси доминатты орын алды. Және бүгінгі Евросоюздің кенеуі, интеграциялық жікшілдіктің құруы, АҚШ-пен бәсекейлес бола алатын Франция қазіргі уақытта бүкіл әлемді бақытты қылуға тырыспай, өз мемлекетін байытуға тырысады. Еркіндік, теңдік және ағайындық идеясының трансформациясының негізінде Еуропалық үйдің құрылуы 200 жыл бұрын қалыптасқан Францияның ұлы ұлттық идеяның реинкарнациясы болып саналады.

Қазіргі уақытта Франция бүкіл адамзатты құтқаруымен айналыспайды. Бүкіл әлемді бақытты қылу идеясын қазіргі уақытта американдықтар қағып алды. Әрине, американдықтар еркіндік, теңдік, ағайындық идеясын адамзатқа таратпайды, бірақ осы триадалық идеяның трансформациясы әлемге демократия, нарық және американдық өмір сүру кейіпін таратып, қазіргі кезде негізгі міндеттерге айналды. Американдық революция кезінде ұлттық идеология сол кезде қалыптасқан француздардың идеясынан мүлдем өзгеше болды. Сол кезде мессияндық Америка сипатына сәйкес келген жоқ. Бір жарым ғасыр бойы өз рухани өміріне сай қоныстанушылар өз әлемін қалыптастырды. Олар діни шиеленістермен толы Еуропадан қашып, дәл осы Еуропаны енді ой-толғамаға оқытқысы келген жоқ. Мұхитпен бөлінген тәуелсіздік үшін күрескен колониялардағы психологиялық дағдарыс еуропаның ортасында орналасқан Парижге дейін жетте алмады. Колониялардың ішкі саяси трансформациясының геосаяси салдары Монро доктринасының (Джеймс Монро президентінің атымен аталған) пайда болуына әкелді. Сонымен қатар оны қазіргі таңда Латын Америкаға байланысты экспансионистік деп қарастырады.

XIX ғасырдың идеологиясына XX ғасыр идеялық арсеналының элементтері ене бастады. Еуропалық мемлекеттер доминатты болған кезде, Монро доктринасы - АҚШ жаһанды саясаттан бас тартынын білдірді. АҚШ-ң қызығушылықтары Ұлыбритания, Франция немесе Ресей қызығушылықтарынан тар болған. Латын Америка шекарасынан әрі қарай шығу деген мақсаттарды ол қойған жоқ. Бірақ, Мексика территориясына жататын жерлерде экспансия өткізілген болатын. Барлық оңтүстік штаттар (Луизианадан басқа, ол Франциядан сатып алынған болатын) көршісінен тартып алынған болатын. Бірақ бұл экспансия қандай да бір ұлы идеялармен байланысты болған жоқ. Ол өзге тәсілдерді қолданатын қатаң қоныстандыру саясатымен байланысты болды. Глобальды саясат үшін АҚШ экономикалық жағынан дамып барлығы XX ғасырда ғана өзгеше бастады. Осы өзгерістер ұлттық менталитетпен негізделді. Солтүстік американдық қоныстанушылар колониялардың құрылуынан бастап, өз өмірін діни принциптермен байланыстырып, эгиостік еуропалық монархтардың желісінен өзінің пікірлерін моралды болып санаған. Американдық мемлекеттің пайда болуы рационализм білімділігінің актысы, идеалды жүзеге асыруы ретінде қарастырылды. Осы жерде американдық менталитет Ұлы революцияда пайда болған француздық менталитетке ұқсаған жоқ. Өзге елдерге Америкадан мысал алуға болар еді. Бірақ осы мысалды күшпен Монро доктринасы білдіре алмады. Күшпен «жаңадан тәрбиелеудің» бір ғана мысалды келтіруге болады – Солтүстік пен Оңтүстік арасындағы соғыс. Солтүстік «аморалды» оңтүстіктерді өз негрлерін қадірлеуді мәжбүр етті. Осы «жаңадан тәрбиелеу» принципі Монро доктринасына қайшы келген жоқ. Білімпазды рационализмнің идеалдарынан шегіну янкилердің көз алдында болды. АҚШ-ң дамуымен және әлденуімен, жаңа азаматтармен толуымен де моральдық ілгерілік «жасырылған» идеясы жоғалған жоқ. Қоныстанушылар – ирландтар, немістер, скандинавиялықтар немесе (кейінде) итальяндықтар және еврейлер – қоғамға ену үшін англосаксондық протестандық алғашқы қоныстанушылардың идеясын түсініп, сіңіуі керек еді.

Теодор Рузвельт Америка өз шекарасынан әрі қарай шығу керек деген шешімді алғашқы болып қабылдайды. Бірақ, нақты шешімді Вудро Вильсон жүзеге асырады. Ол АҚШ-ты Бірінші дүниежүзілік соғысқа кіргізеді. Бұл президент американдық жарық мінезді адам болатын. Өзге адамдардың ішінде ол орта американдық адамының көзқарасын ұсынатын. Сондықтан Вильсон соғысты жеңгеннен кейін бүкіл еуропалық саясатты американдыққа ұқсастырып өзгертуге тырысты. Бірақ, әлемді «демократияландыру» тәсілі күш қолдануы ретінде қабылданған жоқ. Франклин Рузвельт Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде еуропа істеріне кірісті. Өзінің жол салушысынан гөрі идеализммен азап көрген жоқ. Рузвельт күштің мәнін білген және түсінген. Алыста өтетін соғысқа АҚШ-ты кіргізу үшін рузвельт көп еңбектенді. Монро доктринасына үйренген американдықтар алғашында енжар болды. Бірақ Германия мен Японияның жеңілуімен маңызды өзгерістер пайда бола бастады. Әлемді тәуелсіз және таза жасағандарына американдықтардың көзі жетті. Германияның денафикациясын жасап, Жапонияда экономикалық жаңартуды өткізіп, екі мемлекеттің дамуын демократиялық жолмен жүзеге асырған. Кейінен Советтік коммунизмнен бүкіл әлемнің құтқаруын АҚШ өз қолына алды. Сол уақытта осы функцияны олардан басқа ешкім істей алмас еді. Осыдан бастап американдықтар өз мемлекеті әлемде өзгеше роль ойнайды деген шешімге келді. Американдық ұлттық идеясының мәні - демократияны және нарықты бүкіл әлемде қорғау және керек болса олардың күшімен мәжбүр ету. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін таталитарлы мемлекеттерге кіргізген болса, онда қазіргі күні үшінші әлем мемлекеттерінде де қолдануға не кедергі болып тұр? 60-шы жылдары АҚШ-ң алғашқы соққысын алып, әлемде алатын өз орнын дұрыс түсінеді ме? - деген сұрақ пайда болды. Вьетнам соғысында жеңіліс табуы түсінікті және жойқын болды. Өзге мәдениеті бар ұлтқа әрбір мемлекетке демократияны орнатуға болмайды деген шешімге келді. Францияға қарағанда АҚШ осындай жаһанды жеңілістері болған жоқ. Француздар 1812-1815 жылдары антина-палеондық коалициядан және 1870 және 1940 жылдары немістерден жеңілгенінен қорлық көріген, ал Американдықтар

дықтар француздарға карағанда Вьетнамнан осындай кемсітушілікті көрген жоқ. Вьетнам американдық ұлттық идея эволюциясының бір кезеңіне ғана айналды. Уақыт өте келе АҚШ Афганистанды және Иракты демократияландырудың мүмкіншілігі туды деп ойлады. Сонымен қатар мемлекетте американдықтарға ислам әлемі қарсылық көрсете бастады. “Демократизация” шеберлерінің Ирак тағы бір конфузына айналуы мүмкін. Бірақ осы соғыстағы американдықтармен жемтік саны вьетнам соғысының жемтігімен салыстыруға қиын. Қазіргі жаһанды ислам әлемімен соғысы американдық ұлттық идеясын өлтіреуі мүмкін. Мессияндықтан бас тартқан Франция тағдырын АҚШ-та қайталау мүмкін.

Егер Франция мен АҚШ-та ұлттық идеяның қалыптасуы қатты модификацияланған сценарий бойынша қалыптасса (американдықтар демократияны тарату мәселесі бойынша француздардың ізбасарына айналды), Германияда ол мүлдем басқа жолмен өтті. “Тұнжыраған германдық гений” өз идеяларын әлемге әкелмей, әлемге өзін әкелді. Яғни бүкіл адамзат ішінде немістер табиғатынан өзгеше және ілгерілігі бар халық деп ұсынған. XIX ғасырда Германияда ұлттың қалыптасу процесі қарқында дамыды. Шағылған герман тілдес халықтарды бірігіп, бір ұлт ретінде қалыптасу негізгі міндет болды. Патшалықтар, герцогтықтар, графтықтар және жеке қалалар – осының барлығы бірігуі тиіс еді. XIX ғасырдың бірінші жартысында ұлтшылдардың (националистердің) негізгі мақсаты бірлікке жетуі еді. Әсіресе жеке германдық мемлекеттерінің сақталуымен экономикалық кеңестікті құруға мүмкіндікті туғызған кедендік одақ құруы маңызды болып саналатын. Кейінде Кедендік одақ негізінде бір саяси кеңестікте орналасқан империяға айналды. Осы кеңестікті нақты орнықтыру үшін бір ортақ идеялық бірлік қажет еді. Дәл сол кезде Альптан оңтүстікке қарай Италияның бірігінің процесі өтетін. Осы процесс аяқталғаннан кейін саяси қайраткерлердің бірі осындай сөзді айтқан: “Біз Италияны құрдық, енді итальяндықтарды құру керек”. Расында да ортақ мемлекеттің болуы ортақ халықтың болуының куәлігі бола алмайды. Италия туралы айтылудың Германиямен байланыстырып айтуға болады.

Отто фон Бисмарк герман империясынан кейін германдықтарды құруға тырысқан. Динамикалық, ақкөңілді баварлықтар салдафон-пруссактарға әрқашан ұнатпаған. Солтүстік Германия қалаларының еңбеккер және алғыр фритредтер Берлин диктатына қарсы болды. Ал Италияда, Фладрияда және Англияда сататын және ертеден бері Франция мәдениетін жақтайтын космополиттік рейндік немістер ортақ ұлттық мемлекетті құруына мүлдем жатқызуға болмайтын еді. Бірақ Германияны бөлген негізгі факторы – ол діни фактор еді. Католикалық және протестандық мемлекеттерден құрылған империя монолитті болуға тиіс еді. Бисмарк үшін әскери жолмен құрылатын империядан гөрі осындай міндеттер қиыншылық туғызды. Гугеноттер Людовик XIV кезінде Франциядан қуылған болатын. Экономика үшін қиындық туғызған болса, ұлттық бірлік үшін көмектесті. АҚШ-та мәдени және конфессиялық өзгешеліктерге қарамай англосаксондық протестандық негіз бойынша ұлттың қалыптасуы өтті. Италияда католицизм доминатты болды. Германияны онұшжылдық діни соғыстан кейін бірігуге қиын болды. Басында Бисмарк өз мақсаттарын жүзеге асыру үшін культуркампф (мәдениет үшін күрес) саясатын өткізді. Ол тура католицизмге қарсы болып, ешбер жетістікке жеткен жоқ. XIX ғасырдың 70-80 жылдары темір канцлердің тактикасы өзгерілді. Биліктен социал-демократтар мен либералдарды шығарып, конфессияаралық негізде бірлік құрыла бастады. Енді барлық патриотты немістер жақсы азаматтарға айналды.

Соңында герман мәдениетінің мінезі халықтың негізгі анықтамасына айналды. Нарықтық шаруашылық функцияларымен байланысқан кішкентай машақаттарды шешетін еуропалық халықтан Германия жергілікті националистер үшін рухани гигант ретінде анықталды. Кіші машақаттардан гөрі немістер өзінің ұлы поэзиясымен, музыкасымен, философиясымен өзінің ұлттық болмысын ұлы істермен байланыстырды. Уақытында көне гректер физикалық ізгіліктің мысалы болса, немістер өздерін рухани ізгіліктің үлгісі деп санаған. Германия өзін Батысқа қарай абстрактылы боп ұсынды. Өмір сүру үшін күресі өтетін, адамның адамды эксплуатациялау, нарықты ойсыз қолданатын батыста осындай Цивилизация басым болатын. Германияда осы Цивилизацияның құндылықтары емес, мәдениет басты болды. Ол Батыстағы шаруашылықтың дамуындағы болатын эксцессіз, эффективті экономиканың қалыптасуын және дамуын қарастырды. Гоббстік барлығының барлығына қарсы соғысынан гөрі қоғамның бірлігін ұсынды. Ол жаушылықтан, дүниекорлықтан әлеуметтік сақтандыруды ұсынатын. Сондықтан Бисмарк Еуропадағы әлеуметтік сақтандырудағы көптеген жетістіктерге жеткен. Сондықтан Германияда ірі бизнес қарқында дамуып, отандық өндірушілерді шетелдік бәсекелестен қорғады. Әр түрлі немістердің ұлттық көзқарасында әр түрлі мәдениет болды. Кейбіреулері Германияның ұлылығын Гегельдің еңбектерінде көрсе, басқалары француздық жұмысшысымен салыстырғанда неміс өз мемлекетімен сақтандырылғанында дп есептеген. Іс жүзінде сақтандыру шартты түрде ғана болды. Және XX ғасырдың негізгі параметрлері бойынша неміс өзінің батыс көршісінен кедейлеу болды. Бірақ ұлттық идея шындықпен аз байланысты болады және ол өзінің жеке өмірімен сүреді.

Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде немістер өзінің кайзері үшін ғана емес, олар шығыстағы орыс варварларынан және батыстағы “дұрыс емес” Цивилизациясынан германдық өмір сүру сипатын және германдық Мәдениетті қорғады. Санасында жаудан мәдени жетекшілікке ие болып, немістер нарықтық экономика құруындағы қиыншылықтарды, өмірдің кедейшілігі мен кемтарлықты және әлеуметтік қабаттардың теңсіздігін компенсациялады. Мүмкін сондықтан соғыс осындай ұзақ және қантөгісті болды. Жеңілістен кейін Германия үлкен репарациялармен және рейндік зонаның демилитаризациямен қорланған болатын. Сонымен қатар осы зонаға 1923 жылы француздар өз әскерін кіргізді. Осындай жағдайда ұлттық ерекшеліктердің және реваншизмнің идеялары дамыды. Немістерге Екінші дүниежүзілік соғыс Бірінші дүниежүзілік соғыстың логикалық жалғасы ретінде болды. Нәтижесінде германдық Мәдениеттің идеясы ерекше ариялық расаның идеясына айналды. Соңында ұлттық идеяның екі модификациясы бір-бірінен ерекше болып және кейбір мәселелерінде қарама-қайшы болды. (ұлтшылдар немістердің мақтанышы болатын кітаптарды өртеген.)

XIX-XX ғасырларда ұлттық ерекшеліктің идеясы құрылмаса, онда национал-социализм Германияда осындай мықты тамырларға ие болмас еді. Германдық ұлттық идеясымен бірге дәл осындай негізде итальяндық идея дамыды. Муссолини өзге әлемге қарсы болатын білескен ұлты бар корпоративті мемлекетті құруға талпынды. Көне Рим тарихынан итальяндық тамырларды шығару фашизмнің негізгі идеялық базасы болды. Осымен ұлттық мәдениет Германияда өзге мәдениеттерден жоғары болды деп саналды. Екінші дүниежүзілік соғыстағы Германия мен Италияның құлдырауы ұлттық идеяның дамуына шек қойды. Жеңілудің кезеңі Франциямен салыстырғанда қысқа болды. Сол кезден бастап Германия және Италия бір Еуропаға кіретін мемлекеттер. Экономикалық және мәдени жағынан жақсы дамитын, тыныш өмірмен сүретін мемлекеттер өздерінің ұлттық идеяларына шағым болмайды [20]. XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының ой-өрісі, білім-биліктілігінің дәрежесі өзі көрші елдердегі әріптестерімен салыстырғанда ешқайсысынан кем болған жоқ. Тіптен халықаралық, әлемдік деңгейде болды. Өйткені өткен ғасырдың басында қазақ зиялылары ұлттық идеологияны қалыптастыруды қолға алды. Өйткені ұлттық идеясыз бар қазақты жұмылған жұдырықтай күшке айналдыру мүмкін емес еді.

Ұлттық идеяға тағы бір түсінік берсек, бұл белгілі бір тарихи кезеңде ұлт алдында тұрған міндеттер. Соларды белгілеу зиялылар міндеті. Қандай өзекті мәселелер шұғыл шешуге мұқтаж, соларды іріктеп, қорытып қоғам алдына, билік алдына қою зиялылар үлесінде.

Өткен ғасыр басындағы зиялыларымыз бұл ретте өз міндеттерін орындай алды. Олар әбден негізді «қазақ ұлтшылдығы» идеясын қалыптастыра алды.

Ұлттық идеология дүние жүзінің отарлық езгідегі көптеген елдерінде қалыптасты. Солардың біразын мысалға алар болсақ Түркияда «Жас түрікшілдер» шықты. Үндістанда Ганди бастаған ұлт патриоттары Үнді ұлттық конгресін құрып, ұлт-азаттық қозғалыс теориясы мен практикасын қалыптастарды. Мынау іргеміздегі Қытайдың өзінде ше. Сун Ят Сен бастаған ұлттық жаңғыру қозғалысы шамамен осы уақытта жүрді емес пе? Осы және басқа да елдердегі ұлт зиялылары отарлық және феодалдық мешеуліктен арылмай, өз халықтарының тұрмысын жана сапаға көтеру мүмкін еместігін анық сезінді. Осындай әлемдік үрдістер біздің елде, қазақ топырағында да жүрді. Осы негізде концептуалдық тұрғыдан «қазақ ұлтшылдығы» өмірге келді.

Қазақ ұлтшылдығы – санадағы патология емес. Өмірлік негіздері айқын құбылыс. Француз социологтары осыдан біраз бұрын-ақ мынаған көз жеткізген: егер елге келген келімсек мигранттардың үлес салмағы жергілікті халықтың 17% асып түссе, сондай-ақ олардың сыртқы түрі, тұрмыс-салты, ділі мен діні жергілікті жұрттан тым өзгеше болса, онда соңғылары өздерін оккупация жағдайындағыдай сезінбек. Патшалық переселен саясатының нәтижесінде қазақ жеріне ішкі ресейлік губерниялардан көшіп келгендердің үлес салмағы 1914 жылы 35% жеткен (қараңыз: Н.В. Алексеенко. А.Н. Алексеенко. Население Казахстана за 100 лет. 1897-1997 гг. Усть-Каменогорск, 1999, с.26). Өткен ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы қазақ басына түскен қырғындардан соң бұл көрсеткіш 47,7% көтерілді. Сондай-ақ бұл жай сандық басымдылық қана емес-тін. Қазақ жерінің табиғи байлықтарын емін-еркін иемдену, ал халықтың өзін орыстандыру процесі жүріп жатты. Осының бәрін көріп және түсіне отырып қазақ саяси тобы үнін шығармауға тиіс болды. Ал егер қарсылық танытса «ұлтшыл», ретроград атанып, репрессияға алынуы қалыпты құбылысқа айналды. Сөйтіп әрбір Азамат отанына, әділдікке араша түсу құқынан айрылды. Қазақ ұлтшылдығының түп-тамырын міне осы ахуалдан іздеген жөн. Басын ашып айтатын бір жай «қазақ ұлтшылдығы» кейіндеу большевиктер әлемге жар салғандай агрессияшыл, өзгеге көз алартқан құбылыс емес-тін. Ұлтшылдықтың екі түрі бар. Олар халықаралық деңгейде, ғылыми әдебиетте айтылып та жүр.

Біріншісі – агрессияшыл ұлтшылдық. Оның анықтамасы басқаның жерін тартып алу, табиғи байлығын иемдену, шағын ұлттар мен ұлыстарды ассимиляциялау арқылы өздеріне сіңіріп, ерекшеліктерін жою. Ал «қазақ ұлтшылдығы» жоғарыда айтқанымыздай бұл топқа жатпайды. Оның өзекті жібі, дінгекті ойы, «менің ұлтым өзгеден ерекше артық» деген оғаш пікірге саймайды. Мағжан ақынның «Ұлт үшін жаным садаға» дегеніндей, елім деген азаматтардың өркениетке ұмтылған жұртын, өзгелермен тең ету жолындағы жанкешті қызметке әзірлігін білдіретін ұстаным болатын. Яғни ұлтшылдықтың екінші түрі, аяқ астынан сусып кетіп бара жатқан жерін қорғау, ұлттық мемлекеттігін қалпына келтіру үшін күрес деген мағынаны береді. Егер мемлекеттігің болмаса, сен ештеңеге де ие бола алмайсың. Жерің де, салт-дәстүрің де, жалпы ұлттық құндылықтарыңның бәрі де адыра қалады. Қысқасы, өзін кіріптар болған мемлекеттің құрамына сіңіп, ұлттық болмыс-сипатыңнан мүлдем айырыларың хақ. Сондықтан «қазақ ұлтшылдығы» бұл – қорғаныстық сипаттағы ұлтшылдық. Әлемдік азаттық қозғалыс арнасында өмірге келген «қазақ ұлтшылдығының» концептуалды деңгейдегі гуманистік мазмұн сипатта қалыптасып, ұлт зиялыларының сеніміне ие болып, олардың күрес қаруына айналуында Әлихан Бөкейханов бастаған озық ойлы қайраткерлердің қызметі зор. Сонымен, қорыта айтқанда, ұлтшылдық бұл қазақ қоғамы жағдайында Ресей тарапынан төнген отаршылдық саясатқа жауап реакция. Соған жауап ретінде қалыптасқан концептуалды ұстаным. Сол тұстағы ұлттық идея.

Орыс философы Н.Бердяев кезінде «Ресей неге революциялық жолға түсті?», «Орыс социализмі қайдан шықты?» сияқты сауалдар тастап, оған өзі жауап іздеген. Ұлы философ Ресейде революция идеясының үстемдік алуын бұл мемлекеттің тарихи даму жолымен, ерекшеліктерімен байланыстырады. Яғни Ресей еуропалық басқа елдермен салыстырғанда ортағасырлық крепостниктік қатынастар жолында тым ұзақ мерзім болған ел. Еуропалық елдер капиталистік даму жолына XVI-XVII ғасырларда-ақ түсіп кеткенде, Ресей крепостниктік тәртіп шырмауында 20 ғасырға дейін қалып қойды. Крепостниктік тәртіп мемлекеттік қатыгез билікті талап етті. Ресейде мемлекеттік биліктің қатыгез түрі үстемдік құрды. Көп пікірлікке, түрлі ұстанымдарға орын қалған жоқ. Міне осындай жағдайда Ресей интеллигенциясы мен большевизм сияқты саяси күштер революцияны қоғамдық мәселені шешудің негізгі құралы, жалқы тәсілі ретінде тандады. Басқаша айтқанда дүлей мемлекеттік тәртіп өзіне лайық күрес тәсілдерін өмірге әкелді. Кейін интеллигенция тарапынан көрінген революциялық радикализмнен большевизм пайда болды. Айналып келгенде большевизм Ресейдегі крепостниктік билікке, крепостниктік тәртіпке жауап реакция ретінде өмірге келді. Егер біз империя құрамындағы қазақ халқының жағдайын осы контексте алып қарасақ, онда сол репрессиялық шаралар мен науқандардың болмай қалмайтындығын байқаймыз.

Ұлттың бас көтерер жетекші саяси топтарына қарсы ауық-ауық репрессиялық науқандарды жүргізіп отыру патшалық және кеңестік жүйелердің қалыптасып қалған үйреншікті шараларының бірі болатын [20].

Алаш қозғалысының басты мақсаты – қазақ елінің өзін-өзі басқару, яғни ұлттық мүддесін қорғай алатын мемлекеттік жүйе құру, қазақ жерлеріне ішкі Ресейден қоныс аударуға шек қою, әлемдік озық тәжірибені пайдалана отырып, дәстүрлі мал шаруашылығын өркендету, егішілік пен өнеркәсіптің дамуын қамтамасыз ету, рыноктық қатынастарға жол ашу, ұлттық мәдениетті өркендету, оқу жүйесінің, тілдің дамуына қажет шарттар түзу болды. Алаш ұлт-азаттық қозғалысы 1917 жылдың ақпан және желтоқсан аралығында өзінің шарықтау шегіне жетті. Ахмет Байтұрсынұлының, Әлихан Бөкейхановтың, Мұхтар Әуезовтің, ісі Алаш зиялыларының, қазақтың жіктен азат, әділмін деген игі жақсылары Абайға ұйып, тоқталған. Бір Абайдың өзі қазақ өнерінің қаншама тарауының өркендеуіне жол салды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Соловьев А.И. *Политическая идеология: логика исторической эволюции*. Полис, 2001, №2, Эл. нұсқасы // www.politstudies.ru
2. *Социальный идеал и массовое сознание: Историко-культурное исследование*. Сборник обзоров. – М., 1992. б.9
3. Новгородцев П.И. *Об общественном идеале*. Гл. 2. Эл. нұсқасы: www.humanities.edu.ru
4. Уокер Коннер. *Нация-это нация, это государство, это этническая группа, это ...//Этнос и политика: Хрестоматия*. – М., 2000. – С. 62-63.
5. Энтони Д. Смитт. *Образование нации//Этнос и политика: Хрестоматия*. – М., 2000. – С. 86-87.
6. Карл Дойч. *Рост нации// Хрестоматия*. – М., 2000. – С. 63.
7. Горфункель А.Х. *Гуманизм и натурфилософия Итальянского Возрождения*. – М., 1977. – С.23
8. Арапов М.В. *Мирский Э.М. Содержание школьного образования: система и методы исследования//Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник 1995-1996*. – М., 1996. – С.69-70.

9. Красухин К.Г. Может ли сформулирована национальная идея?// Вестник Института цивилизации. Эл. нұсқасы: www.inci.ru
10. Драгунский Д. Грани национальной идеи //Дружба народов. 1998, №3. – 80 с.
11. Манхейм К. Идеология и утопия. Ч. 1. – М., 1992. – С.15.
12. Матц Ульрих. Идеологии как детерминанта политики в эпоху модерна. Полис, 1992, № 1 Эл. нұсқасы: www.politstudies.ru
13. Совеленок Е. Краткая история понятия «идеология» в период с начала XIX века//Антология истории идей и идеологии. Эл. нұсқасы: www.ideology.ru
14. Баллаев А.Б. Проблема идеологии в творчестве Карла Маркса. Эл. нұсқасы: www.philosophy.ru
15. Совеленок Е. Краткая история понятия «идеология» в период с начала XIX века//Антология истории идей и идеологии. Эл. нұсқасы: www.ideology.ru
16. Пугачев В.П. Соловьев А.И. Введение в политологию. – М., 1996. – С. 293-302.
17. Л. Дж.Р. Херсон. Идеология в Соединенных Штатах. Полис, 1993, №6. Эл. нұсқасы: www.politstudies.ru
18. Абазов Р. Президентские выборы в Казахстане: до и после. Полис 1999, №3. Эл. нұсқасы: www.politstudies.ru
19. Рубинский Ю.И.. Национальная идея в политической культуре Франции, ДИЕ РАН, № 133. – М., 2004 г.
20. М. Қойгелдиев Қазақ Елі: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. - XXI ғ. басы). – Алматы, 2014. – 423-247.

References:

1. Соловьев А.И. Political ideology: the logic of historical evolution. Policy, 2001, №2, E-mail. version // www.politstudies.ru
2. Social ideal and mass consciousness: Historical and cultural research. Collection of reviews. – М., 1992. – P.9.
3. Novogorodtsev PI About the public ideal. Ch. 2. People. version: www.humanities.edu.ru
4. Walker Conner. Nation is a nation, this is a state, this is an ethnic group, this is ... // Ethnos and politics: Christianity. – М., 2000, – P. 62-63.
5. Anthony D. Smith. Education of the nation // Ethnos and politics: Christianity. М., 2000, p. 86-87.
6. Carl Deutsch. Growth of nations // Reader. – М., 2000, – p. 63.
7. Gorfunkel A.H. Humanism and natural philosophy of the Italian Renaissance. – М., 1977. – p.23
8. Арапов МВ Мурский Э.М. Contents of school education: system and methods of research // System research. Methodological problems. Annual 1995-1996. – М., 1996, – p.69-70
9. Krasukhin KG Can the national idea be formulated? // Bulletin of the Institute of Civilization. People. version: www.inci.ru
10. Dragunsky D. Borders of national ideas // Druzhiba Narodov. 1998, №3. - 80 s.
11. Mannheim K. Ideology and utopia. Ch. 1. – М., 1992, – p.15.
12. Matz Ulrich. Ideologies as determinants of politics in the modern era. Policy, 1992, № 1 E-mail. version: www.politstudies.ru
13. Sovelenok E. A brief history of the concept of "ideology" in the period from the beginning of the XIX century // Anthology of the history of ideas and ideology. People. version: www.ideology.ru
14. Ballaev AB The problem of ideology in the work of Karla Marx. People. version: www.philosophy.ru
15. Sovelenok E. A brief history of the concept of "ideology" in the period from the beginning of the XIX century // Anthology of the history of ideas and ideology. People. version: www.ideology.ru
16. Pugachev VP Soloviev AI Introduction to political science. – М., 1996, – p. 293-302.
17. Л. J.R. Kherson. Ideology in the United States. Policy, 1993, №6. People. version: www.politstudies.ru
18. Абазов Р. Presidential elections in Kazakhstan: before and after. Policy 1999, №3. People. version: www.politstudies.ru
19. Rubinsky Yu.I. National idea in the political culture of France, DIE RAN, № 133. – М., 2004
20. М. Koigeldiyev Kazakh Eli: the struggle for the preservation of national identity (XIX century - early XXI century). – Алматы, 2014. – 423-247

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

УДК 912.4.
МРНТИ 03.20.00

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.13>

Ксенжик Г.Н. ^{1*}, Карин Е.Т. ²

¹ д.и.н., руководитель проекта Казахского национального аграрного исследовательского университета,
г. Алматы, Казахстан, E-mail: migkz@ya.ru

² к.п.н., председатель Казахстанского совета по международным отношениям,
г. Нур-Султан, Казахстан, E-mail: erlankarin@gmail.com

ОБЗОР СВОДНОГО КАТАЛОГА КАРТОГРАФИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XVII – НАЧАЛО XX ВВ.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта «Подготовка сводного каталога картографических материалов по истории Казахстана XVII – начало XX вв.», финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республика Казахстан (Грант № AP09259247).

Аннотация

Статья посвящена обзору и проблемным вопросам подготовки сводного каталога картографических материалов по истории Казахстана XVII – начало XX вв. Несмотря на всю значимость и перспективность создания сводных каталогов, в настоящее время отсутствуют обобщающие методические решения по данному направлению развития картографических исследований и не существует программного комплекса, обеспечивающего выполнение всех требований по проектированию сводного каталога картографических материалов.

Сводный каталог картографических материалов среди других видов каталогов выделяется сложностью структуры построения и содержания. Это, несомненно, приводит к долговременному проектированию и различным проблемам при его составлении. Данное обстоятельство направило исследование к разработке междисциплинарной методологии исследования сводного каталога, которая позволяет эффективно провести обработку и подготовку «старых» карт в сводный каталог картографических материалов XVII – начало XX вв. в период информационных технологий.

В статье показаны основные достижения, пути решения методологических проблем при подготовке сводного каталога, состоящего из 282 картографических источников, имеющих высокую научную и социальную значимость, выявленных в архивах и библиотеках г. Москвы и г. Оренбурга в ходе промежуточного исследования.

Обоснованы функциональные возможности разработанного сводного каталога «старых» карт. Сводный каталог картографических материалов можно рассматривать как своеобразный «путеводитель» с помощью которого пользователь может получить ответы, на следующие вопросы: в каком из архивов, библиотек и музее – имеется необходимый пользователю картографический материал; Как в динамике меняется административно-территориальное деление и т.д.

Ключевые слова: проблемы, методология, картографические материалы XVII – начало XX вв.

Г.Н. Ксенжик^{1*}, Е.Т. Карин²

¹т.ғ.д., Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті жобасының жетекшісі,
Алматы, Қазақстан, E-mail: migkz@ya.ru

²с.ғ.к., Қазақстанның халықаралық қатынастар кеңесінің төрағасы
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, E-mail: erlankarin@gmail.com

XVII – XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ БОЙЫНША КАРТОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДЫҢ ЖИЫНТЫҚ КАТАЛОГЫНА ШОЛУ

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын (№АР09259247 гранты) «XVIII – XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы туралы картографиялық материалдар: мемлекеттік шекараларды қалыптастыру контекстінде» жобасын іске асыру шеңберінде әзірленген.

Аңдатпа

Мақала, XVII-XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихы бойынша картографиялық материалдардың жиынтық каталогын шолуға және дайындаудың проблемалық мәселелеріне арналған. Жиынтық каталогтарды құрудың барлық маңыздылығы мен келешегіне қарамастан, қазіргі уақытта картографиялық зерттеулерді дамытудың бағыты бойынша жалпылама әдістемелік шешімдер жоқ және картографиялық материалдардың жиынтық каталогын жобалау бойынша барлық талаптардың орындалуын қамтамасыз ететін бағдарламалық кешен жоқ.

Картографиялық материалдардың жиынтық каталогы каталогтардың басқа түрлерінің ішінде құрылымы мен мазмұнының күрделілігімен ерекшеленеді. Бұл, әрине, ұзақ мерзімді жобалауға және оны құрастырудағы әртүрлі проблемаларға соқтырады. Бұл жағдай зерттеуді ақпараттық технологиялар кезеңінде XVII-XX ғғ. басындағы картографиялық материалдардың жиынтық каталогына «ескі» карталарды тиімді өңдеуге және дайындауға мүмкіндік беретін, жиынтық каталогты зерттеудің пәнаралық әдіснамасын жасауға бағыттады.

Мақалада негізгі жетістіктер, аралық зерттеу барысында Мәскеу және Орынбор қалаларының мұрағаттары мен кітапханаларында анықталған жоғары ғылыми және әлеуметтік маңызы бар 282 картографиялық көздерден тұратын жиынтық каталогты дайындаудағы әдіснамалық мәселелерді шешу жолдары көрсетілген.

«Ескі» карталардың әзірленген жиынтық каталогының функционалды мүмкіндіктері негізделген. Картографиялық материалдардың жиынтық каталогын өзіндік «жолсілтеме» ретінде қарастыруға болады, оның көмегімен пайдаланушы келесі сұрақтарға жауап ала алады: архивтердің, кітапханалардың және музейдің қайсысында пайдаланушыға қажетті картографиялық материал бар; әкімшілік – аумақтық бөліністің динамикадағы өзгерісі және т.б.

Түйінді сөздер: мәселелер, әдістеме, XVII-XX ғасырдың басындағы картографиялық материалдар.

G.Ksenzhih^{1*}, E. Karin²

¹Doctor of Historical Sciences, Project Manager of the Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: migkz@ya.ru

²Candidate of political sciences, Chairman of the Kazakhstan Council on International Relations, Nur-Sultan, Kazakhstan, E-mail: erlankarin@gmail.com

REVIEW OF THE CONSOLIDATED CATALOG OF CARTOGRAPHIC MATERIALS ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN OF THE XVII - EARLY XX CENTURY

The article was prepared within the framework of the project "Preparation of a consolidated catalog of cartographic materials on the history of Kazakhstan of the XVII - early XX centuries", funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AR09259247).

Abstract

The article is devoted to the review and problematic issues of preparing a consolidated catalog of cartographic materials on the history of Kazakhstan of the XVII - early XX centuries. Despite the importance and prospects of creating consolidated catalogs, there are currently no generalizing methodological solutions in this

direction of the development of cartographic research and there is no software package that meets all the requirements for designing a consolidated catalog of cartographic materials.

The consolidated catalog of cartographic materials stands out among other types of catalogs by the complexity of the structure of construction and content. This undoubtedly leads to long-term design and various problems in its preparation. This circumstance directed the study towards the development of an interdisciplinary methodology for researching the consolidated catalog, which makes it possible to efficiently process and prepare «old» maps for the consolidated catalog of cartographic materials of the XVII - early XX centuries in the period of information technology.

The article shows the main achievements, ways of solving methodological problems in the preparation of a consolidated catalog, consisting of 282 cartographic sources of high scientific and social significance, identified in the archives and libraries of Moscow and Orenburg during an interim study.

The functionality of the developed consolidated catalog of «old» maps has been substantiated. The consolidated catalog of cartographic materials can be regarded as a kind of «guide» with the help of which the user can get answers to the following questions: in which of the archives, libraries and museum - there is the cartographic material necessary for the user; How does the administrative-territorial division change in dynamics, etc.

Keywords: problems, methodology, cartographic materials of the XVII - early XX centuries.

Введение. В настоящее время образовался разрыв между теорией создания сводных каталогов исторических карт и требованиями современных информационных технологий. Но как тогда возможно проводить выявление, исследование и дальнейшее хранение картографического материала в сводном каталоге и развивать цифровое картографирование? Когда не существует программного комплекса, обеспечивающего выполнение всех требований по проектированию сводного каталога картографических материалов.

Такая постановка проблемы обращает внимание на, что в исторической науке не исследовались проблемы подготовки сводного каталога «старых» карт по истории Казахстана нового времени. Предлагаемый анализ проблем подготовки сводного каталога по истории Казахстана XVII – начало XX в. и их решения опираются на зарубежный опыт, научные принципы и идеи в области создания сводных каталогов, а также классические труды, посвященные «старым» картам.

Работа по созданию сводного каталога велась по двум направлениям: первое – обследование каталогов, картотек и непосредственно фондов архивов и музеев; Второе – исследование письменных научных источников (Материалы по историко-статистическому описанию, энциклопедии, обследования, дневники путешественников, научная литература) в библиотеках, имеющих прикнижные карты, касающиеся истории Казахстана XVII – начало XX в. Синтез данных направлений, определил проблемы методологии, пути их решения и позволил создать базу данных сводного каталога картографических материалов.

Сводный каталог – это ретроспективная картобиблиография картографических материалов, основной задачей которой является максимально полный учет «старых» карт, стремится сделать его доступным современным и будущим пользователям. В этом уже и заключалась основная методологическая проблема. Каким образом разработать структуру картобиблиографию «старых» карт, чтобы она была более эффективной и необходимой потенциальному потребителю? В связи с этим для сводного каталога были разработано, каталожное описание и подготовлено структурное деление каталога, которое связано прежде всего с составом коллекции картографических материала, целью и задачами исследования. Подготавливаемый сводный каталог картографических материалов XVII – начало XX вв., является тематическим каталогом, при этом в качестве основной темы рассматривается события, происходящие по истории Казахстана в данный период, но, тем не менее, независимо от профиля сводный каталог рассматривается, как целостный объект прошлого. При подготовке сводного каталога картографические материалы по истории Казахстана разделяются по хронологическому признаку XVII, XVIII, XIX, XX вв. (до 1917 г.)

Методология проблемы. Методология проблем исследования направлена на выявление, анализ, подготовку картобиблиографии и структурирование «старых» карт в сводный каталог картографических материалов по истории Казахстана нового времени. Методология проблем опирается на междисциплинарный подход. Междисциплинарный характер работы обусловил применение различных методов исследования.

Основу методологии исследования составляет системный метод, который позволяет установить причинно-следственные связи между историческими явлениями в общеисторическом движении,

проследить историческое развитие в рамках общих процессов, происходящих в данный период и эффективно выполнить анализ проблем сводного каталога.

Для анализа и оценки «старых» карт очень важен метод историзма, так как позволяет нам проследить динамику процесса межевания и картографирования территории Казахстана в результате административно-территориальных преобразований царизмом и т.д.

В качестве специального метода подготовки сводного каталога «старых» карт и оценки методологических проблем используется картографический подход, направленный на представление динамики пространственных исторических изменений социально-политических процессов в Казахстане в XVII – начало XX вв. В настоящее время происходит модернизация картографического метода под влиянием информационных технологий. Для изучения явлений по их изображениям на картах используются различные приемы картографического метода, в том числе сравнительного анализа, позволяющий выполнить сопоставление разновременных карт и эффективно провести оценку исторических событий Казахстана. Метод описания картографического материала позволяет провести системный, логический и упорядоченный поиск интересующих исторических фактов.

Общегеографический метод способствует объективному анализу и оценке физико-географических данных картографических материалов нового времени, позволяет локализовать определенные исторические события, проследить географию развития исторических явлений и определиться с классификацией карт по тематике и назначению.

Все перечисленные методы применялись в комплексе, которые позволяют эффективно подготовить сводный каталог русских «старых» карт и выполнить анализ методологических проблем подготовки сводного каталога с учетом индивидуальных происходящих событий в истории Казахстана XVII – начало XX вв. Применение междисциплинарного подхода, позволит реконструировать историю Казахстана в рассматриваемый период на пересечении исследовательских полей дисциплин с разной структурной организацией и решить все имеющиеся методологические проблемы.

Обсуждение. В современной историографии вопрос подготовки и решения методологических проблем подготовки сводного каталога картографических материалов XVII – начало XX вв. по истории Казахстана не изучен. Тем не менее, различные частные вопросы и методологические позиции подготовки каталогов, использования «старых» карт проводилось в рамках изучения истории картографии зарубежных и отечественных ученых.

Проблемам картографии посвящено исследование ведущего американского ученого, профессора университета Мичигана Валери Кивельсон, который исследует карты XVII века. Автор отмечает, что картографические материалы данного периода имеют определенную степень стандартизации технических и художественных методов: применяется одинаковая цветовая палитра и схожие знаки для обозначения деревень, лесов, дорог, рек и полей [1]. Немецкий исследователь Д. Дальман фрагментарно проводит анализ «старых» карт, отмечает, что меняющиеся масштабы использовались при составлении карт ещё в XVIII в., даже если их изготавливали в мастерской такого картографа и гравера, как Иоганн Баптист Хоманн в Нюрберге [2].

В современной российской историографии уделяется значительное внимание систематизации и анализу «старых» карт и подготовке картобиблиографии. Значимы для исследования работы В.С. Кусова историка-картографа, исследователя старинных русских чертежей, положившего начало многим научным направлениям, в том числе описания карт в сводном каталоге картографических материалов, охватывающие период только до XVIII в. [3].

Наиболее близкие к нашим проблемам и путям их решения исследования российских новосибирских ученых под руководством доктора исторических наук, профессора О.Н. Катионова, которые исследуют историографию, методологию и основные методы при подготовке каталога картографических материалов Урала, Сибири и дальнего Востока [4]. Для исследования полезен опыт российских пермских ученые Н.И. Смирнова, Р.К. Абдуллина, Ю.А. Кашаева и П.С. Фотева, которые провели разработку информационного веб-ресурса «Наследие картографов Урала середины XVIII – начала XX вв.» [5, с. 115–126].

Важную проблему теоретико – методологического характера, касающуюся классификации картографического материала поднимает в своих исследованиях ведущий специалист Государственной архивной службы Республики Ингушетия М.М. Картоев [6, с. 171-191]. Опыт исследователей А.Г. Селезнев и И.А. Селезнева весьма полезен при описании русских чертежей по истории Казахстана, авторы рассматриваются объекты под названием «Астана» в картографических материалах С.У. Ремезова [7, с. 165-171].

Ориентиром в разработке методологии исследования играла работа казахстанских историков Ж.Б. Абылхожина, К.Ш. Алимгазинов, И.В. Ерофеева, С.А Жакишева, С.Ф. Мажитов, Б.М. Сузиков «Очерки по историографии и методологии истории Казахстана», где поднимаются теоретико - методологические проблемы, касающиеся методов историко-географического исследования [8].

Общая ситуация в подготовке и в оценке методологических проблем сводных каталогов картографических материалов характеризуется наличием субъективных противоречий между новыми возможностями сбора, обработкой данных, а также отсутствием теоретических основ создания и использования сводных каталогов картографических материалов.

Результаты. Одна из самых основных проблем подготовки сводного каталога заключалась в сложности и трудоемкости выявления картографических материалов XVII - начало XX века по истории Казахстана. Картографические материалы разбросаны по различным зарубежным архивам, музеям и библиотекам России, Узбекистана и дальнего зарубежья. Тем не менее, картографические материалы в сводном каталоге по истории Казахстана XVII – начало XX в. должны быть выстроены в хронологической последовательности, согласованны и показывать динамику исторических процессов.

Выявление картографических материалов XVII - начало XX вв. по истории Казахстана для сводного каталога проводилось в следующих архивах и библиотеках: Российский Государственно Военно – Исторический Архив (РГВИА, г. Москва); Российский Государственный Архив Древних актов (РГАДА, г. Москва); Государственный Исторический музей (г. Москва); Российская Государственная библиотека (РГБ, г. Москва); Государственная публичная историческая библиотека (г. Москва); Государственный Архив Оренбургской области (ГАОО, г. Оренбург), Оренбургская областная универсальная научная библиотека им. Н.К. Крупской (ОУНБ им. Н.К. Крупской, г. Оренбург). Серьезной проблемой подготовки сводного каталога «старых» карт оказалось: невозможностью сканирования и фотографирования редких рукописных карт, изданных до 1830 г. (РГБ, отдел картографии); Закрытость некоторых фондов в результате ремонта архива ГАОО г. Оренбурга. Тем не менее несмотря на имеющиеся сложности, в базу сводного каталога по результатам первого года исследования вошло - 282 картографических материалов XVII - начало XX вв. по истории Казахстана. Разных по тематическому направлению, но отражающих многоаспектно динамику исторического развития Казахстана нового времени.

Возникает много проблем и вопросов на этапе составления картобиблиографии карт сводного каталога, их описания, систематизации и каталогизации. Согласно правил составления картобиблиографии необходимо перед ее составлением не только выявить выходные сведения карты, но и проанализировать содержание картографического изображения, а также ознакомиться со всеми элементами оформления и оснащения карты, позволяющими читать карту, помогающими ее использовать и получать необходимую информацию. К элементам оснащения карты относятся легенда (условные знаки), дополнительные карты и врезки, тексты, таблицы, диаграммы, графики, профили, иллюстрации, указатель географических названий к карте и др. За основу систематизации картографических материалов при их каталогизации нами положены территориальный и хронологический подходы. Изучаемые карты различны не только по времени создания, но и по тематике (политические, экономические, исторические, географические, военные), технике исполнения, авторскому стилю и т.д. При создании сводного каталога было разработано единое каталожное описание картографических материалов на основе структуры, которое связано прежде всего, с целью и задачами исследования. При составлении картобиблиографических сведений в сводном каталоге мы использовали следующую структуру: Датировка карты; Название карты; Авторство; Оригинальность карты; Масштаб; Место издания; Объем в листах; Размер карты; Материал, на который нанесено изображение; Техника нанесения изображения; Содержание карты; Текстовые пометки; Дополнительная информация; Декор; Сохранность карты. В заключение библиографического описания указывается адрес хранения экземпляра.

Разработан образец оформления картобиблиографии в сводный каталог. К примеру:

1755

«Ландкарта генеральная всей Оренбургской со внесением как части Казанской и Сибирской губерний и прочих Азиатских владений так и ведомств Оренбургскому принадлежащих мест» / Составитель не указан. - [Россия], [1755]. – 1 л.; цветная.

Карта рукописная, цветная, общегеографическая.

Масштаб: отсутствует. Имеется градусная сетка (отмечены северная широта 39°-59°; восточная долгота (точка отсчета от Казани 0° с интервалом в 2° до 44°). Карта ориентирована на север.

Показано: На ландкарте вполне достоверно показаны русла самых протяженных и крупных рек Казахстана: Яик (Урал), Иртыш, Сырь - Дарья, Тобол, Уй, Ишим. Изображено северо - западное

побережье Каспийского моря и озеро Норд-Зайсан (Зайсан). Аральское озеро показано более полноводное, чем на современных картах и с принимающими притоками, к югу от него отмечена территория «Аральских владений». Показаны горы и возвышенности без названия. Стационарные населенные пункты на карте представлены российскими крепостями и форпостами. По берегу Яика отмечены все построенные к тому времени укрепления: Гурьев (современный Атырау), Илецкая, Орская, Таналыцкая; на реке Уй: Усть-уйская, Нуртамышская; на реке Иртыш: Чернолуцкая, Железинская, Ямышевская, Семипалатинская. Обозначены города: Ташкент, Туркестан, Хива, Самарканд и старинный городок Сарайчик. На карте зафиксирован караванный путь - Ногайская дорога.

Дополнительная информация: на карте показана Оренбургская укрепительная линия. Показаны пограничные линии, ограничивающую Оренбургскую губернию и «Степь кочующих киргизь кайсаков», «Каракалпаков» (около Аральского моря), «Аральские владения» и «Хивинское владения».

Декор: Рисунки в правом верхнем углу.

Сохранность: Удовлетворительная. Реставрирована.

РГАДА. Ф.192. Оп.1. Д.№7 [9].

к. XVIII в.

Ландкарта пограничной Оренбургской и Сибирской губернии ... на которой с рассуждением первой, то есть Оренбургской губернии с Киргизь Кайсацкой ордой, Меньшой и Средне, состоящей в Российском подданстве, означена и третья, то есть Большой орды, Зайсацкой орды, Трухменское, Каракалпацкое, Аральское, Хивинское, Бухарское великой Татарии» / Составитель Оренбургский географический департамент. – [Россия], [к. XVIII в.]. – 1 л.: цв.

Карта рукописная. Карта общегеографическая. Год оторван (правый нижний угол).

Масштаб: отсутствует. Имеется градусная сетка (отмечены северная широта 30° - 50°; восточная долгота 0° - 50°).

Показано: На ландкарте локализованы места кочевания казахов Младшего, Среднего и Старшего жузов. Изображена гидросеть, озера, часть Каспийского моря, Аральского, озеро Норд Зайсан (Зайсан). Отмечены горы, колодцы, дороги, урочища, населенные пункты, места зимовок казахских родов и обозначены границы. Из стационарных населенных пунктов на карте представлены российские крепости и форпосты по всему западному, северному и восточному периметру казахской степи. По берегу Яика нанесены все построенные к тому времени укрепления от г. Гурьева (Сарайчиковая, Баксакайская, Калмыковская, Сахарная и т.д). На Уйской укрепительной линии отмечены месторасположения укреплений (Троицкая, Каракульская, Крутоярская); на Тоболо-Ишимской линии (Звериноголовская, Пресногорьковская, Кабанья, Пресновская, Становая, крепость Святого Петра (современный г.Петропавловск), Полуденная, Лебедева). На реке Иртыш отмечены укрепления: Омская, Чернолуцкая, Железинская, Ямышевская, Семипалатинская. Обозначены города Астрахань, Оренбург, старинный городок Сарайчик и т.д. В районе верхнего течения Сырдарьи указаны города: Карнак, Угустай (не упоминающийся на географических картах Центральной Азии), Атрар (Отрар), Ташкент, Сарань (Сайрам), Хождань (Ходжент). Могила хана Младшего жуза Абулхаира в районах бассейнов рек Орь, Тамды и Тургай; Развалины старинного города Джанкента (называемого Барсуки) около Аральского моря;

Декор: Имеется.

Сохранность: хорошая.

РГАДА. Ф. 192. Оп. 1. Д. № 6 [10].

1846

«Западная Сибирь. Карта квартирного расположения войск в Западной Сибири» / Составитель князь Горчаков. - [Россия, Омск], [1846]. – 1 л.: цветная.

Масштаб: 85 верст в английском дюйме. Рукописная. Градусная сетка отсутствует.

Показано: На карте показана гидросеть региона: река Иртыш, Ишим, Аягуз, Или, Каратал. Озера: Денгиз, Балхаш, Ала-куль, Сысыкуль, Лепсы. Укрепления, приказы, дороги военные. На карте показана территория расположения войск в Западной Сибири, которая ограничена с запада областью «киргизов Оренбургского ведомства», границей Оренбургской губернии и Пермской губернией; с севера г.Тобольском (Тобольской губернией); с востока границей Енисейской губернии; с юга – востока Китайской империей; с юга – запада Ташкентскими владениями.

Тексты: Выполнена в типографии г. Омска «Корпусная квартира». Карта военная. Квартирное расписание войск Сибирского корпуса, выполненное командиром отдельного Сибирского корпуса генералом князем Горчаковым.

Дополнительная информация: К данной карте имеется пояснительная записка, в которой находятся данные о количестве военных сил и мест дислокации военных сил Российской империи в Западной Сибири («Области Сибирских киргизов»).

Сохранность: хорошая.

РГБ. Отд. картограф. изд. Ко 12/Х-13 [11].

1893

«Административная крупномасштабная карта Азиатской России» / Составитель надворным советником А.Н. Петровский. – [Россия, СПб.], [1893]. – 13 л.: цв.

Масштаб: 15 верст в английском дюйме. Имеется градусная сетка. Крупномасштабная. Картографическое заведение Ильина. Карта общегеографическая.

Показано: На карте отмечены географические объекты: горы, переправы, перевалы; Дороги: почтовые, караванные, вьючные, кочевые; Населенные пункты: города, хутора, форды. Дороги: военные, караванные, кочевая, телеграфная и т.д. На карте показаны административные границы между областями, уездами, волостями, границы городов, населенных пунктов, родорасселение казахов, могилы, колодцы, бывшие укрепления, пикеты, телеграфные линии, почтовые станции, железоплавильные заводы, золотые россыпи, медеплавильные и серебряные прииски; Месторождения полезных ископаемых: железа, меди, серебра, каменного угля.

Археологические объекты: развалины Барлык; Развалины Маниту и Сары - булакь около реки Эмель к востоку от озера Ала-куль, около границы с Китаем; Развалины Ару-циндолань около ключа Тума и границы с Китаем; Мечеть к югу от озера Аш-куль.

Могилы: Аскерь к югу от устья реки Чийлы; Садырбай к югу – западу от озера Кур-куль; Астинбек – тасымь к северу от озера Джаксы – тузь; Баймань к югу от озера Эбейты; Копсыи; Сары – бия на урочище Джарь – куль; Мусы около озера Джилаиды; Анай к северу от сопки Чандра; Отай около гор Кокче-тау; Байтуру около реки Тюндюк; Ракымбай к северу от горы Кенть; Кара-мула к северу от сопки Кой – тас; Асмань около озера Черкунь – куль; Малайсары и Курмань около реки Кундузды; Кыз-мола к югу от горы Куу-чеку; Казакь к югу от озера Ала-куль; могилы Муртайла, Той-ходжи к югу от озера Джаланапш.

Социально-экономические объекты: место Таинчикульской ярмарки; Зимовье около озера Таранкуль; Месторождение серебра Сергиевское около хребта Акчавского; Медный рудник Попова к западу от пика Карасорского; Медный рудник Алкасорский к северу от озера Эспе – тузь; Завод Попова (медно-плавильный, около озера Телемес-сорь); Ботовская ярмарка около пика Куяндинский; Месторождения медных руд около пика Сиирлинский; Рудник Богословский к северу от горы Тлеу-тана; Рудник Попова к югу от горы Бесь-чеку; Спасский медеплавильный завод к западу от устья реки Чурабай – Нура; Карагандинские копи; Месторождение серебра Макарьевское около озера Саумал-куль; Месторождение меди к югу от пика Желтавского; Месторождение меди Прокопьевское около станицы Баян –Аульской; Рудник меди Алкасорский около озера Акамерген; Месторождение меди Николаевское, около пика Чакчинского; Каменноугольные копи к северу от пика Чакчинского; Прииск по добычи золота Попова около реки Дженама; Прииск Сенташский, Успенский, Марьянский около хребта Колбинских гор; Месторождение серебра Змеиногорское к югу от поселка Карамышенского.

На карте показана западная граница территории Казахстана (пик Такань, г. Орск отряд Кабарный, Усть-уйская, Крутойарский); Восточная граница (г. Омск, Иртышская укрепительная. Границы областей: Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской и т.д. Государственная граница с Китаем (река Актась, Алкабек, пограничная станция Уласты, хребет Саур, проход Бай-мурзинский, перевал Бурга-сутай, пик Кумырчи, хутор, Музартык, укрепление Бахты (Захаровка), перевал Канче, перевал Бедале, пр: Кара-даба, Селеке, Юкокь, по хребту Ала - тау - Агач-оба; Кок-тау, Баскань; пр. Кара-муз; Кар-гызын; Хоргос.

Представлены на карте административные границы казахских и русских волостей: Кумаксокой, Арало-Тюбинской, Наурузумской, Чубалинской, Майкаринской, Кенжегаринской, Кызылджарской, Аманкульской, Талдыкская, Восточная, Черлакская, Кызыл-Агачевская, Терепульская, Алкакульская, Попракская, Коржункульская, Еременская, Аккульская, Карауткульская, Алтыбаевская, Чакчапская, Омская, Николаевская, Курганская, Покровская, Бистюбинская, Карагайская, Аракарагайская, Кинь-Аральская, Миндыгаринская, Пресногорьковская, Становская, Петропавловская, Таинчикульская, Кокчетавская, Минзильская, Средняя, Аиртавская, Полуденная, Джаланкульская, Калгутинская, Дулатовская, Каргалинская, Талгарская, Тургень, Кызылбурковская, Чиликская, Урджарская, Карабугинская, Чергинская, Чиликтинская, Кальджирская, Майтерекская, Лобинская,

Энрикеевская, Кызылтавская, Спасская, Джилалдинская, Котуркульская, Акмолинская, Барлыкская, Кыскачъ –Садыровская, Чинжилинская, Чербактинская, Барлыкская, Эмельская, Таргынская, Колбинская.

Текст: Карта составлена картографом Центрального статистического комитета надворным советником А.Н. Петровским.

Сохранность: хорошая.

РГБ. Отд. картограф. изд. Ко 7/ IV-3 [12].

1895

«Карта Тургайско-Уральского переселенческого района» / Составитель Ширяев. – [Россия], [1890-е]. – 1 л. цв.: 58x87. (73x102).

Типографская копия.

Масштаб: 40 верст в дюйме.

Показано: Реки, озера, дороги, города, крепости, села, границы. Отмечены названия и номера киргизских волостей по уездам Тургайской и Уральской области.

Сохранность: хорошая.

ГАОО. Ф.124. Оп.2. Д. 4297 [13].

1910

«План участка Аще-Бутанской №136 Актюбинского уезда аула №2, 3,5 владений киргизов» / Составитель Языкин. – [Россия], [1910]. – 1 л. ч.б.: 55x59 (100x66).

Типографская копия.

Масштаб: 500 сажень в дюйме.

Показано: Границы, уголья, экспликации.

Сохранность: хорошая.

ГАОО. Ф.124. Оп.2. Д. №3983 [14].

В ходе подготовки сводного каталога имелись методологические проблемы по поводу унификации описания карт. В следствии того, что какая-либо информация на картах отсутствует или появляются дополнительные сведения. Поэтому все эти сведения внесены в раздел дополнительной информации в связи с нерегулярностью ее присутствия на всех картах.

При всем разнообразии оформления карт источниками картобиблиографических сведений для составления описания могут служить следующие части издания: картуш (специальная рамка) служит, как правило, источником сведений о заглавии (названии) карты, подзаголовочных данных, масштабе, годе составления карты и др; Верхнее поле карты может являться источником сведений о заглавии карты и подзаголовочных данных (тематике, назначении), масштабе, о надзаголовочных данных, о частных заглавиях и номенклатуре отдельных листов многолистных карт; Нижнее поле карты служит источником сведений об учреждениях и лицах, участвовавших в создании карты и дополнительных карт, о времени составления и исправления карты, о различных видах масштабов, о картографической проекции и других элементах математической основы карты, о выходных и выпускных данных; Обратная сторона карты является источником сведений о дополнительных картах, об указателях географических названий, текстах, иллюстрациях, о выпускных данных; Обложка или папка (первая, вторая и последняя страница), а также конверт, обертка, манжетка и т.п. служат источником основных данных об издании - его заглавии, части подзаголовочных данных, масштабе, выходных и надзаголовочных данных. Элементы оснащения карты, размещаемые на месте, свободном от картографического изображения (легенда, таблицы, графики, текст и др.), служат источником сведений для раскрытия в описании состава дополнительного материала на карте, для характеристики содержания карты, а также о датах состояния и изменения картографического изображения и его отдельных элементов. Приложение к карте в некоторых случаях является единственным источником получения выходных сведений об издании в целом. Для атласов и карт, изданных в виде книг и альбомов с титульными листами, источником описания является, главным образом, титульный лист и его оборот.

Имелись серьезные проблемы и при систематизации описания. Метод описания картографических материалов позволяет выявить и проанализировать закономерности исторических событий по истории Казахстана нового времени. С данной целью разработан алгоритм описания картографического материала, который заключается в следующей последовательности: элементы гидрографии (морья, реки, озера), рельеф (равнинный, холмистый или горный), населенные пункты (города, укрепления, поселки),

дорожная сеть (железные, караванные, скотопробные, кочевые, военные и др.), археологические объекты (городища, развалины, мавзолеи, могилы), социально-экономические объекты (рудники, заводы, мечети, церкви) и границы (государственные, административные)..

При описании картографического материала необходимо знать ряд методологических особенностей «старых» карт в особенности раннего периода – чертежей.

Эффективное использование «старых» карт в научных исследованиях основано по возможности на полном выявлении всех имеющихся картографических материалов по конкретной проблематике и на данном этапе должен использоваться метод поиска картографических материалов.

Проблемой является источниковый анализ и оценка карты, которые являются наиболее сложными приемами картографического метода. Анализ и оценка картографических материалов основаны на глубоком изучении, знании истории картографии и всестороннем анализе «старых» карт.

В целях проведения достоверного и эффективного анализа «старых» карт необходимо знать методы их создания, условные обозначения, терминологию картографических материалов, то есть уметь читать карты. Для реконструкции методов создания карты необходимо выявление всего перечня документов сопровождавших топосъемку и издание карты: инструкций, положений, таблиц условных знаков, полевых журналов, отчетов о съемках и пр. Это позволяет оценить ее надежность в отображении истории Казахстана нового времени.

При источниковом анализе «старых» карт следует различать, подлинники и копии. Как правило, подлинник не имеет указания о подлинности, то копия часто содержит соответствующие сведения [15, с. 22-24].

При использовании картографического материала в качестве топонимического источника следует учитывать, что при передаче названий населенных пунктов на русских картах второй половине XIX - начало XX вв. составители руководствовались транскрипцией географических названий, представленных в списках населенных мест Российской империи Министерства Внутренних дел (16, л.191-196).

Определенную сложность при подготовке сводного каталога вызывало размещение «старых» карт без дат издания или составления в хронологическом порядке. Приходилось выполнять дополнительный источниковый анализ, позволяющий выявить приблизительную датировку, опираясь в основном на административное деление, изображение укрепительных линий, крепостей и т.д. Выявление сопутствующей делопроизводственной документации позволяет также уточнить датировку карты. Только совместное изучение карты и сопровождающих её текстов позволяет полностью ознакомиться с совокупностью географических и картографических представлений исследуемого времени.

При источниковом анализе необходимо учитывать масштаб карты. Чем крупнее масштаб карты, тем, как правило, больший объем исторической информации из неё можно получить. К вопросу об источниковом анализе «старых» карт следует учитывать, тот факт, что дата составления карты никогда не совпадает с датой, на которую дано ее основное содержание. Чем древнее картографическое произведение, тем больший временной диапазон может разделять различные элементы его содержания. В среднем на картах XIX в. «возраст» данных достигает 50 лет [17, с. 15-20].

В целях эффективного выполнения источникового анализа картографического материала необходимо знать, что картографические материалы XVIII в. имели свои специфические особенности. Они были более подробны, чем картографические источники более раннего периода, развернуты, содержали замечания и пояснения к изображаемому объекту. На картах XVIII в. были показаны: населенные пункты, реки, озера, моря при этом условные знаки используются сравнительно мало, главным образом для изображения рельефа, иногда растительности. Для наглядности, или придания карте нарядного вида, применяется рисунок и раскраска. Одной из первых таблиц условных знаков, была приложена к инструкции геодезистам руководителем Оренбургской экспедиции (1734-1737) И.К. Кириловым в 1732 г. (18, л.184).

Одной из основных проблем методологии, которая возникает в результате использования каталога «старых» карт, является унификация терминологии. Необходимым условием в методологии исследования является определение и конкретизация терминов. К примеру: «Сводный каталог – это системно организованный набор карт в хронологическом и территориальном порядке данных с картобиблиографическим описанием» [19, с. 33-34].

Заключение. Обсуждение и анализ поставленных методологических проблем сводного каталога русских картографических материалов по истории Казахстана XVII – начало XX вв. позволило выявить особенности подготовки сводного каталога «старых» карт и пути решения данных проблем. Применение в междисциплинарном исследовании в комплексе методов системного, исторического, картографического, общегеографического, источниковедческого анализа карт и информационных технологий, позволило эффективно решить все методологические проблемы и результативно подготовить

сводный каталог «старых» карт с учетом не только исторической ситуации в целом, но и с учетом индивидуальных происходящих событий в истории Казахстана XVII – начало XX вв.

Степень подробности картобиблиографии сводного каталога «старых» карт строго не регламентированы нормативными документами и зависит от назначения сводного каталога и авторской концепции составителей. В сводном каталоге картографических материалов обязательно сохраняется орфография названия и материала, находящегося на листах карт.

Введение в научный оборот, сводного каталога картографических материалов по истории Казахстана XVII – начало XX вв., позволит исследователям истории Казахстана визуально проследить процесс исторического развития того или иного явления и найти верное решение сложных вопросов этнической, военно-политической и социально-экономической истории казахского народа.

Список использованных источников:

1 Kivelson V. *Cartographies of Tsardom: the land and its meanings in Seventeenth-Century Russia*. XIV. - Ithaca: Cornell University Press, 2006. – 263 p.

2 Dahlmann D. *Sibirien: vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. - Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2009. - 464 s.

3 Кусов В.С. *Московское государство XVI – начала XVIII века: сводный каталог русских географических чертежей*. – М.: Русский мир, 2007. – 704 с.

4 Катионов О.Н., Смагин Р.Ю., Лобанова А.А. *В поисках старых карт Урала, Сибири и дальнего Востока. [Электронный ресурс] // Современные проблемы науки и образования*. - 2012. - № 6. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=8097>. (Дата обращения 27.12.2021).

5 Смирнов Н.И., Абдуллин Р.К., Кашаева Ю.А., Фотеева П.С. *Разработка информационного веб-ресурса «Наследие картографов Урала середины XVIII – начала XX вв.» // Картография и геоинформатика*. - 2018. - № 3. – С. 115–126.

6 Картоев М.М. *Картографические источники по истории северокавказского региона в Военно-ученом архиве РГВИА (вторая половина XVIII – 60-е гг. XIX века) // Вестник РГГУ Серия Историческая*. –2008. - №4/08. - С. 171-191.

7 Селезнев А.Г., Селезнева И.А. *Мусульманские культовые комплексы Сибири в картографических материалах Семена Ульяновича Ремезова // Вестник Омского университета*. – 2015. – № 4. – С. 165 -173.

8 Абылхожин Ж.Б., Алимгазинов К.Ш., Ерофеева И.В., Жакишева С.А., Мажитов С.Ф., Сужиков Б.М. *Очерки по историографии и методологии истории Казахстана*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 350 с.

9 РГАДА (Российский государственный архив древних актов). Ф. 192. Оп.1. Д.7.

10 РГАДА Ф. 192. Оп.1. Д.6.

11 РГБ (Российская государственная библиотека). Отд. картограф. изд. Ко 12/X-13.

12 РГБ Отд. картограф. изд. Ко 7/IV-3.

13 ГАОО (Государственный архив Оренбургской области) Ф.124. Оп.2. Д. 4297.

14 ГАОО Ф.124. Оп.2. Д. №3983.

15 Медушевская О.М. *Картографические источники XVII-XVIII вв. Учебное пособие по источниковедению истории СССР*. – М.: Московский государственный историко-архивный институт, 1957. – 28 с.

16 РГВИА (Российский государственный военно-исторический архив). Ф. 401. Оп. 12/959. Д 10.

17 Постников А.В. *Развитие картографии и вопросы использования старых карт*. – М.: Наука, 1985. – 214 с.

18 РГАДА Ф. 248. Оп 1. Д. 1428.

19 Мильчин А.Э. *Издательский словарь - справочник*. – М.: Олма - Пресс. 2003. – 558 с.

References:

1 Kivelson V. *Cartographies of Tsardom: the land and its meanings in Seventeenth-Century Russia*. XIV. - Ithaca: Cornell University Press, 2006. - 263 p.

2 Dahlmann D. *Sibirien: vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. - Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2009. - 464 s.

3 Kusov V.S. *Moskovskoe gosudarstvo XVI – nachala XVIII veka: svodnyj katalog russkikh geograficheskikh chertezhej*. - М.: Russkij mir, 2007. - 704 s.

4 Kationov O.N., Smagin R.YU., Lobanova A.A. *V poiskah staryh kart Urala, Sibiri i dal'nego Vostoka. [Elektronnyj resurs] // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*. - 2012. - № 6. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=8097>. (Data obrashcheniya 27.12.2021).

5 Smirnov N.I., Abdullin R.K., Kashaeva YU.A., Foteeva P.S. *Razrabotka informacionnogo veb-resursa «Nasledie kartografov Urala serediny XVIII – nachala XX vv.» // Kartografiya i geoinformatika. - 2018. - № 3. - S. 115–126.*

6 Kartoev M.M. *Kartograficheskie istochniki po istorii severokavkazskogo regiona v Voенno-uchenom arhive RGVIA (vtoraya polovina XVIII – 60-e gg. XIX veka) // Vestnik RGGU Seriya Istoricheskaya. –2008. - №4/08. - S. 171-191.*

7 Seleznev A. G., Selezneva I. A. *Musul'manskіe kul'tovye komplekсы Sibiri v kartograficheskіh materialah Semena Ul'yanovіcha Remezova // Vestnik Omskogo universiteta. - 2015. - № 4. - S. 165–173.*

8 Abylhozhin ZH.B., Alimgazinov K.SH., Erofeeva I.V., ZHakisheva S.A., Mazhitov S.F., Suzhikov B.M. *Oчерki po istoriografii i metodologii istorii Kazahstana. – Almaty: Dajk-Press, 2007. - 350 s.*

9 RGADA (Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov). F. 192. Op.1. D.7.

10 RGADA (Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov). F. 192. Op.1. D.6.

11 RGB (Rossijskaya gosudarstvennaya biblioteka). Otd. kartograf. izd. Ko 12/H-13.

12 RGB Otd. kartograf. izd. Ko 7/IV-3.

13 GAOO (Gosudarstvennyj arhiv Orenburgskoj oblasti) F.124. Op.2. D. 4297.

14 GAOO F.124. Op.2. D. №3983.

15 Medushevskaya O.M. *Kartograficheskie istochniki XVII-XVIII vv. Uchebnoe posobie po istochnikovedeniyu istorii SSSR. - M.: Moskovskij gosudarstvennyj istoriko-arhivnyj institut, 1957. – 28 s.*

16 RGVIA (Rossijskij gosudarstvennyj voенno-istoricheskij arhiv). F. 401. Op. 12/959. D 10.

17 Postnikov A.V. *Razvitiе kartografii i voprosy ispol'zovaniya staryh kart. – M.: Nauka, 1985. – 214 s.*

18 RGADA F. 248. Op 1. D. 1428.

19 Mil'chin A.E. *Izdatel'skij slovar' - spravochnik. – M.: Olma - Press. 2003. – 558 s.*

ӘӨЖ 069.5

ҒТАР 03.61.91

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.14>

А.Ш. Ермекбаева^{1*}

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: ainur.kaznu@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ ҚОРЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІНЕ ҚАТЫСТЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯЛАР ЖИНАҒЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қоры негізінде Орталық Азия түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты коллекциялардың жинақтау мәселелері қарастырылады және сол жинақталған коллекциялардың құрамы сипатталады. Себебі, ерекше екішеп айтар болсақ, отандық музейлердегі этнографиялық коллекцияның қорын үнемі толықтырып отыру мәселесі өзекті ғылыми әрі ғылыми-практикалық мәселе болып табылады. Ұлттық мәдениетті насихаттау мен оны сақтау мәселесінде этнографиялық коллекциялардың алар орны айрықша. Әсіресе, дәстүрлі мәдениетке қатысты тұрмыстық және шаруашылық бұйымдары қолданыс аясынан шығып кеткен жағдайда этнографиялық коллекциялардың маңызы арта түседі. Сондай-ақ, этнографиялық коллекциялар ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін үлкен маңызды дереккөз ретінде қолданылады. Қарастырылып отырған мақалада этнографиялық коллекциялардың қалыптасу ерекшеліктері мен факторларына басты назар аударылған. Сонымен қатар, автор жоғарыда көрсетілген халықтардың этносаралық өзара қарым-қатынас аясында пайда болған дәстүрлі-тұрмыстық қолданыстағы заттардың ұқсастықтар мен айырмашылықтарға ерекше назар аударады. Музейдің этнографиялық коллекциялары халықтардың дәстүрлі-тұрмыстық мәдениетінің әртүрлі аспектілерін көрсетеді. Аталмыш коллекциялардың жинақтау жұмыстары арнайы тақырыптарды зерттеу үшін ұйымдастырылған этнографиялық экспедициялар мен тұлғалардың сыйға тартуы және сатып алу негізінде жүзеге асырылып отырғандығы анықталды. Сондай-ақ, коллекциялардың толығына жергілікті әкімшіліктің мемлекеттік қызметкерлерді ынтымақтастыққа тарту сияқты факторлар да айтарлықтай әсерін тигізген.

Түйін сөздер: коллекция, қор, орталық музей, этнографиялық коллекция, түркі халықтары, тарих, мәдениет.

Ермекбаева А.Ш. ^{1*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: ainur.kaznu@gmail.com

КОЛЛЕКЦИИ ПО ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы комплектования коллекций по истории и культуре тюркских народов Центральной Азии на примере Центрального государственного музея Республики Казахстан. Проблема научного комплектования и обработки музейных ценностей относится к числу наиболее важных проблем современного музееведения. Этнографические коллекции выполняют важную роль в пропаганде и сохранности национальной культуры. Их значение особенно возрастает в наше время, когда из реальной жизни народов быстро исчезают предметы традиционной культуры, уходит практика их исследования. Этнографические коллекции являются также важной базой для развития научных исследований. В данной статье характеризуется состав коллекций по истории и культуре указанных выше этносов. При этом основное внимание уделяется особенностям и факторам формирования этнографических коллекций, а также выявлению общих и специфических элементов в структуре традиционных предметов этих народов в контексте межэтнического взаимодействия. Автор делает вывод, что этнографические коллекции музея отражают различные аспекты традиционно-бытовой культуры народов, а также отмечает, что при формировании музейных коллекций значительное влияние имели такие факторы, как организация научных и собирательских экспедиций, покупка вещей у частных лиц, привлечение к сотрудничеству государственных служащих местной администрации.

Ключевые слова: коллекция, фонд, центральный музей, этнографические коллекции, тюркский народ, история, культура.

Yermekbayeva A. ^{1*}

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: ainur.kaznu@gmail.com

COLLECTIONS ON THE HISTORY AND CULTURE OF THE TURKIC PEOPLES OF CENTRAL ASIA IN THE FUNDS CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article is devoted to the problems of completing collections on the history and culture of the Turkic peoples of Central Asia on the example of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. The problem of scientific acquisition and processing of museum valuables is one of the most important problems of modern museology. Ethnographic collections play an important role in the promotion of national culture and its preservation. Their importance is especially increasing in our time, when traditional cultural objects are rapidly disappearing from the real life of peoples, and the practice of their research is disappearing. Ethnographic collections are also an important base for the development of scientific research. This article describes the composition of collections on the history and culture of the above-mentioned ethnic groups. At the same time, the main attention is paid to the peculiarities and factors of the formation of ethnographic collections, as well as to the identification of common and specific elements in the structure of traditional objects of these peoples in the context of interethnic interaction. The author concludes that the museum's ethnographic collections reflect various aspects of the traditional and everyday culture of peoples, and also notes that such factors as the organization of scientific and collecting expeditions, the purchase of things from private individuals, and the involvement of civil servants of the local administration had a significant impact on the formation of museum collections.

Key words: collection, fund, central museum, Turkic people, history, culture.

Кіріспе. Соңғы жылдардағы қоғамдық өмірдегі болып жатқан өзгерістер музей қорларындағы халықтың тарихи-мәдени мұрасына, оның зерттелуі мен пайдаланылуына ерекше мән беріп, оларды зерттеуде жаңа талаптар мен тәсілдерді қажет етуде. Этнографиялық коллекция халықтың дәстүрлі мәдениетіне, тіршіліккамы жүйесіне, шаруашылық және тұрмыстық салтына, рухани мәдениетіне арналған. Қазақстанда ежелгі заманнан қалыптасқан көпшілікке негізделген шаруашылық мәдени типтік

ең басты құрамдас бөліктері – баспана, еңбек құралдары мен бұйымдары, ас дайындау және тамақтану жүйесі, киім-кешек сияқты дәстүрлі тіршілікқамы мәдениетінің ең маңызды салалары уақыт пен кеңістік екшеуінен өткен өзіндік болмыс бітімімен дараланады. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музей қорындағы этнографиялық коллекциялар халықтың тұрмысы мен мәдениетінің кешенді көрсетуге мүмкіндік береді және олардың көпшілігі сирек кездесетін тарихи-мәдени құндылық болып есептеледі.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық музейі тек Қазақстан аймағында ғана емес, бүкіл Орталық Азия аймағындағы ең көне және ірі музейлердің бірі болып табылады. Музей қорының негізгі коллекцияларының қалыптасуы сонау Орынбор өлкелік музейі кезеңінен бастау алады. Музей қорында 300 мыңға жуық музей құндылықтары бар, оның ішінде бірегей этнографиялық бұйымдар топтамасы жиырма төрт мыңнан астам сақтам бірлікті құрайды. XIX–XX ғасырларға жататын коллекцияның басым бөлігі музей қалыптасқан жылдардан бастап жинақталған [1].

Музей заттарының өзіндік өмірбаяны, өмір сүру орны мен уақыты, және олардың музей қорына түсу жолдарын зерттеу музейлік ғылым үшін маңызды болып табылады. Музей құндылықтарын жинақтаушылар мен экспедиция жұмыстарының нәтижесінде музейге келіп түскен музейлік мәні бар заттардың, сондай-ақ тарихи құндылығы бар халық арасында белгілі бір уақыт аралығында қолданылған заттардың сипаттамаларын жасау және олардың әртүрлі жолдар арқылы музей қорына түсу жағдайларын зерттеу ғылыми қызығушылық тудыратыны сөзсіз [2, 3-б.]. Қарастырылып отырған аймақ бойынша ҚР МОМ қорында зерттеуді қажет ететін, әлі ғылыми айналымға енген, толыққанды зерттелмеген музей құндылықтары жетерлік. Сол себепті музей қорында Орталық Азия аумағында тұратын халықтардың өмірі мен мәдениетіне қатысты жинақталған музей құндылықтарының қалыптасу тарихын зерттеу және оны ғылыми айналымға енгізу өзекті болып табылады.

Мақаланың мақсаты Орталық Азиядағы түркі халықтарының тарихы мен дәстүрлі мәдениеті туралы коллекциялардың құрамын, ерекшеліктерін, сонымен қатар олардың қалыптасу тарихын зерттеу болып табылады.

Материалдар және әдістер. Мақала жазу барысында Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музей қоры пайдаланылды. Әсіресе, коллекциялардың жинақталу тарихы мен музей қорына түскен жылдары, оның жинақтау жолдары басты назарда болды. Музейлік есеп құжаттары, музейдің ғылыми есептері деректік база ретінде пайдаланылды. Кітапхана қорынан алынған материалдар, әр жылдардағы ғылыми есептер, бұйрықтар пайдаланылды.

Зерттелініп отырған мәселе тарихилық, жүйелілік және салыстырмалы талдау қағидаттары негізінде жазылды. Сондай-ақ контекстік немесе контекстуалдық тәсіл басшылыққа алынды. Бұл талдау белгілі бір әлеуметтік уақыт пен әлеуметтік кеңістіктегі даму заңдылықтарын, осыған орай оның өзінің логикасын шынайы зерделеуге мүмкіндік беретін ерекше тәсілдерінің бірі. Яғни, қарастырылып отырған уақыт аралығында тікелей әсер ететін социумдағы сан алуан институционалдық, идеологиялық және саяси, оған қоса экономикалық факторлардың ықпалы арқылы музей құрылымында пайда болған механизмдердің, атап айтқанда қалыптасу алғышарттары, тарихи даму заңдылықтары, құрылу логикасын зерделі парактауға мүмкіндік береді. Ал, тарихнамалық талдау зерттеулерді хронологиялық, сондай-ақ қарастырып отырған мәселелер бойынша топтастыру тәсілдері арқылы жүзеге асты.

Талқылау. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейіне қатысты жазылған бірнеше зерделі жұмыстар бар. Оларды шартты түрде екіге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, музейдің пайда болуы мен музей тарихына байланысты еңбектер болса, екіншісі, музей қорындағы этнографиялық коллекция деректік негіз ретінде пайдаланылған қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті туралы жазылған авторлардың еңбегі.

Музейдің пайда болу тарихы өлкетанушылардың назарына тек XX ғасырдың бас кезеңінде ғана іліне бастады. Оған П.Н. Столпянский мен П.Д. Райскийдің еңбектерін жатқызсақ болады [3, 4]. П.Д. Райский өзінің жазбасында «музей древностей» деген атаумен музейдің орналасқан ғимараты, оның ғимараттың тек бір бөлмесін ғана алып тұрғандығы туралы мәлімет келтірген. Сонымен қатар музей қайтадан 1897 жылы 10 мамыр күні Орынбор Ғылыми Архивтік комиссиясының төрағасы болған П.П. Бирктің тікелей көмегімен ашылғандығы жөнінде жазды. Музей коллекциясының жинақталу тарихына байланысты мәселелерге ден қоймаса да, сол кездегі музей бөлмесінде орын алған заттарға байланысты пайда болған бөлімшілердің классификациясын жазып қалдырған [4, с. 59-60].

Н. Модестов өзінің тікелей Орынбор музейіне қатысы бар В.Даль, Ф.Зан, М.Зеленко туралы жазған биографиялық очерктерінде музейге қатысты кейбір мәліметтерді келтірген [5, 6]. Модестовтың еңбегінде Орынбордың граф-генералы болған П.П. Сухтелен музейдің өркендеуіне үлкен үлес қосқан-

дығы, ал кейін одан кейінгі болған граф-губернатор В.А. Перовский музей жұмыстарына салғырттықпен қарады деп, кейін музейдің құлдырауына әкеп соққандығы туралы өз ойын жазып қалдырған [6, с. 52-53].

Орынборда жарық көрген «Труды общества изучения Казахстана (киргизского края)» атты еңбек жинақтарында (1921-1929 жж.) музейдің музейге келушілер саны, музей көрмелері, сондай-ақ музей қорының толығы туралы есеп түріндегі мәліметтер келтірілген [7].

1930 жылы Қазақстанда музей жүйесі құрылысының бастамасы болған Орталық музейдің «Вестник Центрального музея» атты басылымының жалғыз саны жарық көрді. Онда Халық ағарту комиссариатының Қазақстан музейлеріне, Орталық музей кеңесінің өлкетану-музей мекемелеріне арнаған үндеулері, музей міндеттері жазылды. Осы басылымда Орталық, Семей, Жетісу, Сырдария, Петропавл, Ақмола, Орал, Қостанай, Ақтөбе, Көкшетау музей қызметтері жайында қысқаша мәлімет жазылған [8].

Ә.М. Жиреншиннің ҚазССР ҒА Жаршысында «Қазақстан Орталық мұражайы тарихынан» мақаласы жарияланды. Орталық музей тарихы мен қызметіне арналған бұл мақала бүгінгі күні өз маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Мақалада музейдің қысқаша тарихы мен кейбір маңызды музей коллекциялары туралы жазылған [9].

Кеңес үкіметінің алғашқы 20 жылында Қазақстанда музей жүйесінің құрылуы мен олардың қызметін зерттеуде С.Ш. Ахметованың еңбегі зор. Оның «Историческое краеведение в Казахстане» атты еңбегінің жеке бір тарауы «развитие музейного краеведения и дела охраны памятников» тақырыбына арналған. Еңбекте 20-30 жылдары музей құрылысы мәселесі мен ондағы жекелеген мекемелер мен түрлі қоғамдық ұйымдардың атқарған жұмыстары қарастырылған.

XX ғасырдың 80-90 жылдарында қазақ өнерінің тарихын зерттеу жұмыстары жалғасын тапты. Бұл зерттеулерде, әсіресе, Ә.Марғұлан, М.Мұқанов, Х.Арғынбаев, В.Востров, Ө.Жәнібеков сынды ғалымдардың еңбектерінде музей қорларында сақталған қазақ қолданбалы және бейнелеу өнерінің жауһарлары шебер талдаған [10-17].

Қазақстанда музей жүйесінің қалыптасуы мен оның атқарған қызметтері жайында А.Е. Қайназарованың, А.Ғ. Ибраеваның, С.Тайманның диссертациялары 1995-1999 жылдары жазылды. Бұл еңбектерде Қазақстанға Ресейден келген түрлі экспедициялар мен ғылыми ұйымдардың өлкені зерттеуге қосқан үлестеріне тоқтала келе, олардың өлкедегі алғаш музейлердің қалыптасуындағы атқарған ролін, әр жылдардағы музей ісінің даму тарихы, мәдени-ағарту жұмыстары мәселелері ашып көрсетілген [18-20].

Коллекциялардың құрамы мен олардың қалыптасу кезеңдері туралы құнды материалдар мерзімді баспасөз беттерінде және интернет ресурстарында қамтылған.

Тақырыбымыздың белгілі тарихнамалық аспектілері кейбір авторлардың еңбектерінде қамтылғанымен, жалпы, зерттеушілердің еңбектерінде қарастырып отырған тақырыптың кейбір қырлары ғана қарастырылған. ҚР МОМ жинақтары аталған еңбектердің көпшілігі қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысын зерттеуге арналған. Орталық Азиядағы қалған түркі халықтары туралы айтатын болсақ, олардың зерттеу нысаны болмағанын айта аламыз. Автордың ойынша, бұған аталмыш халықтар жинағының елеусіз көлемде әрі кеш қалыптасуы себеп болған. Бірақ соған қарамастан, музей экспозицияларындағы көршілес түркі халықтары туралы материалдар олардың мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігі туралы түсінік беретіндей кешенді түрде берілген. Осылайша, таңдалған тақырыптың маңыздылығы мен қарастырылып отырған ғылыми еңбектердің зерттелу дәрежесі арасында белгілі бір қайшылықтар бар екенін аңғаруға болады.

Зерттеу нәтижелері. Қарастырып отырған аталмыш музейдегі этнографиялық коллекциялардың басым бөлігі XIX-XX ғасырларға жатады. Қазақ халқының өткен тарихын, мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін зерттеуде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында музейде жинақталған құндылықтары маңызды орын алады. Қазақстанның музейлер желісінің қызмет етуінің ұйымдық-институционалдық негіздерін қалыптастыру және тарихи-мәдени құндылықтар қорын қалыптастыру процесі XIX ғасырдың 30-жылдарына келеді. Себеп-салдарлық байланыстар арқылы өзара байланысқан әртүрлі оқиғаларға негізделген тарихи деректер Орталық музей тарихының «орынбор кезеңі» деп аталатын бұл процесті [21, 11-б], 1830–1833 жылдары музей ісі саласындағы ұйымдастырушылық қызметін Орынбор облысының әскери губернаторы граф П.П. Сухтеленмен байланыстырады. П.П. Сухтеленнің тікелей бастамасымен Орынбордағы Неплюев әскери училищесінде ашылған «museum» алғашқы келушілерін 1831 жылы 1 сәуірде қабылдады. Осылайша, бұл ұйымдық-институционалдық негіздер мен құндылықтар қорын қалыптастырудың басталуы жоғарыда көрсетілген уақытқа сәйкес келеді деп айтуға толық негіз береді.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің қорында сақтаулы тұрған «орынборлық» экспонаттарының басым бөлігі мұнда 1924-1925 жылдары түскен. Сонымен қатар, экспонаттардың көбісі экспедиция жұмыстары нәтижесінде музей қорына түскен, ал кейбіреулері ақшаға

сатып алынған немесе сыйлық ретінде тапсырылған. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін музейлердің ғылыми-зерттеу жұмысын күшейтуге Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының (1925 жылдан – Қазақстан зерттеу қоғамы) ұйымдастырылуы айтарлықтай әсер етті. Қоғам мүшелері әу бастан ғылыми-зерттеу қызметінің негізгі бағыттарын жан-жақты ғылыми тұрғыда айқындап, архивтер, кітапханалар, музейлермен тығыз байланыс орнату, тарихи-мәдени құндылықтарды жинақтау мақсатында экспедициялар ұйымдастыру, жергілікті сәулет өнері, археологиялық ескерткіштерді зерттеу жұмыстарына, сонымен қатар жинақталған жазба деректер мен материалдық объектілердің жүйеленуі, типологиясы бойынша көмек көрсету жұмыстарын жүргізді. Бұл кезеңде этнографиялық материалдарды жинап, зерттегенде жәдігерлерді дұрыс сақтау әдістері мен оларды жан-жақты ғылыми зерттеу әдістеріне елеулі орын берілді. Әрі қарай сол коллекциялардың құрамын анықтап, оларға сипаттама бермес бұрын кейбір түсініктемелерге назар аударғанды жөн көрдік.

«Этнографиялық коллекция» ұғымы жөнінде. Зерттеліп отырған тақырып түркітілдес Орталық Азия халықтарының мәдениеті мен тарихына байланысты жинақталған коллекциялар аясында болғандықтан, нақты қандай музей құндылықтарына назар аударатынымызды айқындап алған абзал. Бұл кезекте ең алдымен «этнографиялық коллекция», «этнографиялық зат» ұғымдарын қалай түсінеміз және оны зерттеу жұмысында қалай қолданамыз деген мәселеден бастауды жөн көрдік.

Этнографиялық коллекция басқа коллекциялардан ауқымының кеңдігімен ерекшелінеді. Ауқымының кеңдігі оның тікелей этнографиямен байланыстығында. Сондықтан, «этнографиялық коллекцияның» ауқымын түсіну үшін келесідей анықтамаларға сүйендік. Этнография – әлем халықтарын зерттейтін ғылым. Ол әлем халықтары мен әр түрлі этникалық топтың шығу тегін, ру-тайпалық құрамын, қонысын, тұрмысы мен мәдениетін, олардың өзіндік ерекшеліктерін зерттейді. Ю.В. Бромлейдің берген анықтамасы бойынша этнография ғылымы әлем халықтарының ұқсастықтары мен айырмашылығын, сондай-ақ алғашқы дәуірі кезеңі мен біздің күндерімізге дейін адамзат тарихында болған елеулі құбылыстарды зерттейді деген [22, с.10]. Этнографияның зерттеу нысаны «этнос» (халық) болып табылады және әлем халықтарымен байланысты барлық пәндер де этнографияның зерттеу нысанын құрайды. Оларға этностың пайда болуы және оның тарихы, таралу аймағы мен саны, олардың тілдік және діни ерекшеліктері, дәстүрлі мәдениеті мен шаруашылық түрі, материалдық мәдениеті (қоныстану аймағы мен үй-жайы, киім-кешек, тамақ т.б.), қоғамдық институттар (ру, қоғам, отбасы т.б.) және рухани мәдениеті жатады [23]. Этнография терминінің астарында жалпы адамзаттың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті, тарихы, дәстүрі, жалпақ сөзбен айтқанда өмір сүру салтын және сонымен байланысты барлық факторларын зерттейді.

Ал сол өмір сүру салтынан қандай да бір мағлұмат беретін заттар жиынтығы этнографиялық коллекцияны құрайды. Музей саласында этнографиялық коллекция терминіне байланысты келесідей анықтама берілген: этнографиялық коллекция – жүйелі түрде жинақталған, белгілі бір этнос немесе этникалық топтың мәдениетін көрсететін заттар жиынтығы. Тіршілікті қамту ортасынан алынған заттар этномәдени ақпарат сақталған жағдайда ғана ол коллекцияның құрамы және толыққанды музей экспонаты болып есептелінеді. Этнографиялық коллекциялар этностың материалдық мәдениетін (күнделікті тұрмыс-жағдайы, шаруашылығы, өндіріс жайы) және материалдық емес мұраларды (салт-дәстүр, наным-сенім, фольклор) көрсетеді. Этнографиялық коллекция құрамындағы артефактілер өзіне тән ерекшеліктерімен қатар (материалы, жасалу технологиясы) өзінің қолдану аясында пайда болған мәдени сипаттағы ерекшеліктермен де ерекшелінеді (функционалдық қызметі, типі, қолданыс аясы және т.б.) [24].

Этнографиялық зат этнографиялық экспонат болу үшін, ол мәдени-тарихи құндылыққа ие болып қана қоймай, сонымен қатар халықтың мәдениетін және оның құрамдас элементтерін көрсететіндей экспозициялық модель құруға жарамды болуға тиіс. Сондай-ақ мәдениетаралық модель құруға, әртүрлі халықтардың мәдениеттеріндегі ұқсастық ерекшеліктерін көрсететіндей ақпаратқа ие болуы қажет. Этнографиялық зат халықтың тұрмыстық мәдениетін сипаттайды. Этнографиялық заттың дәстүрлі сипаты белгілі бір материалдарды, конструктивтік техника мен дайындау әдістерін, ою-өрнектерді, элементтер мен композицияларды қолданудан, сондай-ақ сол заттарды қолдану аясы және ғұрыптық, салт-дәстүрге байланысты қолдану контекстінде көрініс табады. Мәдени ортадан этномәдени сипаттағы ақпаратты жоғалтқан зат этнографиялық экспонат бола алмайды [25, с. 363].

В.А. Дмитриев пен Н.М. Калашникованың берген анықтамасы бойынша этнографиялық коллекция этнос мәдениетіне қатысты 3 түрлі құбылысты көрсетеді. Біріншісі, өткен ғасырға тән дәстүрлі-тұрмыстық мәдениет құбылыстары (тұрмыстық және шаруашылық құралдар мен бұйымдар, архаикалық тұрғын үй типтері мен киімдер, діни-ғұрыптық заттар және т.б.). Екіншісі, өзіндік этномәдени дәстүрлерді сақтау және олардың бүгінгі күнде тұрмыс-салт тіршілігінде сабақтасып, көрініс табуы (қазіргі заманғы тұрғын үй мен киімнің дәстүрлі элементтері, халық кәсіпшілігінің құралдары мен дәстүрлі бұйымдары).

Ал соңғысы, этникалық топ мәдениетіндегі қазіргі заман өркениет тудырған құбылыстардың ұлттық мәдениетте көрініс табуы және оның әсері (көркем өнер бұйымдары, қазіргі танымал мәдениеттегі дәстүрлі заттар, ежелгі мәдениеттің жасанды түрде қалпына келтірілген элементтері және т.б.) [25, с. 363].

Қандай да бір халықтың мәдениетін көрсететін және этнографиялық топқа жататын этнографиялық экспонаттар этнографиялық коллекция болады. Халық немесе этникалық топ мәдениетінің құрамдас бөліктері болатын этнографиялық коллекциялар музей коллекцияларының ішінде мәдениет санатына да жатқызуға болады. Оған киім-кешек коллекциясы, қару-жарақ коллекциясы, кілемдер коллекциясы, зергерлік бұйымдар коллекциясы, музыкалық аспаптар коллекциясы, наным-сенімге байланысты артефактілер, тұрғын-үй типтері, жиһаз, шаруашылық және кәсіптік құралдар коллекциясы, т.б. жатады. Дәл осы коллекциялар жиынтығы этнографиялық коллекцияның құрамын анықтайды. Этнографиялық коллекцияның құрамдас бөліктерін шаруашылықтан бастап халықтың білім салалары мен дін және әртүрлі наным-сенімге дейін мәдениеттің ерекшеліктеріне қарай топтастыруға болады. Мысалы, кәсіпшілік бойынша артефактілер, қолөнер бұйымдары, қару-жарақтар, музыкалық аспаптар, тұрғын үй, жиһаз, ыдыс-аяқтар жүйесі, киім-кешек кешені, наным-сенімге байланысты артефактілер және тағы басқалары. Бір коллекция құрамына кіретін этнографиялық экспонаттарға атрибуция жасау барысында олардың әр қайсысына жеке сипаттама беріп қана емес (зат атауы, формасы, жасалу технологиясы), сондай-ақ олардың өзара байланысын да міндетті түрде жазып көрсетіледі. Өзіндік ерекшеліктеріне қарай оның функциясы, наным-сенімге байланысты қолданылуы және басқа да қолданыс аясы, ол заттың иесі немесе жасаған шебердің аты-жөні, сол қолданыс аясына байланысты басқа заттармен байланысы туралы ақпараттар жазылады. Этнографиялық коллекцияның сақталуы этнографиялық экспонаттың материалына сәйкес консервациялау және реставрациялау әдістерін қолдану арқылы сақтау шарттарымен қамтамасыз етіледі. Сондықтан сақтау кезінде этнографиялық коллекциялар этнографиялық заттың жасалу материалына қарай әр түрлі қорда шашыраңқы болып сақталынады, ал олардың тұтастығы тиісті құжаттамамен бекітіледі.

Зерттеу аясында этнографиялық коллекция түсінігі бүгінгі таңда жойылып бара жатқан немесе қолданыс аясынан шығып кеткен, өткен ғасырға тән дәстүрлі-тұрмыстық мәдениет құбылыстарын көрсететін этнографиялық заттар тұрғысынан қарастырылды. Заттарды этнографиялық коллекцияларға жатқызудың хронологиялық шеңбері, әдетте 19 ғасырдың аяғы – 20 ғасырдың басы, яғни индустриалды өмір салтының жаппай таралуына дейінгі және дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттің басым болған уақыт аралығымен негізделеді. Сондай-ақ этнографиялық затқа ХХ ғасырдың ІІ-жартысында қолданған этномәдени ақпаратқа ие бұйымдар да жатады.

Сәйкесінше осы зерттеу жұмысында ХІХ ғасыр соңы мен ХХ ғасыр басындағы Орталық Азия аймағындағы түркітілдес халықтардың дәстүрлі мәдениет, шаруашылық және тұрмысқа қатысты этнографиялық артефактілердің қорлану үрдісінің алғышарттарын айқындау және қазақ өлкесінде пайда болған алғаш музейлердегі аталмыш коллекцияның жинақталу тарихын қарастыру басты негізге алынды.

Музейдегі этнографиялық құндылықтардың халықтың дәстүрлі мәдениеті мен тарихының бірегей ескерткіштері ретінде де, әрі отандық этнология және тарих, мәдениеттану, ескерткіштану, деректану үшін де ғылыми-танымдық маңызы өлшеусіз артефактілердің қатарына жатады. Жылдар өткен сайын этнографиялық коллекция қорларының ғылыми маңызы арта түсуде. Яғни, этнографиялық музейлік коллекция ұлттық мәдениетті насихаттауда және оны сақтауда маңызды рөл атқарады. Әсіресе, дәстүрлі мәдениеттің объектілері халықтың күнделікті қолданыс өмірінен шығып кеткендігіне байланысты олардың маңыздылығы одан әрі арта түспек.

Қазақ халқының материалдық және рухани мәдениеті. Отырықшы егіншілікпен және мал шаруашылығымен айналысатын халықтар ешқашан бір-бірінен оқшау өмір сүрген емес. Олар қашанда тығыз экономикалық қарым-қатынаста болып, өз шаруашылығының өнімдерімен алмасып отырды, және арасындағы саяси, мәдени байланыс қашанда берік болды. Отырықшы халық пен дала халықтары арасындағы көп ғасырлық байланыстар Орталық Азия халықтары тарихының, тұрмыс-тіршілігінің және материалдық пен рухани мәдениетінің өте көп өзіндік ерекшеліктерін анықтады [26, с. 5]. Тарихи тағдыры, географиялық қоныстану аймағы және ортақ мәдени заңдылықтар әрекетінің ортақтығына байланысты Орталық Азия түркі тілдес халықтарының мәдениеті мен тарихында орын алған ұқсастықтар мен өзіндік ерекшеліктерінің көрінісін музей экспозициясынан аңғаруға болады.

ҚР МОМ этнографиялық коллекция құрамына жинақталған заттар олардың атқаратын функциясы мен қолданыс аясы принципі негізінде келесі түрлерге топтастырылған. Олар: кілем және тоқыма бұйымдары, киіз бұйымдары, киім-кешек, ыдыс және жиһаз, зергерлік бұйым, шаруашылық құралдары, ат әбзелдері, қару-жарақ және қорғаныс жабдықтары.

Қазақ халқының материалдық және рухани мәдениеті осы музейдің экспозициялық залында (тарихи этнография залында) көрініс тапқан. Бұл зал қазақтың дәстүрлі мәдениетіне, тұрмыс-тіршілігіне, тіршілікке жүйесіне, шаруашылық-тұрмыстық тұрмысына, қазақтардың рухани мәдениетіне арналған. Экспозицияның ғылыми концепциясы танымал этнограф, ғалым Нұрсан Әлімбаевтің жетекшілігімен әзірленген. Композициялық жағынан зал қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің этнографиялық ерекшелігін көрсететін шағын және үлкен екі шеңберге бөлінген экспозициялық кешендерден тұрады.

Этнография залында тұрмыстық және қолданбалы өнер бұйымдары, қару-жарақ пен әскери жабдықтар топтамалары, зергерлік бұйымдар, қазақтың ұлттық киім үлгілері, кілем және киіз бұйымдары, қазақ кестелерінің көптеген түрлері қойылған.

Залда қазақтың дәстүрлі мәдениетінің символы ретінде – киіз үй басты орынды алады. Көшпелі халық өмірінде, жорықтар мен аң аулаушылықта киіз үй құрылысының тез тігілуі мен тез жиюлуға арналып жасалуының маңызы зор болған. Киіз үй түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінің басты нышандарының бірі болып табылады.

Көшпелі түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінің негізгі құрылымдық компоненттеріне тұрғын үй (ең алдымен киіз үй), жиһаз, тамақ, киім-кешек, тұрмыстық ыдыс-аяқ, халықтық таным және сәйкесінше олардың қолдану технологиялары жатады. Шаруашылық және тұрмыстық бұйымдардың барлығы дерлік негізінен былғары, киіз, тоқыма, ағаш, сүйек, ішінара металл бұйымдарынан жасалынған. Осы айтылғандардың барлығы орталық музей қорында бай коллекциямен сақталынған.

Киіз үй қазақтың көшпелілер баспанасының негізгі түрінің ең кең тараған дәстүрлі атауы. Киіз үй мынадай құрылымдық элементтерден тұрады: кереге, уық және шаңырақ. Киіз үйдің көлемі қанат санына байланысты, оны кереге деп те атайды. Қазақтар арасында кең тараған киіз үйдің түрі алты қанатты киіз үй болған [16, с. 26].

1947 жылы орталық музейде екі кешенді экспедиция ұйымдастырылды: бірі – құрамында тарихшы, археолог, этнограф, суретші және фотооператоры бар Семей, Павлодар және Қарағанды облыстарына; екіншісі – Қостанай облысына [27]. Экспедиция нәтижесінде колхоздарда болған қазақтың заманауи ою-өрнек өнерінің 1000-нан астам үлгілері жиналды. Бұл ою-өрнектер колхоз ауылының тұрмыс-тіршілігінде сырмақ, тұскиіз, алаша, бауларды көркем безендіруде, сүйекке, ағашқа, темірге ою-өрнек салуда кеңінен көрініс тапты. Әр аймақтың басқалардан ерекшеленетін өзіндік ою-өрнектері мен шеберлігі болды. Экспедиция Кеңес өкіметінің 30 жылдығына орай халық шеберлерінің қолынан шыққан әшекейлі алты қанатты үлкен қазақ үйін әкелді. Колхоз өмірінен көптеген заманауи фольклор да жазылып алынды.

Сондай-ақ, алты қанат киіз үйдің тағы бір жиынтығы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі негізгі қорының музей заттарының түсім кітабына КП-13242 / 1-112 нөмірімен тіркелген. Бұл киіз үйдің жиынтығы кереге, уық, бау, киіз төсеніш, басқұр, шаңырақ, есіктерден тұрады. 1972 жылы қазақтың белгілі жазушысы, Социалистік Еңбек Ері Ғ.Мүсіреповтің тапсырысымен жасалған бұл киіз үйді ол 3 жыл пайдаланған. Кереге, шаңырақ, уықтары Қарақалпақстанда, ал киіз төсеніш Талғарда, бау, басқұры Аралда жасалынған. Өкінішке орай, шеберлері белгісіз. Бұл киіз үй 1975 жылы жазушының жары Бисенова Ғазиза Нұрғалиқызынан сатып алынған.

Кез келген тұрғын үйдің интерьері сәндік-қолданбалы өнер заттарынан құралады. Түрлі материалдардан жасалған тұрмыстық бұйымдардың өзіндік утилитарлық және әсемдік үшін қолданатын функциясы бар [16, с. 26]. Киіз үй пайда болғалы бері ішкі безендіруде шеберлердің қолынан шыққан бұйымдар маңызды орын алған. Сондай-ақ киіз үйдің ішіне кілемдер төсеп, іргелеріне сандық, кебеже, жүкаяқ сияқты заттар қойған. Осының бәрі көркем өңдеуден өтіп, киіз үйге орналастырылған соң оның ішкі көрінісіне көрік қосқан.

Ағаштан жасалған бұйымдар ежелден қазақтардың күнделікті тұрмысында кеңінен қолданылған. Мұның себебі ағаштың қолжетімді болуы және оны өңдеуге ыңғайлы болуы, сонымен қатар бұл материалдың жеңілдігі өте маңызды болған. Халық шеберлері ағаштан әсем бұйымдар жасаған, әсіресе ұлттық ыдыстар: тегене, ожау, тостаған, саптаяқ, күбі, астау, т.б. Бұл бұйымдар көбінесе түрлі ою-өрнектермен, сүйекпен, күміспен безендірілген. Ағаштан жасалған ыдыстардың үлгілері қазіргі уақытта тұрмыста кездеспейді, дегенмен олар ҚР МӨМ қорларында жеткілікті түрде ұсынылған. Айта кету керек, олар музей қорына орынбор кезеңінен бастап жинақтала бастаған.

Көшпелілер өмірінде тері бұйымдары маңызды орын алды. Қазақ колөнершілері теріден түрлі шаруашылық, тұрмыстық, сәндік бұйымдар жасаған. Одан қымыз және басқа да сүт өнімдерін сақтауға және тасымалдауға ыңғайлы ыдыстар (көнек, торсық, саба, мес) жасалды, сондай-ақ әртүрлі киімдер, белдіктер, аяқ киімдер, сондай-ақ ат әбзелдерін жасаған.

Қазақ халқының теріден жасалған ыдыстарына саба, торсық, көнек, шанақ және т.б. жатады. Бұл аталған тері ыдыстардың жасау технологиясында өзгешелігі терілерді ыста ұстаған. Қазақ арасында тері ыдыс жасау кезінде тері ыстауға маманданған ысшылар болған, немесе ауылдың ақсақалы ысты салған. Себебі ыс дұрыс салынбаса өрт шығып, ыстауға арналған терілерді жарамсыз еткен [28, с. 274].

Айта кету керек, қазақтар мен қырғыздардың бұйымдары мен терминологиясында көптеген ұқсастықтар кездеседі. Барлық көшпелі халықтар сияқты қырғыздарда да мал шаруашылығы маңызды және басты рөл атқарғандықтан, тері өңдеуге және одан әр түрлі бұйымдар жасауға үлкен мән берілді. Мысалы, қырғыздар алынған теріні өңдегеннен кейін аяғы мен құйрығын тігіп, мойнын ашық қалдырады. Дайын болған теріні міндетті түрде ыстаған. Оның негізгінен қымыз, айран сақтау немесе тасымалдау үшін қолданған. Олар оны «меш» деп атайды. Киіз үйде ол әрқашан белгілі бір орынды алады, әдетте қымыз сақталатын шаруашылық киіз үйдің жанында ұстаған. Дәл осындай атауы бар, қазақ халқының теріден жасалған ыдыстарының бірі – мес, осындай жасалу тәсілі бірдей құбылыс солтүстік-шығыс найман қазақтарында да кездеседі [29, б. 125].

Этнографиялық коллекцияның бір түрі – ат-әбзелдер. Ат әбзелдері – жылқыны мініс пен шаруашылыққа пайдалануда қолданылатын құрал-жабдық түрлері. Ат әбзелдерінің әсемдеп әшекейленуі, түрлерінің сан алуандығы сол кездегі қазақтардың әлеуметтік, экономикалық, қоғамдық жағдайымен тікелей байланысты болды. Ауқатты байлар, ел басқарған хандар, сұлтандар мен билер ат әбзелдерінің түрлі асыл тастар мен бағалы металдармен әшекейлеп жасаған қымбат түрлерін қолданды. Ат әбзелдер құрамына ер, тоқым, өмілдірік, құйысқан, үзенгі, айыл, жүген, көпшік, қамшы т.б. жатады.

Осылардың ішіндегі ең негізгісі – ер. Ер – көлікті ерттеп мінуге қолданылатын әбзел түрі. Қазақстанның жері өте үлкен, халық саны сирек қоныстанғандықтан, қазақ өңірінің қай саласында болсын айтарлықтай жергілікті ерекшеліктер қалыптасты. Бұлардың бір-бірінен негізгі айырмасы – олардың жасалу тәсілі мен сыртқы көрінісінде. Осы ерекшеліктеріне қарай «қазақ ері», «құранды ер», «шошақбас ер», «қозықұйрық ер» деген атаулар қалыптасқан [10, 21-б.].

Ең көп тарағаны – *қазақ ері*. «Қазақ ері қайыңнан шабылып, екі қас, екі қаптал және орта ағаш деп аталатын бөлшектерден қосылады. Ердің орта ағашы мен екі қапталына қайыңның бұтақсыз түзу кесінділері, ал екі қасына көбінесе жуандау қайыңның екі айырылған тұсы қолданылады» [10, 21-б.].

Х.Арғынбаев ҚР МОМ қорында сақтаулы тұрған Шығыс Қазақстандық Нәби Кәрібаев деген шебердің қолынан шыққан күміс және алтынмен жалатылған ер туралы жазған. Бұл ердің музей қорындағы *КП нөмірі 9148*. «Әйел ерінің алтындаған бір түрі қазір Қазақ ССР-нің мемлекеттік Орталық музейінде сақталуда. Сүйегі өте ауыр. Ердің сырты түгелдей ойылған темір әшекейлермен жабылған, олардың астынан қызыл барқыт төселген. Темір әшекейлердің бетіне күміс шауып, оның үстіне үшкір біз және дөңгелек бедерлі қадаубаспен әр түрлі гүл-жапырақтардың бейнесі жүргізіледі. Бұдан соң кейбір әшекейлердің бетіне алтын жалатады, ердің маңдайына қызыл түсті шыны орнатылады. Алдыңғы қасының жиектеріндегі күмістелген темір көмкерулерге араб әрпімен жазылған өлең жолдары бар: Қажекем бұйырған соң істеп бер деп, Кәрібаев Нәби ұста соққан ері...» [10, 22- б.].

Ердің келесі бір түрі – *шошақбас ер*. Шошақбас ер Жамбыл облысының оңтүстік-шығысы мен Алматы облысының оңтүстігін мекендейтін қазақтар арасында көп таралған. Бұл ерлердің ерекшелігі, аты айтып тұрғандай, алдыңғы және артқы қастары тікшелеу болып келеді. Шошақбас ерді 4-5 бөлек қайың, қарағаш немесе емен сияқты берік ағаш кесінділерінен шауып құрайды. Кесінділерді бір-бірімен шеге арқылы ұстатады. Қасының айнала шеттерін күміс, жез немесе сүйекпен әшекелейді. «ҚР МОМ қорында сақтаулы (КП 22961) шошақбас ер (Жетісу) бес бөлек қарағаш кесіндісінен құралған. Ердің бел ағашын екі қапталдың ортасынан шауып шығарған. Ердің үсті былғарыдан шегеленіп, қара түсті бояумен боялған. Алдыңғы қастың биіктігі 34 см, артқы қас 22 см, қапталының ұзындығы 42,5 см, ені 19 см.» [30, 163- б.].

Ал, *құранды ер*, көбінесе Оңтүстік Қазақстан, Қарағанды, Қостанай және Алматы облыстарында кездеседі. Ердің бұл түрі бірнеше бөлек ағаштардан қосылып жасалады. Сондықтан да оны «*құранды ер*» деп атайды. Х.Арғынбаев және Ә.Тәжімұратовтың жазбаларында құранды ерді 18-20 ағаш кесінділерінен құрастырған делінген.

Әдетте 4-5 бөлшектен жасалатын ерді осыншама көп ағаш кесінділерінен жасалу себебі: «біріншіден, ер қосуды кәсіп еткен шеберлер қолынан шығатын ерлерінің біркелкілігін сақтауды көздейді. Екіншіден, қолда бар ағаш кесінділерінің қандайын болсын қажетіне жарата береді. Ал, ондай материалдардың табылуы да оңайға түспейді. Бұл жағдай ағаш аз өсетін Шымкент, Қызылорда және Жамбыл облыстарындағы ершілерге үлкен мүмкіндіктер туғызады» [10, 24-б.].

Құранды ердің екі қапталын тұтас ағаш кесіндісінен шауып алады. Ал негізгі бөлшектерден екі қасын құрастырады. Х. Арғынбаев осы туралы былай жазады: «ең алдымен, әр қасты өз алдына жеке

құрастырып алады, содан кейін оларды қапталдарға орнатып, ердің орта ағашын қиыстырады» [10, 24-б.], кейін оларды бір-біріне желімдеп, кептіреді.

Батыс Қазақстан өңіріне тән, басы шошайып, арты дөңгеленіп келген ер түрі – *қозықұйрық ер*. Қозықұйрық ердің жасалу жолы құранды ердің жасалуына ұқсас болып келеді.

«ҚР MOM қорында сақтаулы (КП 18535/6) қозықұйрық ер бірнеше бөлек жөке ағашынан құрастырылған. Алдыңғы және артқы қасы сүйектеліп, әдемі жасалынған. Ал, ердің аттығы (*аттық* деген мінген адам отыратын керсеннің жалпақ бөлігінің бет жағы) қалың қоңыр былғарымен тысталып, күміс бүркеншікті шегелермен шегеленген. Алдыңғы қасының биіктігі 28,5 см, артқы қасы 17 см, қапталының ұзындығы 38 см, ені 9,5 см... » [31, 667-б.].

Қазақтың дәстүрлі ұлттық киімінің өзіндік ерекшелігін Орталық Азияның аридтік және субаридтік аймағының климаттық һәм ландшафттық талғам-талабына ғасырлар бойы бейімделген көшпелі шаруашылық-мәдени типінің болмыс-бітімі тұрғысынан түсіндіруге болады. Өйткені киім-кешек кешені көшпелі тіршілікке жүйесінің құрамдас компоненті ретінде қалыптасты. Демек, қатаң континенталды климатта қалыптасқан киім-кешек түрлері қысқы суықтан, жазғы ыстықтан қорғануға және көшпелі өмір салтының ерекшеліктеріне әбден бейімделгендігімен ерекшеленеді.

Дәстүрлі қазақы ортадағы киім-кешектің әшекейлену ерекшелігі адамның материалдық күйіне, әлеуметтік лауазымына, жынысына және жастық категориясына тікелей байланысты болған. Киім-кешекті әшекейлеу, әсіресе, адамның жас ерекшеліктеріне негізделді. Жастардың киім-кешектеріне кестелер көбірек әшекейленіп салынса, егде кісілердің киім-кешектерінің кестеленуі біршама жұпыны болған.

Осы киім-кешек құрылымдық ерекшелігіне қарай ғылыми әдебиетте құрамына қарай «антроморфтық» принцип бойынша жіктеу қалыптасқан: 1) бас киім; 2) сырт киім; 3) бой киім; 4) аяқ киім. Осы киім-кешек жөнінде антроморфтық принциппен жазылған ҚР MOM директоры, этнолог-ғалым Нұрсан Әлімбаевтің жетекшілігімен жасалынған иллюстрацияланған ғылыми каталогты атап өтпеске болмайды [21]. Бұл каталогта ҚР MOM қорындағы хронологиялық шеңбері XVIII-XX ғғ. ортасына дейінгі аралықта қамтитын, барлығы 371 музей құндылықтар киімінің түрлері бойынша топтастырылып, ғылыми сипатталынған. Олардың жасалуы, пішімі, тігу техникасы туралы толық сипаттамаларына қоса заттарға қатысты деректер (жасалған уақыты, орны, шебері, материалы, әзірлеу техникасы), сондай-ақ, қажетті түрлі түсті фотолары берілген.

Киім-кешектердің музей қорына түсу динамикасын антроморфтық принцип бойынша көрсетсек, 1923-1928 жылдар аралығында, яғни «орынборлық» кезеңіне сәйкес бас киім -1, сырт киімдерден-3, бой киімдерден-2, аяқ киім-2. Одан бұрынғы жылдардағы мәліметтер сақталмаған. «Алматылық» кезеңнен бастап соғыс жылдарына дейін бас киімдерден – 8, сырт киімдерден-18, бой киімдерден-6, аяқ киім-11 сақтам бірлігі музей қорына келіп түскен. Ал, Ұлы отан соғысы жылдары музей қорына небәрі 1 зат киім-кешек коллекциясы түскен. Қалған музей қорындағы киім-кешек коллекциялары әртүрлі зерттеу жұмыстары мен экспедициялар нәтижесінде толығып отырған.

Осы киім-кешек коллекцияларының жинақталу географиясына тоқталатын болсақ, олар Қазақстанның барлық дерлік аймақтарынан жинақталған десек те болады. Атап айтқанда Ақмола облысы (Қойтас ауылы, Қызылту ауданы, Октябрь ауданы), Ақтөбе облысы (Қарашығанақ, Шалқар), Алматы облысы (Талдықорған, Алакөл ауданы, Көктұма ауылы, Сарыөзек бекеті, Қапал ауданы, Панфилов ауданы, Еңбекшіқазақ ауданы, Жамбыл ауданы, Кеген ауданы, Күрті ауданы, Қаскелең ауданы, Нарынқол ауданы, Талғар ауданы, Ұйғыр ауданы, Шелек ауданы), Алматы қаласы, Атырау, Батыс Қазақстан облысы (Бөкей ордасы, Орал, Қаратөбе ауданы), Жамбыл облысы (Свердлов ауданы, Талас ауданы), Қарағанды, Орталық Қазақстан, Қызылорда облысы (Арал ауданы, Сырдария ауданы, Шиелі ауданы), Маңғыстау облысы (Жаңаөзен қаласы), Оңтүстік Қазақстан облысы (Шымкент, Түркістан, Шәуілдір), Павлодар облысы (Ақсу ауданы, Баянауыл ауданы, Лебяжье ауданы), Солтүстік Қазақстан облысы, Шығыс Қазақстан облысы (Семей, Абай ауданы, Абыралы ауданы, Көкпекті ауданы, Мақаншы ауданы, Шар ауданы, Шұбартау ауданы, Зайсан ауданы, Тарбағатай ауданы, Марқакөл ауданы).

Музей қорындағы коллекцияларының толығыуы және олардың қатарының ұлғаюы, әлбетте, жинақтау жұмыстарын жүргізу және арнайы тақырыптарды зерттеу үшін ұйымдастырылған археологиялық және этнографиялық экспедициялар, жекелеген ұйымдар мен тұлғалардың сыйға тартуы және сатып алу негізінде жүзеге асырылады. 1933 жылдан бастап музей қоры археологиялық, этнографиялық экспедициялар мен деректанулық ізденушілік жұмыстары нәтижесінде толығып отырды. Бұл түсімдердің басым бөлігі белгілі тарихшы, археолог және этнографтар: А.Байтұрсынов, Н.Г. Хлудов, Ә.Марғұлан, М.Әуезов, Ә.Жиреншин, К.Ақышев, Х.Арғынбаев, М.Мұқанов, Ө.Жәнібеков, З.С. Самашев, Ж.Қ. Құрманқұлов,

А.Н. Подушкин, Нұрсан Әлімбаев және басқа да ғалымдардың тарихи-деректанулық, археологиялық және этнографиялық бағыттағы іздестіру, жинастыру жұмыстарының нәтижесімен тікелей байланысты.

ҚР МОМ қорындағы коллекциялардың қалыптасу тарихы екі кезеңнен тұрады (орынборлық және алматылық). «Музейдің алғашқы коллекциялары Орынбор музейі жинақтары негізінде қалыптасты. 1831 жылы Орынбор әскери губернаторы, генерал-адъютант, граф П.П. Сухтеленнің бастамасымен құрылған Орынбор музейінің ашылуын Қазақстанның бас музейінің қоры мен экспозициясының негізі қаланған уақыт деп есептеуге болады» [32, 9 б.]

«1924 жылы кеңестік Ресейдің республикаларын ұлттық межелеуге байланысты Орынбор тарихи-өлкетану музейінің қоры екіге бөлінді. Осылайша Қазақстанның тарихы мен табиғатына қатысты коллекциялар Қазақ АКСР-не берілді» [32, 9 б.].

Ал, екінші кезең, 1929 жылы орталық өлкетану музейі қазақ автономиялық республикасының жаңа астанасы – Алматыға көшіруімен байланысты. 1929 жылы шілдеде Қазақстан Орталық өлкелік музейі Алматыға толық көшіп келді және Вознесенский кафедралды шіркеуінің ғимаратына орналасты. 1931 жылы Жетісу облыстық статистикалық комитеті жанынан құрылған Жетісу облыстық музейінің коллекциялары Қазақстан Орталық музей коллекциясының құрамына қосылды.

1935 жылы Орталық музей Қазақ АКСР-ның 15 жылдығына дайындық барысында барлық экспозицияларын қайта құрды. Музей қызметкерлері көшпелілер тұрмысы туралы материалдар жинау мақсатымен Оңтүстік Қазақстанға экспедицияға барып қайтты. 1936 жылы Алматы облысында екі экспедиция ұйымдастырылды. Музей экспозициясы көптеген этнографиялық заттармен толықтырылды. 1941 жылы Орталық музейге Дін және атеизм музейі қосылды. Музей жұмысы халыққа танымал болуы үшін 1944 жылы ол Қазақ КСР Орталық Мемлекеттік музейі деп аталды. Музей қорын Қарғалы қазынасының алтын бұйымдары, сақ-скиф алтынының мол коллекциясы, Ыбырай Алтынсариннің қолы қойылған мақтау қағазы, Тұрағұлдың әкесі Абай туралы қолжазбасы, Шоқан Уалихановтың, Жаяу Мұсаның, Әміре Қашаубаевтің, Сәкен Сейфуллиннің, Күләш Байсейітованың және басқалардың жеке заттары, сондай-ақ суретші Н.Г. Хлудовтың шығармаларының толық жинағымен толықтырылды.

1933 жылдан бастап музей қоры археологиялық, этнографиялық экспедициялар мен деректанулық ізденушілік жұмыстары нәтижесінде толығып отырды. 1942-1973 жылдар аралығында республиканың әр түрлі аймақтарына ірі тарихи-этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылды. Нәтижесінде халықтың тұрмыс-тіршілігін, дәстүрін, мәдениетін, саяси және әлеуметтік жағдайын көрсететін құнды деректермен, материалдармен музей қоры толықты. 1985-1989 жылдар аралығында музей қызметкерлерімен ғылыми іс-сапарлар ұйымдастырылды. Жылына музей қоры шамамен 15-16 мың музей экспонаттарымен толығып отырды.

Әр жылдарда, өз лауазымы аясында, Қазақстанның бас музейінің дамуына үлес қосқан Орталық Мемлекеттік музейдің басшылары, тарихшы-ғалым, этнографтар музей коллекцияларының қалыптасуына көп ықпал етті.

1942-1951 жылдар аралығында Мемлекеттік Орталық музей директоры Әбусағит Мұсылманқұлұлы Жиреншин болды. Олар 9 жыл бойы қазақ халқының тарихы мен мәдениеті жөнінде этнографиялық материал жинау бойынша бірқатар экспедициялар ұйымдастырды. Музей экспедициясының құрамында ғалым археологтар мен этнографтар жұмыс істеді. Әбусағит Жиреншин тұңғыш қазақстандық абайтанушылардың бірі болды.

1956-1973 жылдары еліміздің Орталық музейінің директоры Сара Сатпайқызы Есова болды. Оның тікелей басшылығымен, Қазақстанның әр түрлі облыстарынан әдет-ғұрып пен дәстүрді бейнелейтін тарихи және этнографиялық материалдар жинау бойынша экспедициялар жүргізілді. Музей Мәскеуде 1958 жылы өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігі шеңберіндегі көрмені дайындау кезеңінде айтарлықтай жұмыс жүргізді. Бұл көрмеде 400-ден астам музей экспонаттары – халық шығармашылығы шеберлерінің бұйымдары қойылды. Райхан Ескендірқызы Қосмамбетова 1974-1995 жылдары, Гүлжиян Бекейқызы Дүйсенбинова 1995-1997 жылдары, ал 1997-1999 жылдары Ермек Жангелдин Орталық музей директорының қызметін атқарды. 1999 жылдың наурыз айынан бастап 2022 жылға дейін Қазақстан Республикасы Орталық музейдің директорлық қызметін белгілі ғалым-этнолог Нұрсан Әлімбаев атқарды. Ол жүзден астам ғылыми жарияланымдардың авторы. Өзінің басшылық қызметке келуінен бастап музейді ғылыми-зерттеу мекемесі ретінде ұйымдық-құрылымдық және функционалдық тұрғыдан жетілдіру стратегиясын ұстанып келді.

Жоғарыда көрсетілген экспедициялардың хронологиялық шеңберіне қарасак, соғыс жылдарынан кейін және 1985-1989 жылдар аралығында жасалынған экспедициялар негізінде салыстырмалы түрде музей қоры қарқынды түрде толыққан. Әрине, алғашқыда музей қоры жүйесіз түрде толықса, бүгінгі

таңда жүйелік, тақырыптық және кешенді принциптері негізінде жинақтау жұмыстары жүргізіледі. Ал, негізінен музей ғылыми-зерттеу мекемесі ретінде ұйымдық-құрылымдық және функционалдық тұрғыдан соңғы 20 жыл көлемінде Қазақстандағы және Орта Азиядағы ең ірі әрі озық музей ретінде қалыптасты.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетіне қатысты этнографиялық коллекциялар өзіне тән ерекшеліктерін сақтап, бүгінгі күні ғылыми-танымдық маңызы артуда, әсіресе, қолданыс аясынан шығып кеткен бірегей музей құндылықтары ғалымдар үшін таптырмас дерек көздері болмақ.

Қырғыз халқы коллекциясы. Қазақстан диаспораларының мәдениеті атты көрме залында Алматы қаласында орналасқан қырғыздың «Мурас» мәдени орталығы ұсынған ат әбзелдері (ер-тұрман) көрсетілген. Көрмеде, сонымен қатар, XX ғасырдағы қырғыз ерлерінің бас киімі (қалпақ), велюр мен микробарқыттан тігілген әйелдер костюмі (оңтүстік өңірдің үлгісі), күмістен жасалған зергерлік бұйымдар, сондай-ақ комуз (ішекті) және ауыз комуз (үрмелі) деп аталатын музыкалық аспаптар және ағаш ыдыстар (темекі, чомуч, жағау табау, чанаш) экспозицияланған.

Қырғыздардың бас киімдер ішінен пішіні, сондай-ақ атауы да бірдей аталатын «қалпақ» атты бас киім қазақ халқының қолданатын қалпағымен ұқсас болып келеді. «Қалпақ» қырғыздардың ұлттық киімінің бір түрі. Олардың бас киім пішімі мен ою-өрнегі қазақ халқына ұқсас болған [14, с. 63].

Бұл экспозицияда қырғыз әйелінің бас киімі ерекше қызығушылық тудырады. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музей заттарының түсім кітабына сәйкес бұл бас киім КП 28224/1.2 нөмірімен тіркелген Қырғызстанның оңтүстік өңірінің үлгісі болып табылады. ҚР МОМ қорында сақталған қырғыз халқының киімдер үлгісі құнды дереккөзі болып табылады. К.И. Антипинаның қырғыздардың киіміне арналған монографиясының ауқымды тарауындағы қырғыз киімдерінің сипаттамасы осы музейде экспозицияланған киім үлгісімен дәлме-дәл келеді. Оның мәліметі бойынша XIX және XX ғасырдың басындағы бүкіл Қырғызстанда әйелдерге арналған ортақ бас киім тюрбан болған. Қырғызстанның оңтүстігінде оны «елечек» деп атаған. Ол бірнеше бөліктен тұрады: дульға тәрізді қалпақ (кеп тақия), маржан алқа, орамал, шылауыш (тюрбанның) өзі, ондағы әшекейлер (қырғақ), үстіңгі орамал (дурия). Бұл бас киім түрі Оңтүстік Қырғызстанға тән болды [29, 253 с.]. Қарастырылып отырған бұл элечек 2021 жылдың 3 маусымында «Мурас» қырғыз мәдени орталығының сыйлығы ретінде музейге алынды. Ол да Оңтүстік Қырғызстанға тән кеп тақия қалпақ, маржан алқа, орамал және үстіңгі орамалдан (дурия) тұрады.

Өзбек халқы экспозициясынан. Өзбек халқының элементтеріне арналған экспозициядан тамаша ою-өрнекпен өрнектелген мыс ыдыстарды, сырланған қыш ыдыстарды, түпнұсқа әшекей бұйымдарды, ұлттық музыкалық аспап, паранджа, шебер жібек кестелерді көруге болады. Өзбек халқына қатысты музей құндылықтары музей алғаш құрылған кездерден бастап қалыптасты. Кейбір тұрмыстық заттар «орынбор» кезеңінен бастап жинақталған. Мысалы, ағаш қасықтар музей қорына 1924 жылы түскен. Ыдыс-аяқтың тағы бір дәстүрлі түрі – сапты аяқ, ол Жетісу облыстық музейінің қорынан келген, көк түске боялған, түбі қызыл түске боялған ағаш шөміш (анықтама үшін: 1931 жылы Жетісу облыстық музейінің қоры Қазақстан Орталық музейі қорына қосылған).

Түркімен халқы. Түркімен халқы бойынша экспозицияға түркімен әйелдерінің киімдері, зергерлік бұйымдар мен күмістен жасалған зергерлік бұйымдар, сондай-ақ қуыршақтар, жүннен тоқылған шұлықтар, кілем бұйымдары қойылған. Зал экспозициясын жаңарту және толықтыру мақсатында музей қорын толықтыру жұмыстары жүргізілген. Жоғарыда аталған бұйымдарының басым көпшілігін Алматы қаласындағы түркімен этномәдени орталығы музей қорына өткізген.

Түркіменстанда кілем тоқу, киіз басу қолөнерінің негізгі түрі болған. Кілем тоқу, киіз басу, жібек тоқу XIX ғасырдың ортасында коммерциялық құндылыққа ие болды. Тоқылатын кілемдер ішінен Түркіменстан кілемдері көрнектілігі жағынан ерекше көзге түседі. Кілемдер мен кілемдік бұйымдарды ерте заманнан бастап шығарып келе жатқан елдің бірі – түркімендер.

Түркімендерге арналған көрмеде қойылған түкті кілемше XX ғасырдың екінші жартысына жатады. Түкті тоқыма. Көліне екі қатар егіп аттабан өрнегі терілген, үш суы, бір қорғаны бар, екі шеті шашақты қызыл кілем. Аттабан өрнегінің іші ақ, қызыл түсті төрт бөлікке бөлініп, төртбұрыш салынған. Аралықтарына және қолтықшаларына тістішаршы өрнегі тоқылған. Кілемнің жиегіне көгеріс, гүл өрнегінен үш қатар су жүргізіліп, арасындағы қорғанына ақ, қызыл, қоңыр түсті зооморфты өрнектер салынған шаршы айнала тізбектелген. Кілемнің екі шетіндегі жалпақ жолаққа ақ, қызыл түсті шаршы өрнегі салынып, ақ түсті желі жібінен шашақ шығарылған. Оны 1997 жылы Түркіменстан Республикасының Президенті С.Ниязов сыйға тартқан болатын.

Қорытынды. Сонымен, ұсынылған этнографиялық материалда Орталық Азиядағы түркі халықтарының сан ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыс-тіршілігі, философиялық дүниетанымы, бай

материалдық және рухани мәдениеті айқын көрініс тапқан. Коллекцияның негізгі бөлігі музей экспозициясында көрсетілген, бұл халықтардың мәдениетіне, тарихына байланысты коллекциялардың құрамын анықтауға мүмкіндік береді. Ол жоғарыда аталған халықтардың дәстүрлі мәдениетінің негізгі құрылымдық компоненттерін қамтиды. Бұл тұрғын үй (ең алдымен киіз үй), жиһаздар, ұлттық киім үлгілері, тұрмыстық ыдыстар, тұрмыстық бұйымдар мен халық қолданбалы өнері. Айта кететін жайт, қазақ халқының тарихы мен дәстүрлі мәдениетін көрсететін этнографиялық коллекциялар алуан түрлі болып келеді. Орталық Азияның қалған халықтарына келетін болсақ, олардың тарихы мен дәстүрлері әлдеқайда қарапайым түрде ұсынылған, бірақ соған қарамастан, бұл халықтардың экспозициялары олардың мәдениеті мен өмір салты туралы толық түсінік алуға мүмкіндік береді. Музей қорларының қалыптасуына арнайы ұйымдастырылған ғылыми экспедициялар, жеке адамдардан музейлік мәні бар құндылықтарды сатып алу, жергілікті әкімшіліктің мемлекеттік қызметкерлерін ынтымақтастыққа тарту сияқты факторлардың ықпалы зор болды. Музейдің этнографиялық жинақтарының қалыптасу тарихынан байқалған мәселе, ол – этнографиялық материалдардың музей қорына жүйесіз және бірқалыпты емес түскенін байқауға болады. Этнографиялық коллекциялар қорын қалыптастырудағы алғашқы жұмыстар кездейсоқ сипатта болса, музейдің кейінгі жинақтау қызметі біршама жүйелі және әр кезеңдегі Орталық музейдің алдында тұрған нақты міндеттерді шешуге бағытталғанын аңғаруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің сайты <http://www.csmrk.kz/index.php/about-muz-menu/mnu-history-muz> (қаралған күні 27.12.2021)
2. Прищепова В.А. Коллекции заговорили. История формирования коллекций МАЭ по Средней Азии и Казахстану (1870-1940). – Санкт-Петербург: Музей антропологии и этнографии, 2000. – 272 с.
3. Столпянский П.Н. Город Оренбург: материалы к ист. и топогр. города. – Оренбург: Губерн. тип., 1908. – 399 с.
4. Райский П.Д. Путеводитель по городу Оренбургу. – Оренбург: Оренбург книжное издательство, 2000. – 176 с.
5. Модестов Н. Исторический очерк. Владимир Иванович Даль в Оренбурге. – Оренбург: Тург.Обл.Правления. 1913.
6. Модестов Н. Магистр философии Фома Карлович Зан в Оренбурге. – Оренбург: Тург.Обл.Правления. 1917.
7. Отчеты ЦКМК за 1923–24 гг. // Труды общества изучения Казахстана. Т.6. – Оренбург, 1925. – С. 308–313.
8. Вестник Центрального Музея Казахстана. №1. – Алма-Ата: Казиздат. 1930.
9. Жиренчин А. Из истории Центрального музея Казахстана // Вестник Академии Наук Казахской ССР. №8. 1947. – С.58–61.
10. Аргынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері: Ғылыми зерттеу еңбек. – Алматы: Өнер, 1987. – 128 б.
11. Востров В.В., Захарова И.В. Казахское народное жилище. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. – 179 с.
12. Джанибеков У. Культура казахского ремесла. – Алма-Ата: Өнер, 1982. – 144 с.
13. Джанибеков У. Эхо... по следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата: Өнер, 1991. – 304 с.
14. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда: XIX-начало XX века. – Алма-Ата: Наука, 1964. – 176 с.
15. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. – Алматы: Өнер, 1986. – 256 с.
16. Муканов М.С. Казахская юрта. – Алма-Ата: Кайнар, 1981. – 224 с.
17. Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. – Алма-Ата: Казахстан, 1979. – 120 с.
18. Кайназарова А.К. Музейное дело в Казахстане (1831-1925 гг.): автореф. на соис. к.и.н. Алматы, 1995. – 24 с.
19. Ибраева А. Қазақстанда мұражай жүйесінің қалыптасуы (1920-1940 жж.). т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін диссер. авторефераты. – Алматы, 1999. – 29 б.
20. Тайман С.Т. Қазақстанда мұражай жүйесінің дамуы: тәжірибелер және проблемалары (1946-1970 жж.): т.ғ.к. ... автореф. – Қарағанды, 1999. – 28 б.
21. Алимбай Н. Традиционная одежда как один из базовых компонентов системы жизнеобеспечения этноса // Этнографическая коллекция Центрального государственного музея Республики Казахстан.

том I. Казахская традиционная одежда (иллюстрированный научный каталог). – Алматы: Онер, 2009. – С. 10-12.

22. Этнография: Учебник/под ред. Ю.В. Бромляя и Г.Е. Маркова. – Москва: Высш. школа, 1982. – 320 с.

23. Этнология (этнография): учебник для академического бакалавриата / под ред. В. А. Козьмина, В. С. Бузина. – Москва: Издательство Юрайт, 2015. – 438 с.

24. Российская музейная энциклопедия. Интернет ресурс http://museum.ru/rme/col_vid.asp?etn (қаралған күні 25.12.2021)

25. Дмитриев В.А., Калашиникова Н.М. Этнографические коллекции // Российская музейная энциклопедия. – Москва: Прогресс, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. Т.2. – С. 363-364.

26. История Казахстана и Центральной Азии: Учеб.пособие / Абусеитова М.Х. и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 616 с.

27. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағаты 1308 қор, 1 тізбе, 6 іс, 46 б.

28. Меңдібаев Н.М. Қазақ қолөнеріндегі теріден жасалған ыдыстары // IX Оразбаев оқулары халықаралық ғылыми әдістемелік конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – С.274-277.

29. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг ССР, 1962. – 288 с

30. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / энциклопедия. Т.2. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. – 848 б.

31. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / энциклопедия. Т.3. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. – 856 б.

32. Әлімбаев Н., Ермекбаев Ж., Ибраева А. Еліміздің бас музейі тарихы мен бүгінгісіне қысқаша шолу // ҚР МӨМ. Фотоальбом. – Алматы: «Өнер», 2009. – Б. 9-19

References:

1. Site of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan <http://www.csmrk.kz/index.php/about-muz-menu/mnu-history-muz> (accessed December 27, 2021)

2. Prishchepova V.A. Kollektii zagovorili. Istoriya formirovaniya kollektivy MAE po Sredney Azii i Kazakhstanu (1870-1940) [Collections started talking. The history of the formation of the MAE collections in Central Asia and Kazakhstan (1870-1940)]. St. Petersburg: Museum of Anthropology and Ethnography, 2000. 272 p. [In Russian].

3. Stolpyanskiy P.N. Gorod Orenburg: materialy k ist. i topogr. Goroda [City of Orenburg: materials to the East. and topographic cities]. Orenburg: Gubern. tip., 1908. 399 p. [In Russian].

4. Rayskiy P.D. Putevoditel' po gorodu Orenburgu [Guide to the city of Orenburg.]. Orenburg: Orenburg knizhnoye izdatel'svo, 2000. 176 p. [In Russian].

5. Modestov N. Istoricheskiy ocherk. Vladimir Ivanovich Dal' v Orenburge [Historical essay. Vladimir Ivanovich Dal in Orenburg]. Orenburg: Turg.Obl.Pravleniya. 1913. [In Russian].

6. Modestov N. Magistr filosofii Foma Karlovich Zan v Orenburge [Master of Philosophy Foma Karlovich Zan in Orenburg]. Orenburg: Turg.Obl.Pravleniya. 1917. [In Russian].

7. Otchety Tsentral'nogo Krayevogo Muzeya Kazakhstana za 1923–24 gg. [Reports of the Central Regional Museum of Kazakhstan for 1923–24] // Proceedings of the Society for the Study of Kazakhstan. T.6. Orenburg. 1925. P. 308–313 [In Russian].

8. Vestnik Tsentral'nogo Muzeya Kazakhstana [Bulletin of the Central Museum of Kazakhstan]. №1. Alma-Ata: Kazizdat. 1930. [In Russian].

9. Zhirenchin A. Iz istorii Tsentral'nogo muzeya Kazakhstana [From the history of the Central Museum of Kazakhstan] // Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. No. 8. 1947. P. 58–61 [In Russian].

10. Argynbayev H. Qazaq halqının koloneri: Gılimy zertteu enbek [Crafts of the Kazakh people: scientific research work]. Almaty: Oner. 1987. 128 p. [In Kazakh].

11. Vostrov V.V., Zakharova I.V. Kazakhskoye narodnoye zhilishche [Kazakh folk dwelling]. Alma-Ata: Science of the Kazakh SSR, 1989. 179 p. [In Russian].

12. Dzhanibekov U. Kultura kazakhskogo remesla [Culture of the Kazakh craft]. Alma-Ata: Oner, 1982. 144 p. [In Russian].

13. Dzhanibekov U. Ekho... po sledam legendy o zolotoy dombre [Echo... in the footsteps of the legend of the golden dombra]. Alma-Ata: Oner, 1991. 304 p. [In Russian].

14. Zakharova I.V., Khodzhaeva R.D. *Kazakhskaya natsionalnaya odezhda: XIX-nachalo XX veka* [Kazakh national dress: XIX-early XX century]. Alma-Ata: Nauka, 1964. 176 p. [In Russian].
15. Margulan A. H. *Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo* [Kazakh National applied art]. T. 1. Almaty: Oner, 1986. 256 p. [In Russian].
16. Mukanov M.C. *Kazakhskaya yurta* [Kazakh yurt]. Alma-Ata: Kainar, 1981. 224 p. [In Russian].
17. Mukanov M.S. *Kazakhskiye domashniye khudozhestvennyye remesla* [Kazakh home art crafts]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1979. 120 p. [In Russian].
18. Kaynazarova A.K. *Muzeynoye delo v Kazakhstane (1831-1925 gg.)* [Museum business in Kazakhstan (1831-1925)]. avtoref. na sois. k.i.n. Almaty, 1995. 24 p. [In Russian].
19. Ibrayeva A. *Qazaqstanda mūrājai jüiesiniñ qalyptasuy (1920-1940 jj.)* [formation of the museum system in Kazakhstan (1920-1940.)]. avtoref. na sois. k.i.n. Almaty, 1999. 29 p. [In Kazakh].
20. Taiman S.T. *Qazaqstanda mūrājai jüiesiniñ damuy: täjiribeler jäne problemalary (1946-1970 jj.)* [Development of the museum system in Kazakhstan: experiments and problems (1946-1970)]. avtoref. na sois. k.i.n. Karagandy, 1999. 28 p. [In Kazakh].
21. Alimbay N. *Traditsionnaya odezhda kak odin iz bazovykh komponentov sistemy zhizneobespecheniya etnosa* [Traditional clothes as one of the basic components of the life support system of an ethnos] // *Ethnographic collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. volume I. Kazakh traditional clothing (illustrated scientific catalog)*. Almaty: Oner, 2009. P. 10-12. [In Russian].
22. *Etnografiya: Uchebnik* [Ethnography: Textbook] /pod red. YU.V. Bromleya i G.Ye. Markova. Moskva: Vyssh. shkola, 1982. 320 p. [In Russian].
23. *Etnologiya (etnografiya): uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata* [Ethnology (ethnography): a textbook for academic undergraduate studies] / pod red.V. A. Koz'mina, V. S. Buzina. – Moskva: Izdatel'stvo Yurayt, 2015. 438 p. [In Russian].
24. *Rossiyskaya muzeynaya entsiklopediya. Internet resurs* [Russian museum encyclopedia. Internet resource] http://museum.ru/rme/col_vid.asp?etn (accessed December 25, 2021) [In Russian].
25. Dmitriyev V.A., Kalashnikova N.M. *Etnograficheskiye kolleksii* // *Rossiyskaya muzeynaya entsiklopediya*. [Ethnographic collections // Russian Museum Encyclopedia] – Moskva: Progress, «RIPOL KLASSIK», 2001. T.2. – P. 363-364.
26. *Istoriya Kazakhstana i Tsentralnoy Azii: Ucheb.posobiye* [History of Kazakhstan and Central Asia: Studies.manual] / Abuseitova M.H. et al. - Almaty: Dyke Press, 2001. 616 p. [In Russian].
27. *Kazakhstan Respublikasy Ortalyq memlekettyk muragaty 1308 kor, 1 tyzbe, 6 is, 46 b.* [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan 1308 funds, 1 list, 6 cases, 46 p.]
28. Mendibayev N.M. *Qazaq qolonerindegi teriden jasalgan idistary* [Leather utensils in Kazakh handicrafts]. // IX Orazbaev okulary halikaralik gilmy adistemelik konferenciya materialdari. Almaty: Qazaq universiteti, 2018. P.274-277. [In Kazakh].
29. Antipina K.I. *Osobennosti materialnoy kultury i prikladnogo iskusstva yuzhnykh kirgizov* [Features of the material culture and applied arts of the southern Kyrgyz]. Frunze: Publishing house of the Academy of Sciences of the Kirg SSR, 1962. 288 p. [In Russian].
30. *Kazaktın etnografiyalik kategoriyalar, ugımdar men ataularının dasturli zhuyesi* [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names] / enciklopediya. T.2. – Almaty: TOO «Alem Damu Integraciya», 2017. 848 p. [In Kazakh].
31. *Kazaktın etnografiyalik kategoriyalar, ugımdar men ataularının dasturli zhuyesi* [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names] / enciklopediya. T.3. – Almaty: TOO «Alem Damu Integraciya», 2017. 856 p. [In Kazakh].
32. Alimbay N., Yermekbayev Zh., Ibrayeva A. *Elimizdin bas muzei tarihy men bugingisine kyskasha sholu* [A brief overview of the history and present of the main museum of the country] // KR MOM. Photo album. – Almaty: Oner, 2009. P. 9-19. [In Kazakh].

ӘӨЖ 902.5 (574)(092)

МРНТИ 03.01.07

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.15>

N.Alpysbayeva^{1*}, *U.Joldybayeva*²

¹*Candidate of historical sciences, acting professor. Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty.*

E-mail: nurzipakz@mail.ru

²*Candidate of historical sciences, associate professor. Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty.*

E-mail: alatau1968@mail.ru

DOCUMENTARY MATERIALS OF THE FOUNDATION OF THE COUNCIL OF PEOPLE'S COMMISSARS OF KAZASSR AS A HISTORICAL SOURCE

Abstract

The Council of People's Commissars of the KazASSR as a body of the highest legislative and executive power in Kazakhstan in 1920-1936 controlled the work of subordinate bodies, reported to the highest bodies, and as a result of its activities, a large number of documentary materials were formed, which actualizes the source aspect of studying its documents. In the context of the transformation of society, a comprehensive study of the historical experience of the past, its scientific analysis, is of particular importance. In this regard, these archival documents are attracting more and more attention of researchers. Especially in recent years, the general historical significance of archival materials as important, original evidence of historical reality has significantly increased. Of exceptional value in this regard is a retrospective analysis of the documentation and information fund of the Council of People's Commissars of the Kazakh Autonomous Socialist Soviet Republic (fund No. 30 of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan), which reflects the key problems of the history of Soviet society. Therefore, the article examines the documentary materials of the Council of People's Commissars of the Kazakh Ssr as a historical source in the study of socio-political processes in Kazakhstan in the 20-30s of the twentieth century.

Keywords: *Council of People's Commissars of the KazASSR, archival documents, fund, economic and political campaigns, historical source.*

Н.Алпысбаева^{1*} <https://orcid.org/0000-0002-3769-1613>, *У.Джолдыбаева*²

¹ *Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор м.а. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.*

Алматы қ., Қазақстан, E-mail: nurzipakz@mail.ru

² *Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.*

Алматы қ., Қазақстан, E-mail: alatau1968@mail.ru

ҚАЗАКСР ХАЛЫҚ КОМИССАРЛАР КЕҢЕСІ ҚОРЫНЫҢ ҚҰЖАТТЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫ ТАРИХИ ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

ҚазАКСР Халық Комиссарлар Кеңесі Қазақстандағы жоғары заң шығарушы және атқарушы билік органы ретінде 1920-1936 жылдары ведомстволық бағынысты органдардың жұмысын бақылап отырды, жоғары органдар алдында есеп берді, оның қызметінің барысында үлкен құжаттық материал қалыптасты. Қоғамды трансформациялау жағдайында өткеннің тарихи тәжірибесін жан-жақты зерделеу, ғылыми талдау жасау ерекше маңызға ие. Осыған орай архив құжаттары зерттеушілер тарапынан үлкен қызығушылық тудыруда. Әсіресе, соңғы жылдары тарихи ақиқаты ашатын құнды дерек көзі ретінде архив материалдарының жалпы тарихи маңызы едәуір артты. Осы тұрғыдан алғанда кеңес қоғамы тарихының түйінді мәселелерін көрсететін ҚазАКСР Халық Комиссарлары Кеңесі қорының (ҚР Орталық мемлекеттік архивінің №30 қоры) ретроспективті құжаттық ақпараты аса құнды болып табылады. Сондықтан

мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы әлеуметтік-саяси үдерістерді зерттеудің тарихи дереккөзі ретінде ҚазКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің құжаттық материалдары қарастырылады.

Түйін сөздер: ҚазАКСР Халық Комиссарлар Кеңесі, архив құжаттары, қор, саяси-шаруашылық науқандар, тарихи деректер.

Алпысбаева Н.^{1*}, Джолдыбаева У.²

¹ кандидат исторических наук, и.о. профессора. КазНУ им. аль-Фараби.

Казахстан, Алматы, E-mail: nurzipakz@mail.ru

² кандидат исторических наук, доцент. КазНУ им. аль-Фараби.

Казахстан, Алматы, E-mail: alatau1968@mail.ru

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ФОНДА СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ КАЗАССР КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Аннотация

Совета Народных Комиссаров КазАССР как орган высший законодательной и исполнительной власти в Казахстане в 1920-1936 годы контролировал работы подведомственных органов, отчитывался перед высшими органами, что в результате его деятельности отложился большой документальный материал. В условиях трансформации общества особое значение приобретает всестороннее изучение исторического опыта прошлого, его научный анализ. В связи с эти архивные документы привлекают все более пристальное внимание исследователей. Особенно в последние годы существенно повысилась общеисторическая значимость архивных материалов как важных, оригинальных свидетельств об исторической действительности. Исключительную ценность в этом отношении представляет ретроспективная документная информация фонда Совета Народных Комиссаров КазАССР (фонд №30 Центрального государственного архива РК), отражающая узловые проблемы истории советского общества. Поэтому в статье рассматриваются документальные материалы Совета Народных Комиссаров КазАССР как исторический источник в изучении социально-политических процессов в Казахстане в 20-30-е годы ХХ века.

Ключевые слова: Совет Народных Комиссаров КазАССР, архивные документы, фонд, хозяйственно-политические кампании, исторический источник.

Introduction

At present time it has become obvious that the elimination of the totalitarian Soviet system was preceded by the generally recognized crisis of humanitarian knowledge, caused by the inherent features of the command-administrative system - ideological taboos on many scientific problems, the priority value of class interests, dogmatization of scientific thought, access tightening to sources, which naturally entailed reevaluation of the Soviet society history.

One of the most important issues in the study of national history is the question of the role and significance of the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR, which carried out socio-economic policy in the republic. A feature of these resources is that the documents contained in it cover the entire political, economic and cultural life of the country. This is natural, since the Council of People's Commissars was the government of the republic. Therefore, it received direct data from various institutions and organizations. As a result of its activities, a rich documentary material was deposited and collected, which is an invaluable source for us to study this problem.

The topic selection for this study was determined by the following factors: the need to expand and systematize the sources of the base on the history of economic and political campaigns implemented in Kazakhstan during the so-called building of socialism; the need for objective coverage of the issues of these economic and political campaigns, including a critical view at the mistakes of the past period, the need to develop a methodological basis for source study of office documentation of the Soviet period. Many representatives of domestic historical science are rightly so interested in this topic both from the cognitive and scientific point of view.

Key words: Source analysis of documents from the resources of the Council of People's Commissars of the KazASSR

The Council of People's Commissars of the KazASSR was both a legislative, administrative and executive body within the competence of the rights granted to it.

On October 12, 1920, the Central Executive Committee (hereinafter CEC of the KazASSR) was elected by the Constituent Congress of the Soviets of the Kyrgyz (*Kazakh - A.N., D.U.*) ASSR, which in turn formed the Council of People's Commissars of the Republic (hereinafter - *CPC of KazASSR*). The first act that determined the legal status of the Council of People's Commissars of the KazASSR was the "Regulations on the power organization". This small Regulations, which is extremely capacious in the meaning and number of legal norms contained in it, determined the status of the government [1]. It established the procedure for the formation of the Council of People's Commissars of the KazASSR, its structure and personal composition. The government was created as a body for general administration, and the people's commissariats were the sectoral administrative apparatus. The government was entrusted with the management of the republic on the basis of the legislation of the USSR and the RSFSR, resolutions of the congresses of the Soviets of Kazakhstan, the Central Executive Committee of the KazASSR and its Presidium, to which the CPC of KazASSR was accountable [2].

The first membership of the Council of People's Commissars of the KazASSR included the following persons: V.A. Radus-Zenkovich was appointed as the Chairman of the Council of People's Commissars of the Kyrgyz (*Kazakh - A.N., D.U.*) ASSR, People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) headed by M. Murzagaliyev; People's Commissariat of Justice (NKJ) - G.A. Alibekov; People's Commissariat of Education (Narkompros) - A. Baitursynov; People's Commissariat of Health (Narkomzdrav) - M.S. Shamov; People's Commissariat of Social Security (NKSO) - S.D. Argancheyev; People's Commissariat of Agriculture (Narkomzem) - V.N. Kharlov; People's Commissariat of Food (NKprod) - I.D. Martynov; People's Commissariat of Finance (NKfin) - N.G. Kalashnikov; People's Commissariat of the Workers' and Peasants' Inspection (NKRKI) - N.I. Balandin; People's Commissariat of National Economy - M.N. Pokrovsky; People's Commissariat of Labor (NKtrud) - I.M. Zaromsky; People's Commissariat of Communication Lines (NKomput) - A. Korostelyov; People's Commissariat Military - A.D. Avdeyev [3].

According to the Regulation, the chairman of the Council of People's Commissars, as the head of government, was entrusted with the leadership of the CPC of the republic. Therefore, the chairman of the Council of People's Commissars of the KazASSR represented the government of the republic in its relations with all state institutions, took the necessary measures on behalf of the Council of People's Commissars, gave orders in the order of management and received reports from the people's commissars, chairmen of institutions and commissions under the Council of People's Commissars. He also reported on the activities of the Council of People's Commissars to the Central Executive Committee and the Congress of Soviets of the KazASSR [4].

The Council of People's Commissars of the KazASSR was also a collective body of the republic. At its meetings, which were an important type of the activities of this body, the most important issues of the state, economic and cultural life of the republic were comprehensively discussed and settled. Meetings of the Council of People's Commissars took place both in regular and in an extraordinary procedure [5].

In 1920, the working machinery of the Council of People's Commissars consisted of a secretariat and a general office with the CEC. In accordance with the order No. 1 of the Council of People's Commissars dated March 1, 1925, the machinery of the Council of People's Commissars and the Central Executive Committee had other general departments, such as: management of affairs, financial part, machine bureau, as well as expeditions [6].

In 1926-1927 the machinery of the Council of People's Commissars separated from the office of the Central Executive Committee, only 7 people from a general department remained in it, 5 people in the financial and economic part; chairman of the Council of People's Commissars – 1 person; deputy chairman of the Council of People's Commissars and Chairman of the State Planning Commission - 1, in total - 21 employees [7].

In 1930-1931 instructors, consultants were included in the machinery of the Council of People's Commissars, and a secret part was allocated. Since 1931, the administration of the Council of People's Commissars began to exist independently. In 1933, the economic part of the house of government and the second secretariat were allocated separately, and by 1933 there were already 60 people in the machinery of the Council of People's Commissars [8]. Thus, by 1933, the machinery of the Council of People's Commissars had grown significantly, and this structural imaging of the machinery of the Council of People's Commissars was due to the goal of the leadership to achieve an operational and simple organization of the machinery.

As mentioned above, the Council of People's Commissars, as a governing body, directed all spheres of state life. Therefore, the significance of this body and the nature of its activity give grounds to speak of the special value of the sources deposited in the resources of the Council of People's Commissars. The versatile nature of the activities of the Council of People's Commissars was reflected in the variety of types and varieties of documents

collected in the resources fund. This relationship is clearly traced in the species classification of the collection documents. As a result of the systematization of the office-work complex of the Council of People's Commissars, there was a subdivision of documents into organizational and administrative documents, reporting documents, accounting documents, planning documents, reference documents and documents on personnel. Such a grouping of documentary materials from the resources fund of the Council of People's Commissars helps to outline general methods for sources studying and determine the significance of each of the groups.

Let's consider the documentary materials of the resources fund as a source on the history of economic and political campaigns of the 20-30s of the twentieth century.

Among the extraordinary measures of the Soviet totalitarian system, a special place is occupied by the grain and meat procurement campaigns. A large number of documents have been preserved in the fund of the Council of People's Commissars of the KazASSR, which make it possible to consider with sufficient completeness all aspects of the activities of a government body in this direction. There are protocols, decrees, orders, appeals, circulars and other documentation among them. However, there is no doubt that the protocols of the Council of People's Commissars of the KazASSR are of great importance among these types of documents as one of the main sources to study the procurement campaign. A large number of summary reports compiled on the basis of the materials of the United State Political Administration (USPA) were collected in the resources fund of the Council of People's Commissars. Consolidated materials are presented with special summaries, special messages, special references, information summaries and reviews. Information summaries of the USPA were compiled with the aim of informing the highest authorities about the course of economic and political campaigns in the republic. Therefore, summary reports were the most important sources characterizing the progress of the procurement campaign in Kazakhstan. The coverage periods in such consolidated materials could be different - a week, 10 days, a month, a year.

The summaries, special messages, special reports collected in the fund are different both in their significance and in the principle of compilation. A separate group of reports is made up of special references, which contain information to get acquaintance on any issue. An example of such a document is the special certificate of the USPA on the progress of grain procurements in the Dzhuvalinsky, Merken and Aulie-Ata districts of the Southern region, compiled as information for the CPC of KASSR on November 28, 1932 [9]. The information reports of the People's Commissariat of Justice are also of great interest. A characteristic feature of information reports is their frequent periodicity. The frequent periodicity of the reports contributed to a more sensitive response of the leadership to the events taking place in the republic, and this fact is important when using reports as historical sources. Such a feature of the reports should also be noted as the presence of persistent continuing numbering. Thus, in the fund of the Council of People's Commissars for 1933, we identified information decadal reports with general numbering (No. 1 - No. 6). Informational decadal reports were compiled for 10 days. The complete set of ten-day information reports was not collected in the fund, they are all scattered across different inventories, but despite such scattering of documents, it was possible to reveal that the fund contains an incomplete number of summaries for 1933.

One of the most tragic measures of the Soviet totalitarian state against the well-to-do strata of the peasantry was the campaign to eliminate the kulaks and bays as a class, which ended with the final liquidation of the peasant owners and their individual farms.

The study provides numerous groups of documents that testify to the purposeful policy of the Soviet government to exterminate the wealthy strata of the nomadic population. The sixth Kazakhstan regional conference of the CPSU (b) supported the slogan "Sovietization of the aul" in its resolution "Soviet construction" on November 15-23, 1927 and summed up the excesses in the aul Soviets in 1927, and also made a decision that "The economic power of the bai and class relations in the aul are still weakly affected by the previous measures". Therefore, it suggested "to find ways to radically change them, and in particular to destroy the semi-feudal lords and big bays, to allow partial expropriation with sufficient preliminary preparation of this event" [10]. This resolution served as a legislative basis for the liquidation of the largest organizers of the Kazakh traditional economy, which ultimately led to the absolute destruction of the forms of farming that have taken shape for centuries of Kazakh cattle breeders and peasants in general.

Fulfilling the directive of the center, the regional party committee in the second half of May 1928 submitted to the Central Committee of the CPSU (b) "Memorandum on the confiscation of means and implements of production from large Bai farms and persons from the former privileged class and clan groups" [11]. One circumstance of the appearance of this document draws attention to itself - it was adopted in pursuance of the decision of the VI regional party conference and the resolution of the Communist Party of Soviet Union Bolsheviks, which identified and outlined the main measures for the elimination of bays as a class.

The history of the confiscation of the Bai households was most fully and adequately reflected in the protocol records. Based on the examples of documents of the meetings of the Council of People's Commissars of the KazASSR, it can be stated that direct and indirect factual data contained in their protocols allow us to trace the entire prehistory and history of the decree appearance on the confiscation of Bai households.

A major and extraordinary event in this direction was the decree of the KazCEC and the KazSovnarkom "On the confiscation of Bai households", which was adopted at a joint meeting of the CEC and the Council of People's Commissars of the KazASSR on August 27, 1928. In order to put this decree into effect, on August 30, 1928, at a meeting of the Council of People's Commissars, "Instructions for the application of the decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the KazASSR on the confiscation of Bai households" was approved and published. This instruction regulated in detail the organizational measures and functions of the structural subdivisions of the government, carrying out the confiscation and eviction of the bais. However, during the study of this topic, many complaints and statements of innocent victims were found in the archival materials with requests to reconsider the decision of the authorities, to cancel the orders on confiscation and eviction. In particular, this is evidenced by the complaint of Abdrakhman Bikturganov, a citizen of the aul No. 5 of the Keles district of the Syrdarya region, sent to the Council of People's Commissars of the KASSR addressed to N. Nurmakov dated September 20, 1928 [12]. Complaints reflect not only the confiscation process itself, but also, that is especially important, give an idea of the identity of the evicted person and his families, information about the size and structure of the confiscated economy.

On February 1, 1930, the policy of liquidating the kulaks as a class was legislatively formalized in the decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR "On measures to strengthen the socialist reorganization of agriculture in areas of complete collectivization and to combat the kulaks", which officially granted the right to the district, regional executive committees and the government of autonomous republics "to apply in areas of complete collectivization all the necessary measures to combat the kulaks, up to the complete confiscation of the kulaks' property and their eviction outside certain regions and territories".

The resources fund also contains the materials of the meeting of the republican commission on the resettlement of kulaks, where regional troikas made up lists of names subject to dispossession of the kulaks. The lists compiled by the troika reflected the following data: surname, name, patronymic and age of the head of the family, place of residence, social and property status, indicating the amount of taxes for two years. Sources contained in the fund of the Council of People's Commissars show that the purpose of the tax policy was not only dispossession of kulak farms, but also the elimination of individual farms.

The next group of documents is the sources on the consequences of forced collectivization in Kazakhstan. Based on the sources analysis of organizational, administrative and reporting nature, we examined the progress of land management work and the resettlement policy of the Soviet government in Kazakhstan.

In particular, on October 17, 1924, the Labor and Defense Council adopted a resolution "On the Immediate Tasks of Colonization and Resettlement", which formulated the main provisions of the resettlement policy of the Soviet government and identified the areas of "priority land development" [13]. According to the sources, the policy of the Kazakhstan territory development, which initially had a spontaneous character and only then turned into systematic work, determined the entire course of land management work in the future. The fact that the resettlement policy began to be of a planned nature is evidenced by the planning documentation collected in the fund. At the same time, it was found that resettlement plans were included in the five-year plans for the development of the national economy.

The issue of settling the nomadic and semi-nomadic population was widely discussed at the II session of the KazCEC, held in early 1930. In the resolution "On the ways of settling the Kazakh population", which was adopted at this session, the main measures were determined to transfer the Kazakh population to a settled lifestyle. The "Regulations on the Committee for the Settlement of the nomadic and semi-nomadic Kazakh population" was approved at the meeting of the Council of People's Commissars of the KazASSR dated February 13, 1930. The regulation consisted of 11 points, which determined the competence and structure of the settling committee. According to the minutes of the meetings of the Council of People's Commissars, the issues of the settlement committee were often brought up for its hearing and discussed, as a result of which concrete measures were taken to develop and consolidate the settlement.

By adopting the resolution "Issues of the Settlement Committee under the CPC", which was adopted on May 6, 1931, the Council of People's Commissars of the KazASSR granted this Committee the rights of the decision-making body of the CPC KASSR in relation to all the People's Commissars, regional organizations and institutions on settling issues. However, the process of transferring people to a settled lifestyle was complicated by

the mistakes and miscalculations made. In the process of transferring the Kazakh peasantry to settled life, the plight of nomadic and semi-nomadic regions in comparison with agricultural regions was not taken into account, and the principle of voluntariness was also ignored. Plans for the settlement of peasant farms were formed and carried out by administrative way, violently - without the consent of the population. As the sources show, it was the violent actions of the Soviet government to settle the nomads that became the main reasons for the mass migration and flight of Kazakhs from the republic.

By 1932, the catastrophic situation of the population and the spread of famine on the territory of Kazakhstan caused alarm among the leading workers of the republic. Invaluable sources in this regard can be considered documents that arose in the daily activities of the Council of People's Commissars of the KASSR. Among them, the reports stand out for their significance. A large number of memoranda were collected in the fund of the Council of People's Commissars, comprehensively covering the process of mass migrations of Kazakhs. In their external form, the considered report consist of the following elements: the name of the document type, the heading indicates the institution where they are sent, then it is indicated whose request this document was prepared, the date of its preparation and the addressee.

So, in the memo of the Chairman of the Council of People's Commissars of the KASSR, O.Isaev and the People's Commissar of Finance of the KASSR M.Orumbayev in the Council of People's Commissars of the Union to Molotov and the RSFSR Sulimov, as well as the People's Commissar of Finance of the USSR G.F.Grinko and the RSFSR V.N.Yakovleva of May 11, 1932, the following information is given: "in 60 districts of Kazakhstan out of 117, the number of farms decreased from 629287 (tax accounting data — June 1931) to 456876 farms (as of February 1, 1932) or by 27.4%. If this percentage is extended to the whole of Kazakhstan, then the reduction in the number of farms due to relocations and migrations will amount to more than 300 thousand farms [14]. This note was one of the first official appeals to these high authorities from Kazakhstan, objectively covering the situation in the Kazakh village.

Of great interest are also the memos that were sent to the Council of People's Commissars from the chairmen and authorized regional executive committees.

The commissioner of the Regional Committee and the SNK U. reports on the plight of nomads in Aulie -Ata in his note .Dzhandosov that the migration in the Talas district comes from grain and livestock villages. In total, from February 1932 to January 15, 1933, 2,242 farms left the Talas district, 3762 farms were in place. It is also noted about the reduction in the number of livestock, 1353 out of 3770 horses remained, 151 out of 2118 camels, 51 out of 76 heads. The commissioner of the regional committee of the CPSU (b) Kozhamuratov also gives information about this area. If the first note is dated January 22-23, 1933, then the second is dated February 15, 1933. According to the data of the district party committee and the district executive committee, as of February 1, 1932, there were 6684 farms in the Talas district, as of June 1, 1932 - 6122 farms, as of January 1, 1933, 3958 farms remained in the district, that is, 2926 farms migrated during the year. In connection with the migration and food difficulties over the last two months (January - February), there has been a large mortality rate in the area. So, 63 people died in the collective farm of Zhailma, in the collective farm of them. Karl Marx - 49 people, 29 people died in the collective farm "Zhana Talab". A total of 141 people died on these collective farms (Baykadamsky site). In connection with food difficulties, there were also cases of cannibalism. In aul No. 7 (Baykadamsky site) Sarysu nomads ate 8 corpses [15].

Of great interest is also the memorandum of the pres. Of the West Kazakhstan Regional Executive Committee of Koshanbayev to the Council of People's Commissars of the KASSR Kulumbetov from December 1933. At the beginning of the memo, it is indicated that it was carried out on request No. 464. And it reports that during the period 1930 - 1931, 35578 farms that migrated outside the West Kazakhstan region were identified, including a small number of Bay farms, but there is no exact accounting.

The memorandum of the Chairman of the Alma-Ata Regional Executive Committee Moldazhanov to the Council of People's Commissars of the KASSR gives the following information on incomplete data from 14 districts of the Alma-Ata region migrated: to the Kyrgyz Republic - 7312 farms, to China - 11530 farms, within the region, inter-district migrations 17204; to other regions of the KASSR - 923 farms. In total, 36969 farms migrated, and there are no data from seven districts, namely from Talykurgansokgo, Urdzharsky, Konradsky, Chetsky, Alakulsky, Lepsinsky and Oktyabrsky districts. And as of 07/28/1932, 686 farms returned from the Kyrgyz Republic, 306 farms from China, and 3,527 farms from other districts of the interior regions to their former places of residence. Thus, the number of returnees is 4,519 households [16].

However, it should be noted that the return of these farms took place spontaneously, without organized planned leadership from regional and district organizations, as a result of which these farms were in poverty in many areas.

The report of the Chairman of the regional commission on the arrangement of Syrgabekov's nomads in the Council of People's Commissars of Cash Registers hears attention as a historical source. The note consists of three parts. At the beginning of the header, an indication is given to whose request the document was sent. In the first part of the "On Food Aid", a contingent of 29,356 households in need of food aid was established. The second part is devoted to the financing of measures for the device of nomads, in which it is planned to release 1348,000 rubles from the funds of the SNK KASSR for the device of nomads, bearing in mind that the remaining funds in the amount of 450,000 rubles will be covered by the regional budget." The third part is devoted to requests for the purchase and purchase of livestock [17]. As we can see, the memos discuss in detail the arrangement of nomads, the provision of food aid to them. Each memo gives us different information on this problem. The significance of this document as a historical source is determined by such factors as, firstly, the memo is full of facts, on the basis of which the researcher can present the whole picture of the events that have developed. Secondly, the memos were sent to the Council of People's Commissars of the KASSR in the form of a report, that is, each chairman of the regional executive committee reported on the work done to the Council of People's Commissars. And, thirdly, this source indicates the direction of the activities of the Council of People's Commissars of the KASSR, as a governing body.

In connection with the current situation, at a meeting of the secretariat of the Kazakh Regional Committee of the CPSU (b) on January 22, 1933, a decision was made to organize a secretariat for nomads under the SNK. At this difficult moment, Isaev directs all his efforts to assist the device of returnees and nomads.

Among the archival documents, the most interesting, in our opinion, is the memo of the Chairman of the Central Volga Region Executive Committee T.Ryskulov in the SNK of the RSFSR. In its memo, the Central Volga Region Executive Committee informed the SNK of the RSFSR about the increased influx of Kazakh nomads from Kazakhstan and indicates that 4917 children were covered by children's institutions of the Middle Volga, of which 3055 people were covered by public education, 1862 people by health care. It also reflects the issues of financing children's institutions [18].

The memo of the authorized SNK KASSR Moldagaliev differs in various information. He, referring to the first source, notes that the above number of Kazakh children is exaggerated. According to the National Department of the Regional Executive Committee, 3912 Kazakh children were covered, of which 3297 children were covered through public education, 615 children were covered through health care. The figures of the KrajKP for 1005 children are exaggerated. According to Krayono and Krayzdrav, 3482 Kazakh children are covered by the institutions of the region, of which 1745 children are in school orphanages, 1231 children are in preschool orphanages, 506 children are in health care, the figures of the KrayKP for 1435 children are exaggerated [19]. The basis for the preparation of the memo was taken from the Krairono, the Krayzdrav, the National Department of the Regional Executive Committee, which indicates its importance as a historical source. It quite fully reflects all aspects of financial and economic activity, unlike the first one.

The following memo by the commissioner of the SNK KASSR Moldagaliev highlights the state of the nomads in the Middle Volga Region in more detail. It notes that it was not possible to establish the exact number of Kazakhs, both arranged and not arranged.

Sources give different data. As of December 1, 1933, the number of employed Kazakhs was determined in 6938 farms and sent to Kazakhstan - 1608 farms. Total - 42737 souls.. The regional land management gives the following information: the number of Kazakhs in state farms is 857 farms, in collective farms - 823, in total - 1680 farms. The personnel Department of the Regional Trade Council - the number of arranged - 14120 farms, of which in collective farms - 1178, in state farms - 10528, in enterprises - 432, new buildings - 1982, in addition, according to the latter, 5457 farms were taken out of the Middle Volga Region. Further, the main reasons for the lack of accurate data on the structure of the Kazakhs are indicated. Further, the document describes the situation of Kazakh nomads, notes a number of facts of perversion of the party line in relation to the Kazakhs.

Using the example of "Volgorazgruz", "Krayburostroy", "Brick Factory", "Bread Factory", it is shown that Kazakhs in barracks are in an unsanitary condition. There is no isolation ward in the barracks, the sick are placed together with the healthy, even the bodies of the deceased Kazakhs are left for one to two days. As a mass phenomenon in the Middle Volga Region, it is necessary to note the selection of cattle from Kazakhs, especially in the Orenburg region. According to the Orenburg City Council, 22 horses, 19 camels, 10 cows were taken from Kazakhs in this area. About child homelessness, this source carries such information.

According to the Regional Executive Committee, on December 10, 1933, there were 4,294 street children of Kazakhs in the Middle Volga Region, of which, according to the Regional Commission, the following were covered in children's institutions: in the Orenburg district - 518 children, in Orsk - 430, in Ilets - 400, in Sarastani

- 105, in Sorochinsky district - 40, Burinsky - 140, Kashirir - 60, in Ilek - 70. 1763 Kazakh children were covered in the Region [20].

As we can see, the issues of settling the nomads and providing them with food aid are considered in detail in the reports. Each report gives us different information on this issue. The value of such documents as a historical source is determined by the following factors. First, the report is full of facts, on the basis of which the researcher can present the whole picture of the current events. Secondly, the internal reports were sent to the Council of People's Commissars of the KASSR in the form of a statement, that is, each chairman of the regional executive committee reported on the work done to the Council of People's Commissars. And thirdly, this source testifies to the direction of the activity of the Council of People's Commissars of the KASSR as a governing body.

Among the archival documents, the letters received during the collectivization period, which highlighted the negative aspects of collectivization, are of exceptional value. One of these letters is Isaev's letter to Stalin. The archived copy of the letter is dated August 1932. In his letter Fr. Isaev presents the situation objectively and in detail with figures and facts. For example, in 1929 there were 6 million out of 40 million heads left, in 10-12 districts of Central Kazakhstan they are starving, 10-15 thousand people died of hunger. He expresses his understanding, pointing to the following reasons: forced collectivization, forced socialization of all livestock, arbitrariness in the practice of cattle harvesting, points to the perpetrators as the party organization of the republic and its leadership. "The spirit of one hundred percent immediate collectivization of the village was hovering in the very Regional Committee." And concludes the letter with a number of proposals for the speedy elimination of the consequences of kinks. In our opinion, the last point (paragraph 8) of his proposals deserves attention: "Of course, it is impossible to blame all our shortcomings on someone alone. All the Regional Committee bureaus as a whole are guilty here. Personally, I bear some responsibility for the shortcomings and mistakes of both the Regional Committee and all our work in Kazakhstan, because I am a senior employee of Kazakhstan. But in order to decisively restructure the work and strengthen the leadership, it is necessary to refresh and update the leadership of the Regional Committee. The special role of the first secretary is well known. Personally, I think that T. Goloshchekin, who has done a great job in Kazakhstan (the Sovietization of villages, the fight against groupism, etc.), will not have the necessary strength for a decisive turn based on harsh criticism of the mistakes of both the Regional Committee and his own" [21].

The same letter to Stalin was sent by T. Ryskulov on September 29, 1932, which has considerable public interest. The letter describes in detail the situation of animal husbandry. In Ryskulov's second letter to Stalin dated March 9, 1933, the current situation in Kazakhstan is described in detail. Ryskulov gives the size of the migrations with facts, describes their position. The letter shows that 40 thousand people migrated to the Middle Volga, 100 thousand people to Kyrgyzstan, 50 thousand people to Western Siberia, 20 thousand people to Karakalpakstan, 30 thousand to Central Asia. Migrations in individual districts reached 40-50%. He writes that the main reason for migrations and disorders of the Kazakh economy is the reduction of livestock [22].

Thus, letters reveal to us not only the causes of mass migrations and hunger, but also digital data help to determine the actual scale of hunger and its consequences. The letters of Isaev to Stalin (August 1932), Ryskulov to Stalin (September 23, 1932, March 9, 1933), are of great interest to us. The publication of these letters, previously inaccessible to the general public, is important for a new understanding of history, helps to reveal the real dimensions of the national tragedy.

The migrations did not stop until the summer of 1933. This is evidenced by the growing number of people in need of food aid. Thus, from the data provided by U. Kulumbetov, it followed that about half a million people needed help, and this was only from among those who were on the territory of the republic at that time.

If in 1930 121.2 thousand people migrated from the republic, then in 1931 - 1 million 4 thousand people (i.e. a third of the Kazakh people). In the collective work of M.K. Kozybaeva et al. The following data are given on the number of people who migrated outside the Republic of Kazakhstan - 1 million 030 thousand people, of which 616 thousand are irrevocable and 414 thousand subsequently returned to Kazakhstan [23].

The analysis of the content of sources of various types indicates that "continuous collectivization" gave rise, in addition to the migration of the Kazakh population outside the republic, to another terrible phenomenon in the history of the Kazakh people - famine. The scale of the famine that began in 1932 was truly terrible. According to the estimates of demographers who have recently been studying this issue, about 10 people died from hunger and disease in Kazakhstan. 1 million 750 thousand people or 42% of the total Kazakh population of the republic /322/. According to M. Tatimov, this figure is slightly higher and amounts to 2 million 300 thousand people or 51-52% of the Kazakh population [24].

According to official bodies, according to numerous telegrams sent from places to central and republican authorities, a terrible picture of the extinction of an entire people appears. So in the correspondence of the People's Commissariat of Justice. Krylenko Ryskulov notes, "cases of cannibalism on the basis of hunger have become more frequent. In Tokmak, Frunzensky district, on June 7, the corpse of a six-year-old Kazakh girl was found near a feeding station." Moreover, the insides of the head were lying on the ground, and the child's body was cooked in

a cauldron. In the memo Zhandosova U. it was noted that "people ate dogs, consumed donkey meat, which was previously considered sinful, is now an ordinary phenomenon." And from the telegram sent from the district in February 1932, it is noted that "all the villages of the Ush Tobinsky district are covered by the hunger strike" [25].

Thus, the sources allow us to conclude that as a result of forced settlement, the Kazakhs were subjected to mass migration and starvation. These terrible facts give an idea of what was happening in the republic in the early 30s, what the settling campaign turned out to be for the Kazakh people. As a result of this policy, Kazakhs on their land, being an indigenous nation, were in the minority.

In conclusion, summarizing the work done, we can formulate the following main conclusions:

The documents of the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR, collected and deposited in the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (f.30 - CPC), represent an extensive set of materials and are important historical sources. At the same time, the variety of documents types that make up the clerical complex of the Council of People's Commissars is determined by the versatile nature of its activities.

The scientific significance of the study consists in conducting a source analysis of resources, disclosing its internal structure and scientific and historical potential, introducing into scientific circulation a whole array of new sources on the history of economic and political companies in Kazakhstan.

References:

- 1 *Founding Congress of the Soviets of the Kyrgyz (Kazakh) ASSR. October 4-12, 1920 Minutes. Edited by and with an introductory article by Ye.G. Fyodorov. Alma-Ata, 1936. pp.114-117.*
- 2 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 1., d.822., sh. 42*
- 3 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 1., d. 16., sh. 2 reverse.*
- 4 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 7., d. 15., sh. 6.*
- 5 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 7., d. 15., sh. 7.*
- 6 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 1., d. 817., sh. 1-2.*
- 7 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 1., d. 817., sh. 40.*
- 8 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 1., d. 817., l. 42-43.*
- 9 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 1., d. 377., sh. 14.*
- 10 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 1., d. 774., sh. 11.*
- 11 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 9., d. 14., sh. 3.*
- 12 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 1., d. 1261., sh. 139.*
- 13 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 6., d. 38., sh. 24.*
- 14 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 9., d. 34., sh. 3.*
- 15 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 2., d. 114., sh. 27.*
- 16 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 2., d. 128., sh. 18.*
- 17 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 7., d. 163., sh. 10.*
- 18 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 6., d. 179., sh. 32.*
- 19 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 6., d. 171., sh. 104.*
- 20 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 6., d. 171., sh. 86.*
- 21 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 6., d. 171., sh. 90-92.*
- 22 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 6., d. 171., sh. 150.*
- 23 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 6., d. 16., sh. 91.*
- 24 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 7., d. 151., sh. 100.*
- 25 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, f. 30., op. 2., d. 114., sh.*

Список использованной литературы:

- 1 *Учредительный съезд Советов Киргизской (Казахской) АССР. 4-12 октября 1920 Года. Под редакцией и со вступительной статьей Е.Г. Федорова. Алма-Ата, 1936. С.114-117.*
- 2 *Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 1., д.822., стр. 42*
- 3 *Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 1., д. 16., ш. 2 реверс.*
- 4 *Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 7., д. 15., ш. 6.*
- 5 *Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 7., д. 15., ш. 7.*
- 6 *Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 1., д. 817., стр. 1-*
- 7 *Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 1., д. 817., стр. 40.*
- 8 *Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 1., д. 817., л. 42-*
- 9 *Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 1., д. 377., стр. 14.*
- 10 *Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 1., д. 774., ш. 11.*
- 11 *Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 9., д. 14., стр. 3.*
- 12 *Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 1., д. 1261., стр.*

- 13 Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 6., д. 38., ш. 24.
14 Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 9., д. 34., стр. 3.
15 Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 2., д. 114., стр.
16 Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 2., д. 128., ш. 18.
17 Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 7., д. 163., стр.
18 Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 6., д. 179., стр.
19 Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 6., д. 171., стр.
20 Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 6., д. 171., стр.
21 Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 6., д. 171., с. 90-
22 Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 6., д. 171., стр.
23 Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 6., д. 16., стр. 91.
24 Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 7., д. 151., стр.
25 Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 30., оп. 2., д. 114., ш.

UDC902.03
IRSTI 03.41.91

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.16>

M.Gursoy¹

¹PhD, Khoja Ahmed Yassawi International Kazakh-Turkish University, Research Institute of Archaeology,
muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

THE HISTORY OF THE EMERGENCE OF THE SAVROMATO-SARMATIAN TRIBES BASED ON WRITTEN AND ARCHAEOLOGICAL DATA

Abstract

Sauromats inhabited Western Kazakhstan and the southern part of the Urals, along the Zhayyk and Volga rivers in the VI-V centuries BC. Then, in the IV-III centuries BC, they moved to the northern part of the Caspian Sea. This tribe was originally called Savromat, then renamed Sarmat. Therefore, scientists are divided in opinion: some consider them to be one tribal union, while others consider them to be different tribes. Of course, this is a separate topic for discussion. This article is devoted to the history of the origin of the Savromato-Sarmatian tribe. The history of the emergence of the Sauromato-Sarmatians is one of the urgent problems. In the writings of Herodotus, the mythical side of the origin of the Savromati tribe is mentioned. And also, some scientists, relying on the data of archaeological research, consider the Sauromato-Sarmatians as heirs of the tribes of the Bronze Age. This article examines the origin of the Savromat- Sarmatian tribes based on ancient sources and articles written later.

Key words: *Savromats, Sarmatians, Western Kazakhstan, written data, archaeological data, nomads, burial grounds, barrow, culture.*

M.Gursoy¹

¹PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институты, muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

ЖАЗБА ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ САВРОМАТ-САРМАТ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ

Аңдатпа

Савромат-сармат тайпасы б.з.д. VI-V ғасырларда Орал тауының оңтүстігі, Жайық, Еділ өзендері бойы және Батыс Қазақстан аймағында өмір сүріп, б.з.д. IV-III ғасырларда Каспий теңізінің солтүстігіне қарай қоныс аудара бастаған көшпелі тайпалардың бірі. Тарих кітаптарында аталмыш тайпаның бастапқыда савромат кейін сармат деп аталатындығы айтылады. Сондықтан ғалымдардың кейбірі савроматтар мен сарматтарды бір тайпа десе кейбірлері екеуі екі бөлек тайпа деген пікірді ұстанады. Бұл әрине өз басына бөлек бір мәселе. Біздер бұл мақаланы, савромат-сармат тайпаларының шығу тегін қарастыруға арнап отырмыз. Негізінен

савромат-сарматтардың шығу тегі мәселесі түйіні шиеленісіп, басы байланған тақырыптардың бірі десек болады. Дегенмен, Геродоттың еңбегінде келтірілген ақпарлар савромат тайпасының тарих сахнасына қалай шыққандығын мифтік тұрғыдан суреттеп береді. Сонымен қатар, бұл мәселенің түйінін шешу үшін ғалымдардың бір қатары археологиялық зерттеулерге сүйене отырып, савромат-сарматтарды қола дәуірінде өмір сүрген тайпалардың мұрагері ретінде қарастырады. Бұл мақалада савромат – сармат тайпаларының шығу тегі антикалық деректер және кейіңгі кезде жазылған мақалалар негізінде қарастырылған.

Түйін сөздер: савромат-сарматтар, Батыс Қазақстан, ежелгі жазба деректер, археологиялық деректер, көшпенділер, қорым, оба, мәдениет.

М.Гурсой¹

¹PhD, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, научно-исследовательский институт археологии, muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПЛЕМЕН САВРОМАТО-САРМАТОВ НА ОСНОВЕ ПИСЬМЕННЫХ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Аннотация

Савроматы обитали Западный Казахстан и южную часть Урала, вдоль рек Яйык и Волги в VI-V вв до.н.э. Затем, в IV-III вв д.н.э переселились в северную часть Каспийского моря. Это племя изначально называлась савромат, затем переименовалась в сармат. Поэтому, ученые разделились во мнениях: одни считают их одним племенным союзом, другие же разными племенами. Это, конечно, отдельная тема для обсуждения. Данная статья посвящена истории происхождения племени савромато-сарматов. История возникновения савромато-сарматов является одной из актуальных проблем. В трудах Геродота упоминается мифическое сторона происхождения племени савроматов. А также, некоторые ученые, опираясь на данные археологических исследований рассматривают савромато-сарматов в качестве наследников племен бронзового века. В этой статье рассматривается происхождение савроматско – сарматских племен на основе античных источников и статей, написанных позднее.

Ключевые слова: савроматы, сарматы, Западный Казахстан, письменные данные, археологические данные, кочевники, могильники, курган, культура.

Introduction.

Savromat-Sarmatian tribes inhabited the territory from the Ustirt, Aktobe, Mangistau steppes to western Kazakhstan, (map 1) from the southern Ural region to the northern Black Sea. This tribe lived next door to the Scythians in the West and the Saks in the South. In the western region of Kazakhstan, there are many burial grounds and burial grounds belonging to the savromat-Sarmatian tribes. These mounds are one of the monuments of ancient agriculture, political and economic relations with neighboring countries, material and spiritual culture.

Map 1 - Savromat-territory of the Sarmatian settlement

According to the natural environment in which the savromat-Sarmatian tribes lived, nomadic and semi-nomadic cattle breeding was carried out. The farm raised a lot of sheep and horses. This is stated by S. Zholdasbayuly in his book as following [1, p.68-70]: "it cannot be said that the first savromats and the last Sarmatians, who occupied a large area from the Ural steppes to the Danube, had the same agriculture everywhere."

Savromat-Sarmatian tribes lived in wintering grounds. They lived in houses dug out of the ground and covered with reeds. There were also houses made of reeds and wood. According to the information provided by S. Zholdasbayuly with reference to Strabo, they had a yurt and chariots. This, in turn, indicates the continuity with modern Kazakh culture. Therefore, it is very important to study and study the origin of this tribe.

The purpose of the article.

The purpose of writing this article is to study the origins of the Savromat-Sarmatian tribes, which played a huge role in the formation of the Kazakh people on the basis of ancient written sources and archaeological materials. In addition, the second purpose of the article is to emphasize the importance of this community in terms of the history of Kazakhstan by comparing the culture of the savromat-sarmatians with the Kazakh culture.

Research methodology and methods.

For these purposes, resources were collected by visiting the M.Otemisulu University library, the Olketanu Museum in West Kazakhstan and the Margulan Archaeological Institute in Almaty. Archive materials (excavation reports from the Soviet and Independence years) on the excavation of Sarmatian kurgans were provided from the Olketanu Museum of West Kazakhstan and the Margulan Archaeological Institute in Almaty. Books and articles were obtained from the library of Otemisulu University. And also, material was collected from the fund of the central library of Almaty. A comparative analysis and systematization was carried out. A map related to the article was also prepared.

Research about the topic.

The first information about this tribe is found in the works of such ancient authors as Herodotus, Strabo, Pseudo-Hippocrates, Pseudoscilac, Eudoxus, Heraclid, Pontinsky and Theophrastus. Especially in Herodotus book "History", there are legendary facts about the origin of the Savromat-Sarmatians. This work is the most ancient source for revealing the content of our topic [1, p.68-70].

Research related to Savromat-Sarmatian Archaeology began in the XIX-XX centuries. As a result of excavations in the regions of the northern Black Sea, the Ural region, the northern Caspian Sea and Kazakhstan, archaeologists have differentiated the spiritual and material culture of this tribe, determined the processes and chronology of cultural development. In particular, B. N. Grakov proposed a general four-stage chronology of the Savromat-Sarmatian tribes, based on the specifics of their burial structures, burial traditions and material world:

1. The savromat period or Blumenfeld - VI-IV centuries BC.
2. Savromat-Sarmatian or Prokhorov period-IV-II Centuries BC.
3. The middle Sarmatian period or Suslov - II BC - II Centuries BC.
4. The late Sarmatian period or Shipov – II – IV centuries BC [2, p.104-106].

Since this proposal is generally supported by the majority, this chronology is taken as a basis in the research papers.

As for the excavations in the west of Kazakhstan and the works published on the theme of Savromat-Sarmatian, the first burial mounds in the west of the country were excavated during Russian Kingdom by members of the "Orenburg scientific archival Commission", whose reports are published in certain issues of the Journal "The works of Orenburg scientific archival Commission" [3, 4, 5]. These reports indicate the diameter, height of the burial mounds, how human skeletons were laid, and what was found. However, there are no drawings or drawings about them.

Excavations that began during Russian kingdom continued in the Soviet period. Most of the excavations of this period were carried out mainly in the former Urals and modern West Kazakhstan region by such scientists as P. S. Rykov [6], G. I. Bagrikov [7], G. A. Kushaev and B. F. Zhelezchikov [8].

G. A. Kushaev published brief reports of the mounds he excavated in some issues of the magazine "archaeological discovery". However, the greatest work of G. A. Kushaev was published in 1993 as a result of excavations carried out for twenty years under the Title "Study of the ancient history of the steppe" [9]. In this monograph, the burial mounds excavated in the Ural region are considered in chronological order, providing valuable information about the early Iron Age and the Middle Ages.

One of the scientists who conducted large-scale research in the Ural region was B. F. Zhelezchikov. Together with this scientist V. A. Kriger, in the 1970s and 1980s, he excavated many burial grounds in such burial grounds as Kos-Oba, Belaya Gora, Kysyk-kamys, Novopavlovka, Tau, Zharsuat and Alabastrova. During these years, research work was also carried out in the Lebedevska necropolis by M. G. Moshkova, B. F. Zhelezchikov and V. A. Kriger. The results of the burial mounds of Kos-Oba, Belaya Gora, Kysyk-kamys, Novopavlovka, Tau, Zharsuat and Alabastrova were published by B. F. Zhelezchikov in the work "archaeological monuments of the Ural region" [10], and the results of the burial mounds of Lebedevka were published by B. F. Zhelezchikov, V. M. Klepikov and I. V. Sergatskov in the work "Drevnost of Lebedevka (VI-II centuries BC, he was appointed as the first president of the Republic of Kazakhstan. Both monographs include mounds dating back to the 5th - 3rd centuries BC. From these monographs, you can get information about the features of the structure of Savromat-sarmatian tombs, their distribution and burial customs.

In the early 70s, archaeological research was also carried out in the Aktobe region. It should be noted that M. K. Kadyrbayev and Z.H.Kurmankulov discovered numerous Savromat-sarmatian burial grounds on the Left Bank of the Elek River, such as Sintas, Bes Oba, Zhalgyz Oba and Kumissai.

These mounds are attributed to savromats, some of the results of which were published in the Journal "The past of Kazakhstan on archaeological sources" [12, p.137-156] and "the remoteness of Eurasia in Scypho – Sarmat time" [13, p.84]. In his article, M. K. Kadyrbayev compared the architecture of tombs and objects found in the Sintas and Bes Oba burial mounds. Thus, it is noted that the characteristic structures of these tombs are similar to those of Uygarak in the Aral Sea region and Shilikty burial ground in the East Kazakhstan region. Therefore, these articles allow us to learn about "tombstones like roofs on Earth".

Research work in Aktobe region was carried out in 1986-2000 under the leadership of S. Y. Gutsalov and A. A. Bisembayev in such burial grounds as Zhamankargaly, Shpaki, Shygys Kuraili, Tselinny, Tanabergen and Akzhar. As a result of the study, S. Y. Gutsalov published many articles, as well as the monograph "The Ancient Nomads of the Southern Ural VII – I centuries BC " [14]. In this monograph, a typology of arrows, swords, daggers, mirrors and ceramics was developed, and a general burial tradition was touched upon.

Although archaeological research in western Kazakhstan slowed down by the end of the Soviet era, it began to revive after independence. In 1999, academician Z. Samashev in Atyrau region, with the

support of the administration and oil companies, excavated the araltobe burial ground and published valuable materials. These materials showed that the mound did not belong to an ordinary person, but to the Savromat-sarmatian King. This mound was published by academician Z. Samashev in the work "Treasures of Steppe leaders, Issyk, Berel, Shilikty, Araltobe" [15, p.160-170].

Another of the rich tombs belonging to the Sarmatian culture was excavated and studied by M. N. Sdykov and Ya.A.Lukpanova in the Taksai necropolis, located in the Terekti District of the West Kazakhstan region. Archaeologists have found gold ornaments made in the "animal style" in this burial site, describing it in the work "ancient nomads of western Kazakhstan (on the example of the Taksai I burial complex) [16].

The above information not only explains the unique place of the Savromat-sarmatian tribes in the history of Kazakhstan, but also shows the high potential of the Savromat-sarmatian tribes in the formation of cultural and spiritual values. From this point of view, it is important to consider the origin of these tribes. Therefore, the author set himself the goal of writing this article. As a result, there are two different views on the appearance of this tribe on the stage of history. After that, this topic was systematically discussed in two chapters: "the origin of the Savromat-sarmatian tribes according to written sources" and "the origin of the Savromat-sarmatian tribes according to archaeological sources".

Research results

Origin of the Savromat-sarmatian tribes according to written sources

Research on the origin of the savromat-Sarmatian tribes dates back to the middle of the XIX century, which was mainly studied by Western scientists. Most of the research was collected by the Turkish scientist Ilhami Durmush in his work "Sarmatians". Since it was not possible to access the original, we decided to give a number of the data provided by Ilhami Durmush below. Ilhami Durmush was one of the first Western researchers to mention the Grotto. Grotto's work, published in 1857, described the Sarmatians as a nomadic tribe, saying that "their customs, tactics of war and determination resemble the Scythians. He speaks one dialect of the Scythian language. Women themselves, like men, clash with their enemies. The Sarmatians, as a result of the merger of the Amazons with the Scythians, must have entered the stage of history." In addition, a scientist named Mordman conducted a study on this topic, referring to his work "Amazon", published in 1862, "how long the Amazons lived on the banks of the Don River in the north of the Caucasus Mountains, when exactly they belonged to the stage of history and the way of life is unknown.

However, the Sarmatian women went hunting with the men. They didn't do much household chores. There is not much difference between the peoples living in the Stavropol region and the way of life of the savromats, who previously lived. Therefore, the Nogais may be the heir to the savromats. They are closer to each other in terms of their settled areas than in terms of their way of life, kinship. In connection with the topic raised, Mommsen was quoted as saying: "the opportunities provided by the vast steppe and nature allowed the various tribes that lived here to form nomadic cattle breeding.

The nomads moved to grassland for animal husbandry. These were the ancestors of the modern Kazakh people. The Scythians in this place belong to the Ural Altai group. Traditions and appearance resemble the peoples of modern Siberia. After the Scythians in the Great Steppe, the Sarmatians entered the stage of history and moved from East to West. Although they are considered relatives of the Persians, they are mostly ethnically mixed tribes."Research on the origin of the Sarmatian tribes of savromat continued until the XIX century. Ilhami Durmush mentioned one of the words of Meyer, a researcher of antiquity, about the Sarmatians. "The Sarmatians, who lived between the Don and Danube rivers, should be closer to the Iranian peoples. But judging by the information given by Heradot and Hypocrates, it is clear that the Sarmatians interacted with the Finnish Mongol peoples in terms of Customs and appearance. In addition, the Sarmatians used some words that were not similar to the Iranian language. Therefore, the Sarmatians are called a mixed people." And the scientist named Minns attributed the Sarmatians to the Ural-Altai group, and Krechmer-to the Iranian peoples [23, p.55].

As we have seen above, a number of researchers of the ethnic origin of the Sarmatians attributed to the Ural Altai and a number of Iranian peoples. Some of them even considered the ancestors of the Kazakh people .

If we look at the written sources, it is clear that initially the Savromats and then the Sarmatians appeared on the stage of history. The name Savromat is first found in the book of the famous Greek historian Heradot. The name Sarmatian can be seen in the works of such ancient authors as Strabo, Pseudo-Hippocrates, Polyene, Pseudoscilac, Eudox, Pseudoscilac, Heraclid, Pontinsky and Theophrastus [1, p.68].

In general, a number of scientists try to determine the origin of the Savromat -sarmatians on the basis of information about the Scythians and Amazons, given in the book of Heradot [17, p.110]. Some of them are found in the monuments of the Bronze Age near the southern Urals and the Volga River.

In addition, in connection with the political events of the 5th and 4th centuries BC, it is assumed that new ethnic elements from the east of the Ural mountains and the Aral Sea influenced the savromat tribes living in the southern Urals and on the banks of the Volga river, hence the emergence of the Sarmatian culture [18, p.169]. Below, on the basis of written and archaeological data, we look at how the savromats and then the sarmatians first appeared on the stage of history.

Although there are several opinions in scientific circles about the origin of the Savromat-sarmatians (for example, B. N. Grakov reports that the savromat tribes appeared after the assimilation of the Meots near Azouly by the Scythians), there are two of them. In the course of our article, only two opinions were expressed. According to the first opinion presented on the basis of the book of Heradot, the Greeks who won the Battle of Fermadon captured the Amazons and boarded three ships and went to the open sea. On the way back to Greece, the Amazons freed themselves from captivity and attacked the Greeks themselves, killing them all. The Amazons, who had never sailed before, could not control the ship, but flew away from the land of the Scythians, flying in the direction of the wind. The Amazons, who came ashore, seized a herd of horses and began to engage in piracy in the country of the Scythians. The Scythians do not know their form, their language. During the war, the Scythians, who examined the corpses of fallen enemies, were convinced that they were fighting with female warriors. After that, the Scythians themselves held a meeting and decided that they should no longer kill the Amazons, but marry young Scythians. After that, friendly relations between the Scythians and the Amazons begin to develop. The Scythians, trying to decide this moment for their own benefit, propose to the Amazons to marry them. This proposal was followed by the words: "we cannot sit with the women in your homes, our customs are different from each other. We throw spears, shoot bows, and ride horses, but we don't know what women do. Your women can't do any of what we say. The woman is busy with her work. The woman sits in a chariot, goes hunting and does not go anywhere else. So we can't agree with them. But if you want to marry us, go and take from your fathers the things that belongs to you, and we will live here in our own way»¹ they answered. The Scythian guys, following what they said, moved from the Azauly (Azov) area (map 1) across the Don River and settled in a three-day zone in the East [17, p.110-115]. Scientists note that this area corresponds to the modern southern Urals. In fact, many graves of female warriors were excavated from the 4th century BC in the Volga region and the southern Urals [19, p.119]. A number of scientists who have considered such archaeological and written data in connection with each other say that the savromats came from the marriage of these Scythians and Amazons. Another point to consider in this part is that it arose on the basis of political events mentioned in written sources. This opinion is expressed not about the origin of the savromats, but about the origin of the Sarmatians or how the Sarmatian culture was formed.

Ilhami Durmush, referring to Hypocrates, wrote that " the Scythians who lived near the Azov Sea were called savromat. He said, " the Daughters of savromat ride a horse, shoot a bow, swing a sword on a horse and fight the enemy. Three people don't get married until they kill. According to traditions, she lives in the same house with her husband, sacrificing one animal. After marriage, he stops riding in case of non-martial law. There is no right breast. After all, mothers heat one device made of bronze and press it to their breasts in infancy. Thus, breast maturation is prevented. All the strength is concentrated in the right shoulder and arm. Savromats live in four-or six-wheeled chariots. Some chariots have two rooms, some have three rooms. It is resistant to rain and snow. The carts are filled with children and women. They are fed by two or three pairs of hornless oxen, and horses travel on horseback. When they find grass for their animals somewhere, they settle there, and when the grass is exhausted, they move back. He eats ripe meat and drinks the mare's milk. It is from this milk that the so-called "Hippace" makes cheese."

Ilhami Durmush, calling the information given by Hypocrates valuable, concluded that " the Savromats are similar to the Huns in terms of their nomadic lifestyle, living in felt houses, engaged in horse and sheep farming, archery on horseback, swinging swords, drinking mare's milk."

Another source quoted by hypocrates is that the Sarmatians spend most of their time on horseback and wear trousers. Based on this information, scientists also drew attention to the fact that the savromats were similar to the Huns in terms of clothing culture [23, p.56].

¹"according to the law of savromat, no girl can marry without killing her enemy, and some women who fail to fulfill such a duty die of old age as a girl."

As we have already mentioned, several political events took place in Eurasia in the 5th and 4th centuries BC. The most important of them is the war between Darius, King of the Achaemenid Empire in 517 BC, and the massagets living near the island. The massagets, who were defeated in this war, migrated to western Kazakhstan [20, p.32]. In particular, this migration affected the savromat culture, which led to the emergence of the Sarmatian culture [16, p.83; 21, p.70]. After this political event, massaget traditions emerged in western Kazakhstan and the southern Urals. For example, directing the heads of the dead to the South, Group burials, and frequent use of wood in the grave [22, p.28-30]. Although these changes in the southern Urals confirm assumptions about the origin of the Sarmatians, the absence of temples, cross-shaped structures and sculptures characteristic of the Aral region indicates that the savromat culture was influenced only to a certain extent by the massagets. The above information allows us to assume that the savromats and sarmatians are one tribe. The fact that the savromats were sarmatians who lived in the following centuries is widely supported in scientific circles also confirms the above assumption [23, p.49].

Origin of the Savromat-sarmatian tribes according to archaeological data

As we have already mentioned, the second opinion is related to archaeological data. According to this view, the savromats, Andron near the southern Urals and along the Volga River as a result of their integration into the history of the culture of the Kimi (one of the cultures of the Bronze Age in the southern regions of Russia) are considered to have entered the stage. This is stated in the works of such scientists as S. Zholdasbayuly [1, p.70], M. Sdykov [16, p.70], K. F. Smirnov [24, p.192] and T. Sulimirsky [21, p.37]. It is written by S. Zholdasbayuly "according to archaeological research, there is an opinion that the origin of the Savromat-sarmatian tribes is a continuation of the tribes of the time of the Andron and Kimi culture." K. F. Smirnov considered this issue on the basis of burial traditions, burial constructions and anthropological data. In particular, pointing to the fact that the orientation of the heads of the dead to the West, which is characteristic of the Bronze Age, the burial of objects such as chalk, realgar, coal, as well as the laying of organic matter under the dead and the construction of wooden structures on top continued by the savromats, he claimed that this tribe originated on the basis of the culture of the Bronze Age [24, p.182-188]. M. Sdykov noted the savromats living in the southern Ural region as the heirs of the Andron and Kimi culture. It is argued that this can be evidenced by the fact that vessels with ohra, limestone and the sign of the fylfot on the surface, which are characteristic of the Bronze Age, were also used in the savromat period. In addition, the use of Bronze Age burial mounds by the savromats as burial sites is associated with kinship, i.e. inheritance [21, p.70].

Conclusion

In general, the value of ancient written sources and archaeological materials to determine the origin of the savromats and sarmatians is not disputed today. When we look at the information left by Herodotus, it is clear that the savromats are descendants of the Scythians and Amazons. But since ancient times, Herodotus has been criticized for his work and his position on each topic. He was even called the "father of lies" as a nickname. Therefore, we believe that the words of Herodotus about the origin of the savromat-sarmatians should be considered critically. However, in the mounds of the Bronze Age, the discovery of additional graves buried on top of or in the layer of graves belonging to the savromats [24, p.75], as well as the laying of ohra, limestone and dishes with the sign of the fylfot on the surface in accordance with the traditions of the Bronze Age, is a very important information.[16, p.70]. Based on the data, it is logical to consider the savromat-sarmatians to be descendants of tribes that lived in the Bronze Age on the banks of the southern Urals and Volga rivers[25].

Although we welcome the idea that the Sarmatians originated as a result of migration, we believe that it should not be justified only by mandatory migration or occupation. In the formation of sarmatian culture, it is necessary to ignore the cultural relations that took place during the savromat period. Judging from the point of view of cultural relations on this issue, we can say that the savromats went through the process of culturization, preserving their culture. If this view is found to be correct, then it is clear that the tribes called sarmatians are one tribe, because of a number of material and spiritual differences between them and the savromats.

References:

1. Zholdasbaiuly S. *Ezhelgi zhne orta gasyrdagy qazaq elinin tarikhly [History of the Kazakh country in ancient and medieval times].* – Almaty: Kitap baspasy, 2010.- 333 p. [in Kazakh].
2. Grakov B. N. ГΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ (perezhitki matriarkhata u sarmatov). *Vestnik drevnei istorii* (3) [The remnants of matriarchy, the Sarmatians, *Bulletin of Ancient History* (3)]. 1947. pp. 100-121. [in Russian].
3. Kastane I. A. *Otchet ob ekspeditsii v Aktiubinskii uezd letom 1904 g. Trudi Orenburgskoi Uchenoi Arkhivnoi Komissii XIV [Report on the expedition to Aktyubinsky uyezd in the summer of 1904 y. Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission XIV].* – Orenburg: Tipog-ia I.I. Evfimovskogo-Mirovitskago, 1905.- pp. 188-199. [in Russian].
4. Kastane I. A. *Otchet o raskopkakh shesti kurganov v Aktiubinskom uezd letom 1906 g. Trudi Orenburgskoi Uchenoi Arkhivnoi Komissii XIX [Report on the excavation of six burial mounds in Aktyubinsk district in the summer of 1906 y. Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission XIX].* – Orenburg: Parovaia Tipo-lit, 1907. – pp. 102-116. [in Russian].
5. Kastane I. A. *Obzor arkheologicheskikh raskopok v Turgaiskoi oblasti. Trudi Orenburgskoi Uchenoi Arkhivnoi Komissii, Drevnosti Kirgizskoi stepi i Orenburgskogo kraya XXII [Overview of archaeological excavations in Turgay region. Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission, Antiquities of the Kirghiz steppe and the Orenburg Region XXII].* - Orenburg: Tipo-lit, 1910. – pp.65-70. [in Russian].
6. Rykov, P. *Dnevnik Arkheologicheskikh raskopok bl.gor Uralska v iyule 1926 g. Arkhivnie materialy Instituta arheologii im. Margulana. delo №187 [Diary of the archaeological excavations of the Uralsk Mountains in July 1926. Archival materials of the Institute of Archeology named after Margulana. file №187].* 1927.- pp. 1-9. [in Russian].
7. Bagrikov G. I. *Informatsiya ob arheologicheskoi praktike studentov Uralskogo Pedagogicheskogo Instituta 1966 g. A.H. Margulan atyndagy arheologiya institutynyn arkhiv materialdary Delo №237 [Information about the archaeological practice of students of the Ural Pedagogical Institute in 1966. Archival materials of the Institute of Archaeology named after A. H. Margulan. file №237].* 1966.- pp. 1-10. [in Russian].
8. Kushaev G. A., Zhelezchikov B. F. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v Uralskoi oblasti v 1972 g. A.H. Margulan atyndagy arheologiya institutynyn arkhiv materialdary. delo №1290 [Report on archaeological excavations in the Ural region in 1972 y. Archival materials of the Institute of Archaeology named after A. H. Margulan. file №1290].* 1973. [in Russian].
9. Kushaev G. A. *Etiudy drevnei istorii stepnogo priuraliya [Etudes of the ancient history of the steppe Urals].* – Ural: Dialog, 1993.- 171 p. [in Russian].
10. Zhelezchikov B. F. *Arkheologicheskie pamiatniki Uralskoi oblasti [Archaeological sites of the Ural region].* – Volgograd, Izda-vo VGU, 1998.- 76 p. [in Russian].
11. Zelezchikov B. F., Klepikov V. M., Sergatskov I. V. *Drevnosti Lebedevki (VI-II vv. do n.e.) [Antiquities of Lebedevka VI-II centuries BC.].* – Moscow: Vostochnaya literatura, 2006.- 159 p. [in Russian].
12. Kadyrbaev M. K. Kurmankulov Zh. K. *Zakhroneniya voynov savromatskogo vremeni na levoberezhie r. Ilek. Proshloe Kazahstana po arkheologicheskim istochnikam [Burials of soldiers of the Savromat period on the left bank of the Ilek river. The past of Kazakhstan according to archaeological sources].*- Almaty, 1976.- 236 p. [in Russian].
13. Kadyrbaev M. K. *Kurgannye nekropoli verkhovev r. Ilek. Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia [Kurgan necropolises of the upper reaches of the Ilek River. Antiquities of Eurasia in the Scythian-Sarmatian period].* – Moscow: 1984.- 264 p. [in Russian].
14. Gutsalov S. Yu. *Drevnie kochevniki Yuzhnogo Priuralia VII-I vv do n.e [Ancient nomads of the Southern Urals VII-I centuries BC].* – Ural: 2004.- 136 p. [in Russian].
15. Samashev Z., Toleubaev A., Zhumabekova G. *Dala Kosemderinin Qazynasy. Esik, Berel, Shilikti, Araltobe [Treasure Of Steppe Leaders. Issyk, Berel, Shilikty, Araltobe].* – Almaty: Of Berel, 2004.- 170 p.
16. Sdykov M. N., Lukpanova Ya. A. *Batys Qazaqstannyn ezhelgi kospendileri (Taqasai I oba kesheni mysalynda) [Ancient nomads of western Kazakhstan. Taksai I on the example of the plague complex].* – Oral: 2013.- 290 p. [in Kazakh].
17. Herodotos. *Herodot Tarihi. (Muntekim Okmen trans) [History Of Herodotus].* – İstanbul: Remzi Kitapevi. 1991.- 544 p. [in Turkish].
18. Smirnov, K. F. *Savromataskaya i Rannesarmatskaya kultury. A.I.Melyukova (red). Stepi Evropeiskoi Chasti SSSR v Skifo-Sarmatskoe Vremia [Sauromatic and Early Sarmatian cultures. Steppes of*

The European Part of The USSR in The Scythian-Sarmatian Time]. – Moskow: Nauka, 1989. pp. 165-177. [in Russian].

19. Smirnov, K. F. «Amazonka» IV veka do.n.e na Donu B.A.Rybakov (red. Sovetskaya Arheologiya (1) ["Amazon" of the IV century BC on the Don. Soviet Archaeology (1)]. - 1982.- pp.119-130. [in Russian].

20. Sdykov M. N., Gutsalov S. Yu., Bisembaev A.A. *Batys Qazaqstan Skif Qazynalary*. [Treasures of the West Kazakhstan Scythians]. – Ural: 2003.- 117 p. [in Kazakh].

21. Sulimirskii T. *Sarmati: Drevnii narod Yugo Rosii* [Sarmatians: Ancient people of the South of Russia]. – Moskow: ZAO Tsentrpoligraf, 2008.- 186 p. [in Russian].

22. Bisembaev A. A., Izbasarova G.B., Gutsalov S. Yu., Beknazarov R.A. *Batys Qazaqstan tarikhy 1-tom* [History of western Kazakhstan. Volume 1]. – Aktobe: PrintA, 2006.- 524 p. [in Kazakh].

23. Durmush İ. *Sarmatlar* [Sarmats]. – Ankara: Akchag Yayınları, 2007.- 135 p. [in Turkish].

24. Smirnov K. F. *Savromaty. Rannyyaya Istoriya i Kultura Sarmatov* [Sauromates. Early History and Culture of the Sarmatians]. – Moskow: Nauka, 1964.- 376 p. [in Russian].

25. <https://www.worldhistory.org/article/1843/scythian-territorial-expansion/> (13.01.2021 date taken)

Список использованной литературы:

1. Жолдасбайұлы С. Ежелгі және орта ғасырдағы қазақ елінің тарихы // История казахского государства в древности и средневековье. – Алматы: Қытап баспасы, 2010. - 333 с. [на казахском языке].

2. Граков Б. Н. ГΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ (пережитки матриархата у сарматов). Вестник древней истории (3) [Остатки матриархата, сарматы, Вестник древней истории (3)]. 1947. С. 100-121. [на русском языке].

3. Кастанэ И. А. Отчет об экспедиции в Актюбинском уезде летом 1904 г. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии XIV [Отчет об экспедиции в Актюбинский уезд летом 1904 г. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии XIV]. – Оренбург: Типог-ия И.И. Евфимовского-Мировицкаго, 1905.- с. 188-199. [на русском языке].

4. Кастанэ И. А. Отчет о раскопках шести курганов в Актюбинском уезде летом 1906 г. Труды Оренбургской Ученой Архивной комиссии XIX [Отчет о раскопках шести курганов в Актюбинском уезде летом 1906 г.]. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии XIX в.]. – Оренбург: Паровая типо-лит., 1907. – с. 102-116. [на русском языке].

5. Кастане И. А. Обзор археологических раскопок в Тургайской области. Труды Оренбургской Ученой Архивной комиссии, Древности Кыргызской степи и Оренбургского края XXII [Обзор археологических раскопок в Тургайской области. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии, Древности Киргизской степи и Оренбургской области XXII. - Оренбург: Типо-лит, 1910. – с.65-70. [на русском языке].

6. Рыков, П. Дневник Археологических раскопок бл.горы Уральской в июле 1926 г. / П. Рыков. Архивные материалы Института археологии им. Маргулана. дело №187 [Дневник археологических раскопок Уральских гор в июле 1926 года. Архивные материалы Института археологии им. Маргулана. дело №187]. 1927.- с. 1-9. [на русском языке].

7. Багриков Г. И. Информация об археологической практике студентов Уральского педагогического института в 1966 г. А.Х. Маргулан атындағы археологического института архивные материалы Дело №237. Архивные материалы Института археологии им. А.Х. Маргулана. файл №237]. 1966.- с. 1-10. [на русском языке].

8. Кушаев Г. А., Железчиков Б. Ф. Отчет об археологических раскопках в Уральской области в 1972 г. А.Х. Маргулан атындағы археологии институты архивных материалов. дело №1290 [Отчет об археологических раскопках в Уральском регионе в 1972 г. Архивные материалы Института археологии им. А.Х. Маргулана. файл №1290]. 1973 год. [на русском языке].

9. Кушаев Г. А. Этюды древней истории степного Приуралья. – Урал: Диалог, 1993. - 171 с.

10. Железчиков Б. Ф. Археологические памятники Уральской области. – Волгоград: Изд-во ВГУ, 1998. - 76 с.

11. Железчиков Б. Ф., Клепиков В. М., Сергацков И. В. Древности Лебедевки (VI-II вв. до н. э.). – Москва: Восточная литература, 2006. - 159 с.

12. Кадырбаев М. К., Курманкулов Ж. К. Защита воинов савроматского времени на левобережье р. Илек. Прошлое Казахстана по археологическим источникам [Захоронения воинов савроматского

периода на левом берегу реки Илек. Прошлое Казахстана по археологическим источникам. - Алматы, 1976. - 236 с.

13. Кадырбаев М. К. Курганные некрополи р. Верховьев. Илек. Древности Евразии в скифо-сарматское время [Курганные некрополи верхнего течения реки Илек. Древности Евразии в скифо-сарматский период. – Москва: 1984. - 264 с.

14. Гуцалов С. Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII-I вв. до н.э. / С. Ю. Гуцалов. - Урал: 2004. - 136 с.

15. Самашев З., Толеубаев А., Жумабекова Г. Дала Косемдеринин Қазынасы. Есик, Берел, Шиликти, Аралтобе [Сокровище Степных Вождей. Иссык, Берел, Шиликты, Аралтобе]. – Алматы: Изд-во Берел, 2004. - 170 с.

16. Сдыков М. Н., Лукпанова Я. А. Батыс Қазақстанның ежелгі кошпендилері (Таксай и оба кешени мысалында) // Древние кочевники Западного Казахстана. Таксай I на примере чумного комплекса. - Устный: 2013. - 290 с. [на казахском языке].

17. Геродот. Геродот Тарихи. (Мунтеким Окмен транс) [История Геродота]. – Стамбул: Ремзи Китапеви. 1991. - 544 с. [на турецком языке].

18. Смирнов К. Ф. Савроматская и раннесарматская культуры / под ред. А.И.Мелюкова. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время [Савроматская и раннесарматская культуры. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. – Москва: Наука, 1989. - С. 165-177. [на русском языке].

19. Смирнов К. Ф. «Амазонка» IV века н.э. на Дону Б.А.Рыбаков (ред. Советская археология (1) ["Амазонки" IV века до н.э. на Дону. Советская археология (1). - 1982.- С.119-130. [на русском языке].

20. Садыков М. Н., Гуцалов С. Ю., Бисембаев А.А. Батыс Қазақстан Скиф Қазыналары. [Сокровища западно-казахстанских скифов]. – Урал: 2003. - 117 с. [на казахском языке].

21. Сулимирский Т. Сарматы: древний народ Юга России / Т. Сулимирский. – Москва: ЗАО "Центрполиграф", 2008. - 186 с. [на русском языке].

22. Бисембаев А. А., Избасарова Г.Б., Гуцалов С. Ю., Бекназаров Р.А. Батыс Қазақстан тарихы 1-том // История Западного Казахстана. Том I]. – Ақтобе: ПринтА, 2006. - 524 с. [на казахском языке].

23. Дурмуш I. Сарматлар [Сарматы]. – Анкара: Акчаг Яйынлары, 2007. - 135 с. [по-турецки].

24. Смирнов К. Ф. Савроматы. Ранняя история и культура Сарматов. Ранняя история и культура сарматов. - Москва: Наука, 1964. - 376 с.

25. <https://www.worldhistory.org/article/1843/scythian-territorial-expansion> / (дата принятия 13.01.2021)

ӘОЖ 94 (574)
ГРНТИ 03.20.91

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.17>

Сейітқали Дүйсен^{1*}, Қайыркен Әдиет²

¹ҚР БҒМ Ғылым Комитеті Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері,
педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақстан

E-mail: duisen52@mail.ru

²ҚР БҒМ Ғылым Комитеті Мемлекет тарихы институтының аға ғылыми қызметкері,

PhD докторант, Қазақстан

E-mail: kairken82@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ ОТАНДЫҚ ЗЕРТТЕУШІЛЕР ЕҢБЕКТЕРІНДЕ

Аңдатпа

Мақала тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан Республикасының сыртқы саясатын зерделеуге арналған тарихи-саяси іргелі еңбектерді тарихнамалық тұрғыда саралауға арналған. Авторлар осы бағытта жазылған еңбектерді мәні мен мазмұнына қарай шартты түрде бірнеше топқа жіктейді. Сонымен

қатар саралауды хронологиялық жүйеде іске асыруға ұмтылған. Авторлар тарихшылар, саясаттанушы және дипломаттардың көрсетілген проблемаға қатысты еңбектерін бөліп-жармай тұтас бірлікте, өзара байланыс тұрғысында зерделейді. Зерттеушілердің барлығы Қазақстан Республикасының халықаралық аренада тек қатардағы қатысушы емес, оның белсенді әрекет етуші, халықаралық қауіпсіздікті нығайтуға елеулі үлес қосушы субъектісі ретінде орныққанын сипаттайтынын көрсетеді. Мақала авторлары ғылыми еңбектерді еңбектерін талдай келе сыртқы саясат тарихына қалам тартқан зерттеушілер өздерінің концептуалды тұжырымдарын Елбасы Н.Ә. Назарбаев пен Қ-Ж.К. Тоқаевтың ұсынған теориялық және әдіснамалық ұстанымдарына сүйеніп жасағанын айқындады. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың тәуелсіз елдің сыртқы саясатын негіздеуші, оның тұжырымдамасын жасаушы, басым бағыттарын айқындаушы, қалыптастырушы және 30 жылға таяу уақыт аралығында сыртқы саясатты жүзеге асырудағы басты тұлға болғаны туралы бірауызды пікір қалыптасқандығын дәлелдейді.

Кілтті сөздер: Қазақстан Республикасы, халықаралық қатынастар, халықаралық ұйымдар, Қазақстанның сыртқы саясаты, Сыртқы істер министрлігі, сыртқы саясатты зерттейтін ғылыми ұйымдар мен жоғары оқу орындарының факультеттері.

Жұмыс Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің (бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру №OR11465459) қаржылық қолдауымен орындалды.

Seyitkali Duisen¹□, Kairken Adiyet²

¹leading researcher at the Institute of State History, candidate of pedagogical sciences, associate professor, Kazakhstan, E-mail: duisen52@mail.ru

²Senior researcher of The Institute of History of the State Committee of Science of the MES RK, PhD student, Kazakhstan, E-mail: kairken82@gmail.com

FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE WORKS OF DOMESTIC RESEARCHERS

Abstract

The article is devoted to analyzing the historiography of historical and political fundamental works dedicated to studying the foreign policy of the Republic of Kazakhstan during the years of independence. The authors in this direction of work are conventionally classified into several groups, depending on the essence and content. At the same time, an attempt was made to systematize them from the point of view of chronology. The authors took a comprehensive approach to examine the works of historians, political scientists, and diplomats, focusing not on identifying differences but on finding interrelationships. Based on the analysis, it is indicated that the Republic of Kazakhstan represents an active subject of international relations, making a significant contribution to strengthening regional and global security. The authors found that researchers who studied the history of Kazakhstan's foreign policy, in their abstract conclusions, relied on theoretical and methodological approaches proposed by ex-President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev and current President of Kazakhstan K.K. Tokayev. The generally accepted assessment is that N.A. Nazarbayev was the founder of Kazakhstan's foreign policy, a key actor who has determined its priority areas over the past 30 years.

Keywords: The Republic of Kazakhstan, international relations, international organizations, foreign policy of Kazakhstan, the Ministry of Foreign Affairs, scientific organizations and faculties of higher educational institutions studying foreign policy.

Сейіткали Дүйсен^{1*}, Кайыркен Адиев²

¹Ведущий научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Казахстан

²Старший научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК, PhD докторант, Казахстан

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ТРУДАХ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Аннотация

Статья посвящена анализу историографии историко-политических фундаментальных трудов, посвященных изучению внешней политики Республики Казахстан за годы независимости. Написанные в этом направлении работы авторы условно классифицируют на несколько групп в зависимости от сущности и содержания. Вместе с тем предпринята попытка их систематизации с точки зрения хронологии. Авторы подошли комплексно к рассмотрению трудов историков, политологов и дипломатов, делая упор не на выявление различий, а на поиск взаимосвязей. Исходя из проведенного анализа, указывается, что Республика Казахстан утвердилась как активный субъект международных отношений, вносящий значительный вклад в укрепление региональной и глобальной безопасности. Авторы установили, что исследователи, изучавшие историю внешней политики Казахстана, в своих концептуальных выводах опирались на теоретические и методологические подходы, предложенные Елбасы Н.А. Назарбаевым и Президентом К.К.Токаевым. Сделано заключение, что в рассмотренных работах общепринятой оценкой является, что Елбасы Н.А. Назарбаев является основателем внешне-политического курса Казахстана, ключевым актором, определявшим ее приоритетные направления за прошедшие 30 лет.

Кілтті сөздер: Республика Казахстан, международные отношения, международные организации, внешняя политика Казахстана, Министерство иностранных дел, научные организации и факультеты высших учебных заведений, изучающие внешнюю политику.

Кіріспе. Қазақстан Республикасында мемлекеттік тәуелсіздік алған сәттен бастап сыртқы саясаттың іргелі негіздері қаланды. Еуразия құрлығындағы ірі аймақтық мемлекет ретінде Қазақстан өз айналасында қауіпсіздік, егемендікті құрметтеу, аумақтық тұтастық, ауызбіршілік принциптеріне негізделген саяси мықты құрылымды құруға мүдделі болған. 30 жылы ішінде Қазақстан мемлекеті өзінің көп ғасырлық тарихын жаңғыртып, қазіргі халықаралық саяси аренада өз орнын айқындап, ішкі және сыртқы саясатта басым бағыттарды анықтады. Тәуелсіздік алған сәттен бастап басқа мемлекеттердің, халықаралық қауымдастықтың мойындауына, тең деңгейде қарым-қатынас жасауына қол жеткізуге ұмтылған болатын. Қазіргі кезде Қазақстан тәуелсіздігін әлемнің 195 елі, яғни әлемдік қауымдастықтағы мемлекеттердің барлығы таныды. Сол елдермен дипломатиялық қатынастар орнатылып, елшіліктер ашылды. Сондай-ақ әлемнің түрлі халықаралық және аймақтық ұйымдарына мүшелікке қабылданды және кейбір ұйымдарға төрағалық етті. Елімізде көптеген халықаралық ұйымдардың өкілдіктері елімізде жұмыс істейді. Еуразия құрлығы мемлекеттерінің арасындағы өзіндік байланыстырушы буын бола отырып, Қазақстан халықаралық аренада теңдестірілген, қарама-қайшылықсыз сыртқы саясат жүргізетін саяси тұрақты және экономикалық табысты мемлекет ретінде барынша елеулі рөл атқарады. Әлемдік қауымдастық Қазақстанның дипломатиялық жетістіктерін мойындайды. Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев таяу және алыс шет елдермен сындарлы қарым-қатынастарды қалыптастыру мен қолдаудың ұзақ мерзімді мақсатын айқындады. Қазақстан басшылығы беймәлім ел бола, мемлекеттік құрылысты қамтамасыз етіп, сын-қатерлер мен қауіптерге лайықты жауап бере алды. Еліміздің сыртқы саясатының көпвекторлы бағыты бізге халықаралық қауымдастықпен теңгерімді стратегия жүргізуге мүмкіндік берді.

Тәуелсіздіктің 30 жылында халықаралық саясат саласында Қазақстан не істеді – деген сауалға отандық зерттеушілері, тәуелсіз еліміздің сыртқы саясаты мен Қазақстан Республикасы дипломатиясының қалыптасуы және даму барысын зерделеп, жан-жақты талдаулар жасады. ҚР сыртқы саясатының басымдықтары мен негізгі бағыттарына кешенді талдаулар жүргізген. Зерттеушілердің еңбектерінде еліміздің дипломатиялық әрекеттерінің тұтас бейнесін көре аламыз.

Методология. Зерттеуді жүргізу барысында зерттелетін мәселеге негізгі факторды анықтайтын және даму заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік беретін жалпы ғылыми әдістермен қатар эмпирикалық, хронологиялық, тарихи талдау және тарихи салыстыру жүйелілік әдістері қолданылды. Қазақстанның сыртқы саясатын зерделеу принципі ретінде жүйелілік әдіс қолданылады. Жүйелілік әдіс элементтері еліміздің халықаралық қатынастардағы орны мен рөлін қарастыруға мүмкіндік жасайды. Өйткені бұл уақыт өте келе құбылыстарды зерттеуге мүмкіндік береді. Бұдан басқа, Қазақстанның сыртқы саясатының нақты жай-күйін, қалыптасуын назарға ала отырып, жүйелілік тәсіл аясында жүйелі және тарихи аспектілер бөліп көрсетіледі. Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының қалыптасу және даму процесін ашатын тарихи әдіс қолданылды. Сондай-ақ елдер арасындағы ынтымақтастықтың жаңа жағдайдағы динамикасын талдауға мүмкіндік беретін аналитикалық әдіс қолданылады.

Талдау. Бұл тақырыптың тарихнамасы өте кең және оларды толық талдап шығуды бір мақала көлеміне сыйғызу қиын. Бұл мәселені көптеген отандық зерттеушілер сыртқы саясатымыздың әр қырын ашуға арналған еңбектерінің тарихнамалық бөлімдерінде қамтуға ұмтылады. Сонымен қатар біз отандық

зерттеушілерден бұл тақырыпта қалам тербеген тарихшыларға ғана тоқталмаймыз. Солардың қатарында саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, халықаралық қатынас саласымен айналысатын авторларды да атап өтеміз. Отандық зерттеушілер Тоқаев Қ-Ж.К., Сайлау Батыршаұлы, Мұхамедов М.Б., Нұрсұлтанова Л.Н., Сомжүрек Б.Ж., Байзақова К.И., Хан Г.Б., Медеубаева Ж.М. және басқалары өз еңбектерінде сыртқы саясат, халықаралық байланыстар, көпжақты қатынастарды талдайды. Салмақты тарихи еңбектерде Қазақстан Республикасының әлемдік саяси үдерістің толық құқылы мүшесі болып қалыптасуы кезеңін зерделеуге, Қазақстанның сыртқы саясатын айқындауда, ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде, оның геосаяси ерекшелігі факторының әсері мен рөлін зерделеуге Әкімбаев С.М., Әшімбаев М.С., Алтынбаев М.К., Бакаев Л.К., Иватова Л.М., Лаумулин М.Т., Сұлтанов Қ.С. сияқты ғалымдар еңбектері елеулі үлес қосқаны айтылады [1, 25 б.].

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты жеткілікті зерттелген тақырып болып табылады. Бұл мәселенің ауқымды отандық тарихнамасы бар. Отандық зерттеушілер Тәуелсіз Қазақстан тарихының түрлі кезеңдеріндегі республика сыртқы саясатының негізгі бағыттары мен басымдықтарын, негізгі бағыттарын жан-жақты талдады. Қазақстанның сыртқы саяси қызметінің проблемаларын жүйелі зерттеудің бастауында негізінен Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі және Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Басқару академиясы, Әлемдік саясат және экономика институты, Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері институты талдау еңбектері, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті ғалымдарының зерттеу еңбектері біз көтеріп отырған проблеманы ашуға айтарлықтай үлес қосты.

Алайда осы бағытта тәуелсіздіктің алғашқы онжылдықтарындағы сыртқы саясат тарихнамасы, солардың қатарында тарихшы ғалымдардың үлесі әлі де толық зерттелмей келеді. Сыртқы істер министрлігі қызметкерлері өзінің кәсіби міндеттеріне байланысты елдің сыртқы саяси қызметінің әртүрлі аспектілерін айқындауға арнайы зерттеулер жасады. Олардың сыртқы саясаттың түрлі бағыттары мен мәселелері бойынша ғылыми ізденістері монографиялар мен мақалалардың жинақтары түрінде жарық көрді. Отандық ғылымда халықаралық қатынастар мен сыртқы саясат туралы монографиялар мен ұжымдық басылымдар аясында қалыптасу мен бастаулары, басымдықтар мен бағыттарды талдап қорыту тәжірибесі қалыптасты. Жоғарыда айтылғандардан елімізде мемлекеттің сыртқы саясатын зерделеу жүйелі, ұйымдасқан түрде жүргізіліп отырғандығын көре аламыз. Республиканың сыртқы саяси қызметі тарихын зерттеу мектептері пайда болып, Қазақстанның сыртқы саясат туралы ғылымы ғылыми-практикалық білімнің жеке саласы ретінде қалыптасты деп қорытынды жасауға болады.

Зерттеу нәтижелері.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған тұста бірдең сыртқы саясатын тездетіп қалыптастырып алуға бар күш-жігерін жұмсады. Сыртқы саясатты қалыптастырмау халықаралық деңгейдегі мүддеге нұқсан келтіруі мүмкін еді. Сондықтан алғашқы күндерден-ақ сыртқы саясат ведомствосының заңнамалық құжаттары жасалды. Осы құжаттар аясында Қазақстан Республикасының сыртқы істер министрлігі құрылған. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі сыртқы саяси қызмет саласындағы басшылықты жүзеге асыратын, дипломатиялық қызмет органдарының бірыңғай жүйесін басқаратын және инвестицияларды тарту бойынша мемлекеттік саясатты іске асыру саласындағы Қазақстан Республикасының мемлекеттік органы болып табылады [2]. Осы процестің басы қасында жүрген қызметкерлер, сол саланы жете зерделеп зерттеген ғалымдардың Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарындағы сыртқы саясат ведомствосын қалыптастыру, дипломатиялық қызметтің басталуы тарихы мәселелері зерттеу еңбектерінде қарастырылды. Еліміздің дипломатиялық қызметінің алғашқы қадамдары мен табыстары нақты дереккөздермен көрсетілген.

Қ-Ж.К. Тоқаевтың «Қазақстан Республикасының дипломатиясы» еңбегінде тәуелсіздік жылдары ішінде мемлекетіміздің сыртқы саясатының қалыптасу және даму барысы талданады. Автор Қазақстанның әлемдік қауымдастықпен өзара қарым-қатынасы, біздің еліміздің халықаралық ұйымдармен өзара іс-қимылы, сондай-ақ түрлі аймақтағы мемлекеттермен ынтымақтастығы туралы сөз қозғайды. Еңбекте қазақстандық сыртқы саясаттың басымдық берілетін бағыттары, мемлекетіміздің көкейкесті халықаралық мәселелерге көзқарасы баяндалады. Еліміздің сыртқы саясатының негізгі бағыттарына және халықаралық позициясын нығайту жөніндегі отандық дипломатияның күш-жігеріне талдау жасалады. Қазақстанның жекелеген елдермен өзара қарым-қатынасына, сондай-ақ мемлекетіміздің көпжақты дипломатия саласындағы іс-қимылына кең ауқымды сипаттама береді. Өзінің кітабында Қасым-Жомарт Кемелұлы Қазақстан сыртқы саясатының негізгі басымдықтарын қалыптастыруда еліміздің мүдделері

бәрінен де жоғары қойылды дей келе, Сыртқы саясатымыздың алғашқы он жылдығында негізгі бағыттары еліміздің әлемдік қауымдастыққа кірігуі, елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, Қазақстанның экономикалық дамуына жәрдемдесу, отандастарымыздың құқықтары мен мүдделерін қорғау, мүдделілік білдірген елдермен өзара тиімді қарым-қатынасты дамыту болған болатын» дейді. Отандық дипломатияның алдына қойған мақсаттарын әлемдік қауымдастық түсіністікпен қабылдап, жас мемлекетті қолдауындығын мәлімдегенін мақтанышпен атап өту керек. Бұл еліміздің дипломатиясының үлкен бір жеңісі. Халықаралық сахнада Қазақстанның саяси танылуын қамтамасыз ету, міндетін жемісті түрде жүзеге асырған. Бүгінгі Қазақстан туралы ой толғағанда өткен он жыл ішінде біздің еліміздің қандай үлкен жолдан өткендігін еске түсіресін. Біздің еліміздің басшысының дипломатия саласындағы саясаты толық өзін ақтады деп сеніммен айтуға болады. Бірақ мұнымен тоқмейілсуге әрине болмайды. Келесі ұрпақтың дипломаттары күрмеуі мол әлемдік саясатты, әлемдік рыноктың тыныс-тіршілігін айрықша жақсы білуге міндетті. Халықаралық қоғамдастықта біздің еліміздің мүдделерін жемісті түрде алға жылжытуға және қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін жан-жақты білім жиынтығына қол жеткізуі керек - деп ойын түйіндейді [3, 19-47 бб.].

Тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саясатының жалпы мәселелеріне қатысты тарихшы ғалым Б.Қ. Сұлтанов өзінің еңбектерінде талдау жасайды. Б.Қ. Сұлтановтың мерейтойына арнап Стратегиялық зерттеулер институты ұжымы шығарған маңызы жағынан монографияның жүгін арқалайтын кітаптың екінші бөлімінде ғалымның таңдамалы мақалалары топтастырылған. Б.Қ. Сұлтанов сарапшы ғалым ретінде Қазақстанның көрші Орталық Азия республикаларымен қарым-қатынасты ілгерілетудің бір мынадай жолын ұсынады. Түрлі жағдайларға байланысты экономикалық интеграцияға осы республикалардың саяси элитасы дайын болмағандықтан «интеграция» ұғымын қолданбай, ұлттық органдар, хатшылық, ортақ штаб-пәтер құрмай-ақ, мемлекет басшыларының, министрлердің, сарапшылардың жыл сайынғы экономикалық мәселелер бойынша «ынтымақтастықты» тереңдету жолында тұрақты кездесулер қалыптастыру арқылы ортақ мақсатқа қарай жылжуды ұсынады [4, 340 бб.].

Қазақстан Республикасының сыртқы саяси Доктринасын қалыптастыру тарихын талдайтын *Ж.М. Медеубаеваның «История формирования внешнеполитической доктрины Республики Казахстан (1991-2010)»* монографиялық еңбегін де атап кетуге болады. Еңбекте тәуелсіздік алған кезден бастап 2010 жыл аралығындағы Қазақстан Республикасының сыртқы саяси Доктринасын қалыптастыру тарихы талданады. Елдің халықаралық аренадағы тәртіптік ерекшеліктерін анықтайтын сыртқы және ішкі факторларды зерттеуге ерекше назар аударылған. Тұңғыш рет халықаралық қатынас маманы ретінде сыртқы саясаттағы «экзогендік» (сыртқы күштер арқылы өзгерген) және «эндогендік» (ішкі себептерден туындаған) факторлар деген терминдерін өзінің еңбегінде қолданған. Қазақстанның қалыптасу процесі халықаралық қатынастардың акторы ретінде көрсетілген. Кітаптың кіріспе бөлімінде, Тәуелсіз даму жылдарында сыртқы саясат Қазақстан қоғамының эволюциясы, сыртқы саясат мәселелеріне деген мемлекеттік көзқарастар және халықаралық байланыстарды одан әрі кеңейту процесінде тұжырымдамалық ресімдеу мен доктриналыққа ие болды. Халықаралық байланыстар саласында ҚР доктринасының қалыптасуы институционалдық жағдайлар жасаумен және сыртқы саясаттағы өзекті проблемаларды шешумен байланысты болды. ХХІ ғасырдағы көпвекторлы саясаттың эволюциясы Қазақстанға әлемдік саясат субъектісінен өңірлік ауқымдағы халықаралық қатынастардың акторына айналуға мүмкіндік берді деген ойларын білдірген. Медеубаева өзінің еңбегінде Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты жеткілікті тұрғыда зерделенгенімен ҚР сыртқы саясатының проблемалары бойынша көптеген жұмыстар елдің халықаралық аренадағы қызметінің жекелеген жақтарын көлденеңінен, яғни географиялық, салалық бағыттылығынан ғана ашып көрсетеді. Ал Қазақстанның сыртқы саяси қызметін теориялық тұрғыдан және сатылы деңгейде қарайтын, яғни сыртқы саясатты қалыптастыру мен іске асырудың негізгі логикасын, үрдісі мен перспективаларын айқындайтын жұмыстардың жетіспеушілігі сезіледі дегендей тұжырымдарын жасайды. Осы кезеңде Қазақстан сыртқы саясатта Медеубаевның тұжырымдарында тәуелсіздіктің алғашқы бес жылдығында ҚР-ның әлемдік қоғамдастықтағы саясаты, бірінші кезекте, әлемде және өңірдегі интеграциялық жобаларды ілгерілетуге бағытталған» - делінген [5, 10-116 бб.].

Тәуелсіздіктің алғашқы он жылында Қазақстанның әлемдік қауымдастықтың толыққанды мүшесі болып, бастамалары тәжірибе жүзінде әрқашан кең қолдау тауып және нақты іс жүзіне асырылып отырғандығын қарастыратын *М.Б. Мұхамедовтың «Қазақстан әлемдік қауымдастықта»* атты еңбегін айтуға болады. Еңбекте Тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саясатының қалыптасуы жақсы қарастырылған. Ғылыми еңбекте әлемнің жетекші елдері – АҚШ, ҚХР, Түркия, Ресей және Германия сынды мемлекеттермен қарым-қатынастарына, ондағы Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігі мен ұлттық мүддесінің көптеген мәселелеріне ерекше көңіл бөлінген. Сонын ішінде этникалық факторлар, қорғаныс мәселелері, шетел-

дермен экономикалық және рухани салалардағы ынтымақтастық, т.б. тереңірек айтылады. Қазақстанның геосаяси жағдайының қолайлылығы, оның тарихи дамуындағы жаңа қадамдар, көрші мемлекеттермен экономикалық және этнолингвистикалық байланыстардағы алғашқы табыстары, әлемнің жетекші елдері тарапынан қолдау көрсетілуіне мұқтаждығы оның сыртқы саясатындағы басым бағыттарды бөліп көрсетуге объективті алғышарттар болып табылады. Осы басымдықтар өз деңгейінде негізделген еңбек деп сенімді түрде айтып кетуге болады. Автор еліміздің саяси даму жолындағы ерекше маңызды кезең қазақ мемлекетінің қалыптасу және халықаралық қауымдастыққа батыл ену процесін бірінші тарауында жан-жақты ғылыми тұрғыда талдайды. Қазақстанның халықаралық саяси тарихын қарастыра отырып, еліміздің алып Кеңестік империяның құрамында болуымыз еліміздің сыртқы саяси жүйемізді қалыптастыруға қол байлау болды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында еліміз сыртқы саясаттағы әлемдік қауымдастық талап ететін күрделі міндеттерді шеше білді – дейді. Қазақстан үшін болашақ халықаралық айқындама ынтымақтастық, интеграция, өзара іс-қимыл және тату көршілік арқылы ғана сипатталатын болады дегуге негіз бар. Мұндай саясатқа басқа балама бүгінде жоқ – деген тұжырым жасайды. Мұрат Бақтиярұлы Мұхамедовтың кез келген егемендікке қол жеткізген, ие болған мемлекет қысқа мерзімде өзін басқа мемлекеттердің, халықаралық қауымдастықтың мойындауына, тең деңгейде қарым-қатынастар жасауына қол жеткізу үшін күреседі-дей келе, Қазақстан Республикасы он жылдай уақыт аралығында халықаралық қоғамдастықта өз орнын алу жолында 800-ден астам мемлекетаралық және үкіметаралық шарттар мен келісімдер жасады, көптеген әлемдік, еуропалық, азиялық саяси және эконо-микалық ұйымдар мен одақтарға мүше болды, қысқа мерзім мерзім ішінде әлемдік қауымдастықтың толыққанды мүшесі атанды» - деген дәйек келтіреді [6, 18-36 бб.].

Сайлау Батыршаұлының «Дипломатиялық қызмет және халықаралық қатынастар» еңбегі дипломатияның жалпы тарихын ғана емес, Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің қызметі мен жүйесін, Сыртқы саясат тұжырымдамасын жан-жақты талдаған қазақ тіліндегі тұңғыш еңбек болып табылады. Сонымен қатар Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысы, «Дипломатиялық қатынастар туралы Вена конвенциясы» және басқа да маңызды халықаралық құжаттарды қазақ тілінде сөйлеткен Сайлау Батыршаұлының «Дипломатиялық қызмет және халықаралық қатынастар» еңбегі халықаралық қатынас, аймақтану, халықаралық құқық және саясаттану саласының мамандарына таптырмас еңбек болып табылады. Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы дипломатиясы, оның тарихы, әлемдік дипломатияның тарихы мен тәжірибесін қарастырады. Еңбекте нормативтік құжаттар, белгілі халықаралық қатынас мамандары, отандық және шетелдік ғалымдар, саясаттанушылар, заңгерлер, тарихшылар және тағы басқалардың еңбектері басшылыққа алынған. Еңбекте Дипломатия тарихы, сонын ішінде Қазақ хандығы Кеңес Одағы мен шетел дипломатиясының тәжірибесі, бүгінгі заманғы әлемдік саясат, БҰҰ және басқа халықаралық ұйымдардың жүйесімен таныстырады. Кітаптың «Тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саясаты» атты он екінші тарауында өз тағдырын өзі шешкен жас мемлекеттің жаһандық саяси және экономикалық үрдістерге қатысып дипломатиялық қатынастар орнатқандығы қарастырылады [7, 5-9 бб.].

2010 жылы Қазақ заң университетінің ғалымдары *Хан Г.Б., Суворов Л.С., Рахманова Г.Б.* дайындап шығарған «Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты» атты ұжымдық монография тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында қол жеткізген табыстарын жан-жақты, терең талдаған алғашқы іргелі еңбектің бірі дегуге болады [8]. 2003 жылы бұл еңбек қазақ тіліне аударылып жарық көрді. Авторлар бұл еңбекте Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың тәуелсіз елдің сыртқы саясатының негізін қалаушы рөлін, стратегиялық мақсаты мен міндеттерін, оларды жүзеге асыруға негіз болатын негізгі критерилерді айқындап, тарих сахнасына жаңа шыққан жас мемлекеттің сыртқы саясатының негізгі бағыттарын белгілеп бергендігі туралы концептуалды тұжырым жасайды [8, 8-85 бб.]. Авторлар Қазақстанның ТМД елдерімен, Ресей және Қытай, АҚШ сияқты алып елдермен екі жақты тиімді ынтымақтастық қалыптастыру, Азия аймағы, Еуропа елдерімен, аймақтық және халықаралық ұйымдармен тиімді екі және көпжақты қатынастар қалыптастырғанын, Қазақ елінің аймақтық және әлемдік қауіпсіздікті нығайтуға қосқан үлесі нақты дерек-дәйектермен талдап баяндайды. Кітап авторлары Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың сыртқы саясатты айқындаушы рөлі 1992 жылы 23 мамырда жарияланған «Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы» деген бағдарламалық мақаласында көрініс тапқанын және Сыртқы істер министрлігі мен қажеттілік туындағанда шетелдермен саяси, экономикалық, мәдени байланыстарға түсетін барлық мемлекеттік органдардың негізгі сүйенетін басты құжаты болғанын атап көрсетеді [8, 18-20 бб.]. Кітапқа алғысөз жазған заң ғылымдарының докторы, профессор М.С. Нәрікбаев тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевтың басшылығымен республиканың сыртқы саясаты өзінің қалыптасу кезеңін сәтті және нәтижелі аяқтап, ол мемлекеттік саясаттың негізгі құрамдарының біріне айналды. Қазақстан өзінің мемлекеттік, ұлттық қауіп-

сіздігін қамтамасыз етіп, дүниежүзілік экономикаға үйлесімді кірігуге жағдай жасалды деп бағалайды. Бұл монография тек 2001 жылға дейінгі кезеңді қамтиды және одан кейінгі кезеңді пайым-дайтын жалғасы жазылмай қалғандығы өкініш туғызады.

Қазақстан Республикасының дипломатиялық әрекетінің тұтас бейнесін беретін *Тимур Қасымжомартұлы Тоқаевтың «Внешнеполитические приоритеты Республики Казахстан»* атты еңбекте Орталық Азияның негізгі мемлекеті Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының басымдықтары мен негізгі бағыттарына кешенді талдау жасалған. Кітапта Қазақстанның сыртқы саясатының тұжырымдамалық аспектілері мен болжамды бағасының сипаттамасы беріледі. Қазақстанның БҰҰ және ЕҚЫҰ-мен энергетикалық дипломатиясымен ынтымақтастығы талданады. Қазақстан шекарасын рәсімдеу тарихы және Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі жөніндегі келіссөздерге арналған тараулар тәжірибелік мүдделер тудырып отырғанына назар аударады. Кітап посткеңестік кеңістіктегі халықаралық қатынастардың өзекті мәселелерін зерттеуге қызығушылық тудырады. Автор еңбектің «Қазақстан Республикасының сыртқы саяси стратегиясы» атты бірінші тарауында еліміздің сыртқы саясатының концептуалдық негіздерінің қалыптасуын жақсы талдаған. Сондай-ақ ХХІ ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның сыртқы саясатына қатысты болжамдық көзқарастарын білдіреді. Қазақстан Ресей, Қытай, сондай-ақ Орталық Азия мемлекеттерімен тату көршілік пен ынтымақтастықты дамыту мен нығайтуға аса назар аударатын мәселесенің маңыздылығын баса айтады. «Жаңа тарихи жағдайларда қазақстандық бастама сұраныстағы дүние еді. Өйткені ол өзінің халықаралық қауіпсіздік саласында сенімді әріптес болуға өзінің дайындығын көрсете алған, тарихи өткенінің ауыртпалығы жоқ және «кеңестік гегемонизм» белгісін алып жүрмеген жас мемлекет ретінде келді-деп ой түйеді. Т.К-Ж. Тоқаевтың пікірінше, Қазақстанның стратегиялық жағдайы оның сыртқы байланыстарын ауқымды түрде әртараптандыру, әлемдік саясат пен экономиканың жетекші субъектілерімен әріптестік қатынастар орнату қажеттігін талап етеді. Сондықтан елдің ұзақ мерзімді мүдделерін қорғау бастапқыда кең халықаралық ынтымақтастықты дамытуды және туындаған мәселелерді өзара келісімдер мен қолайлы ымыралар негізінде шешуді, көпжақты дипломатияның кең жиынтығын қолдану қарастырылды – деген [9, с. 25-58].

Қазақстанның 90-шы жылдардағы сыртқы саяси қызметінің қалыптасуы мен дамуы мәселелері: сыртқы саясат тұжырымдамасы, еліміздің ТМД, Еуропа, Азия, Таяу және Орта Шығыс елдерімен дипломатиялық, сауда-экономикалық және гуманитарлық қатынастары баяндалған *Л.Н. Нұрсұлтанованың «Казахстанская внешняя политика: становление и развитие (1991-1999)»* еңбегінен Қазақстанның екіжақты және көпжақты ынтымақтастық оқиғаларын ашатын монографиялар, мерзімді басылымдар, мұрағат қорлары пайдаланылғандығын қолданылған деректер тізімінен көре аламыз. Жалпы көлемі 85 беттен тұратын еңбекте тәуелсіздіктің алғашқы сегіз жылындағы Қазақстандық сыртқы саясаттың қалыптасуы мен дамуы тарихына тоқталады. Аталған еңбекте әрине Қазақстанның сыртқы саясатын қарастыруда біршама мәселелер қамтылмай қалғандығы байқалады. Еңбекте Қазақстан Республикасының сыртқы саяси басымдықтарында негізінен ТМД елдері, қазақ-американ қатынастары, Қазақстан-Еуропа қатынастары, Азия мен Шығыстағы Қазақстан дипломатиясы тұрғысынан қарастырылады. Автор «Тәуелсіздік жылдарында ҚР сыртқы саяси қызметі өзінің даңғыл жолынан өтті және негізінен Қазақстанның көптеген мемлекеттермен қатынастарының шарттық және құқықтық базасы қалыптасқанын, әлемдік қоғамдастықтың сенімі мен құрметі артқанын атап өту қажет» [10, с. 4, 81]. - дейді. Еліміз тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап-ақ нақты стратегиялық мақсаттар қойып сол бағытта көптеген әрекеттер жасалғандығын білеміз.

Қазақстанның Ресеймен әскери саладағы қарым-қатынастарының мән маңызын ашатын *Б.Ж. Сомжүректің «Қазақстан Республикасы сыртқы саясаты: Ресей Федерациясымен әскери-саяси қарым-қатынастары»* еңбегінде посткеңестік кеңістіктегі ұжымдық қауіпсіздіктің қалыптасуы мен дамуы және оған Қазақстанның белсенді қатынасуы көрсетіледі. Ұлттық және әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету әлемнің көптеген мемлекеттері үшін аймақтық тұтастықты, шегараның бұзылмауы және тәуелсіздікті сақтаудың бірден-бір шарты болып табылады. Аумалы-төкпелі заманда да қазаққа екі тізгін, бір шылбыр болып дүниеге келген Алаш Орда үкіметінің де бір тірегі әскер күші болатын. Бүгінгі әлем сан құбылып тұрған заманда да бейқам қалуға болмайтынын ашық көрсетіп отыр. Сондықтан да автор заманауи әскер жасақтау заман талабы екендігін көрсетеді. Әлемнің ең мықты державалары қатарына қосылғымыз келсе бізге тек мықты экономика емес қуатты әскерде ауадай қажет. Себебі әлеуетті экономиканың қауіпсіздігін мықты қарулы күштер ғана қамтамасыз ете алады. Наполеонның «Өз әскеріңді асырамасаң, қайғы қасіретпен не жау әскерің, не өзгенің әскерің асырайсың» - деген әйгілі сөзін әрқашан жадымызда сақтау қажет деген пікірін еске салады. Еңбекте Қазақстанның ғана емес тұтас Орталық Азиядағы қауіпсіздік мәселелері қозғалады. Әскери саланың сыртқы саясатта дұрыс анықталуы

және қауіпсіздік жүйесіне қатысу елдің қорғаныс қабілетін нығайтуға, өз Қарулы Күштерінің қалыпта-суына ықпал етеді-деген пікірін білдіреді. Посткеңестік кеңістікте біртұтас қорғаныс жүйесі әскери қатерлерге қарсы тұратын тиімді тәсіл болар еді - деген ойының бүгінгі таңда біршама маңыздылығын жойып бара жатқандығын да айтып кеткен орынды. Бұған Украина дағдарысы дәлел бола алады-деген пікірді алға тартады. Еңбектің соңында, екі мемлекеттің арасындағы тарихтың жаңа кезеңінде қол жеткізілген шарттар мен келісімдер одақтас мемлекеттер арасындағы қатынасты нығайта отырып, Қазақстан мен Ресей арасындағы мызғымас достық пен ынтымақтастықтың жарқын көрініс бола беретініне сенім білдіреміз. ...Ресей Орталық Азиядағы өз ықпалын сақтап қалу үшін қолынан келгенін барлығын жасайды. Ресей Үкіметі Орталық Азиядағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен әскери қақтығыстардың алдын алу – бұл Ресейдің қауіпсіздігі екендігін жақсы түсінеді-деген қорытынды жасайды [11, 68-86 б.].

С.Ш. Мұсатаева, Ж.Қ. Симтиковтың «Еуразия төсінде табысқан өркениеттер» монографиясында адамзат өркениетін диалогқа шақырып, ғаламдық және өңірлік қауіпсіздік пен ынтымақтастықты дамытуға күш салып келе жатқан Қазақстан Республикасының рөліне, Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаевтың әлемдік саясаттағы орны мен саяси қызметіне талдау жасалған. Еңбекте жалпыадамзаттық маңызды істер атқарып отырған Қазақстанның жетістіктері сараланады. Қазіргі заманғы халықаралық қатынастардағы маңызды мәселелердің бірі ғаламдық қауіпсіздік мәселесі болып табылатын болса, осындай геосаяси жағдайда ғаламдық және аймақтық қауіпсіздік ұйымдарының рөлі зор екендігі бесенеден белгілі. Осындай жанжалдардың алдын алу мен шешу, дағдарыстарды реттеуде Қазақстанның көптеген ұйымдарға мүше немесе соның төрағасы ретінде бастамаларын баяндайтын еңбекте еліміздің адамзат өркениетін бейбіт өмір сүруде қарумен емес үстел басында диалог арқылы шешу маңыздылығын көрсететін әрекеттерін атап көрсетеді. Кітапта ғаламдық қауіпсіздік пен бейбітшілікті қамтамасыз ету, өркениеттер диалогын дамытуда еліміздің осынау жасампаз істерін ой елегінен өткізіп саралаған. Аймақтың геосаяси көшбасшы ретіндегі еліміздің рөлі, дамып келе жатқан азаматтық қоғам мен демократиялық институттар қазіргі таңда көрші елдерді осы бағытта дамыту үшін флагман бола алады-дей отырып, Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті елдер қатарына ену жоспарлары да адам құқықтары мен демократияның әрі қарайғы дамуымен байланысты. ....Біз үшін, яғни дала демократиясының мұрагерлері үшін патшалық отарлау кезінде жойылған қарапайым адами құндылықтар анағұрлым түсінікті әрі жақын және жеңіл қабылданады-деген ой түйеді [12, 6-13 бб.].

Дипломат, тарих ғылымдарының докторы *Арыстанбекова А.Х.* Тәуелсіз еліміздің сыртқы саясаты мен халықаралық жағдайы туралы бірнеше еңбек жазғаны белгілі. Ол «*Ұлттар Ұйымы және Қазақстан*» еңбегінде Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған соң БҰҰ-на қабылдануы тарихы және тәуелсіздіктің алғашқы айлары мен жылдары еліміздің осы беделді халықаралық ұйымдармен қарым-қатынасты дамыту, нығайту мәселелері баяндайды. Президент Н.Ә. Назарбаев Қазақстанды БҰҰ-қабылдану мәселесімен айналысуды Қазақ КСР Сыртқы істер министрі қызмет атқарып жүрген кезінде, А.Х. Арыстанбековаға тапсырады. 1990 жылы қазанда Президент Н.Ә. Назарбаев Нью-Йорктегі КСРО өкілдігіне Қазақстан өкілі болып баруы керектігі туралы оған ұсыныс айтады. «Біз үшін БҰҰ-мен байланыс орнату ауадай қажет. Сіз БҰҰ Бас Ассамблеясы сессиясында жақсы жұмыс істедіңіз және ондағылар Сізді жақсы таниды» - дейді. Арыстанбекова А.Х. мемлекет басшысы тапсырмасын абыроймен орындап, 1992 жылы 2 наурызда Қазақстан Республикасы БҰҰ-ның 168-і мүшесі болып қабылданды [13, 67 б.]. Арыстанбекова А.Х. сол жылы маусымда ҚР БҰҰ-ғы Тұрақты Өкілі, 1993 жылы Төтенше және Өкілетті Елшісі ретінде ретінде бірнеше жыл абыройлы еңбек етті.

Дипломатия ардагері, саяси ғылымдар кандидаты Сәлім Құрманғожин өзінің мемуарлық және тарихи-деректі еңбегінде [14, с.320]. Тәуелсіз Қазақстанның Сыртқы істер министрлігін қайта құру және қалыптасу тарихымен, Қазақстан Республикасы мен Венгрия мемлекеті арасындағы ынтымақтастықты қалыптастыру тарихымен таныстырады. Кітап мемуар жанрында жазылғанымен деректік мәліметтерімен және ғылыми-тарихи сипаттауымен маңыздылығын байқатады. Автордың еңбегінің көлемі 318 бетті құраса, соның 200-ден астам беті, яғни 2/3-і Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының тарихын бағамдауға арналғаны байқалады. Сәлім Құрманғожин Сыртқы істер министрі орынбасарының бірі ретінде жаңа құрылып жатқан сыртқы саясат ведомствосына конкурспен кадрлар алу, министрліктің, елшілердің қызметін айқындайтын тұжырымдама, заңдар қабылдау т.б. маңызды істердің куәгері және жүзеге асырушылардың бірі ретінде құнды мағлұматтар береді. Мәселен, 1992 жылы бірнеше айдың ішінде Сыртқы істер министрлігіне конкурстық негізде 201 қызметкер жұмысқа қабылданғаны, 14 қызметкердің Ұлыбритания, Малайзия, Үндістан, Пәкістан, Жапония елдеріне білім, тәжірибе жинақтау үшін жіберілгені көп жариялана бермейтін мәліметтер қатарына жатады [14, с.224]. Автордың келесі бір

дерегі де республиканың сыртқы саяси қызметінің бір қырын аша түседі. Еңбек авторы Қазақстанның 1992 жылы Таулы Карабах жері үшін бір бірімен қарулы қақтығысқа түскен Әзірбайжан мен Армения сыртқы істер министрлерін Алматыға шақырып кездестіріп, үш күн бойы келіссөздер жүргізуге араағайындық жасауы нәтижесінде екі мемлекет сол жылдың 1 қыркүйегінде әскери қимылдарды тоқтату туралы Меморандумға қол қоюы туралы маңызды дерек халықаралық аренаға енді қадам басқан Қазақстан Республикасының аймақтық қауіпсіздікті нығайтуға қосқан алғашқы үлесі ретінде бағалайды [14, с. 226-227].

А.Арыстанбекова мен С.Құрманғожиннің ғылыми еңбектері сыртқы саясат қызметі саласында тек мемлекет басшысы ғана емес, осы ведомствода жауапты қызмет атқарған тарихи тұлғалардың да елеулі рөл атқаратындығы туралы пікір қалыптастыруға негіз болады деп білеміз.

Қазақстандық дипломат, тарих ғылымдарының кандидаты *Е.Х. Қазыхановтың жалпы редакциясымен шыққан «Казахстан в международном сообществе»* кітапта Қазақстанның Еуразиялық кеңістіктегі жетекші халықаралық ұйымдар мен өңірлік интеграциялық үдерістердегі көпжақты дипломатия аясындағы қызметін ашып көрсетеді. Қазақстан тәуелсіздіктің 20 жылы ішінде БҰҰ, ЕҚЫҰ, ИЫҰ көпжақты қызметіне, өңірлік ұйымдардың жұмысына қатысуы, оның қарусыздану, ядролық қаруды таратпау, бейбітшілікті қолдау және халықаралық қауіпсіздік пен тұрақтылықты нығайту, экономикалық және гуманитарлық ынтымақтастық саласындағы өзекті мәселелерді шешуге қосқан үлесі егжей-тегжейлі қаралады. Қазақстанның ТМД және ЕЭО аясындағы интеграциялық процестердің бастамашысы ретіндегі белсенді рөлі ашылды. ҚР Президентінің Тәуелсіздіктің таңынан жария еткен көпвекторлы сыртқы саясат қағидаттары өміршендігін растап, бүгінгі таңда халықаралық қоғамдастықпен өзара іс-қимылдың баламасыз негізіне айналды. Күн сайын елдің жаһандық саясат пен экономикадағы рөлі мен маңызы артып келеді. Қазақстан дипломатиясы Мемлекет басшысы белгілеген стратегиялық сыртқы саяси басымдықтарды табысты іске асыруда. Бұл жұмыста көп жақты дипломатияға көп көңіл бөлінеді. Оның жаһандану және қазіргі халықаралық координаттар жүйесіндегі түбегейлі өзгерістер жағдайында маңызы бірнеше есе өсті [15, с.10-14]. Ал осынау түбегейлі өзгерістер жағдайында тиімді сыртқы саясат-бұл ең алдымен қауіпсіздік саласындағы тәуекелдер мен қатерлерді азайту, сонымен қатар қазақстандық экономикаға ұзақ мерзімді инвестициялар тарту болып табылады. Міне осы мәселелер төңірегінде жақсы талдау жүргізе отырып, жазылған еңбек болып табылатын бұл еңбек халықаралық қатынастар саласындағы мамандар, сарапшылар қауымдастығы, мемлекеттік органдар қызметкерлері және басқа да қалың жұртшылыққа арналған.

Тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саясатын саралаған ғылыми еңбектер жазып жүрген тарих ғылымдарының докторы, профессор *Ғ.М. Қарасаевтың* 2009 жылы жарық көрген монографиясында [16, 205 б.] еліміздің 1991-2008 жылдар аралығындағы халықаралық жағдайы мен сыртқы саясатына талдау жасалған. Автор еңбегінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті *Н.Ә. Назарбаевтың* тәуелсіздік жылдары еліміздің сарабал сыртқы сыртқы саясатын қалыптастырудағы бастамашылық және бағыт берушілік қызметіне екпін түсіре талдайды. Автор еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі 18 жылда халықаралық қатынастарда Қазақстанның өзіне лайықты орын алуы және сыртқы саясаттағы табыстары президент *Н.Ә. Назарбаевтың* еңбегімен, есімімен тығыз байланысты деп тұжырымдайды [16, 197 б.]. Еңбек авторы сонымен бірге Қазақстанның өз еркімен ядролық полигонды жауып, ядролық қарудан бас тартуы, халықаралық қауіпсіздік пен ынтымақтастықты нығайтуға үлес қосқан бірнеше халықаралық және аймақтық ұйымдарды құруға бастамашы немесе белсенді құрылтайшысы болған қызметі елімізді әлемге бейбітшілік сүйгіш мемлекет ретінде мойындатты деген пайым жасайды.

Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, экономика ғылымдарының докторы *Д.Ш. Мұхамеджанованың «Казахстан и международные интеграционные процессы»* монографиясы жаһандану және аймақтандыру жағдайындағы Қазақстанның экономикалық дамуының өзекті мәселелеріне арналған. Автор Қазақстанның сыртқы экономикалық байланыстарын кеңейту ерекшеліктері, сипаты, перспективалары, стратегиялық әріптестік проблемаларын, сондай-ақ Еуразиялық экономикалық кеңістігі шекарасындағы өңірлік экономика моделін қалыптастыру үрдістерін қарастырады. Жаһандану және аймақтандыру жағдайында Қазақстан Республикасының сыртқы экономикалық саясаты, экономикалық құрылымы және стратегиялық экономикалық әріптестік бағыттарын қалыптастыру мәселелері осы зерттеудің құрылымын айқындайды. *Бірінші тарауда*, жаһандану және аймақтық интеграция жағдайында Қазақстанның сыртқы экономикалық саясатын қалыптастыру факторлары баяндалады. Халықаралық ұйымдардың заманауи жүйесінде Қазақстанның орны мен маңызын анықтау, сондай-ақ жаһандық экономикалық әріптестіктің басым салаларын көрсетуге талпыныс жасалған [17, с.9-35]. Екінші тарауда, Қазақстан экономикасының қазіргі заманғы құрылымы,

оның сыртқы және ішкі факторлардың әсерінен қалыптасу ерекшелігі талданады. Макроэкономика саласындағы үрдістер және Қазақстан сыртқы экономикалық қатынастарының перспективалары зерделенген [17, с.35-64]. Индустриялық-инновациялық экономика құру жағдайында елдің экономикалық құрылымының өзгеруіне сыртқы сауда саясатының әсері қарастырылады. Қазақстанның аймақтық экономикалық интеграция процестеріне қатысу проблемалары мен перспективаларына, республиканың әлемдік интеграциялық бірлестіктерге қатысушы елдермен сауда-экономикалық және инвестициялық ынтымақтастығын дамытудың қазіргі заманғы үрдістеріне және олардың ұлттық сыртқы экономикалық саясат векторларын қалыптастыруға әсеріне ерекше назар аударылады [17, с.36-42].

Сондай-ақ тәуелсіз Қазақстан Республикасының тарихы, Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаев туралы жазылған көптеген еңбектерде Президенттің сыртқы саясаттағы бастамалары қарастырылған. Мемлекет тарихы институты ғалымдары өз еңбектерінде Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың сыртқы саясаттағы рөлін пайымдауға айтарлықтай үлес қосты. 2010 жылы жарық көрген *Қазақстандағы президенттік билік институты* туралы ұжымдық монографияда мемлекет басшысының 1991-2010 жылдардағы сыртқы саясат саласындағы да қызметі нақты деректер негізінде талданған [18, 368 б.]. «...Елбасы тәуелсіздіктің алғашқы күнінен бірінші болып қолға алған мәселе-шетел мемлекеттерімен заңды түрде достық және өзара ынтымақтастық келісім шарттар жасау болды. Екіншіден, бұрынғы КСРО елдері арасындағы сауда-экономикалық қатынастарды сақтап қалуға баса назар аударылды. Себебі кезінде біртұтас жоспарлы экономикалық даму шеңберінде болған елдер үшін ендігі жерде жекедара даму өте көп қиындықтар туғызды. Үшіншіден, Қазақстан ядролық қаруы бар мемлекет ретінде танылды және осы себепті де әлемнің белді мемлекеттерінің назарын аударды. Ядролық қару мәселесін елдің егемендігіне, қауіпсіздігіне нұқсан келтірмей шешу міндеті қиын да болса тиімді шешілуі қажет болды. Төртіншіден, еліміздің табиғи байлықтары мен экономикалық әлеуетін тиімді пайдалану және ұйымдастыру арқылы нарықтық экономикаға көшіп, әлемдік экономикалық үдерістер қосылу міндетін ойдағыдай жүзеге асыру қажет. Бесіншіден, көп ұлтты мемлекет ретінде, ұлттар достығы және адам құқығы мәселесін демократиялық принциптерге сай жүзеге асыру асыру да бірінші кезектегі мәселе ретінде алда тұрды» - деп көрсетеді осы еңбектің авторлары.

2010 жылы Мемлекет тарихы институты ғалымдары шығарған *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың сыртқы саясаттағы бастамалары* еңбегінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың алғашқы онжылдығы кезеңінде халықаралық қауіпсіздікті нығайту жолындағы бастамалары баяндалып талданады. Авторлар Қазақстан басшысының әлем назарын аударған осы бастамалары қолдау тауып ТМД, Азиядағы өзара ықпалдасу және сенім шаралары жөніндегі кеңес, ЕурАзЭҚ сияқты аймақтық құрылымдар құру арқылы жүзеге асқанын көрсетеді. Осы еңбектің авторлары Президенттің сыртқы саясаттағы бастамаларын төмендегі бағыттар бойынша жүйелеген:

- Елбасының сыртқы саясаттағы күзіреті;
- Президент және ТМД елдері: еуразиялық форматтағы Елбасының бастамалары;
- Елбасының ғаламдық және аймақтық қауіпсіздікті нығайту бойынша бастамалары;
- Қарусыздану және ядролық қаруды таратпау бойынша Президенттің көтерген бастамалары;
- Қазақстан және әлемдік қауымдастық: ғаламдық, өркениетті және дағдарысқа қарсы бастамалар

[19, с. 369].

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ғалымдары 2011 жылы жазған *«Тәуелсіз Қазақстан тарихы»* ұжымдық монографиясы [20, с. 400] еліміздің сыртқы саясаты тарихын 2011 жылға дейін ұзартып біршама жоғарыда айтылған олқылықтың орнын толтырғандай болды. Монография республиканың жалпы тарихы дамуын талдағанымен, оның «Қазақстан және әлемдік қоғамдастық» аталатын еңбектің ¼ бөлігін қамтитын 7-ші тарауын Несіпбаева Ж.Ж., Нұрымбетова К.К., Нұрсұлтанова Л.Н., Оразбек Е.Ж., Мұстафаев Н.И., Қалиев Ж.А. сияқты сыртқы саясат саласын зерттеушілер жазған [20, с.7]. Бұл еңбектің бір ерекшелігі Қазақстанның әлемнің жекелеген елдерімен екі жақты қатынастары тарихында Азия мен Африка елдерімен саяси және экономикалық байланыстарына баса назар аударғаны. Мәселен, Моңғолия мемлекетімен қатынас тарихи, дәстүр, және мәдени дамудағы екі халықтың арасындағы ғасырлар тереңіне бойлайтын ортақ байланыстардың рөлі елеулі болғанына көңіл бөледі [20, с.317]. 1991-2006 жылдары екі ел астам экономика, кеден, салық, мәдениет салаларындағы ынтымақтастық бойынша 40 астам екіжақты үкіметаралық, ведомствоаралық келісімшарттар жасап жүзеге асырғандығын келтіреді. Қазақстанның 90-шы жылдары Азия құрылымының қиыр шетінде орналасқан шағын ғана Тайланд мемлекетімен экономикалық жақсы байланыстар жасағаны да көп жазыла бермейтін тақырыптың бірі. Мәселен, осы еңбекте 1992 жылы Тайландтан 8,9 млн рубльге

микроЭВМ, есептегіш машиналар т.б. импортталса, 1993 жылдың тек бірінші тоқсанында ғана Қазақстан Тайландқа 12,76 млн долларлық өнім экспорттағаны жазылады. Бұл деректер Қазақстанның алғашқы жылдардан бастап сыртқы саясатты жүргізуде нақты бір мемлекеттер немесе аймақтармен шектеліп қалмай көпжақты сауда-экономикалық қатынастарды да қалыптастыруға ұмтылғанын көрсетеді. Авторлар Қазақстанның сыртқы байланыстары қызметін посткеңестік республикалар, Еуропа, Азия және Африка аймағы елдерімен, АҚШ және аймақтық ұйымдармен жүргізген бағыттарына қарай топтастырған. Осы тарауды жазуға аталған авторлар 156 дереккөзін пайдаланған [20, с.358-363]. Атап айтқанда ҚР Президенті архивінің 75-Н қорынан – он жеті, 7-ші қордан - екі, 5-ші қордан екі істі және бірнеше құжаттар жинақтарын, бірқатар ғылыми еңбектерді, халықаралық қатынастар мен сыртқы саясатты безбейтін «Дипломатический вестник», «Дипломатический курьер» сияқты арнайы ғылыми-ақпараттық журналдарды, сонымен бірге электронды дереккөздерін пайдаланулары еңбектің дереккөздерінің маңыздылығын көрсетеді.

Біздің пайымдауымызша тәуелсіз еліміздің сыртқы саясатын зерделеген ғылыми басылымдарға жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқулықтарды да жатқызуға болады. Солардың қатарында ғылыми тұрғыдан маңыздысы Мемлекет тарихы институты шығарған «Қазіргі Қазақстан тарихы» оқулығы [21]. Оқулықтың 2-ші бөлімінің 5 тарауы «Қазақстан және қазіргі әлем» және 6 тарауының 6.3 тақырыпшасы («Н.Ә. Назарбаевтың сыртқы саясаттағы басымдықтары») тәуелсіз еліміздің сыртқы саясатының тарихын баяндауға арналған. Тараудың соңында берілген әдебиеттерге қарағанда авторлар сыртқы саясатты баяндауда негізінен Н.Ә. Назарбаев пен Қ-Ж.К. Тоқаевтың еңбектеріне сүйенгені байқалады. Ғалымдар Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың сыртқы саяси доктринасының дінгегі-көпбағытты саясат ұстану болды. Көпбағыттылық-әлемде елеулі рөл атқаратын және Қазақстан үшін қарым-қатынаста маңызды болып табылатын мемлекеттердің барлығымен достық әрі әріптестік байланыс орнатты деген сөз» деп түйін жасайды [21, 351 б.].

Еңбек авторлары пікірлерін Президенттің «Қазақстан геосаяси жағдайы және экономикалық әлеуетіне орай тар, аймақтық деңгейдегі мәселелермен шектеліп қалуға құқығы жоқ. Бұлай істеу, тек елдің көпәтникалы халқына ғана емес, сонымен қатар әлемдік қауымдастыққа да түсініксіз болар еді. Қазақстанның болашағы-Азиямен де, Еуропамен де, Шығыспен де байланысты. Осындай саясат жүргізгенде ғана біз Қазақстанның қауіпсіздігіне төнетін қатерлерден сақтана аламыз. Елдегі экономикалық және саяси жанаруларға сыртқы саяси қолайлы жадайды нығайта аламыз. Сыртқы қоршаған орта қолайсыз болса, таяу және ұзақ мерзімге белгілеген мақсаттарымызға жетуіміз екі талай» деген пікірімен дәйектейді. Авторлар еңбекте республиканың әлемдік қоғамдастықпен және халықаралық ұйымдармен өзара қатынастарына баса ден қояды. Сонымен бірге басқа мемлекеттермен ынтымақтастығы мәселелерін де талдайды.

Қорытынды

Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының зерттелуін талдай отырып, біз мынадай тұжырымдарға келеміз: әлемдік дамудың қазіргі кезеңінде мемлекеттің сыртқы саяси қызметін талдау халықаралық қатынастар мен сыртқы саясатты зерттеу саласындағы дәстүрлі және жаңа ғылыми көзқарастардың үйлесімінен тұратын берік теориялық, тұжырымдамалық негізге ие болып отыр. Қазақстан Республикасының сыртқы саясатын зерделеген отандық зерттеушілерді былайша жіктеуге болады. *Бірінші*, Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты жайлы арнайы жазылған еңбектерді атап өтеміз. *Екінші*, Тәуелсіз Қазақстан тарихы туралы жазылған еңбектерде Қазақстанның дипломатия тарихы, Қазақстанның сыртқы саясатының басым бағыттары, сыртқы саяси ұстанымы баяндалатын еңбектер. *Үшінші*, ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев туралы жазылған еңбектерде Елбасының салиқалы, сарабал сыртқы саясатын қозғайтын туындылар деп атап өтеміз.

Ойымызды түйіндей келе айтарымыз мақала таза тарихи сипатта жазылды деп айта алмаймыз, өйткені еліміздің сыртқы саясаты тарихын ашуға қоғамдық ғылымдар саласының саясаттанушы, халықаралық қатынастар саласы және дипломаттардың еңбектері де қатысты болғандықтан оларды бөліп тастай алмадық. Екінші жағынан жоғарыда талданған еңбек авторларының бірқатары кезінде тарих мамандығы бойынша кандидаттық диссертациялар қорғағандар болатын. Дегенмен бұл еңбектердің әрқайсысы тәуелсіз Қазақстан тарихнамасынның дамуына белгілі дәрежеде өз үлестерін қосты. Болашақта тәуелсіз сыртқы саясатымыз тарихнамалық тұрғыда талданған зерттеулер жазыла беретін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан Тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 5- том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 688 б.*
2. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa?lang=kk>

3. Тоқаев Қ-Ж.К. Қазақстан Республикасының дипломатиясы. – Алматы: Gauhar, 2020. – 568 б.
4. Султанов Б.К. Дипломат. Ученый. Директор. (Сборник статей, очерков, интервью) Под редакцией З.К. Шаукеновой. – Нур-Султан: КИСИ при Президенте Республики Казахстан. 2021. – 340 с.
5. Медеубаева Ж.М. История формирования внешнеполитической доктрины Республики Казахстан (1991-2010). – Астана: Мастер По, 2012, 297 с.
6. Мұхамедов М.Б. Қазақстан әлемдік қауымдастықта. – Алматы: Жоғары аттестациялық комиссияның баспа орталығы, 2000. – 328 б.
7. Батыршаұлы С. Дипломатиялық қызмет және халықаралық қатынастар. – Астана: Фолиант, 2011. – 512 б.
8. Хан Г.Б., Суворов Л.С., Рахманова Г.Б. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты. Монография. – Алматы: ҚазГЗУ. 2003. – 512 б.
9. Тоқаев Т.К-Ж. Внешнеполитические приоритеты Республики Казахстан. – Москва: Восток-Запад, 2011. – 448 б.
10. Нурсултанова Л.Н. Казахстанская внешняя политика: становление и развитие (1991-1999). – Астана: Мастер ПО, 2012. – 85 с.
11. Сомжүрек Б.Ж. Қазақстан Республикасы сыртқы саясаты: Ресей Федерациясымен әскери-саяси қарым-қатынастары. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2010. – 103 б.
12. Мұсатаева С.Ш., Симтиков Ж.Қ. Еуразия төсінде табысқан өркениеттер. – Алматы: Infiniline, 2011. – 158 б.
13. Арыстанбекова А.Х. Ұлттар Ұйымы және Қазақстан. Аударған Қайнар Олжай. – Астана: Аударма, 2004. – 716 б.
14. Қурманғужин С.А. 45 лет на дипломатической службе. Мемуары. – Алматы: ИД» Жибек жолы», 2003. -320 с.
15. Казахстан в международном сообществе /под общей редакцией Казыханов Е.Х. - Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – с.148.
16. Қарасаев Ф.М. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты ХХ ғасырдың соңы – ХХІ ғасырдың басында (тарихи-саяси бағыт). - Өскемен. Д.Серікбаев атындағы ШҚМТУ. 2009. – 205 б.
17. Мухамеджанова Д.Ш. Казахстан и международные интеграционные процессы. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. – С.200 б.
18. Аяган Б.Ф., Нұрымбетова Г.Р., Әбжанов Х.М., Шәпиев Б.С. Қазақстандағы президенттік билік институты: тарих, тағылым, тәжірибе. – Алматы: Паритет. – 368 б.
19. Нұрымбетова Г.Р., Құдайбергеннов Р.А., Селверстов С.В. Внешнеполитические инициативы Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева. Историко-документальное исследование. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2010. – 384 с.
20. Абжанов Х.М., Нурсултанова Л.Н. История независимого Казахстана. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – С. 400.
21. Аяган Б.Ф., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. ЖОО-ның тарихи емес мамандықтарына «бакалавриат) арналған оқулық. – Алматы: Паритет. 2010. – 448 б.

References:

1. Qazaqstan Tarıhy (köne zamannan büginge deın). Bes tomдық. 5- tom. – Almaty: «Atamura», 2010. – 688 b.
2. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa?lang=kk>
3. Тоқаев Қ.К. Qazaqstan Respublikasynyń diplomatiasy. – Almaty: Gauhar, 2020. – 568 bet.
4. Sultanov B.K. Diplomat. Uchenyi. Direktor. (Sbornik statei, ocherkov, intervuu) Pod redaktsiei Z.K. Shaukenovoi. – Nur-Sultan: KISI pri Prezidente Respubliki Kazakhstan. 2021. – 340 str.
5. Medeubaeva J.M. Istoria formirovaniia vneshnepoliticheskoi doktriny Respubliki Kazakhstan (1991-2010). – Astana: Master Po, 2012, 297 str.
6. Muhamedov M.B. Qazaqstan álemdik qauymdastyqta. – Almaty: Joǵary attestatsialyq komissuanynı baspa ortalyǵy, 2000, 328 bet.
7. Batyrshauly S. Diplomatualyq qyzmet jáne halyqaralyq qatynastar. – Astana: Foliant, 2011. – 512 bet.
8. Han G.B., Suvorov L.S., Rahmanova G.B. Qazaqstan Respublikasynyń syrtqy saiasaty. Monografiua. - Almaty: QazGZU. 2003. – 512 bet.
9. Tokaev T.K. Vneshnepoliticheskie prioritety Respubliki Kazakhstan. – M.: Vostok-Zapad, 2011. – S. 448.
10. Nursultanova L.N. Kazakhstanskaia vneshniaia politika: stanovlenie i razvitie (1991-1999). – Astana: Master PO, 2012. – 85 str.
11. Somjürek B.J. Qazaqstan Respublikasy syrtqy saiasaty: Resei Federatsiiasymen áskeri-saiasi qarym-qatynastary. – Astana: L.N. Gumilev atyndaǵy EEU, 2010. – 103 bet.

12. Musataeva S.Sh., Smtikov J.Q. *Eurazua tösinde tabysqan örkeniетter.* – Almaty: Infinline, 2011. – 158 b.
13. Arystanbekova A.H. *Ulttar Uıymy jáne Qazaqstan. Audarǵan Qainar Oljai.* – Astana: Audarma, 2004. – 716 bet.
14. Kurmangujin S.A. *45 let na diplomatcheskoi slujbe. Memuary.* – Almaty: ID» Jibek joly», 2003. – 320 str.
15. *Kazakhstan v mejdunarodnom soobestve /pod obei redaktsiei Kazykhanov E.H.* – Almaty: Daik-Press, 2012. – str.148.
16. Qarasaev Ğ.M. *Qazaqstan Respublikasynyń syrtqy saiasaty XX ǵasyrdyń sońy – XXI ǵasyrdyń basynda (tarıhi-saiasi baǵyıt).* - Öskemen. D.Serikbaev atyndaǵy ShQMTU. 2009. – 205 bet.
17. Muhamedjanova D.Sh. *Kazakhstan ı mejdunarodnye integratsionnye protsessy.* – Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2011. – str. 200.
18. Aıaǵan B.Ğ., Nurymbetova G.R., Abjanov H.M., Shapiev B.S. *Qazaqstandaǵy prezidenttik bilik instituty: tarıh, taǵylym, tájirıbe.* – Almaty: Raritet. – 368 bet.
19. Nurymbetova G.R., Kudaibergenov R.A., Seliverstov S.V. *Vneshnepoliticheskie initsiativy Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.A. Nazarbaeva. Istoriko-dokumentalnoe issledovanie.* – Almaty: Qazaq entsiklopediasy, 2010. – 384 str.
20. Abjanov H.M., Nursýltanova L.N. *Istoriua nezavisimogo Kazakhstana.* – Almaty: Qazaq entsiklopediasy, 2011. – str. 400.
21. Aıaǵan B.Ğ., Abjanov H.M., Mahat D.A. *Qazirgi Qazaqstan tarıhy. JOO- nyń tarıhshy emes mamandyqtaryna «bakalavriat) arnalǵan oqulyq.* – Almaty: Raritet. 2010. – 448 bet.

ӘОЖ : 94(574):001.891 «1991/2020»
МҒТАР 03.20:

<https://orcid.org/0000-0003-0449-9796>
<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.18>

Қ.А. Еңсенов¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Мемлекет тарихы институты.
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қаласы
E-mail: kanat-02-79@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ (1991-2020 жж.)

Аңдатпа

Қазақстанның тарих ғылымы Кеңес Одағының кезінде өз деңгейінде айтарлықтай дамыған жоқ. Тек, Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған уақытынан бері жаңаша көзқараспен тың зерттеулер жүзеге асырылып келеді. Жалпы, Қазақстан тарих ғылымы – дүниежүзі тарихының құрамды бөлігі. Сондықтан, Отан тарихының дамуын және оның дамуына ғылыми-зерттеу институттарының қосқан үлесі мен қызметін қарастыру да маңызды мәселе екендігі анық.

Бұл мақалада Қазақстан тарихына қатысты ғылыми-зерттеулердің жүзеге асырылуы, Археология және Шығыстану институттарының құрылуы, қалыптасуы және Отан тарихын зерттеуге арналған бағдарламалар мен ғылыми-зерттеу жобаларына қатысуы, орындалған жұмыстардың нәтижелеріне талдаулар жасау арқылы зерттеу нысанына алынған. Қазақстан тарих ғылымының дамуына осы аталған институттарда қызмет жасайтын ғалымдардың 1991-2020 жылдар аралығында қосқан үлесі және Отан тарихына қатысты зерттеулері, олардың атаулары мен нәтижелері туралы баяндалған.

Кілт сөздер. *Отан тарихы, Қазақстан тарихы, Көне дәуір, Орта ғасыр, Археология, Деректер, Тарихнама, Материалдық мәдениет, Жәдігерлер.*

Еңсенов К.А.¹

¹кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Институт истории государства.
Республика Казахстан, город Нур-Султан
E-mail: kanat-02-79@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА (1991-2020 гг.)

Аннотация

Историческая наука Казахстана не была достаточно развита в советское время. Только с момента обретения независимости Республикой Казахстан исследования стали проводиться в контексте нового взгляда. В целом, историческая наука Казахстана – составная часть всемирной истории. Поэтому очевидно, что рассмотрение развития отечественной истории и вклада в ее развитие и деятельность научно-исследовательских институтов также является важным вопросом.

В данной статье представлены результаты исследований по истории Казахстана, создание, становление институтов археологии и востоковедения, участие в программах и научно-исследовательских проектах по изучению отечественной истории, анализ результатов выполненных работ. Рассказывается о вкладе ученых, работавших в данных институтах, в развитие исторической науки Казахстана и исследованиях по истории Отечества, их названиях и результатах в период с 1991 по 2020 годы.

Ключевые слова. История Отечества, история Казахстана, Древняя эпоха, Средневековье, Археология, Источники, Историография, Материальная культура, Реликвии.

*K.A.Yensenov*¹

¹Candidate in historical sciences (PhD), Associate Professor Institute of State History.
Republic of Kazakhstan, Nur – Sultan city
E-mail: kanat-02-79@mail.ru

THE STUDY OF KAZAKHSTAN HISTORY OF (1991-2020)

Abstract

Kazakhstan's historical science was not well developed at the time of the Soviet Union. However, since the Republic of Kazakhstan's independence, fresh research projects have been conducted using a different approach. Kazakhstan's historical science is, in general, an important element of world history. As a result, it is critical to evaluate the evolution of the country's history, as well as the contributions and activities of research institutes.

This article discusses the execution of historical research in Kazakhstan, the formation of the Institute of Archeology and Oriental Studies, and involvement in national history programs and research projects, as well as the analysis of the work's outcomes. The contribution of scientists working in these institutes to the development of historical science in Kazakhstan from 1991 to 2020, as well as their historical research, is presented, together with their names and results.

Key words. Homeland History, History of Kazakhstan, Ancient Age, Middle Ages, Archeology, Data, Historiography, Material Culture, Artifacts.

Кіріспе. Қазақстан тарих ғылымы – әлемдік тарих ғылымының бір бөлшегі сияқты. Әлемде әр мемлекеттің тарих ғылымының дамуы өзіндік даму жолынан өтті. Сондықтан, Отан тарихының қалыптасуы мен дамуы да бірнеше кезеңнен өткен. Мысалы, Кеңес Одағы кезінде Қазақстанның тарих ғылымы ойдағыдай дамымады. Өйткені, қоғамда бақылау мен шектеулер болды. Сондықтан, ұлттық тарихты зерделеу және жаңаша көзқараспен жазу тек тәуелсіздік жағдайында оң өзгерістерге бастады. Қазақстанда тарихты зерттеумен айналысатын ғылыми-зерттеу институттары да жаңаша зерттеулерге кіріскен еді. Солардың қатарында Археология және Шығыстану институты да болды. Қазақстан тарих ғылымының дамуын зерделеу үшін осы аталған институттардың атқарған еңбектерін саралаудың өзі өзекті мәселе болып табылады.

Мақсаты. Қазақстан тарих ғылымының дамуына сараптама жасау үшін оның дамуына үлес қосып келе жатқан ғылыми-зерттеу институттарының атқарған жұмыстарын зерделеу де маңызды. Осы тұрғыдан алғанда бір мақала көлеміне жетерлік зерттеу нысаны ретінде Археология және Шығыстану институттарының мемлекеттік бағдарламаларға қатысуы, ғылыми-зерттеу жобаларына қатысуын, жарыққа шығарған еңбектеріне талдаулар жасау мәселесі осы зерттеудің мақсаты ретінде қарастырылды.

Материалдар мен әдістер.

Материалдар. Ғылыми зерттеу мақаласын жазуға Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының архив қоры, Археология және Шығыстану институттарының жылдық ғылыми-зерттеу есептері тың деректер ретінде пайдаланылды. Сондай-ақ, тақырыпқа байланысты жазылған зерттеу еңбектеріне талдау іске асырылып, оларға сілтемелер жасалынды.

Зерттеуде қолданылған методология.

Ғылыми зерттеудің теориясы және методологиясы бойынша негізінен тарихшылық, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелілік методтары пайдаланылды. Әр тақырыптың өзіндік

зерттеу методологиясы болады. Біз зерттеу нысанына алынып отырған Қазақстан тарих ғылымының дамуына қатысты ғылыми-зерттеу жобалары мен жарық көрген еңбектерді қарастырдық.

Нәтижелерді талқылау.

Қазақстанның қазіргі тарих ғылымының жетістіктері отандық тарих саласында оның бүкіл өн бойында жаңа зерттеулер қажет екенін атап көрсетуге мүмкіндік берді. Мұндай зерттеулердің бәсекелестік жағы және олардың қоғамдық мәні теориялық қорытындылаудың болуымен, тәжірибелік материалдарға терең талдау жасаумен, ғылыми нәтижелер алуда әлемдік стандарттар өрісіне шығумен, әлемнің тарихшылары мен қоғамтанушыларының достастығын нығайтумен айқындалуға тиіс. Әлемдік тарих ғылымының даму стратегиясы жаңа мыңжылдықтағы жаңа методологиялық әдістерге жүгінеді. Дамыған елдер гуманитарлық саланы қаржыландыруға баса назар аударады. Бұл проблеманың екінші бір жағы мемлекеттердің кадрлық ғылыми-техникалық әлеуетінің сапасына баса назар аударуда, оның бәсекеге қабілеттілігіне ден қоюда болып отыр.

Қазіргі кезеңде халықтың төл тарихына деген ынтасының өсуі заңды құбылыс. Дегенмен соңғы жылдардағы өзгерістер ұлттық-мәдени сананың түлеуі тәуелсіз мемлекеттің нығая бастағанының айғағы Отандық тарих ғылымы еліміздің тәуелсіздігімен бірге келген терең түбегейлі өзгерістер мен жаңаруларды басынан өткізуде. Оның басты көрінісі – тарих ғылымының бұрынғы идеологиялық қыспақтан арылып, төл тарихты зерттеуге бет бұрған дер едік. Ұлттық тарих тұтас ұлттық таным, төл рухани құндылықтар контекстінде қарастырыла бастады.

Елімізде Қазақстан тарихына қатысты зерттеулерді жүзеге асырып келе жатқан бірнеше институттар бар. Мәселен, Археология институты–көне материалдық және мәдени ескерткіштерді зерттеумен айналысатын ғылыми мекеме. Институт ҚКСР Министрлер Кабинетінің 1991 жылдың 28 тамыздағы №496 қарарына сәйкес және Қазақ КСР Ғылым академиясы төралқасының 1991 жылғы 6 қыркүйектегі №73 қарарымен археология институты Қазақстан Ғылым академиясы Тарих, археология және этнография институты құрамынан бөлініп шықты. Институтқа Қазақстан Ғылым академиясының академигі Ә.Х. Марғұланның есімі берілді [1].

Археология институтының ғалымдары көне тас дәуірінен бастап, ортағасырлық кезеңге дейінгі аралықты зерттеумен айналысады. Онда тас дәуірінің ескерткіштері, қола дәуірінің ескерткіштері мен қоныстары, ерте темір дәуіріндегі көшпенділердің ескерткіштері және әлемдік өркениетке қосқан үлестері мен өнерін зерттейді. Сондай-ақ, ерте ортағасырлық кезеңдегі түркілік мәдени ескерткіштері, ортағасырлық қалаларды қазу, ондағы өркениет белгілерін анықтау және зерттеумен шұғылданады. Институт ғалымдары ежелгі полеолит тұрақтарын зерттеу нәтижесінде қазақ жерін адам баласы бір миллион жыл бұрын мекендегенін анықтады. Қазақстан жері сақ, түркі тайпаларының атамекені болғандығы дәлелденді, қазақ этносының қалыптасу процесі түзіліп, Батыс Түрік қағанаты, Түркеш, Қарлұқ, Қарахандар мемлекет бірлестігінің тарихы нақтыланып, олардың Орта және Таяу Шығыспен, Орта Азия, Еділ бойы, Орал тауы өңірі, Сібірмен саяси, экономика және мәдени байланыстары ашылды. Қазақ жеріндегі Ұлы Жібек жол бойы, көшпелілер мен отырықшылар өркениеті, қала мен даланың өзара қатынасы мен ықпалы зерттелді. Орта ғасырдағы Отырар, Тараз, Түркістан, Сарайшық және Талхиз қалаларында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері Қазақ мемлекеттілігі мен мәдениетінің қалыптасуы, түрік, қыпшақ, қаңлы және қарахан дәуірінен бастау алатындығы туралы тұжырым жасауға мүмкіндік берді. Институт мамандары ЮНЕСКО-ның «Ұлы Жібек жолы – мәдени қатынас жолы» атты халықаралық бағдарламасын жасауға қатысты. Институт антропогенез, көшпенділер мәселелері, урбанизация, мәдениеттану бағытында зерттеулер жүргізді [2]. Мысалы, зерттеу нәтижелері ретінде бірінші топтың Орталық Қазақстан аймағы бойынша қазба жұмыстарын айтуға болады. Онда: Ерте темір дәуіріндегі Тасмола I-IV мұртты қорғандары зерттелді. Осы аймақты зерттеумен айналысқан М.Қ. Қадырбаев, Ж.Қ. Құрманқұловтың «Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки» (1992) атты еңбегі жарық көрді.

Екінші топ. Жетісу археологиялық экспедициясының зерттеу тобының ашқан жаңалықтары: сақ және үйсін заманындағы оба-қорғандардан табылған зергерлік бұйымдар. Сондай-ақ, Жетісу өңіріндегі қазақ халқының Ақтам, Сүмбе, Ақтас қоныстары зерттелді. Жұмыстардың қорытындылары ретінде Т.В. Савьелеваның «Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв.» (1994); С.Ж. Жолдасбаевтың «Жетісу тарихы» (1996) кітаптарын атауға болады; Үшінші топ. Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы. Бұл бағытта ортағасырлық қалалар – Отырар, Жуантөбе, Бөріжар, сарайлық кешендер – Талас өзені бойы, Талғар қалашығы, Іле және Шу өзендері бойындағы сақ ескерткіштері зерттелді.

Төртінші топ. Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы З.С. Самашевтың басқаруымен Ембі, Сағыз, Жайық өзендері бойынан, Үстірт өңірінен көне ғибадатханалар мен қала қоныстары зерттеді. Сонымен қатар, Ақтау маңынан Тоқсанбай, Айтман, Сайатөс, Бейнеу жерлерінен қоныстарды қазды. Осы Батыс Қазақстан аймағынан сармат заманының Бәйте I-III, Терең, Қара-Қонай, Үстірттен оғыз заманының Жезді қалашығы, Жайықтың жағасынан Алтын Орданың астанасы болған Сарайшық қаласына қазба жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде З.С. Самашев пен В.С. Ольховскийдің «Население Арало-Каспийского региона в сарматскую эпоху» (1997) деп аталатын көлемді ғылыми-зерттеу мақаласы жарияланды. Бесінші топ. Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясының тобы. Онда бірнеше бағытта жұмыстар атқарылды. Солардың ішінде әлемдік деңгейде айтарлықтай жаңалық болған сақ заманының «Берел қорғаны» (1998). Қорғаннан сақ патшасы және әйелі 13 атымен бірге көмілген көптеген алтын әшекейлер табылды. Бұл – ерте көшпенділер өркениетінің болғандығының айқын дәлелі [3].

Археология институты 1997-1999 жылдар аралығында 6 ғылыми-зерттеу жобасын жүзеге асырды. Институт ғалымдары 7 топ болып жұмыс атқарды. Мысалы, Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша археологиялық экспедициясына тарих ғылымдарының докторы, профессор К.М. Байпақов жетекшілік жасады. Көне тас дәуіріне байланысты «Ранние палеолитические памятники в травертинах аридной зоны Евразии» деп аталатын ғылыми жобаға Ж.Қ. Таймағамбетов жетекші болды. Сонымен қатар, Арал-Каспий өңіріндегі көшпенділер мәдениетінің тарихын зерттеуге арналған жобаны З.С. Самашев басқарды [4].

2007 жылы Археология институты «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша Алматы облысының «Қойлық» қалашығы, Атырау жеріндегі «Сарайшық» қаласы, Үстірт даласындағы «Қызыл Үйік» ғибадатханасы сияқты тарихи орындарды зерттеді. Сондай-ақ, ЮНЕСКО-ның қатысуымен Оңтүстік Қазақстан облысындағы «Отырар қаласы» және Алматы облысының территориясындағы «Таңбалы тас» ескерткіштеріне зерттеу ұмыстары жүргізілді [5].

Археология институты ғалымдары 2009 жылы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша көптеген жұмыстар атқарған. Мысалы, Алматы облысында А.А. Горячев «Түрген шатқалы археологиялық кешені»; Атырау облысында З.С. Самашевтың жетекшілігімен «Сарайшық қаласындағы зерттеулер»; Батыс Қазақстан облысының мәдени мұрасынан Ж.Е. Смайлов пен Е.С. Қазиев «Қырық оба II некроплене археологиялық зерттеу» жүргізді; Жамбыл облысында У.Х. Шәлекенов, Е.Ш. Ақымбек және Б.А. Байбугунов «Ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн)» қаласына; М.Елеуов «Ортағасырлық Тамды» қаласына зерттеу жасады.

Қарағанды облысында А.З. Бейсенов және А.Е. Қасеналин «Беғазы-Дәндібай мен Тасмола ескерткіштерін» зерттеді. Ал, Қызылорда облысында С.Ж. Жолдасбаевтың жетекшілігімен «Сығанақ» қаласына зерттеу жүргізді.

Оңтүстік Қазақстан облысында Е.А. Смағұлов пен М.Қ. Тұяқбаев «Түркістан қаласының» шаһристанына; Д.А. Тәлеев «Созақ» қаласына зерттеу жасады. Сондай-ақ, Шығыс Қазақстан облысында А.Т. Төлеубаев, Ұ.Ұ. Үмітқалиев және Р.С. Жұматаев «Шілікті қорғандарын»; З.С. Самашев жетекшілігімен «Берел қорғандарының зерттеу» қорытындыларын жариялады [6].

2011 жылы Археология институты ғалымдары көне және ортағасырлық ескерткіштерге байланысты іргелі ғылыми жобаларын жүзеге асырған. Зерттеу жұмыстарының негізгі нысандары ретінде – ж.с.д. I мың жылдықтағы Қазақстан жерінде болған этномәдени процестерді теориялық тұрғыда модельдеу аясында ерте көшпенділердің мәдени кешендерін зерттеу; қола дәуірінің, сақтардың, үйсіндердің, қаңлылардың, Қаратөбе сияқты қоныстардың және Ұлы Жібек жолындағы: Отырар, Алтынтөбе, Оқсыз, Сауран, Талғар, Қоялық, Түркістан, Сидак қалаларына археологиялық экспедициялар жүргізілген [7].

Институттың ғылыми-ұйымдық қызметіндегі ең бір маңызды бағыты – 2004-2013 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруға қатысуы.

2012 жылдан бері институттың гранттық басымдық бағдарламасы бойынша «Елдің зияткерлік әлеуеті» деген тақырыпта жұмыстар жүзеге асырылды. Институт ғалымдары 2014-2016 жылдары «Халық тарих толқынында» деп аталатын мемлекеттік бағдарламасының аясында да бірқатар қазба жұмыстарын атқарып, экспедициялар ұйымдастырды.

2017-2020 жылдар аралығында да Археология институты бірқатар жобаларды жүзеге асырды. Олар негізінен көне және орта ғасырлар кезеңінің материалдық мәдениеті мен ескерткіштері, ортағасырлық қалашықтар, қалалар мәдениеті, өркениетке қатысты тың зерттеулерді жасады [8].

Қазақстанда Шығыстану институтының қызметіне және зерттеулеріне тоқталсақ. 1970 жылдардың соңында Тарих, археология және этнография институтында шығыстану зерттеулерін жүргізуде біршама нәтижелерге қол жеткізген еді. Осы бағытта Б.Е. Көмеков, К.А. Пищулина, В.Я. Басин сияқты ғалымдар табысты еңбектер атқарды. 1979 жылдың наурыз айында Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және

этнография институтында Шығыстану бөлімі ашылды. Құрылған күннен бастап Шығыстану бөлімі мен мәдениет тарихы бөлімінің меңгерушілігін Р.Б. Сүлейменов қатар алып жүрді. Қазақ КСР Ғылым академиясы төралқасының 1980 жылғы 12 маусымдағы №115 қаулысымен Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Р.Б. Сүлейменов мәдениет тарихы бөлімінен босатылып, Шығыстану бөлімі меңгерушісі қызметіне тағайындалды. Ғалымның жігерлі еңбегі мен іскерлік қабілетінің арқасында 1992 жылғы 13 ақпанда Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының төралқасы Ұйғыртану институтының жанынан Шығыстану орталығын құру туралы қаулы қабылдады. Орталық жетекшісі Р.Б. Сүлейменов тағайындалды. Өкінішке орай, ғалым көп ұзамай науқастан қайтыс болды [9].

1993 жылы Шығыстану орталығы 1993-1995 жылдар аралығында орындап шығу үшін 10 ғылыми-зерттеу жобасын жоспарға енгізді. Олардың тақырыптары: «Түркі тілдерінің лексикалық қоры: салыстырмалы сөздік түзу», «Қожа Ахмет Яссауи Хикметтері: текстологиялық сараптама», «Қазақстан тарихы мен мәдениетіне қатысты араб-парсы теректері», «Орталық Азияның тарихы мен мәдениеті», «Қазақстанның Таяу Шығыс және Орта Шығыс елдерімен саяси қарым-қатынасы», «Қазақстан мен Шығыстың саяси жүйесі», «Қытай қазақтары» және тағы басқа да жобалар орындалған. Сондай-ақ, Шығыстану орталығы әлемнің 10 шақты мемлекеттерімен әріптестік байланыстар орнатқан [10].

Шығыстану орталығы 1993-1995 жылдар аралығында тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Х. Әбусейтованың ғылыми жетекшілігімен «Қазақстан және Орта Азия тарихына қатысты араб, парсы және түркі тілдеріндегі деректер» тақырыбында ғылыми-зерттеу жобасын орындаған. Зерттеу жұмысын жүзеге асыру барысында Ресей, Тәжікстан және Өзбекстан елдерінен деректер жинақталған. Осы аталған кезеңде Шығыстану орталығында тарих ғылымдарның кандидаты А.Галиевтың жетекшілігімен «Қазақстан мәдениетіндегі ирандық компонент», тарих ғылымдарының кандидаты А. Сұлтанғалиеваның «Қазақстан тәуелсіздігі жағдайында исламдық фактор», Д.Н. Нұртазинованың ғылыми жетекшілігімен «Қазақстан Республикасының Таяу Шығыс елдерімен қарым-қатынастары» тақырыптары және тағы басқа ғылыми-зерттеу жобалары жүзеге асырылды [11].

Шығыстану институты бұрынғы Ұлттық Ғылым академиясының шығыстану секторы және Ұйғыртану институты негізінде 1996 жылы 11 қарашада құрылған. Шығыстану институты белгілі Р.Б. Сүлейменов есімімен аталды. Институтта есімдері Қазақстанмен қатар шет елдерде де белгілі: Ә.Б. Дербісәлі, М.Х. Әбусейтова, Ә.Қ. Мүминов, К.Л. Есмағамбетов, А.Қ. Арыстанбекова, Г.М. Меңдіқұлова, Т.Қ. Бейсембиев, Г.М. Исхаков, Ш.Ж. Тоқтабаева, Ә.К. Акишев, А.К. Камалов, Б.Еженханұлы және тағы басқа ғалымдар жұмыс жасап, бірқатар еңбектерді жарыққа шығарды.

Осы институт өз алдына жеке құрылған кезеңде ғалымдардың бірқатар еңбектері жарық көрді: М.бусейтованың «XV-XVII ғғ. Қазақстан мен Орта Азия: тарих, саясат, дипломатия» (1996), К.Т. Талиповтың «Қазіргі Шыңжаң және оның Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарындағы орны» (1997) атты монографиясы жарық көрді. 2000-2002 жылдар аралығында институт ғалымдары «Орталық Азия: түркі халықтарының тарихи-мәдени байланыстары» (IX-XIV ғғ.), «Қазақстанның Шығыс елдерімен тарихи-мәдени және саяси-экономикалық байланыстары» және «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік-экономикалық реформалар: салыстырмалы талдау» деп аталатын жобалар жүзеге асырылды.

Атқарылған жобалардың аясында А.К. Камаловтың «Көне ұйғырлар. VIII-IX ғғ.», С.К. Көшкімбаевтың «Орталық Азия ықпалдасу жолында: геосаясат, этника, қауіпсіздік», Ж.М. Төлебаеваның «XVIII ғ. басы – XIX ғ. бірінші жартысындағы Қазақстан мен Бұқар хандығы», «Иасауи Қожа Ахмед. Хикметтер» (Шағатай тілінен аударма) деп аталатын монографиялық еңбектер басылып шықты.

Осындай зерттеулердің нәтижесінде және «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Қазақстан тарихы туралы парсы деректемелері» сериясымен Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме», Мұхаммед Садықтың «Тазкира-йи азизиан» (2005), «XV-XIX ғасырлар шығармаларынан үзінділер» (2006) жарияланды. «Қазақстан тарихы туралы парсы деректемелері» сериясында: Джамал ал-Каршидің «ал-Мулхакат би-с сурах», Абд ал-Кадир ибн Мухаммад-Амин «Маджма ал-ансаб ва-л-ашджар» (2002) жарыққа шықты. «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» сериясында: «Цин патшалық дәуірінің құжаттар» (2005), «Әлеуметтік-тарихи жылнамалар» 2-3 бөлімдерін (2006) Б. Еженханұлы құрастырып шығарды. Ал, «Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері» (2006) деп аталатын еңбектерді Қ.Мұхаммадиұлы, А.Тойшанұлы, Д. Қатран, Б.Қинаятұлының құрастыруымен жарық көрді.

2006-2008 жылдары институт ұжымы 8 ғылыми-зерттеу жобасын жүзеге асырды. «Орталық Азияның тарихы мен мәдениеті: ежелгі заман, орта ғасыр және қазіргі уақыт», «Орталық Азиядағы түркі-моңғол конфедерациясының этносаяси және этномәдени дамуы (VIII-XVI ғғ.)» және «Қазақстан, Орталық Азия және Қытай: ынтымақтастық үдерістер және оның даму тенденциясы» деп аталатын аса маңызды

жобалар жазылды. Институт ғалымдары 2004-2010 жылдары аралығында «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша ғылыми-зерттеулер, түсініктемелер, көрсеткіштермен қамтамасыз етілген шығыстық қолжазбалардың аудармалары кірді. Нәтижесінде Шығыстану институтының қызметкерлері М.Әбусейтова, Ә.Қ. Мүминов, Ж.М. Төлебаева, Н.Базылхан, Б.Еженханұлы, А.Ш. Нұрманова, Д.Е. Медерова, Ж.Ошан, Ж.Тойшан – «Қазақстан тарихы туралы парсы деректемелері» (5 том), «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» (5 том), «Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері» (3 том) және тағы басқа сериялық еңбектерді шығарды.

2009-2011 жылдар аралығында іргелі ғылыми-зерттеу жобалары бойынша 10 жобаны орындады. Ғылыми жобалардың негізгі зерттеу бағыты Қытай және Орта Азия мемлекеттерімен байланысты болды. Мысалы, «Көшпенділердің этномәдени символикалық жүйесі» деп аталатын жоба жетекшісі – Н.Базылхан, «Қазақстан мен Орта Азия тарихы мен мәдениеті туралы Қытай тарихнамасы» атты жобаның ғылыми жетекшісі – Б. Еженханұлы болды [12].

Институт ғалымдары 2012-2014 жылдардың аралығында 8 ғылыми-зерттеу жобасын жүзеге асырды. Атап айтсақ, олардың ішінде тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Әбусейтованың жетекшілігімен «Восточные письменные, архивные памятники и артефакты по истории и культуры Казахстана» және «Научное наследие Чокана Чингисовича Валиханова и современность» тақырыбында жобалар жазылды. Сондай-ақ, тарих ғылымдарының докторы (PhD) Б. Еженханұлының жетекшілігімен «Қазақ-цин қарым-қатынас тарихы шеңберінде қалыптасқан қазақ сұлтандарының хатнамаларына зерттеулер» жобалары орындалды [13].

2015-2017 жылдар аралығында Шығыстану институты ғалымдары 13 ғылыми-зерттеу жобалары бойынша жұмыстар жасады. Бұл жобалардың «Восточно-туркестанские источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии (XVI-начало XX вв.)»; тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Х. Әбусейтованың жетекшілігімен «Великий Шелковый путь в источниках и архивных материалах»; филология ғылымдарының докторы, профессор Ә.Б. Дербісәлінің жетекшілігімен «Историко-культурное и духовное наследие Казахстана, стран Ближнего и Среднего Востока» тақырыптарындағы ғылыми-зерттеу жобаларын орындады [14].

Тарихнамалық және деректанулық еңбектердің негізінде Шығыс мемлекеттерінің әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани өмірінің процестері, сондай-ақ әлеуметтік трансформациялардың түрлі тұжырымдамалары зерттелді. «Ғылыми қазына» және «Халық тарих толқынында» мемлекеттік бағдарламасы аясында 2010-2016 жылдары 16 кітап пен монография жарыққа шықты. Шығыстану институты көптеген ғылыми-зерттеу орталықтарымен халықаралық ынтымақтастықты жемісті түрде дамытуда [15].

Кейінгі уақытта да Шығыстану институты бірқатар жобаларды жүзеге асырып келеді. Атап айтсақ, «XVIII-XIX ғасырлардағы жазба деректемелер Орталық Азияның түркі халықтарының әлеуметтік және рухани өміріндегі сопылардың рөлі туралы» және «Жалпыәлемдік контексттегі қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі архетипі» атты ғылыми-зерттеу. Бұл тақырып ерекшелігі пәнаралық деңгейдегі зерттеулердің нәтижелерін қоса қорытып, біріктіріп ғылыми тұрғыдан сарапталуы. Қазақстан ғылымында алғаш рет қазақтың ұлттық салт-дәстүрлері, әдет-ғұрпы, ұстанымдары, сәулет өнері, фольклоры, этикеті, іргелі сәндік – қол өнері туындылардағы архетиптерді жалпы әлемдік деңгейде қарастыру зерттеудің басты ғылыми жаңалығы болып табылады [16]. Міне, осындай және тағы басқа да Отан тарихы мен мәдениетіне қатысты ғылыми-зерттеу жобалары жүзеге асырылып келеді.

Тарих ғылымы – ұлттың, елдің тәуелсіздігінің және тарихи сананы қалыптастырудың тірегі. Өйткені, Отан тарихы - оның әлемдік қауымдастықтағы орнын айқындайтын ең негізгі фактор болып табылады. Тарихсыз қоғам, мемлекет болмайтыны белгілі. Бірақ сол тарихтың ғылымға негізделіп, шынайы түбегейлі жан-жақты зерттелмеуі тарихи сананың ұлттық рухтың әлсіреуіне әкелетініне, әсіресе өткен жиырмамыншы ғасырдың ұрпақтары талай рет көз жеткізді. Ендеше отандық тарих ғылымының алдында тұрған өзекті мәселе – сол ғылымның теориялық және методологиялық ұстанымдарына сүйене отырып, іргелі зерттеу арқылы болашақ зиялы ұрпақ тәрбиелеу.

Халқымыздың тәуелсіз Қазақстан Республикасы атты мемлекет құрып, ұлттың азаттығын сақтай білуі бүгінде қаншалықты маңызды болса, сол мемлекеттің шынайы да танымды тарихын жазып, келер ұрпаққа жеткізе білу де соншалықты маңызды. Өйткені, тарих – ұлттың жады. Танымды тарихты жадында жатталған ұлт қана ұлт ретінде сақталып, басқалармен қатар терезесі тең өмір сүре алады. Тарихын қастерлеген ұлт қана өткеннен тағылым алып, келешегіне сеніммен қарай алады. Демек, ғылыми негізде жазылған танымды тарих – ұлт тәуелсіздігінің, ұрпақ тәуелсіздігінің кепілі.

Зерттеу нәтижесі. Ғылыми-зерттеу мақаласын жазу нәтижесінде Қазақстан тарих ғылымының дамуына қатысты мәселелер қарастырылды. Сондай-ақ, Отан тарихының дамуына үлес қосып келе

жатқан Археология және Шығыстану институттарының мемлекеттік бағдарламалар мен жобаларға қатысуы және оны орындау барысында жарыққа шығарған еңбектері ғылыми негізде қарастырылып, тарих ғылымының дамуын зерделеу үшін архив құжаттары мен ғылыми-зерттеу институттарының жылдық есептері қаралып, жарық көрген еңбектерге талдаулар жасалды.

Қорытынды. Қазақстан тарих ғылымының дамуында жаңаша өзгерістер еліміз егемендік алғаннан кейін болды. Бұрынғы тарих ғылымындағы шектеулер жойылды. Тарихтың ақтаңдақтарын зерттеу қолға алынды. Міне, осы бағытта зерттеу нысанына алынған Археология және Шығыстану институттарының 1991-2020 жылдар аралығында атқарған қызметтері, ғылымның дамуына қосқан үлестері архив деректері мен құжаттар арқылы ғылыми тұрғыдан сараланды. Атап айтсақ, ғылыми-зерттеу институттарының атқарған жұмыстарына қатысты архив құжаттары Ғылым Академиясының архивінде сақталған болса, зерттеу қорытындылары есептер ретінде институттардың өз ішіндегі архивтерде де сақталған. Міне, осындай негізгі құжаттар мен деректер тобы ғылыми айналымға тартылып, тарих ғылымының дамуына қатысты зерделеулер жасалды.

Автор алғыс айтады. Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен, мемлекеттік тапсырыс аясында «Қазақстанның қазіргі заманғы тарих ғылымының дамуын зерделеу және ғылыми негізделген тұжырымдамалар жасау» тақырыбы бойынша ғылыми-зерттеу жобасына (ПЦФ) қатысты дайындалды (ЖТН 11465459).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байпаков К.М. *История развития археологии Казахстана в структурах институтов Истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР и Института Археологии им. А.Х. Маргулана // Қазақстанның тарих ғылымы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 60 жылдығына арналды.* – Алматы: «Мер-Сал» баспа үйі, 2005. – С.162.
2. «Қазақстан»: ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақстан энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 51 б.
3. Байпаков К.М. *Институт Археологии им. А.Х. Маргулана (краткая история, научные достижения, перспективы).* – Алматы: 1998. – С.56.
4. *Отчет о научно-организационной деятельности Института Археологии им. А.Х. Маргулана за 1999 г.* – С. 129.
5. *Отчет по государственной программе «Культурное наследие» за 2007 год.* – С.150.
6. *Отчет по государственной программе «Культурное наследие» за 2007 год.* – С.275.
7. *Отчет о научно-организационной деятельности Института Археологии им. А.Х. Маргулана за 2011 г.* – С. 545.
8. ҚР БҒМ ҒК Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының сайты // http://www.archaeolog.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=11&lang=ru [18.01.2022].
9. Исабек Б.Қ. *Академик Рамазан Сүлейменов.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 121-160 бб.
10. *Отчет о научной и научно-организационной деятельности за 1993 год. Центр Востоковедения // Архив Академи наук Республики Казахстан. Ф.116. Оп.1-6, Д.202. лл. 1-18.*
11. *Программа приоритетных научных направлений Центра востоковедения на 1993-1995 гг. // Архив Академи наук Республики Казахстан. Ф.116. Оп.1-6, Д.200. лл. 1-10.*
12. *Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК. Отчет о научном и научно-исследовательской деятельности института за 2010 год.* – С.82.
13. *Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК. Отчет о научном и научно-исследовательской деятельности института за 2014 год.* – С.92.
14. *Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК. Отчет о научном и научно-исследовательской деятельности института за 2015 год.* – С.108.
15. Р.Б. Сулейменов атындағы ҚР БҒМ ҒК Шығыстану институты // *Институт қызметі туралы анықтамалық жинақ.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2010. – 1-45 бб.
16. ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану Институтының сайты // <https://shygystanu.kz/archives/2165> [18.01.2022].

References:

1. Baipakov K.M. *Istoriya razvitiya areologii Kazakhstana v strukturakh institutov Istorii, arkeologii i ehtnografii im. CH.CH. Valikhanova AN KazSSR i Instituta Arkheologii im. A.KH. Margulana // Kazakstannyn tarikh gylmy: SH.SH. Ualikhanov atyndagy Tarikh zhane ehtnologiya institutynyn 60 zhyldygyna arnaldy.* – Almaty: «Mer-SaL» baspa yji, 2005. – S.162.
2. «Kazakstan»: ylttik enciklopediya / Bas redaktor A. Nysanbaev. – Almaty: «Kazakhstan ehnciklopediyasi» Bas redakciyasi, 1998. – 51 b.
3. Baipakov K.M. *Institut Arkheologii im. A.KH. Margulana (kratkaya istoriya, nauchnye dostizheniya, perspektivy).* – Almaty: 1998. – S.56.
4. *Otchet o nauchno-organizacionnoi deyatelnosti Instituta Arkheologii im. A.KH. Margulana za 1999 g.* – S. 129
5. C.150. *Otchet po gosudarstvennoi programme «Kulturnoe nasledie» za 2007 god.* – S.150.
6. *Otchet po gosudarstvennoi programme «Kulturnoe nasledie» za 2007 god.* – S.275.
7. *Otchet o nauchno-organizacionnoi deyatelnosti Instituta Arkheologii im. A.KH. Margulana za 2011 g.* – S. 545.
8. KR BGM GK A.KH. Margulan atyndagy Arkheologiya institutynyn saity. Gylym // http://www.archaeolog.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=11&lang=ru [18.01.2022].
9. Isabek B.K. *Akademik Ramazan Suleimenov.* – Almaty: Daik-Press, 2007. – 121-160 bb.
10. *Otchet o nauchnoi i nauchno-organizacionnoi deyatelnosti za 1993 god. Centr Vostokovedeniya // Arkhiv Akademi nauk Respubliki Kazakhstan. F.116. Op.1-6, D.202. ll. 1-18.*
11. *Programma prioritetnykh nauchnykh napravleni Centra vostokovedeniya na 1993-1995 gg. // Arkhiv Akademi nauk Respubliki Kazakhstan. F.116. Op.1-6, D.200. ll. 1-10.*
12. *Institut vostokovedeniya im. R.B. Sulejmenova KN MON RK. Otchet o nauchnoi i nauchno-issledovatel'skoi deyatelnosti instituta za 2010 god.* – S.82.
13. *Institut vostokovedeniya im. R.B. Sulejmenova KN MON RK. Otchet o nauchnoi i nauchno-issledovatel'skoi deyatelnosti instituta za 2014 god.* – S.92.
14. *Institut vostokovedeniya im. R.B. Suleimenova KN MON RK. Otchet o nauchnoi i nauchno-issledovatel'skoi deyatelnosti instituta za 2015 god.* – S.108.
15. R.B. Suleimenov atyndagy QR BGM GK Shygystanu instituty // *Institut kyzmeti turaly anyktamalyk zhinak.* – Almaty: Daik-Press, 2010. – 1-45 bb.
16. KR BGM GK R.B. Suleimenov atyndagy Shygystanu Institutynyn saity. Gylym // <https://shygystanu.kz/archives/2165> [18.01.2022].

ӘӨЖ 930.2
МРНТИ 03.81.37

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.19>

Ш.Нагимов^{1*}, Б.С. Жұмағұлов²

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің асс. профессоры, п.ғ.к.,
Атырау қ., Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, т.ғ.к.
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Мақала VIII ғасырда жазылған ежелгі түркілік ескеркіштердегі деректердің Қазақстан тарихына қатысына арналған. Евразияның ұлан байтақ кеңістігінде VI ғасырда құрылған Ежелгітүркі мемлекеті екі ғасырдан кейін Батыс және Шығыс түркі қағанаттары болып бөлініп, түрлі ішкі және сыртқы факторлардың нәтижесінде ұсақ бірлестіктерге ыдырап кетті. Дамуының алғашқы кезеңінде алып империя болған Түркі Елі өздеріне көршілес орналасқан жужандарды, қытайлықтарды бағындырып, халқынының

әл-ауқатын үнемі жақсартып отырды. Түркілер өз территориясын кеңейту мақсатында көрші мемлекеттермен қиян-кескі соғыстар жүргізіп, ірі табыстарға жетті. Ежелгі Түркі қағанатында болған тарихи оқиғалар, олардың аса ірі тас бағаналарға жазып қалдырған Орхон-Енисей хаттарында сақталып, біздің заманымызға дейін жетті. Ежелгі түркі жазба мұралары қазіргі түркі тектес халықтардың бәріне ортақ көне түркі әдеби тілінде жазылған. Ол кезде сонау Сібірден бастап Орта Азия мен Қазақстан аймағы тұтастай Түркі қағандығының қол астына қараған болатын. Сондықтан қазіргі қазақтарды ежелгі түркілердің тікелей ұрпақтары деп есептеуге болады. Себебі, Білге қаған, Құлтегін, Тоныкөкке арналған жазбалардан көптеген лауазымдардың қазақ тіліне ұқсас атаулары мен қазақ сөздерін кездестіруге болады.

Кілт сөздер: Қазақтар ежелгі түркілердің ұрпақтары, Түркі әліпбиі, Түркі қағанаты, түркілер, түркі қоғамының құрылымы, түркі елі, тегін, чад, кип, бұдын ұғымдары.

Мақала Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми жобасы ИРН А09259623 «Атырау облысының тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін» аясында дайындалған.

Нагимов Ш.^{1*}, Жумагулов Б.С.²

¹к.п.н., асс.профессор Атырауского университет имени Х.Досмухамедова,
г. Атырау, Казахстан

²к.и.н., профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая
г. Алматы, Казахстан, E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ФАКТЫ, КАСАЮЩИЕСЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПИСЬМАХ

Аннотация

Статья посвящена истории Казахстана в древнетюркских источниках, написанных в VIII веке. На необъятных просторах Евразии древнетюркское государство, созданное в VI веке, спустя два столетия разделилось на западные и восточные тюркские каганаты и распалось на мелкие объединения в результате различных внутренних и внешних факторов. На первом этапе своего развития Тюркская страна, ставшая гигантской империей, подчинила себе соседних жужан, китайцев и постоянно улучшала благосостояние своего народа. С целью расширения своей территории тюрки вели ожесточенные войны с соседними государствами и добились больших успехов. Исторические события, происходившие в древнетюркском каганате, сохранились в их Орхон-Енисейских письмах, написанных на крупнейших каменных колоннах, и дошли до наших дней. Древнетюркское письменное наследие написано на древнетюркском литературном языке, общем для всех народов современного тюркского происхождения. В то время, начиная с Сибири, территория Средней Азии и Казахстана в целом относилась к тюркскому каганату. Поэтому современных казахов можно считать прямыми потомками древних тюрков. Потому что в записях, посвященных Бильге Каган, Култегін, Тоныкок, можно встретить названия многих должностей и тюркские слова, схожие с казахским языком.

Ключевые слова: Казахи потомки древних тюрков, Тюркский каганат, тюркский алфавит, тюрки, тюркский эль, понятия тегін, чад, бодун, кип.

Статья подготовлена в рамках научного проекта Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова ИРН А09259623 «История Атырауской области с древнейших времен до наших дней».

Nagimov Sh.^{1*}, Zhumagulov B.S.²

¹k.p.n., assistant professor of Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov,
Atyrau city, Kazakhstan

²k.i.n., professor of Kazakh National pedagogical university named after Abay
Almaty city, Kazakhstan
E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

FACTS ABOUT THE HISTORY OF KAZAKHSTAN IN ANCIENT TURKISH LETTERS

Abstract

The article is sanctified to history of Kazakhstan in the древнетюркских sources written in the VIII century. On boundless spaces of Eurasia there is the древнетюркское state created in the VI century, after two centuries

divided into western and east turkic каганаты and disintegrated on shallow associations as a result of different internal and external factors. On the first stage of the development the Turkic country, becoming a giant empire, subordinated to itself nearby жужан, the Chinese and constantly improved welfare of the people. With the purpose of expansion of the territory тюрки conducted bitter wars with the nearby states and obtained great successes. Historical events taking place in древнетюркском каганате were saved in their Орхоно-Енисейских the letters written on the largest lithoidal columns, and send on to our days. Древнетюркское writing heritage is written in древнетюркском literary language general for all people of modern turkic origin. At that time, since Siberia, territory of Middle Asia and.

Keywords: *Kazakhs, descendants of the ancient Turks, Turkic Khaganate, Turkic alphabet, Turks, Turkic el, the concepts of tegin.chad, bodun, kip.*

The article was prepared as part of a scientific project of the Institute of History and ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov IRN A09259623 "History of the Atyrau region from ancient times to the present day".

Кіріспе. V-IX ғасырларда түркілер қоныстанған Алтай, Сібір, Орта және Орталық Азия жерлеріне жазу, сызу, егін егу, әдебиет, өнер, тарих ғылымдарының, діни сенімдердің қалыптасқаны көпшілікке аян, оған Енисей жазу ескерткіштері, Орхон жылнамасы мен Талас аңғарынан табылған ескерткіштер айғақ бола алады.

Орхон-Енисей жазу ескерткіштері табылған уақыт түркі тілдерінің даму тарихындағы «Көне түркі» дәуіріне сай келеді. Шығыс Түркі құрамында өмір сүрген тайпалар Орхон-Енисей жазуын қолданып, осы жазу тілінде сөйлеген. Ежелгі түркілердің Орхон, Енисей, Селенга және Талас жазба ескерткіштерінде қазақ тарихына байланысты көптеген мәліметтер кездеседі.

Өзектілігі: Біріншіден, қазіргі кезде кейбір шовинистер мен өз тарихынан мүлде хабарсыз отандастарымыздың «қазақтарда ешуақытта мемлекет те, оның шекарасы да, мемлекеттілік те болмаған деген сияқты қортындыларының мүлдем негізсіз екендігін ежелгі түркі жазбаларының мәліметтері арқылы дәлелдеу; екіншіден, ежелгі түркі жазбалары сөздерінің грамматикалық және мәндік, мағыналық жағынан қазақтардың сөздеріне ұқсастығын пайдалана отырып, қазақ халқының ежелгі түркілердің тікелей мұрагерлері екендігін дәлелдеу; үшіншіден, ежелгі түркі мемлекетін басқару, әскери, тәрбие істеріндегі құндылықтармен көпшілікті таныстыру болып табылады. Қазақтардың ежелгі түркілермен тарихи және генетикалық тұрғыдан байланысы ешқандай күмән тудырмайды. Дей тұрғанмен қазіргі қазақтар ежелгі түркілермен бірдей, немесе олар сол түркілердің жалғыз мұрагерлері деп те кесіп айтуға болмайды. С.Г. Кляшторныйдың пікірінше қазақтардан бөлек түркілер қырғыздардың, қыпшақтардың және оғыздардың этногенезін қалыптастыруға үлестерін қосқан [1]. Түркілер, қыпшақтар, және оғыздар бірнеше ғасыр бойы Қазақстан аумағында өмір сүргендіктен қазақтардың этногенезіне олар да өз үлестерін қосты. Әртүрлі қытай, армян, араб халықтардың жазбаларында бәрі бір ауыздан түркілердің монғол нәсіліне жататындығын жазған болатын. Түркілердің монғолоид нәсіліне жататынына тағы бір дәлел-VIII ғасырда өмір сүрген түркі қолбасшысы Құлтегиннің қазіргі заманға дейін сақталып қалған мүсіні. «Монғолоидтық бет пішіні, жақтары шығыңқы, қысықша келген көздері Ашина руы өкілдерінің қай нәсілге жататындығы жөнінде ешқандай мәселе тудырмайды. Тек осы рудың өкілдері ғана түркілердің өз державасымен қатар, түркештер, қарлұқтар, хазарлар мемлекеттерінде қағандар болып тағайындалған болатын» [2]. Шындығында, түркі халықтарының бәрі бірдей монғол нәсілінің құрамына кірген жоқ. VI ғасырда Алтайды мекендеген олар жужандарға бағынышты болды. Жужандар ол кезде Орталық Азияға үстемдік етіп Қытайға қауып төндірді. 545 жылы қытай императоры ортақ жауы жужандарға қарсы күресу мақсатында түркі қағаны Бұмынға елші жіберді. Бір жылдан кейін түркілер оғыздарды өздеріне бағындырды. Сөйтіп қуаттанып алған Бұмын 551 жужандарды талқандап өзін қаған деп жариялады. Сөйтіп 20 жыл бойы жүргізілген жеңісті соғыстардың нәтижесінде аса қуатты түркілердің Түркі Елі қалыптасты. Түркілердің орасан зор империясы шығыста Сары теңізден батыста Қара теңізге дейін созылып жатты. Талай тамаша жеңістер мен қайғылы жеңілістерді басынан кешірген Түркі мемлекеті VIII ғасырда тарих сахнасынан кетуге мәжбүр болды. Түркі империясы ыдырағаннан кейін оның тікелей мұрагерлері Түркеш, Қарлұқ, және Хазар қағанаттары құрылды. Түркілердің бай тарихы олардың тасқа басқан жазуларында сақталып қалды.

Мақсаты мен міндеттері: Қазақстан тарихының деректемесіне қажетті Ежелгі түркі жазбаларды зерттей отырып, оларды ғылыми айналымға түсіру; Осы мақсатты жүзеге асыру үшін төмендегі міндеттер қойылады:

- Отандық және шетелдік жазба деректерге анализ жасау;

- Ежелгі түркілердің Орхон-Енисей жазуларындағы тарихи деректер мен дәйектерге анализ жасай отырып, Қазақстан тарихына байланысты жаңа қортындылар мен тұжырымдар жасау;

Материалдар мен әдістер: Ежелгі түркі жазбалары алғаш рет Енисей алқабында XVIII ғасырдың 20-жылдарында ашылды. Оларды тапқан І Петрге қызмет еткен неміс ғалымы Даниил Мессершмидт және швед офицері Филипп-Иоганн Страленберг болатын. Олар хатты скандинавиялық руникалық мәтіндерге ұқсастығына қарай «руникалық» деп атады және бұл атау ғылымда сол атпен бекітілді. 1889 жылы орыс этнографы және археологы Николай Михайлович Ядринцев солтүстік Моңғолиядағы Орхон өзенінің жағасында Білге қағанның(680-734) құрметіне және оның ағасы, қолбасшы Күлтегіннің (684-731) құрметіне 732-735 жылдары салынған екі үлкен руникалық ескерткішті тапты. Білге қаған мен Күлтегін ескерткіштері, сондай-ақ Екінші Шығыс Түрік қағанатының бірінші қағандарының кеңесшісі (689-744 жж.) Тонькөк (646-731 жж.) ескерткіші оның көзі тірісінде жазылған көне түркі жазуының ең алғашқы ескерткіштері болып табылады. Руникалық жазу ескерткіштерін зерттеуге фин және орыс ғалымдары Аксель Гейкельдің және Василий Васильевич Радловтың жетекшілігімен үлкен үлес қосты. Олардың ғылыми экспедицияларының нәтижелері бойынша түрлі елдердің ғылыми мектептерінің түркітанушыларының, тарихшыларының, шығыстанушыларының кейінгі ұрпақтарының үстел кітабына айналған суреттері, схемалары бар екі атлас және алты еңбек жинағы жасалды [3].

Сібірдегі Енисей, Моңғолиядағы Орхон, Қазақстандағы Талас өзендері бойынан табылған ежелгі түркілік сына жазуларын оқу ісімен түркітанушы-ғалымдардың бірнеше буыны 100 жылдың үстінде айналысып келеді. Олардың көш басында дат ғалымы В.Томсен, орыс түркітанушысы В.В. Радлов тұрды. Бұл ғалымдар XIX ғасырдың аяғында белгісіз жазулардың сырын ашқан еді. В.Томсен ең алғаш «түрік», «тәңірі» деген сөздерді оқып шықты. Мәскеулік зерттеуші Мурад Аджи бұл күнді – түріктердің екінші туған күні атады. Олардан кейін Д.Клеменц, П.Мелиоранский, С.Малов сынды ғалымдар түркі жазуларының сырын ашты. Қазақстанда бұл жауапты шаруамен ғалымдар Айдаров, Құрышжанов, Томанов-тар айналысты.

Негізгі бөлім: Қазақстанда ежелгі түркі руникалық жазуларының таралу аймағы өте кең – бұл Талас, Іле, Сырдария, Ертіс, Жайық өзендерінің аңғарларынан, Тараз маңында керамикалық ыдыстардан, Шығыс Қазақстан маңындағы Алматы маңындағы Жақсылық қалашығында да түркі жазулары жазылған бірқатар тұрмыстық құралдар табылды. Дей тұрғанмен ол жазулардың ішінде ең танымалдары Білге қаған мен оның ағасы Күлтегіннің құрметіне қойылған Қошоцамдай ескерткіштері, 732-735 жылдары тұрғызылған стеллалар, сондай-ақ 716 жылдан кейін құрылған Екінші Шығыс Түрік қағанатының бірінші қағандарының кеңесшісі (689-744 жж.) Тонькөк стелласы(646-731 жж.). Орхон тобының барлық үлкен мәтіндері құрылымында біркелкі. Бұл ескерткіштерде түркі мемлекетінің жалпы тарихы баяндалып, олардың батырларының өмірі мен ерліктері туралы әңгімелерден тұрады. Жазбаларда көне түркі тайпалары мен ұлыстарының тарихын, идеологиясы мен мәдениетін, олардың тілі мен әдеби тәсілдерін зерттеуге арналған өте бай материалдар келтірілген. Орхон-Енисей түріктері мен көне түркі руникалық жазуының маңызын асыра бағалау мүмкін емес. Өйткені ол жазбаларда біздің бабаларымыздың төгілген қаны мен терінің нәтижесінде сол кездегі әлемде ең алып түркі империясының құрылу тарихы шынайы, әрі дәлме дәл суреттелген. Сонымен қатар олар елдің қоғамдық құрылымы мен салт-дәстүрлері, өзге елдермен қарым-қатынастары туралы толық мәліметтер жинақтаған дерек көзі болып табылады. Ежелгі түркі дәуірінің басталуымен бұрынғы империялар-Шығыс Азиядағы Қытай, Батыс және Орта Азиядағы Византия мен Иран жалғыз үстем ірі мемлекет болуын тоқтатты. Ал түріктер үлкен қашықтықтарға – 10 мың километрге дейін жайылып қоныстанды, қазіргі түркітілдес ұлттар мен мемлекеттердің, соның ішінде қазақ халқының тікелей ата-бабаларына айналған халықтар мен империялар пайда болды. Арабтардың жаулап алуы кезінде арабтардың және еуропалықтардың Христофор Колумбтан кейінгі жаңа құрлықтарды – Америка мен Австралияны игеру кезінде қоныс аударуынан басқа, бірде-бір халықтар тобы мұндай үлкен ауқымда қоныстанбады. Ежелгі руникалық жазбаларда жалпы түркі идеологиясы көрініс тауып, Түркі халықтарының бостандығы мен тәуелсіздігінің кепілі ретінде орталықтандырылған мемлекеттілік тұжырымдамасы ұсынылған. Онда «халық», «мемлекет», «бостандық», «тәуелсіздік» сияқты қасиетті ұғымдарға қатысты Түркі Елін құрушылардың сарқылмас энергиясы мен берік еркі жатыр. Көне түркі жазба ескерткіштері-тіл, тарих, этногенез, география, жазбаша мәдениет саласында айрықша құнды дерек көзі болып табылады. Олар – қазақ халқының көне ата-бабаларының тілі мен мәдениетінің, мемлекеттілігінің жоғары деңгейінің куәсі.

«Түркі» сөзі біздің заманымыздан бұрынғы VI ғасырда көшпелі халықтың атауы ретінде пайда болды. Ол кезде түркілер Монғолия мен Қытайдың солтүстік шекараларынан Қаратеңізге дейін созылып жатқан ұлы көшпелі империяның негізін қалады. Қазіргі заманда өмір кешіп жатқан біздерге ежелгі

түркілер өздерінің қасиетті иелігін, жерін қалдырған. Түркі мәдениетінің аса көрнекті жазба ескерткіші Күлтегін тасында былай деп жазылған: «Өлемнің көгінде аспан, астында қоңыр жер пайда болғанда, осы екеуінің арасында адам баласы жаратылды. Адам баласының үстінен менің бабаларым Бұмын қаған мен Истемі қаған билік жүргізді. Таққа отырған олар өз мемлекетін қорғап, Түркі заңдарын шығарып, бекітті» [4].

Н.А. Аристов «Түркілердің бастапқы шығу тегі олардың ата жұрты туралы» деген мәселеде: «Түркілердің негізгі басты үлкен тайпалары алғашында Алтайды мекендеген. Алтайдағы жер-су аттары көне түркі халық аңыздарына енуі бұған дәлел бола алады. Ежелгі түркі мемлекеті хундар империясы болып есептеледі», - дейді.

1991 жылғы дерек бойынша әлемде 130 миллионның үстінде түркі халықтары өмір сүріп келеді. Олардың әрқайсының бай тарихы, мәдениеті, жазу-сызуы, рухани ұстанымдары болған. Ежелгі заманда печенегтер, қыпшақтар, оғыздар, иемектер, башқұрттар, ябақулар, татарлар, қырғыздар, тухсилар, яғмалар, играктар, чаруктар, жұмылдар, ұйғырлар, танғұттар, табғаштар т.б. 20-ға жуық түркі тайпалары өмір сүрген. Бұл мәліметтер Түркі халықтарының жазба ескерткішінде сақталған. V-IX ғасырларда түркілер қоныстанған Алтай, Сібір, Орта және Орталық Азия жерлеріне жазу, сызу, егін егу, әдебиет, өнер, тарих ғылымдарының, діни сенімдердің қалыптасқаны көпшілікке аян. Оған Енисей жазу ескерткіштері, Орхон жылнамасы мен Талас аңғарынан табылған ескерткіштер айғақ.

Орхон-Енисей жазу ескерткіштері табылған уақыт түркі тілдерінің даму тарихындағы «Көне түркі» дәуіріне сай келеді. Шығыс Түркі құрамында өмір сүрген тайпалар Орхон-Енисей жазуын қолданып, осы жазу тілінде сөйлеген. Түркілердің жазу ескерткіштерінің ең көп табылған жері – Орхон, Енисей, Селенга және Талас бойы.

Орхон-Енисей жазуы өзінің жазу ерекшеліктері мен қолдану өрісіне сай Орхон-Енисей және Талас жазуы делініп екі топқа бөлінеді.

Енисей жазба мұралары деп аталуы тас бетіндегі сына жазуларының Енисей бойынан табылуымен байланысты. Бұған қосымша кейіннен Тува мен Хакасия, Краснояр өлкелерінен де осындай жазбалар табылған. Енисей жазбаларының жалпы саны – 85-ке жуық. Олардың ішінде кішігірім жазбалармен қатар ірі текстер де кездеседі. Енисей ескерткіштері көлемі жағынан негізінен шағын болып келеді. Ең үлкені 10-15 жолдан, ең кішісі 1-2 жолдан ғана тұрады. Қолданылуы жағынан Енисей ескерткіштері – ескі түркі жазуының алғашқы шығып, қалыптасып, тараған нұсқасы. Бұл жазу бертіндеп Орхон өзені, одан Талас өзені өңіріне тараған. Бұл тұжырымның шындыққа жанасымдылығы жеке таңбалардың тәсілі мен жетілдірілуінен де байқалады. Енисей жазба ескерткіштерінің ең көне түрлері Минусинск ойпатынан табылған. Бұл жазбалар түркі халқы белгілі мөлшерде отырықшы болып, металл өңдеумен айналысқанын, мәдениетті ел болғанын көрсетеді.

Орхон жазуыларында көне түркі жазба мұраларының ішінде қазіргі түркі тектес халықтардың бәріне ортақ көне түркі әдеби тілінде жазылған. Ол кезде сонау Сібірден бастап Орта Азия мен Қазақстан аймағы тұтастай Түркі қағандығының қол астына қараған болатын. VI ғасырдың ортасында қазіргі солтүстік Монғолия жерінде бас құраған Түркі қағандығы сол ғасырдың аяқ шенінде батысы Каспий теңізіне, шығысы Корей бұғазына дейінгі аралықты алып жатқан ұлы империяға айналды. Кейін келе Батыс Түркі және Шығыс Түркі қағандығы деп аталатын екі үлкен қағандыққа бөлініп кеткені белгілі. Солай бола тұра, V-VIII ғасырларда жартастардың беттері мен тас мүсіндерге, сондай-ақ кейбір ыдыстардың жиегі, түбі және қабырғаларына ойылып жазылған көне түркі жазбаларының ішіндегі ең маңыздысы – Орхон жазба мұралары. Орхон өзенінің бойынан табылған бұл ескерткіштердің ішінде тасқа қашалып жазылған үш тарихи мұра ерекше аталады. Оның біріншісі – 731 жылы өлген хан інісі Күлтегінге, екіншісі – 735 жылы өлген Білге қағанның өзіне, ал үшіншісі – Тоныкөкке арналған ескерткіштер. Тоныкөк туралы Копенгагендік профессор В.Томсен мен Клеменц ханымның еңбектерінен мынадай мағлұмат алынды. Орхон жазбаларында көрсетілгеніндей, Тоныкөк деп табылған ескерткіште ол – үш ханның ақылшысы және Білге қағанның құдасы болған адам. Қытай жазбаларында Тоныкөк жайлы 716 жылы айтылған. Елтерістің патшалық құруында оның қосқан үлесі туралы қытай және Тоныкөк жазбаларында толық көрсетілген.

Орхон жазбаларында әскери күш және әскери рух қаншалықты дәріптеліп отырғанына қарамастан, одан адамшылыққа жат пиғыл кездеспейді. Мәдениетті деген халықтардан шыққан басқыншыларда кездесетін қатыгездік және қатыгездіктен ләззат алу элементтері мұнда атымен жоқ. Жазба ескерткіште империяның құрылуы – халыққа көрсеткен қызметім, келтірген пайдам деп түсіндіреді.

Ал әскери тұрмысқа келетін болсақ, әрбір жауынгер соғыста ғана емес, күнделікті өмірде де ержүрек әрі ақылды болуы керек екенін ескертіп отырады. Жазба ескерткіштегі Білге қаған – үлкен ел басқарушы,

Күлтегін - өз заманының даңқты батыры, Тоныкөк - әрі батыр, әрі шешен, жырау, әрі кемеңгер ақыл иесі. Тастағы жазбада Тоныкөк мемлекет қамын ойлайтын басшы түрінде суреттелсе, Күлтегін өз ағасы Білге қаған кезінде әскер басы болған, оның батырлығы сол кездегі ерліктің дара үлгісі ретінде беріледі. Күлтегін, Білге қаған жазбаларының авторы Иоллықтегін деген адам болған.

Ежелгі түркілердің діни сенімдері негізінен Көкке (Тәңірге) және Жерге (Жер-суға) табыну болды. Құдай күштерінің бұл жұбында Көк (Тәңір) негізгі болып саналады. Түркі қағандары тек Көк Тәңірісінің бұйрығымен билік етеді деп түсінілген. Мәселен Білге қаған: «Түркі халқы жойылмасын, ел болсын! Әкем Елтеріс қағанды, шешем Елбілге қатынды Тәңірі төбесіне ұстап, жоғары көтерген екен, мені қаған етіп отырғызған екен», - депті. Түркі хандары өз жазуларында Тәңіріні үнемі өздеріне рақымды болуға шақырады.

Мазмұны жағынан келесі құдай отбасы және балалардың жебеушісі - әйел құдай Ұмай болды. ХІХ ғ. аяғында Ұмайға табыну Алтайдағы кейбір түркі тілді халықтар арасында сақталды. Бұлармен бірге Ұмай түркілердің жоғарыдағы құдайлар үштігіне енді және олардың барлық істерін жебеп отырды. Бұл Тоныкөк құрметіне қойылған ескерткіштен анық көрінеді, онда сәтті жорықтардың бірін суреттейтін тұста былай делінген: «Көк Тәңірі, Ұмай (құдай), қасиетті Жер-су, міне, осылар бізге жеңіс сыйлаған екен».

Қазіргі Қазақстан тарихы ғылымының ежелгі түркілер туралы құнды деректері мен мәліметтері негізінен Білге қағанның, Күлтегіннің, Тоныкөктің және Мойыншараның құрметіне бұдан мың үш жүз жыл бұрын қытай шеберлері мен суретшілеріне арнайы тапсырыспен орасан зор тас бағаналарға темір қашаумен ойып салдырған жазбаларында сақталып, соншама уақыттың, жел мен қардың зиянды әрекеттеріне төтеп беріп біздің заманымызға жетіп отыр. Бұл ескерткіштердің жазбаларында түркілердің арасында болған әртүрлі мансаптардың атаулары: Қаған(хан, император), Ябгу (империяның белгілі бір бөлігінің басқарушысы), шад, тегін атаулары кездеседі.

Қазақтардың ежелгі түркілердің туыскандық жағынан мұрагерлері екенін дәлелдейтін бір ғана атауға назар аударатын болсақ: ол «тегін» атауы. Түркілерде бұл сөз «туысқан» деген мағынаны білдірген. Ал қазақтарда осыған байланысты «текті» ұғымы бар. «Текіден текті туады, ата жолын қуады», «Тегі жақсының өзі жақсы», «Апырай, мына бала тегіне тартып, болайын деп тұр екен» т.б. мәтелдер мен нақыл сөздер жиі кездеседі.

Қызғылықты дерек ретінде шадтар кейін қазақтың сұлтандарына, бүкілқазақтық ұлы хан- бұрынғы түркілердің ұлы қағандардың ізбасарларына айналуын қарастыруға болады. Араларынан кейін тархандар шыққан түркілердің бектері империяның аристократиялық бөлігін құрады. Сонымен қатар түркілік жазбаларда «бұдын» термині жиі кездеседі. Бұл «халық» деген мағынаны білдіреді. «Бұдын» сөзінің орыс тіліндегі «подданный»- бағынышты деген сөзге байланысы жоқ па екен? Абай бұл сөзді дастанында «бодан» деп пайдаланды. Кейін, бұл ұғым «бодандық, бодандыққа түсті, яғни тәуелсіздігінен қазақ елі айрылды» деп айтылатын болды. Халық ұлт ретінде түркілерде «Кип» деп аталды [5].

Ежелгі түркілік ескерткіштерде жазылған, қазіргі кез келкен қазақ баласына ананың ақ сүтімен бірге келген ұғымдар мен сөздердің өте көп кездесуі біздің түбіміздің бір екенін дәлелдесе керек-ті. «Қаған», «ерен», «бай», «ат», «елу», «біз», «сегіз», «жау», «ай», «сары», «арық», «семіз», «қол», «кісі», «табгач», «атақты», «жас», «тәңірі», «жас», «ру», «күш», «қырық», «от», «алтын», «бодын», «ана», «не», «менің», «кілгері», «төрт», «барс», «тәңірі», «өзіңе», «тоғыз», «оқ», «от», «іш» деп әрі қарай жалғаса береді[6].

Осындай қазақ тарихына байланысты қызғылықты мәліметтерді бойларына жинақтаған ежелгі түркі әліпбиі қандай болды, ол қандай принциппен жасақталды дейтін сұраққа жауап іздейтін болсақ: Ежелгі түркі руникалық алфавиті негізінен дауыссыз дыбыстардан тұрды, кейбір әріптер бірнеше дыбыстарды білдіруі мүмкін. Мұнда пиктографтарды (әріптер-суреттер) көру оңай. Олар оңнан солға қарай оқып, жазды. Руникалық алфавит Истеми қағанның кезінде жасалған деп саналады. Қаған өз шенеуніктеріне осы әліпбиді үйренуді бұйырды. Көп ұзамай алфавит қарапайым халық арасында таралды. Қағанаттың тұрғындары бұл белгілерді көптеген жылдар бойы өз заттарына қолданған. Әріптер бір-бірімен байланыссыз курсивпен жазылды. Ең бастысы, руникалық алфавит ежелгі түркі ауызекі тілінің нормаларына дәл сәйкес келді. Осы тұрғыдан алғанда, руникалық жазу өз заманының ең сапалы жазуларының бірі болды. Ежелгі ғұндар мен түріктер қытайлардың маңында өмір сүрген. Олар, әрине, Қытай елінің ниетімен жақсы таныс еді. Мысалы, қытай танбалары түріктерде қолданылған Қытай айнарларында жиі кездеседі. Бірақ түркілер қытай иероглифтерін принципті себептер бойынша қабылдай алмады, солары дұрыс болды. Ұлы Түркі қағанатының ресми идеологиясының негізін түркі халқын («түрік будун») басқа халықтармен араласпауға деген ұмтылыс құрады. Оның себебі саны жағынан аса көп қытай халқы мен әлемдік маңызы бар мәдениеті түркі елінің тәуелсіздігіне үлкен қауіп төндірді. Осыған орай, түркілердің

негізгі идеологиялық принциптерінің бірі: «Қытайдан алыста болыңыз. Қытайдан тым алыс кетпеңіз» болды. Түркілер өздерінің қытайлықтарға жұтылып, олардың ортасында еніп, халық ретінде жойылып кетуі әбден мүмкін екенін түсінді. Қытай алфавитін қарызға алу Қытай алфавитіне негізделген барлық жазбаша өнімдерді және онымен байланысты барлық мәдениетті қабылдауға тең болар еді. Қытай әліпбиінен бас тартудың тағы бір себебі бар. Қытай таңбалары түркі рухына мүлдем сәйкес келмеді. Түркілер өз әліпбиін жасады, ол қоғамның жоғарғы топтары мен діни тұлғалар үшін ғана емес, шынайы жалпыхалықтық сипатқа ие болды. Осы мысалдардың қазіргі біздер үшін маңызы бар емес пе екен?

Ежелгі түркілер «Мәңгілік тас» деп өздері атаған стеллаларға тоқтағанша көп материалдарды жазу үшін пайдаланып, олардың уақыт сынына төзе алмайтындығын түсінді. Басында көптеген руникалық хаттар тастардың, тау беткейлерінің, ағаштың, металлдың, кірпіштің және қағаздың бөліктеріне жазылды. Бірақ олардың қай-қайсысында мәңгілік еместігін әбден түсінген түркілер ақыр соңында өздерінің жазуларын жазу үшін тасқа тоқтады. Алайда, И.Л. Кызласовтың пікірінше, олар алдымен жұмсақ кенепке, атап айтқанда пергаментке сұйық бояғышпен жазған [7]. Руникалық жазулар табиғи жағдайда орталық және Кіші Азияда, Алтайда, Қазақстанда жиі кездеседі. Олардың арасында ұзын мәтіндер де, жеке сөздер мен әріптер де бар. Бұл ежелгі түркі храмдарының орындары болды. Тас жазуларды қолдануға арналған материал ретінде өте танымал болды. Осы мақсатта үлкен табиғи тастар мен ұсақ тастар қолданылды.

Ежелгі түркі жазбаларында қанша уақыт, қанша заман өтсе де ешқандай өздерінің маңызын жоймаған, қазіргі кездегі жұртшылыққа үлгі, өнеге болатын өсиеттер мен ел басқаруға қажетті ұсыныс пікірлер бар. Оларды толқымай, бей- жай оқу мүмкін емес. Тас ескерткіштерде ұшырасатын «Осы жазбаларға қарап, оқып үйреніндер», «Тәлім алындар», «Халық», «Ер түріктер» деген сөздер өздерінің маңызын күні бүгінге дейін жойған жоқ.

«Түркі және оғыз бектері мен халқы, ұғындаршы, кәні!

Үстеріңе аспан құлағанша, астарыңдағы қара жер айрылғанша.

Түркі халқы, сенің елің мен билігіңді, кім биікке көтерді?» - дей отырып қағандық билікті дәріптейді. Құлтегін жазуының авторы, халыққа мынадай өсиет айтады: «Түркі халқы, егер сен өз қағаныңмен бірге болсаң, өз бектеріңмен бірге болсаң, Отаныңмен бірге болсаң, өз үйінде қайғысыз, бақытты өмір кешесің» [8].

VIII ғасырда Білге қағанның өзінің құрметіне қойылған тас бағанаға қашап жазылған мына сөздері қазіргі бізге қарап айтылғандай әсер қалдырады: «Кіші інілер өздерінің ағаларынан дұрыс үлгі алмағаннан кейін, ал балалар әкелерінен дұрыс үлгі алмай теріс жолға түскеннен кейін, патшалықтың басына қорқақ, ынжық қағандар отырғаннан кейін, олардың бектері де шетінен ақылсыз, әрі қорқақ, сатқын болғандықтан түркі халқының бұрынғы күшінен ештеңе де қалмай, енді Түркі Елі тағаштарға (қытайды солай атаған) құл болып, елу жыл бойы еркектері де, әйелдері де оларға тәуелсіздікке түсті. Түркі халқы айтты, бұлай болғанша өлгеніміз артық деп, өлімге қарай бағыт алды. Сол кезде Көк аспан мен Жер, Су түркілерге айтты: Түркі Халқы өлмейді! Олар: Түркі халқы жойылмасын, ел болсын! Әкем Елтеріс қағанды, шешем Елбілге қатынды Тәңірі төбесіне ұстап, жоғары көтерген екен, мені қаған етіп отырғызған екен», - депті [9]. Бұл жерде Білге қаған 679-683 жылдарғы түркілердің қытайлықтарға қарсы ерлік күресін тасқа жаздырып бейнелеген. Осы ерлік күрестің нәтижесінде Түркі Елінің қағаны Елтеріс пен оның ұлы Білге қаған түркілерді тәуелсіз мемлекет етіп дамытты. Оған Білге қағанның мына жалынды сөздері дәлел бола алады: «Түркі халқы үшін мен күндізүйқы көрмей аттың үстінен түспедім, бір мезет демалысты білмедім. Жойылып кетуге қалған халықты өмірге қайтадан әкелдім. Жалаңаш халықтың үстіне көйлек кигіздім, аш халықты тоқ халыққа айналдырдым, дымы жоқ кедей халықты бай халыққа, аз халықты көп халыққа айналдырдым» [10]. Бұл сөздердің біздің еліміздің қазіргі жағдайы үшін қаншалықты маңызды екенін талдап жатудың қажеті жоқ деп есептейміз. Көне түркі жазба мұраларының ішінде қазіргі түркі тектес халықтардың бәріне ортақ көне түркі әдеби тілінде жазылған. Ол кезде сонау Сібірден бастап Орта Азия мен Қазақстан аймағы тұтастай Түркі қағандығының қол астына қараған болатын. YI ғасырдың ортасында қазіргі солтүстік Монғолия жерінде бас құраған Түркі қағандығы сол ғасырдың аяқ шенінде батысы Каспий теңізіне, шығысы Корей бұғазына дейінгі аралықты алып жатқан ұлы империяға айналды. Кейін келе Батыс Түркі және Шығыс Түркі қағандығы деп аталатын екі үлкен қағандыққа бөлініп кеткені белгілі. Өкінішке қарай, Түркі қағанаты VIII ғасырдың аяғына қарай тарих сахнасынан кеткеннен кейін тасқа басылған түркілердің жазулары қолданыстан шығып қалып, бұл мәселеде бірнеше ғасыр бойы үнсіздік орнады. Әрине, бұл түркі халқы мен оның тілі өмірден кетті деген сөз емес еді. Жаңа тарихи қалыптасқан жағдайларға байланысты Қазақстанды мекендеген түркі халықтары соғда, ұйғыр, кейін араб әліпбилерін қолдана бастады.

Қазақстан территориясында X-XII ғасырларда қалыптасқан тарихи ахуал Қазақстан халықтары мен тайпаларының рухани мәдениетінің көтерілуіне себеп болды. Мемлекеттің тууы және сауданың дамуы жазудың қайтадан қалыптасуына ықпал жасады. Осы кезеңде түркі мемлекеттері қағандарының Византия және Иранмен дипломатиялық хат алмасуы жақсара бастады [11]. Жазу орхон және ұйғыр әліпбилерінің негізінде дамып, Европа халықтарының сына жазуларын еске салды. Қазақстан мен Орта Азияның территориясында біздің еліміздің халықтарының тарихы мен мәдениетін оқып-үйренуде үлкен маңызы бар аса бағалы эпиграфиялық ескерткіштер табылды. Жазу материалы үшін тастан басқа, түсті металл, сүйек, тері және жібек қолданылған. Қазақстан халықтары мен тайпалары орхон және ұйғыр жазуларынан басқа, сирия әліпбиін, кейінірек араб жазуын пайдаланған.

Орта ғасырларда Қазақстан жеріне ислам дінінің енуімен қатар, араб, парсы тілінде жазу мен әдебиет тарай бастады. Бұрынғы ұйғыр және түркі тіліндегі жазуды араб графикасы ауыстырды. Оңтүстік Қазақстанның Сайрам, Мерке, Отырар, Суяб, Алмалы және басқа қалаларында білім мекемелері мектептер мен медреселер жұмыс істеді. Сабақ араб, парсы тілдерінде жүріп, негізінен діни ілім беру жолға қойылды.

Оқу мерзімі 4 жыл, оқуға балалар 7 жастан қабылданған. Оқушылар сауат ашу жолын 28 араб әрпін және оның жазылуын 8 мағынасы жоқ сөз арқылы жаттаудан бастаған. Сол кездегі мектептің бірінші оқу құралы ретінде «Шариат-ул-иман» немесе «Иман-шарт» пайдаланыпты. «Иман-шартта» жоғарыда аталған 28 әріпті қамтитын ойдан шығарылған 8 сөз, діни ырымдарды өткізу кезінде оқытылатын әр түрлі дұғалар мен шарттар араб тілінде берілгендіктен, олардың мазмұнын сауатты молдалар балаларға қазақша түсіндіріп жаттатқан, ал арабша білмейтін молдалар түсініксіз болса да оқушылардың жатқа оқуын қадағалаған. Молла 10-15 оқушының әрқайсысына олардың шамасына қарай сабақты түсіндіріп отырған, сондықтан әрбір шәкірт, мәселен, жарты жыл уақыт мерзімінде өз ынтасымен, қабілетіне қарай алға жылжып отырған. Екінші оқу жылы «Әптиекті» өтеді екен. Әптиек – Құранның жетіден бір бөлігі. Әптиектен соң Құран оқытылған. Құранмен қатар оқушы түркі және араб кітаптары бойынша исламның діни шарттары мен ырым ережелерін оқып үйренген. Мұсылман мектептерінде «Бадауам», «Ахир-заман», «Истуаки», «Қырық хадис» атты араб және түркі тілдеріндегі кітаптар қолданылған. Сонымен қатар, шығыс ойшылдары Науаи мен Фзулидің шығармалары оқытылған. Жалпы алғанда, діни мектептердің пайдасы сауат ашумен қатар білім ғылымға жетелеп, кісілік, имандылық тәрбиені арқау ету және де Шығыс ойшылдары Фердауси, Низами, Науаи, т.б. шығармаларынан оқушыларға сусындауға мүмкіндік берген [12].

Орта ғасырлық ойшылдардың бірі Қорқыт болды. Сырдария өңірін мекендеген оғыз-қыпшақ тайпалары арасында оның есімі VIII ғасырда кең тараған. Ол жаужүрек батыр, атакты ақын, қобызда шебер ойнаған күйші, көптеген аңыздар мен эпсаналардың кейіпкері ретінде халық санасында берік сақталды. Деректер Қорқыттың тайпа көсемі болуымен қатар, үш ханның кеңесшісі болғанын да дәлелдейді. Халық арасында осы уақытқа дейін Қорқыт жайында аңыздар сақталған. Жер бетінде «кой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заманды» өмір бақи іздеумен қатар, өлімді мойындамаған осынау ғұлама, ізгі арманы орындалмағасын, өз бақытын қобыз сарынынан іздеп, көптеген күйлер шығарған. Қорқыт баба күйлері біздің заманымызға дейін жеткені өз алдына, оларды музыкалық оқу орындарының оқу бағдарламасына енгізіп, жастарға білім және тәрбие беруге кеңінен қолданып келеді. Қорқыт өз артына музыкалық шығармалармен қатар, «Китаби дедем Коркуд» («Қорқыт ата кітабы») атты кітабын қалдырды. Бұл кітапта IX-X ғасырлардағы Оғыз мемлекеті халқының өмірі, дәстүрлері, салттары, түркі халықтарының тарихы әңгіме болады. Бұл ортағасырлық тарихи-этикалық шығарма болып табылады [13].

Орта Азия мен Қазақстаннан шыққан түркі тілдес ғалымдардың, әдебиетшілердің және ақындардың үлкен бір шоқжұлдызы өз еңбектерін халықаралық ғылыми тіл болған араб тілінде жазған еді.

XI ғасырдағы түркі тілдес әдебиеттің дамуы белгілі авторлар Жүсіп Баласағұн мен Махмуд Қашқаридің есімдерімен байланысты болды. Жүсіп 1015 жылы Қарахандар астанасы Баласұғын қаласында туған. Ол ауқатты түркі жанұясынан шығып, сол кезеңге қарағанда сындарлы білім алған. Жүсіптің есімі оның «Кутадгу билиг» («Құтты білім») атты поэмасынан кейін кең таныла бастады. «Құтты білім» 85 тараудан, 6520 бәйіттерден және қосымшалардан (124 бәйіт) тұрады.

Поэма жәй этикалық-моральдық трактат ғана емес, сонымен қатар, адамдардың күнделікті өмірдегі, қоғамдағы адами қарым-қатынастарын, әртүрлі таптар, басқарушылар мен бағыныштылардың мемлекеттегі орнын белгілеген аса терең мағыналы философиялық-дидактикалық шығарма. Поэма 1983-жылы орыс тілінде аударылып, «Құтты білім» атымен жарық көрді. 13 мың жолдан тұратын түркі тіліндегі бұл дастанда саясат, мемлекет, басқару, әскери іс, кеменгерлік, ақыл-парасат, әділеттілік, ар-ождан, салт-дәстүр, т.б. жөнінде философиялық пайымдаулар берілген.

Махмуд Қашқаридің есімі ХІ ғасырда белгілі болған. Әкесі Хусейн-Мавераннахрдың жаулап алушысы Боғра-ханның немересі, Махмуд дүниеге келместен бұрын Қашқарға қоныс аударған. Махмуд Қашқарда тамаша білім алып, оқуын Бұқарада жалғастырған. Ол түркі тілдеріне, фольклорына, салт-дәстүрлеріне алабөтен ықылас аударып, сөздерді және олардың мағынасын, түркілердің әндерін, жұмбақтарын, аңыздарын, салттарын қағазға түсірді. М.Қашғариды ғылым әлеміне «Диван лұғат – ат-түрік» («Түрік тілінің сөздігі») кітабы танытты.

Сөздікте түркі тілдес халықтарының әлеуметтік өмірі, жан дүниесі, бастан кешкен тарихының үзік-үзік суреттері, этнографиясы, әдебиеті, тіл ерекшелігі, географиялық орналасуы, аспан шырақтары хақындағы ұғымдары, шипалық-емдік тәжірибесі, мал өсіру, егін салу, қала тұрғызу, сауда, қолөнеріне байланысты тіл қорының аса бай інжу-маржандары шоғырландырылған. Лұғатта 10 мыңнан астам төл сөз, жекелеген диалектілер енген. Бұлар сөзбе-сөз, не топшылап баяндау жолымен араб тіліне аударылып, ол сөздерді сипаттарлықтай мысалдар келтіріліп отырылады. Мысалдар ішінде, 300-дей мақал-мәтел, 233 шамалы өлең шумағы, жыл-мүшел аттары, астрономиялық, географиялық атаулар, 80-дей ру-тайпа есімдері (Қыпшақ, Яғма, Арғу, Бұлғар, Ұйғыр, т.б.), оларға түсінік анықтама, 100-дей қала, қыстақ (Берехан, Баласағұн, Сауран, Фараб, т.б.) аттары бар.

Мұндағы сөздер, мақал-мәтелдер, өлеңдер, сөйлемдер түркі тілдерінің сол кездегі деңгейін, одан арғы және бергі кездегі сөздерді, сөз тудыру, сөз тіркестіру, сөйлем құру жүйелерін анықтауға, сөйтіп, тарихи лексикология, тарихи фонетика, тарихи грамматика жасауға, этимология, фразеология мәселелерін зерттеуге таяныш, негіз болады. Махмуд ибн Хусаин ибн Мухаммед Әл-Қашғаридың «Түркі тілінің сөздігі» туралы Түркістан Республикасының органы, Ташкент қаласында шығып тұрған «Шолпан» журналы 1923 жылғы 6-7-8 сандарында таныстыру мақаласын жариялап, кітаптың ғылыми аса маңыздылығына назар аударылған.

Осы кезеңдегі рухани мұралардың қатарына Ахмет Жүгінекидің «Хибат ул Хакайк» (ақиқат сыйлығы) атты еңбегі жатады. Ахмет ХІІ ғасырдың аяғында Отырарға жақын жерде орналасқан Жуйнек деген елді мекенде туған. Бала кезінен діни білімге құштарлық танытып, араб және парсы тілдерін үйренді. Оның кітабы 14 тараудан, 235 өлеңнен тұрады. Кітаптың негізгі ойы білімнің пайдасы, моральдық, имандылық мәселелерді қамтиды. Адамдар тынымсыз еңбек етуі керек, өтірік, өсектен аулақ болып, бір рет ғана берілетін өмірді мәнді өткізуі керек дегенге саяды [14].

Сайып келгенде орта ғасырларда түркілердің рухани мәдениеті жоғары деңгейде дамыды.

Нәтижелерді талқылау: Қазақстан аймағында VIII-XII ғасырларда қалыптасқан тарихи ахуалға елдің Ежелгі Түркі мемлекетінің құрамында болуы тікелей әсер етті. Бұл алып мемлекеттің құрамында болған халықтар мен тайпалардың бәріне ортақ мемлекеттік жүйесі, қағандары мен бектері, ұқсас шаруашылығы мен тілі, діни, материалдық және рухани мәдениеті, салт-дәстүрлері мен ырым жоралғылары болды. Бұл деректердің ежелгі түркілік жазба ескерткіштерде сақталғандығы анықталды.

Зерттеу нәтижесі: Зерттеу барысында төмендегі нәтижелерге қол жеткізілді: Ежелгі түркілік жазба ескерткіштер туралы жарық көрген әлемдік, ресейлік және қазақстандық ғалымдардың іргелі еңбектерін зерттеу, зерделеу, сараптау арқылы ежелгі түркілердің мемлекеттік және қоғамдық құрылымы, әскери өнері, шаруашылығы мен кәсібі, тілі, діни сенім-нанымдары, Қазақстанның аумағында түркілерден кейін өздерінің мемлекеттерін құрған бірқатар туысқан хандықтармен ұқсастығы анықталып, оның ішінде тілдік ортақ белгілеріне қарай қазіргі қазақ халқының ежелгі түркілердің тікелей ұрпақтары екендігі анықталды.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, VIII-XII ғасырларда Ұлы далада өмір сүрген ерте феодалдық түркі мемлекеттерінің озық мәдениеті, ғылымы, тілі, жазуы және әдебиеті болды. Болашақ ұрпаққа мұра етіп қалдырылған көне түркілік жазба ескерткіштер кең байтақ Қазақстанның барлық аймақтарынан табылып, ескерткіштер саны жыл санап өсіп жатыр. Орхон-Енисейлік ежелгі түркілердің жазулар жазылғалы қанша уақыт өтседе, қаншама су ақса да олардың мәні, маңызы күні бүгінге дейін жойылған жоқ, қайта олардың идеялары қазіргі заман мұраттарымен үндесіп жатыр. Осы көне көз жәдігерлерге үлкен сезіммен қарап, оның ішкі мазмұны мен сырын ұғыну, қазақ халқы үшін құндылығының қаншалықты екендігін анықтаудың маңызы ерекше.

Сондықтан біздер, ХХІ ғасырдың ұрпақтары, бұдан мыңдаған жылдар бұрын өмір сүрген орта-ғасырлық бабаларымыздың арттарына жазып қалдырған ақыл-ойларын өз қажетімізге жарата отырып, дұрыс қорытынды шығаруға тиіспіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кляшторный С., Т. Султанов. *Казахстан. Летопись трех тысячелетий.* – А., 1992.
2. Гумилев Л. *Древние тюрки.* Москва., 1967.
3. Ирмуханов Б. *Прошлое Казахстана в письменных источниках.* – Алматы: «Өлке», 1997.

4. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951.
5. Л. Гумилев. Древние тюрки. Москва., 1967.
6. С. Малов. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951. – С.51.
7. И. Кзыласов. Древнетюркская письменность Евразии. – М., 1990.
8. Ш. Нагымұлы. Мәдениеттану. «Фолиант». – Астана, 2017.
9. Ә. Құрышжанов. Ескі түркі жазба ескерткіштері. – Қарғу, 1986.
10. С. Малов. Памятники древнетюркской письменности. –М.-Л., 1951. – С.61.
11. Б.Ирмуханов. Прошлое Казахстана в письменных источниках. – Алматы, «Өлке», 1997.
12. М. Смашлова. Ұлттық мектеп бастауы. // Бастауыш мектеп.1993. № 8.
13. Ш. Нагымов. Қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихы. – Алматы, 2012.
14. Ш. Нагымов. Қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихы. – Алматы, 2012.

References:

1. S. Klyashorny, T. Sultanov. Kazakhstan. Chronicle of three millennia. – A., 1992.
2. Л. Gumilev. Ancient Turks. – Moscow, 1967.
3. B. Irmukhanov. Past Kazakhstan in written sources. – Almaty: "Region", 1997.
4. C. Malov. Monuments of ancient Turkic writing. – M.-L., 1951.
5. Л. Gumilev. Ancient Turks. – Moscow, 1967.
6. C. Malov. Monuments of ancient Turkic writing. – M.-L., 1951. – str-51.
7. И. Kzylasov. Ancient Turkic writing in Eurasia. – M., 1990.
8. Sh. Nagymuly. Cultural Studies. "Foliant", – Astana, 2017.
9. A. Kuryshzhanov. AncientTurkic inscriptions. Curse, 1986.
10. C. Malov. Monuments of ancient Turkic writing. – M-L., 1951.str-61.
- 11.B. Irmukhanov. Past Kazakhstan in written sources. – Almaty, "Region", 1997.
12. M.Smailova. The beginning of a national school. // primary school.1993.№ 8.
13. Sh. Nagymov. History of the spiritual culture of the Kazakh people. – Almaty, 2012.
14. Sh. Nagymov. History of the spiritual culture of the Kazakh people. – Almaty, 2012.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ӘОЖ 94(574):9-05
МРНТИ:03.20

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.20>

А.Ә. Якуб^{1*}, Р.М. Купбаева², Қ.М. Шекербеков³

¹аға оқытушы, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Шымкент қ., Қазақстан

²аға оқытушы, Шымкент университеті, Шымкент қ., Қазақстан

³аға оқытушы, Шымкент университеті, Шымкент қ., Қазақстан

E-mail: shkm_79@mail.ru

АЛАШ БАСПАСӨЗІНДЕГІ МУЗЫКА ТУРАЛЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Мақалада отаршылдық кезеңіндегі мерзімді басылымдардағы, Кеңестік Қазақстандағы Алаш баспасөзіндегі музыка мәселесі біршама зерттеп-зерделеніп, Тәуелсіздік дәуіріндегі «Рухани жаңғыру» үдерісінің тарихи сананы жаңғыртудағы рөлі мейлінше талдап-тарзыланады. Сонымен қатар осы мәселеге қатысты мұрағаттардан алынған «Туркестанские ведомости», «Ақ жол», «Шолпан», т.б. газет-журнал материалдарын да молынан қолданған автор тақырыпты барынша ашып көрсетуге хал-қадерінше тырысып бағады.

Сонымен қатар ұлт зиялысы, Алаш қайраткері Жүсіпбек Аймауытұлының музыка тақырыбындағы рухани мұрасы сол кезеңдегі баспасөз материалдары негізінде біршама сарапталып, әсіресе, оның «Музыканың пайдасы», «Асыл қазына жиналса екен», т.б. мақалаларына кеңірек тоқталады. Яғни осы мәселеге қатысты мұрағаттардан алынған «Ақ жол» газетіндегі мәні жоғалмаған жоғарыдағы мақалаларды да мейлінше кәдеге жаратқан автор тақырыпты барынша ашып көрсетуге ұмтылады.

«Рухани жаңғырудың» басты тірегі, «Мәңгілік ел» идеясының негізі саналатын ұлттық құндылықтарды дәріптеу мәселесі, Алаш баспасөзінің ұлттық музыка өнеріне қатысты көзқарасына ғылыми тұрғыда оң баға беру, бәсекеге қабілетті біртұтас ұлтты қалыптастырудағы төл тарихымыздың зерттеушілер назарынан тыс қалған кейбір тұстарын қайта қарастырудың маңыздылығы, Тәуелсіздікті тұғырлы етудегі, ұлт рухын көтерудегі бұл ғылым саласының өскелең ұрпаққа ықпал-әсері де назардан тыс қалмаған.

Кілттік сөздер: Рухани жаңғыру, Мәңгілік Ел, музыка, Алаш баспасөзі, баспа, музыка өнері, ұлт мұрасы.

Якуб А.Ә.^{1*}, Купбаева Р.М.², Шекербеков Қ.М.³

¹старший преподаватель, МКТУ им. Х.А. Ясауи², г. Шымкент, Казахстан

²старший преподаватель, Шымкентский университет³, г. Шымкент, Казахстан

³старший преподаватель, Шымкентский университет

г. Шымкент, Казахстан, E-mail: shkm_79@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ О МУЗЫКЕ В ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ АЛАШ

Аннотация

В статье освещается проблема музыки в периодических изданиях колониального периода, в прессе Алаш в Советском Казахстане, подробно анализируется роль процесса «Рухани жаңғыру» в эпоху независимости в модернизации исторического сознания. Кроме того, автор, использовавший материалы газет и журналов из архивов «Туркестанские ведомости», «Ақ жол», «Шолпан» и др., постарался максимально раскрыть тему.

Не остались без внимания и вопросы популяризации национальных ценностей, которые являются главной опорой «Рухани жаңғыру», основой идеи «Мәңгілік Ел», научной позитивной оценки взглядов

прессы Алаш на национальное музыкальное искусство, важности переосмысления некоторых моментов нашей истории в формировании конкурентоспособной единой нации, влияния этой отрасли науки на подрастающее поколение в становлении независимости, поднятии духа нации.

Ключевые слова: Рухани жаңғыру, Мәңгілік Ел, музыка, периодические издания Алаш, издательство, музыкальное искусство, наследие нации.

A.A. Yakub^{*1}, R.M. Kupbaeva², K.M. Shekerbekov³
¹senior lecturer, H.A. Yasawi IKTU, Shymkent, Kazakhstan
²senior lecturer, Shymkent University³ Shymkent, Kazakhstan
³senior lecturer, Shymkent University⁴
Shymkent, Kazakhstan, E-mail: shkm_79@mail.ru

SOME QUESTIONS ABOUT MUSIC IN ALASH PERIODICALS

Abstract

The article highlights the problem of music in periodicals of the colonial period, in the Alash press in Soviet Kazakhstan, analyzes in detail the role of the "Rukhani Zhangyru" process in the era of independence in the modernization of historical consciousness. In addition, the author, who used in abundance the materials of newspapers and magazines from the archives of "Turkestan Vedomosti", "Ak Zhol", "Sholpan", etc., tried to reveal the topic as much as possible.

The issues of popularization of national values, which are the main support of "Rukhani Zhangyru", the basis of the idea of "Mangilik El", the scientific positive assessment of the views of the Alash press on the national musical art, the importance of rethinking some moments of our history in the formation of a competitive united nation, the influence of this branch of science on the younger generation in the formation of independence, raising the spirit of the nation, have not been ignored.

Keywords: Rukhani zhangyru, Mangilik el, music, periodicals Alash, publishing house, musical art, heritage of the nation.

Кіріспе. Ел тарихын тану – ең маңызды міндет. Қуатты Қазақстанымыздың Тәуелсіздік жылдарындағы тарих ғылымын дамытудағы қомақты жетістіктері жаһандық сын-қатерлер төніп тұрған тұста ұлттық болмысымызды сақтаумен бірге, өскелең ұрпақтың рухани толысуына да мейлінше ықпал ететіні даусыз. «Рухани жаңғыру» бағдарламасының да басты көздегені осы.

Тұңғыш Президентіміз Н.Назарбаев та өз Жолдауларында төл тарихымыздың түйткілді мәселелеріне ұдайы тоқталып, бағыт-бағдар берумен бірге оң бастамалардың баяндылық табуына мұрындық болып отырды.

Ал біз зерттеу нысаны ретінде қарастырып отырған Алаш баспасөзіндегі музыка мәселесінің әлі де болса індете зерттелмегені көпке аян. Демек, бұл тың тақырыпты ғылыми тұрғыда саралау да бүгінгі таңда өте өзекті болып отыр. Сол себепті біз де негізінен Кеңестік Қазақстанның 20-30 жылдарындағы қоғамдық-әлеуметтік пікірлердің ұйытқысы болған «Ақ жол» газетінде жарияланған музыка турасындағы мақалаларға кеңірек тоқталу арқылы тың деректерді айналымға енгізудің, жаңа мұрағаттық құжаттарды игерудің маңыздылығын қайта қаперге салғымыз келеді.

Тұңғыш Президентіміз, Елбасы Н.Назарбаев та «Тарих толқынында» атты еңбегінде ұлттық нығаю жолында қазақ тілін қарыштата дамытудың маңызы жоғарылығын, тарих толқынындағы елдің өткен шежіресін қайта саралаудың сәті туғанын жеткізсе [1], бүгінгі Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев та «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында: «Тоталитарлық кезеңде ұлттық құндылықтарымыздан, тілімізден, діліміз бен дінімізден айырылып қала жаздадық. Оның бәрі Тәуелсіздіктің арқасында халқымызға қайта оралды. Туған тарихымызды зерттеп жүрген ғалымдар мен жазушылардың да еңбегі қолдауға ие болуы және бағалануы қажет. Алаш арыстарының асыл мұрасын игеру жалғаса беруге тиіс [2], - деп тарихи сананы қалыптастырудың «Рухани жаңғыру» жолына түскен ұлт үшін ерекше міндет екенін баса айтады.

Еліміз тәуелсіздігін жариялап, егемендікке қол жеткізгелі бері ұлттық тарихымыздың беймәлім беттері қайта қарастырылып, жан-жақты зерттеліп жатыр. Осы тұста Алаш оқығандарының бабалар аманатын мінсіз атқаруға барын салып, ұлттық мәселелерді өздері қызмет атқарған мерзімді басылымдарда ұдайы көтеріп, ұзақ жылдар бойы жемісті еңбек еткені де біздіңше ұмыт қалмауы керек. Өйткені олар ел ертеңі үшін қызмет етті, жалған жалаға ұшырап, большевиктік идеологияның құрбаны болды.

Мақсаты. Яғни, осынау зерттеу жұмысының да басты мақсаты – «Ақ жол» секілді Алаш баспасөзін сенімді дерек көзі ретінде кәдеге жарата отырып, музыка турасындағы ұлт тұлғалары толғаныстарының қоғамдық өміріміздегі маңыздылығын айқындап көрсету, дереккөздерді кейінгі тарихи зерттеулерде қолдану мүмкіндігін анықтау болып отыр. Осыған байланысты бұл бағыттағы зерттеу жұмысының таяу болашақта алдына қойылған міндеттері де төмендегідей болуы тиіс деп білеміз:

- «Ақ жол» газетінде, жалпы Алаш баспасөзінде музыка тақырыбында қалам тартқан тұлғаларды айқындау;

- 1920-1925 жылдар аралығында ұлттық музыка өнерін көтеру, дәріптеу бағытында жарияланған материалдардың маңыздылығын талдау;

- «Ақ жол» газетінің беттерінде білім саласын бойынша жарияланған мақалаларды талдап, сол кезеңде мектептерде музыка пәнін оқытудың қалай сипатталғанын саралау, т.б.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Жалпы біз бұл мақалада 1920-1925 жылдар аралығында жарық көрген «Ақ жол» газетінің, төңкерістен кейін қазақ қоғамының «көзі, құлағы һәм тілі бола білген» басылымның жарияланымдарына сүйеніп, соған сай шағын зерттеудің хронологиялық шеңберін де мерзімді басылым жарық көрген 1920-1925 жылдар аралығымен шектеп, бірнеше әдіс-тәсілдері қолдануға тырысып бақтық. Былайша айтқанда, мәселені зерттеуде нақты фактілер мен дәлелдерді мұрағат және газет-журнал материалдары арқылы салыстыра көрсету басшылыққа алынды. Сонымен бірге зерттеу барысында саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалы, теориялық таным, тарихи зерттеу тәсілдері қолданылды.

Нәтижелерді талқылау. Сондай-ақ біздіңше зерттеу жұмысындағы нәтижелерді талқылаудың да маңызы бөлек. Яғни, «Ақ жол» газетіндегі осынау музыкаға байланысты материалдардың біріншіден, мұрағаттық құжаттар ретінде бәсі жоғары болса, екіншіден, тақырыпқа байланысты қарастырылған маңызын жоғалтпаған мақалалар болашақ монографиялық зертеулерге түрткі болып, ғылыми тұжырымдар негізінде жасалған теориялық қорытындылар мен ізденіс нәтижелері қазақ баспасөзінің даму бағыттарын айқындауға септігі тиіп жатса, ғылыми еңбектер, оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдарды дайындауда кәдеге жараса, нұр үстіне нұр.

Зерттеу жұмысының нәтижелері. Ал зерттеу жұмысының нәтижелеріне келер болсақ, біздіңше, «Ақ жол» газеті сол кезеңдегі қазақ газеттері арасынан алғаш рет жүйелі түрде музыка мәселесіне баса маңыз беріп, арнайы айдар тақпаса да тұщымды мақалалар жариялап отырды. Ол материалдардың денінің дереккөз ретіндегі ақпараттық мүмкіндігін жоғары бағалауға болады деген ойдамыз. Осыған байланысты зерттеу жұмысының мынадай маңызы мен жаңалықтарын атап көрсетеміз:

«Ақ жолды» шығарушылар қатаң сүзгі мен цензураға қарамастан, халқымыздың ұлттық музыка өнерін дәріптеуді дәстүрге айналдырып, саз өнерін сарапқа сала келе мәселеге сол күнгі талап тұрғысынан баға беріп отырған;

«Ақ жол» газетіне сипаттама жасай отырып көкейге түйгеніміз: басқасын айтпағанда, газет көтерген бір ғана музыка төңірегіндегі түйткілдер мерзімді басылымның ұлттық сипатын айқындайды. Осыған сай басылым бетінде жарияланған бірқатар мақалалар талданып, ғылыми айналымға ұсынылды. Газеттегі көрсетілген мерзімдегі қозғалған мәселелер талданды; қазақ жастарын білім алуы, ұлттық болмысты сақтаудағы ұлттық саз өнерінің ықпалы нақты деректер арқылы анықталды; «Ақ жол» газетінің қазақ қоғамында алатын орны мен Қазақстанның баспасөз тарихындағы маңызы айқындалып, дерек көздерімен бірлікте жаңа көзқарас тұрғысынан баяндалды.

Ал жалпы музыка мәселесіне келер болсақ, Кеңес үкіметі орнамаған, Патшалық Ресей билік құрып, отарлау саясаты бел алған тұста да баспасөзде ұлттық музыка мәселесі аса көп көтеріле қоймаған сияқты. Мәселен, 1870-1917 жылдар аралығында жарық көріп отырған «Туркестанские ведомости» газетін алайық. Негізінен еліміздің оңтүстігіндегі елдің тыныс-тіршілігінен хабар беріп, отарлау саясатына арналған очерктер, шағын заметкалар, корреспонденциялар, мақалалар беріп отырған басылым бәзбірде жергілікті жұрттың этнографиялық ерекшеліктеріне баға беріп, отырғанымен, ұлттық музыка мәселесін қоғам талқысына салуға қырын қарағанға ұқсайды. Себебі «... бұратана жұрттың көзін ашып, орыс жұртшылығымен, оның рухымен бірте-бірте жақындастыра беру – аса маңызды мемлекеттік міндетке жатады» [3], - деп түсінген редакция алқасы да, генерал-губернатор Н.П. Кауфманның таңдауымен 1868 жылы редактор болып бекітілген штабс-капитан Н.Маевтың да ұлт өнерінен, дәстүр-салты мен мәдениетінен бейхабар екендігі белгілі болатын. Сондықтан да 1870 жылдың 28 сәуірінен 1917 жылдың 15 желтоқсанына дейін 6406 саны оқырман қолына тисе де, самодержавиялық саясаттың шеңберінен шыға алмаған газет орыс қоныс аударушылары үшін жайлы жерлерді іздестіріп, игеру секілді мәселелерге баса назар аударып, ара-тұра казактардың тарихына да атүсті үңіліп отырғанымен ұлттық

музыка мәселесіне терең бойлай алмайды. Өйткені газет материалдарында жай ғана баяндау басым болғандықтан да болса керек, деректік тұрғыдан құнды десек те, сапасы жағынан сын көтермейтінін айтуымыз керек-ақ.

Ал Кеңестік кезеңдегі баспасөзге келсек, Түркістан коммунистер партиясының Кіндік комитетінің тілі саналып, саясат - шаруашылық, білім - әдебиет турасындағы айында бір шығатын қырғыз-қазақ журналы ретінде белгілі болған, И.Тоқтыбаев шығарып отырған «Шолпанда» 1922 жылы Х.Досмұхамедов «Қазақ-қырғыз білім комиссиясы жайынан қысқаша баяндама» атты көпке мәлім мақаласында 1921 жылдың басында Түркістан халық-ағарту комиссариатының жанында ашылған комиссияның шешімімен қазақ-қырғыз мектептері үшін оқу кітаптарын даярлау мақсатында А.Байтұрсыновтың «Әліппе», «Тіл құралы», «Баяншы», М.Дулатовтың «Есеп құралы», И.Тоқтыбаевтың «Жағырафия сөзі» т.б. оқулықтардың баспа бетін көргендігі баян етілгенімен, музыка оқулығы туралы ештеңе айтылмапты [4]. Тек Ә. Диваев материалдарынан бір терме кітаптың дайындалып жатқандығын, әлі басуға алынбағандығын жеткізіпті. Яғни ұлттық турасындаға тұщымды толғамды бұл журнал беттерінен де кездестіре алмадық.

Әрине, біз сол кезеңде «Бірлік» қауымының кіндік кеңесінің Омбыда барлық қазақ-қырғыздардың съезін жасап, саяси мәселелерден бөлек, өнер таратуға да ерекше назар аударып, театр, музыка үйлерін, сурет өнері дамытуды, өлең-әнді де қағыс қалдырмай, музей ашуды мұра тұтып, зиялылар талқысына салғанын, ұлт оқығандарының бай рухани мұрасының ішінде әндердің де баршылық болғанын жоққа шығармаймыз. Бұл ретте біріншіден Міржақып Дулатұлының «Алаш гимнін» атап көрсетуге болар. Бұл әнді бірқатар зерттеушілер төңкеріс тұсында туған деп жүр. Іле шала 1918 жылы «Абай» журналының жетінші нөмірінде Жүсіпбек Аймауытовтың ұлт ұраны іспетті «Ғаскер» өлеңі баспа бетін көріп, көп ұзамай әні де туғанын білеміз.

Ал Алаштың Ахметінің «Анаға хат» атты әнінің түрмеде туғандығы аз жазылып жүрген жоқ. Одан бөлек Байтұрсынұлының «Аққұм», «Кәмшат бөрік» деген әндері де бар екен. Осы секілді мысалдарды көптеп келтіруге болар, алайда музыка туасында аз-кем мақалаларды біз тек «Ақ жол» беттерінен ғана таптық.

Жалпы 1920 жылы 4 қазанда Қазақ Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы құрылғандығын жариялаған Қазақстан Кеңестерінің I Құрылтай съезінен кейін кеңес үкіметін берік орнықтыру мақсатында ұлттық баспасөздің іргесін қалау керектігі ескеріліп, Қырғыз мемлекеттік баспасы (Қазмембаспа) құрылған соң-ақ республикада қазақ тіліндегі кітаптардың көптеп басылып, жаңа газеттердің жарық көре бастағаны белгілі [5].

1920 жылы сәуір айынан бастап Ташкентте аптасына екі рет шығып тұрған «Жаңа өріс» газеті 14 нөмері жарық көрген соң жабылып, оның негізінде Түркістан орталық партия комитетінің тілі ретінде 1920 жылдың 7 желтоқсанынан 1925 жылға дейін «Ақ жол» газеті Ташкент қаласында басылып келді. ТКП ОК мен ТүркОАК органы ретінде аптасына 2 рет оқырманмен қауышып, 12 мың данамен тарауға тиіс болған басылымның алғашқы шығарушы редакторлығына Сұлтанбек Қожанов бекітіліп, жауапты хатшылыққа Міржақып Дулатов лайық деп танылып, Иса Тоқыбаев, Хасан Алиев, Абдулла Байтасов, Қоңырқожа Қожықов, Хади Илаев, Ғабит Алпаровтар қызмет істеген редакция шын мәнінде ұлт сөзін сөйлеп, ел мүддесін көздеді.

1920-1925 жылдар аралығында онда С.Қожанов, С.Оспанов, Н.Төрөқұлов, С.Асфендияров, М.Дулатов, И.Тоқыбаев, Қ.Құлетов, М.Қайыпназарұлы, С.Сәдуақасов, Ж.Арыстанов т.б. тізгін ұстап, Алаштық идеяны ту ете отырып, ұлттық тұтастықты ұлықтауға бел шеше кірісіп, ұлт ұпайын түгендеуге күш салды. «Басқармадан», «Сыртқы хабарлар», «Ішкі хабарлар», «Бұйрық- жарлықтар» сияқты тұрақты бөлімдері болған, «Әйел теңдігі», «Жастар арасында», «Ресми бөлім», «Елден», «Басмашылар тарихы» айдарлары редакцияға түскен мақалаларға байланысты газет бетінде көрініп отырды.

Басылымда кезінде жарық көрген «Халық ағарту жайы» атты маңызы бөлек мақалада автор: «...Бұл күнде Кеңес хүкметі сауатсыздықты жоймақ. Балалар түгіл хат танымайтын үлкендер де болмасын. Бізде қазір үлкендерді оқытатын түгілі, ең азы бастауыш мектептер үшін оқу құралдары жоқ. Мектептен тысқары кітапханаларда жастар һәм үлкендер оқитын жай кітаптар жоқ. Бастауыш мектептерде оқытатын жеткілікті мұғалімдер жоқ. Саны аз, білімі кем, оқыту ісіне олақ мұғалімдерімізге жолбасшы кітаптар, яки шығып тұрған журналдар жоқ. Қалада болсын, далада болсын бір де коммуна мектеп үйі жоқ. Мұғалімдер даярлап шығаратын бір семинария, я бір институт жоқ» [6], - деп Кеңес үкіметі аяғынан тұра қоймаған алғашқы жылдарда білім беру саласынның ахуалы өте күрделі болғандығын ашық жазып, бұл мәселеде шешімін таппаған шаруаның көп болып тұрғанын тарқата талдапты.

Ал осы тақырыпты газет бетінде ары қарай жалғай талдап, қоғам талқысына салған келесі бір «Тілжан» деген бұркеншік есімді тілші газеттің келесі санында-ақ үн қоса пікір білдіріп: «Оқу кітаптары керек» деген жарияланымында: «... Оқу ана тілінде үйретілсе, жеңіл һәм орнықты болуына ешкімнің таласы болмаса керек. Мұны Николай үкіметі де мойындап, оқу министрінің 1907 жылдың 1-декабрында бұратаналар мектептерінде алғашқы жылдары оқу ана тілінде болсын деп шығарған жарлығы бар...Тиісті кітабы болмаса болмаса, ана тілінде сабақ оқыту деген іске аспайтын тәтті қиял, жақсы идея болып қала бермек...» [7], - депті. Шындығында жоғарыда аталған кемшіліктердің барлығын жергілікті биліктің назарына ұсынған ұлт жанашырлары мұғалімі кем мектептің, оқулығы осал оқушының өз биігіне шыға алмайтынын ашық айтқан. Біздіңше, негізгі пәндердің өзіне немкеттілік басым болып тұрған сол кезеңде музыка мәселесі тіпті тасада қалған сияқты. Өйткені бес жыл бойы қаншама саны оқырман қолына тиген газетте музыка жайлы мақалалар саусақпен санарлықтай ғана. Ал ұлттық музыка, дәстүрлі ән, терме тарихы сияқты ұлт мұраларын ұлықтау тіпті елеусіз қалған. Бір жағынан көне мұраның бәріне «ескіліктің сарқыншағы» деп қарап, цензураның қатаң сүзгісінен өткізіп отырған большевиктік билік те рухани казынамызға мойын бұруға мұрша бермеген болып тұр ғой.

Оның үстіне тіл, дін, діл, жер сияқты ұлттың бар болуын, яки жоқ болуын анықтап беретін аса маңызды мәселелерге басымдық берген басылым музыкаға көп орын беруді де қолай көрмегендей. Газет бетінде музыка өнеріне қатысты арнайы айдардың болмауы да бұл пікірімізді дәлелдей түседі. Бірақ бұған қарап «Ақ жолды» ұлт мұраты жолынан тайды, ел сөзін сөйлеуде азусыз болды деп жазғыруға болмас. Керісінше газет шын мәнінде «халықтың көзі, құлағы һәм тіліне» айналып, ұлттық мүддеге келгенде үнсіз қалмады. Осылайша партия саясатын насихаттату үшін ашылған басылымның кенестік қоғамның жетістігінен гөрі кемшілігін тез көретін «қырағылығын» сын тезіне алып, РК(б)П ОК-нің баспасөз бөлімінде қазақтың мерзімді баспасөзінің өсіп-өрендеуі мен алған бағытын айыққындау барысы 1924 жылы 19 қарашада болған мәжілісте жан-жақты қаралды. Онда бірқатар басылымдармен қатар «Ақ жолдың» редакциялық көзқарасы да қатаң сыналып, газетте партия және идеологиялық бағыттың жоқтығы, оның беттерінде ұлтшылдықты уағыздайтын мақалалардың, өлеңдер мен әңгімелердің жиі басылатындығы баса айтылып, тез арада шара көруге шешім қабылданды.

Ал Ф.И. Голощекиннің билік басына келуі қазақ баспасөзіне деген қарым-қатынасты әбден ушықтырды. Ол И.Сталиннің 1925 жылы маусымдағы «Ақ жол» газетіне байланысты жолдаған хатындағы партияда жоқ зиялыларға байланысты айтылған пікірлерді өзінше ұғынып, «алаштық интеллигенциямен» ымырасыз күресті бастап та деп жіберді [8].

Осылайша көп ұзамай тұсау салынған «Ақ жол» Жетісу мен Сырдария облыстары Қазақ АССР-іне қосылған соң 1925-1927 жылдары Қазақстанның Сырдария облыстық партия, кеңес мекемелерінің органы ретінде Шымкенттен шығып тұрды. Яғни ұлт газетінің белді қызметкерлерінің дені басқа қалаға кетіп, «Ақ жол» Шымкентте губерниялық комитеттің органы ретінде қазақ диқандарының басылымына айналып, көбіне-көп ресми хабарлар берумен шектеліп қалды. Елден келген оқырман хаттары болмаса, мақалалардан да бұрынғыдай ашықтық пен туралық байқала қоймады. Дегенмен 600-ден аса саны жарыққа шығып, ұзын саны он мың данамен таралған «Ақ жол» газетінің өз жұмысын тоқтатуы ұлт зиялыларына да үлкен соққы болды.

Ал «Ақ жолдағы» музыка мәселесіне қатысты мақалаларға келсек, «О.Ж.» деген тілші «Духовой музыка» атты қысқа ғана ақпараттық материалда былай делініпті:

«Ташкенттегі қазақ институтында биылғы сентябрьден бастап музыка үйірмесі ашылып еді. Үйірме ашылғаннан бері 15 бала духовой музыканы үйрене бастаған. Қазірде үйренген балалар духовой музыкамен бірнеше орыс, қазақ күйлерін тартуға үйреніп қалды. 1-майда институт балалары духовой музыкамен парадқа шығады. Қазақ оқушыларының бұл күнге шейін духовой музыкаға үйреніп, тұңғыш майданға бірінші ғана шығып отырғаны.

Жасасын жаңа талап өнер мамандары!» [9]. Демек осы шағын мақаладан-ақ қазақ жастарына саз өнерін үйретуде басымдық ұлттық музыкаға емес, Еуропалық мәдениетке берілгені де айқын аңғарылып тұр. Мұнан әрине басылым шет жұрттың әуенін насихаттауды мақсат тұтты деген түсінік орын алмауы керек. Өйткені Жүсіпбек Аймауытов бастап, Қошке Кемеңгерұлы қоштап, Ғабдолла да үн қосқан «Қазаққа пайдалы жас талап» атты мақалада үш автор бір бірінің пікірін құптап, көркем әдебиеттің даму деңгейіне көңіл толатынын, жас жазушылардың аяқ алысы жаман еместігін жаза келе: «...Жас жазушылар шығып келеді. Оларды қарсы алып, қолтықтан демеп, маңдайынан сипау керек. Бізде ән-күй жағынан, сүгіретшілік жағынан Еуропа тәлімін алып, жетіліп шыққан өнерпаздар жоқ. Қазақтың өзінен композитор, өзінен сүгіретші шықпай, қазақ музыкасы (ән-күй), қазақ тұрмысының айнадай сүгіреті жасалмайды. Қазақша әндеріміз, күйлеріміз нотаға (қағазға) жазылғанмен, қазақ өмірін қандай көп

фотографияға түсіргенмен, өзімізден өнерпаздар шықпай, олар өлі мәтериал болады да жата береді. Ендеше бізге өнер мамандары керек» [10], - деп қазақ музыкасын қарыштата дамытуға қолбайлау болып отырған мәселелерді бүкпесіз баяндапты. Ұлт музыкасының әлемге таныту арқылы ғана оны саф күйінде сақтауға болатынын байыппен жекізіпті. Ал редакция алқасы атынан шығып, бар жауапкершілікті өз мойнына алған, «Қазақта ұлт музыкасы бар ма?» деген талай тартысты талқылауға арқау болған материалда музыканың мәдениеттің ең үлкен белгісі екені атап көрсетіліп, іргелі мәдениетті ұлттардың бәрінде де музыка саласының өсіп-өркендеп бара жатқанына налып, сол музыкадан құр жүрген қырғыз-қазақ халқының өркениет көшінен кейін қалып қоймауына алаңдайды. Озық елдер қатарынан орын аламын десе, мәдениетті жұрттар қатарына қосылуға ұмтылғаны жөн болатындығын да жасырмай айтады.

Шындығында ұлт өнерінің өркен жаюын қалаған басқарманың «Қазақ-қырғыз әнге бай жұрт. Қазақстандық бір жолдас 500-дей қазақ әнін нотаға салған деген хабарды қазақ газеттерінде оқыдық. Бұл кішкене байлық емес. Бірақ, әнге оның құралы болған музыка керек.

Біз осы күнге дейін қазақ музыкасын тудыруға салақ қарап келдік. Көршіміздегі біз қатарлы жұрттар балаларына тым болмаса Еуропа музыкасын үйретіп жатыр. Бізде ол да жоқ. Біздің екі-үш техникумдарымыз бұл туралы ұйықтап жатқан болса, бұдан былай көзін ашып, мұны ескеруі керек болар» [11] деген байламын да теріс дей алмаймыз. Осылайша мәселені төтесінен қойған «Ақжолдықтар» мұнан әрі қарай түйінді тақырыпты тарқата түсіп, «Бізге осы күнде музыка керек пе?», «Керек болатын болса, Еуропа музыкасын аламыз ба? я Күншығыс музыкасын аламыз ба?», «Қазақтың өз музыкасы жоқ па?» деген сияқты қазақ оқығандарын толғандырған сауалдарға жауап іздеуге тырысып бағады.

«Бұрынғы Абылай хәм одан бұрынғы хандар заманында соғыс болғанда қазақ жауға шабарда, он екі музыкадан ән салыпты-мыс» деген сөзді бұрынғы қариялар айтушы еді. Оның рас өтірігін білмейміз» деп тың тақырыптың ұшын шығарған қаламгерлер қазақ сазының сан ғасырдан бері келе жатқан бай тарихы барлығын да емеурінмен ұқтырып, қазаққа музыканың керектігінде еш шүбә болмасқа керек деген тоқтамға келеді. Осы мәселеге қатысты уәж айтушыларға, үн қосып, пікір білдірушілерге де газеттің беті ашық екендігін айтып, Қазақстан хәм Түркістан білім комиссияларының бұл туралы не ойланып, не бітіріп жүргендерін ортаға салса оң болатындығын да билік басындағылардың қаперіне салып, бұл мәселенің бұл күйінде қалмайтынын, Орынборда өтетін қазақ білімпаздарының сиезінде қайта көтерілетінін ескерте кетеді.

Жалпы ұлт оқығандары ішінен аталған тақырыпқа көбірек қалам сілтегендердің қатарына Жүсіпбек Аймауытовты қосуға болады. Тағдыры ауыр тұлға жастардың сапалы білім алуы үшін оқу-ағарту саласында да аянбай тер төгіп, «Тәрбиеге жетекші», «Жан жүйесі мен өнер таңдау», «Психология», «Сабак берудің комплексті жүйе әдістері» т.б. оқулықтарын қалдырып кетті. Жоғарыда айтылған «Ақ жолда» да Алаш үнін бұқараға жеткізіп, музыка мәселесін де өз мақалаларына өзек етті.

Мысалы, «Күйлерді жинау керек» деген көлемі шағын еңбегінде ол оқырманға көл-көсір ой тастап, төңкерістен соң ұлт республикасын құруда құтты қадамдар мен жемісті жетістіктердің көп болып тұрғанына қарамастан, ұлттық музыканың ұлықталмай, ұмыт қалған тұстарын да тамыршыдай тап басып танып:

«... Қазақтың тілі мемлекет тілі болып, кеңседе жүріп жатыр. Қазақ тарихы жазылып жатыр, қазақ әдебиеті жиналып, басылып, балапандап келеді. Мұның бәрі төңкерістің жемісі екенінде дау жоқ.

Әдебиетпен қарайлас деуге болатын ұлт қазынасы-музыка (ән, күй). Қазақтың тұрмыс дүние тануы қандай өзгеше болса, әдебиеті де, музыкасы да сондай өзгеше екені анық. Басқа ұлттардың әнімен қазақтың әні бір емес. Қазақ ұлтының басынан кешірген еркін, жауынгер, сайранды, қуанышты, қайғылы, мұнды күндерін көз алдына келтіруге қазақ әдебиеті қандай айна болуға жараса, ән-күйі, зары, сарыны оданда бетер, оданда нәзік айна бола алады. Көңілдің көлеңкесі ән-күйге түседі. Әдебиеттің айта алмағанын ән-күй айтып береді. Күй халықтың жүрегі ғой, жүрек қалай қақса, әуезде солай толқымақ, бармақта солай билемек. Ән-күй қазақ тарихына бір қымбат дерек, ән-күй (музыка) ұлттықтың бір нысанасы.

Қазақстан оқу комиссариатының тарихтан ұмтылмастай бір қызметі қазақ әндерін нотаға салғызғаны. Қазақ әндерін жанындай сүйіп жинаған нәзік жүректі, аяулы азамат Затаевичке бас иіп құрмет көрсетуіміз керек. Затаевич Қазақстанның әр түкпірінен қазақтың 3 мыңдай әнін жинап, нотаға түсірген. Жинаған еңбегін бастыруға Мәскеуде жүр. Бұл – табылмайтын асыл қазына.

Бірақ Затаевич ылғи ән жинаған, күйлерді жинауға мүмкіндік болмаған» [12], - деп, қазақтың әні қандай көп болса, күйі де сондай көп екендігін қаперге салады да, ән өнері эп-әдемі-ақ насихатталып жатқанын атап көрсетіп, керісінше, қадым замандардан бері желісі үзілмей, атадан балаға мұра болып келе жатқан күйлеріміздің насихаты кемшін тартып, кейбірі тіпті ұмытылып, ұрпақ жадынан шығып бара

жатқандығына алаңдаушылық білдіреді. Әннің елге көп тарағанын, оның себебі біреуден біреу үйренуі оңай болғандығынан екендігін ескерте кеткен автор өз ойын былайша түйіндейді:

«...күй артық көп тараман, өйткені күйші болуға бір жағынан сезгір құлақтық керек, екінші жетік домбырашы, иә, қобызшы болу керек.

Қазақ музыкасын туғызуға, әсіресе, күй керек.

Жаңа талап жастардан музыкаға әуесқойлары шығып келеді. Еуропаның музыка аспаптарын үйренгендер де, үйреніп жүргендер де бар. Әсіресе духовой үйрену бастап келеді. Бірақ қазақ күйлері нотада жоқ болғандықтан, тартатындары ылғи орыс күйлері.

Қазақта «марш» сықылды ескек күйлер көп. «Алшағырдың ащы күйі», «Боз айғыр», «Ақсақ құлан шошыған», «Теріс қақпай», «Азамат қожа», «Бұлан жігіт», «Боз торғай», «Қара жорға», «Тәтімбеттің сылқылдағы», «Бозінген»... сынды күйлер толып жатыр. Нағыз домбырашылар шерткенде тыңдаушының жүйесін босатып, жүрегін елжіретіп жылтатаын күйлер бар. Жүрекке ерлік, қанға от сепкендей, қамалға қарсы шапқызатын уытты дәу пері күйлерде бар. Домбырамен тартқанда сондай әсер беретін күшті күйлер духовой оркестрмен тартылса, үгіт-үндеу орындарында тартылса, тыңдаушының бар тамыры солқылдар еді.

Ауылға, елге шығушы, ойын қоюшы, үгіт сөйлеуші жастар, қызметкерлер духовой оркестрмен жүріп, қазақ күйлерін боздатса, сары дала, заңғар тау жаңғырығып, адамның сай-сүйегі сырқырап еді. Қазақ даласы сыңғырлаған музыка болар еді.

Бұл ой әркімнің басына келетін шығар, әркім-ақ қиял ететін шығар. Ендігі гәп күйлердің қалай жиналу, қалай нотаға түсуінде?

Жақсы күйлер қазақтың қай жерінде болса да бар деп айтуға болмайды. Күйлер белгілі жерлерде, белгілі елдерде ғана қалды» [13].

Расында да Жүсіпбек байқағандай, күйшілік өнер ол кезде Жетісу, Зайсанның астасқан жерлері, Қарқаралының Түркістанмен астасқан жерлері, Ақмола Торғайдың оңтүстігі, Адайда жақсы сақталыпты. Қарқаралының оңтүстігіндегі Сарыбұлақ, Сүйінші елдерінің күй шерткіштігі де ғажап болған екен. Ол жақта ән көп айтылмайды, күй тарту өнерпаздық саналады. Осының бәрін қаперге алған қайраткер мақала соңында ұсынған жобасында қазақ күйін сақтап қалу үшін, ата мұрамызды дамыту үшін жоғарыда аталған аймақтарға аз болса біреу, әйтпесе 2-3 экспедиция жіберіп, жаздың 2-3 айында күй жинап қайтса құптарлық-ақ қадам болатындығын баса айтады. Бұл мақсатқа ұшан теңіз қаржы бөлудің де қажетсіздігін алға тартып, аса көп адамның керегі жоқтығын да жеткізіп, бір экспедициядағы 3-4 азаматтың, яғни бірі қазақ жігіті, бірі күй жазушы, бірі фонографқа түсірушінің бұл міндетті мүлтіксіз атқаруға қауқары жететінін де ашық айтады. Әйтсе де оның айтуынша, күйдің бар ырғағын, нақышын қағазға жазып түсірудің қиындығы, нотаға жазуға аса шеберліктің керектігі, қазақ күйді бөліп-бөліп тарта алмайтындығы – бәрі де ескерілуі тиіс. Былайша айтқанда Алаш зиялысының «Қазақ күйлері жоғалмасын десек, қазақ музыкасы керек десек, тиісті мекеме осы жұмысқа қам істесе жақсы болар еді. Орынсыз елге шығып, ақшаны шығын қылып жүрген экспедициялар аз емес қой. Ең болмағанда солардың бірі қысқартылар.

Бұл мәселе - оқу орындарының, жастардың көтеретін мәселесі. Түртпесе, қозғаушы табылмаса өздігінен еш нәрсе істеле бермейді. Керекті жұмыс деп табылса, фонограф та, кісі де, қаржыда табылады. Тек қолға алу керек» деген орнықты пікірін де теріс дей алмайсыз.

Жалпы Жүсіпбек Аймауытов бұл тақырыпта көп жазған журналист, керемет көсемсөзші. Айталық, «Асыл қазына жиналса екен» атты мақалада ол ғинуардың 6-сында Түмен студенттері үшін мемлекет театрының артистері концерт қойғандағы кештің бұрынғы айналған сауық кештерінен басты ерекшелігі, Затаевич жинаған «Мың бір әннің» ішінен әр рудың ән-күйлерін ойнап, естіртуінде екендігін айта келе, алдыңғы мақалада айтылған ойдың желісін үзбей, әрі қарай жалғап:

«Манағы айтқан асыл қазынаны келешекке қаратып қоя тұрамыз ба? Жоқ, табуға, дүние жүзіне шығаруға қам қыламыз ба? Қылмаймыз деп ешкім де айтпас. Қам істеліп те жатыр дерміз. Әйтсе де тағы бір қозғап өту артық емес. сол еңбек қылған Затаевичті әлі де Қазақстан керек қылу керек.

Қазақтың мың әні жазылыпты. Жақсы. Қазақта жалаң ән ғана емес, сол шамалы күй де бар. Күй әлі жазылған жоқ. Әннен де күй терең, күй қадірлі. Әннің айта алмағанын күй айтып береді. Музыка жүзінде қазақтың әні ғана жарыққа шығып, күйі көмулі қалса, қазақ жүрегіннің жарымы көрініп, жарымы қалтарыста қалғанмен бір есеп. Әннен де күй артық. Күй қымбат. Әнді кім болса да сол үйрене алады. Күйді кім болса сол тарта, шерте алмайды. Әнді оркестрде тарта беруге болмайды, болса да келте, оңсыз келеді. Күйді аспаппен тартуға қолайлы, сәнін, сәулетті. Қызылордада екі-үш скрипкамен «Азамат қожа» күйін тартқанын естігеннен де домбыраның дауысынан әлдеқайда әсерлі, күшті көрінді. Адамды желпіндіріп, желіктіріп, еліктіріп әкетті. Ән олай емес. Әннен де күй кәрі. Күй қартайып, жоғалып

барады. Азып барады. Күйді күйттейтін ел азайып барады. Күйсіз ойын-сауық құруға болмайды. Күйсіз әскер болып, жауға шабуға болмайды. Күйсіз қазақ музыкасының ажар-көркі кірмейді, күйі келмейді. Олай болса Қазақстан Оқу комиссариаты күйді тасқа бастыруға салақсымай, қам қылу керек»[14], - деп, күйдің де, күйшілік өнердің де жаңа заман, жаңа қоғам орнасымен «ескіліктің сарқыншағы» ретінде қадірсіз болып отырғанын ашына айтып, әлі де болса қолда бар, ел арасында сақталған күйді жаздыруға Затаевич сықылды зерделі адамдарды көптеп тартып, фонограф аспабымен елге шығуды, аз елдегі атакты күйшілерді ордаға алдырып, жазып алуды кешеуілдетпеу керектігін де ескерте кетеді. Қай елде қандай күйші бар екенін сұрастырып, газетке жазып, білуге болатындығын да қаперге салады. Мысалы ретінде ол Семей, Бұқтарма үйезі, Күршім-Алтай болысы, 5-ауылдағы Ырысбай Талысбайұлы, Өскемен үйезі, Ұлан болысы, 4-ауылда соқыр ақын, әрі күйші, жатқа білмейтін қиссасы кем Әубәкір, Құранды жатқа білетін қари, Күршім-Алтайдың 4-ауылындағы Шайқы Қосынұлы деген күйшілердің өнерін тиісінше бағалап, елдің ауыз суы құритын осы күйшілерді уездік, губерниялық қалаларға алдырып, сыншылардың сынынан өткен күшілерді Қызылордаға шақырып, 5-10 күйшінің білгенін қағазға түсірсе де, біраз нәрсе жиналатындығын баса айтып, оқу комиссариатынан түйінді мәселенің оңынан шешілуіне ықпал етіп, бақылауға алуын да базына етіп жеткізіпті.

Одан бөлек, «Ән-күй жайында» атты еңбегінде: «...Әр ән өз өлеңімен айтылу керек. Өлеңдері бар. Қолға түсіру кімге болса да қиын емес.

Жалпы мәдениет, әдебиет мәселесі – әрбір ұлттың тарихының төрінен орын алатын қиын мәселе. Солай болған соң, мәдениеттің күрделі тамырының бірі ән-күй әңгімесі де жеңіл емес.

Сондықтан ән-күйдің дұрыс бет алып, бағыты жөнделуіне, көрінген кемшілігіне көңіл бөлу қазақ ән-күй білетін азаматтарының міндеті болу керек. Маңызы өзгеріп, қасиетіне кемшілік келеді.

Сондай «көпшіктер» жалқаулққа, енжарлыққа бастайды. Сұқылдаған Әмірелер хорға қосыла білсе, кесел болмайды. Қайта біріне бар, біріне жоқ солақайлықтан құтылу керек.

Үйренуге кеш еме. Мүмкіндік әлі де бар. Мұнымен Әмірелердің «еркелігіне» нұқсан келеді.

Затаевич пен Ковалев «гармонияға» айналдырып, тартып жүрген ән-күйде, меніңше, тағы бір кемшілік бар. Ол мынау: бұлар ән-күйдің қара қыртысын айналдырып барады. Мәселен, Затаевич күйсандықта тартқан «Қосбдасар» күйі мен Ковалев бастап, күйсандық скрипкаға қосып тартқан «Ақсақал» қалың ел қазағы бірден «мынау біздің төл мал» деп ұғына қоя алар ма екен? Менің шәгім бар» [15], - деп сан түрлі сауық кешін ұйымдастырудың әдемі екендігіне шүбә келтірмесе де, орындаушы атаулының ән-күйдің «нағашы тектерін» де ұмытып кетпегені жөн болатындығын жеткізе кетіпті.

Шындығында өз өмірбаянында «Ақат ағам екеуіміз де әрі молда, әрі етікші, әрі шимайшы, әрі домбырашы, әрі әнші болып өстік. Әкем домбыра тартушы еді. Ақатты бес жасынан алдына алып отырып, домбыра тартып үйреткен еді. Біздерден үлкен екі апамыз болды. Үлкені домбыра тартушы еді, хат танушы еді. Бізге өлең, ән үйреткен екі апамыз еді. Қадікеш деген үлкен апамыз өлең де шығарушы еді. Ұзатылатын қыз жолдастарына шығарған өлеңдерін ұрлап алып оқи беруші едік. Байы өлген қатындарға шешем (Батима) жыр шығарып, үйретіп отырғанын жас кезімде құлағым шалушы еді. Менің 7-8-дегі жалаңбұт жүгіріп жүретін кезімде ойын-сауық болғанда, келіншектер бізді (Ақат ағам екеуімізді) көтеріп әкеліп, етегімізге бауырсақ, құрт салып қойып, қосылдырып ән салғызар еді» деп жазуына қарағанда Жүсіпбек бала шақтан-ақ дәстүрлі өнерге құштар, күйге құмар, әнге әуес болып өскен секілді.

Сонымен қатар қаламгер «Музыканың пайдасы» атты мақаласында:

«...Қазақ халқы бұрын «хор» деген нәрсені білмейтін. Ең көп болғанда екі қыз, екі келіншек, екі жігіт қосылып ән салатын.

Соңғы кездерде Еуропа мәдениеті бізге көріне бастағалы, орыстың айтқан «хорын» еліктеп, біз де «хорға» кіріскеміз. Бірақ біздің «еліктен» туған хорымыз бен негізгі Европа, орыс жұртының арасында жер мен көктей айырма болатын. Ол айырма европалықтардың хор әнінде дауыстары жуан-жіңішке, орта боп тап-тапқа, бірнеше жікке бөлінетін. Ол дауыстардың әрқайсысын жеке естігенде, әрине, түкке де келмейді – хор ән-күй боп ұғынылмайды. Бірақ әрқайсысы өз орнында болып, қосылып айтып кеткенде, бірі гүрілдеп, бірі сұңқылдап, бірі тақылдап, бірі шақылдап, мың құбылып, мұңға шомылып, сыбызғыдай созылып үзіліп-үзіліп алпыс екі тамырыңды қозғағандай ән болып шығатын. Олардың айтушы дауысы тәуір кісілері неғұрлым көп болса, соғұрлым әндері көркейе беретін. Осындай боп қосылған дыбыстардың әдемілігін «гармония» дейді. Ал, бәрінің қосылып айтқанын «хор» дейтін.

Жә, біздің «хор» деп жүргеніміз ше?

Біздікінің бұл айтылғанға он екі де бір нұсқасы келмейтін. Біздің бұрынғы хорымыздың шынын айтқанда бір үйшік қозыны, есік ашып жіберіп, енесіне жібергендегі қозылардың ду қонып маңырайтыны болушы еді ғой. Содан бөтені жоқ десек, дәнін айтқан болармыз. Яғни, біздің бұрынғы «хорымыздың» аты «жамырау» болатын [16], - деп хормен ән салудан әлі қазақтың құралақан екенін қадап айтып, сол кемшілікті жою үшін артистердің тұрлаулы ынтасы керектігін де байыппен жеткізіп, үйреніп жүрген

хорларына бұрынғы намаз сабағындай көңіл қойып, әбден машықтанса, хор репетициясына салдыр-салақ қарамаса, көпке жетпей жетістіктерге иек артатынымызды да тарқата талдап түсіндіреді. Демек, Жүсіпбектің музыка турасындағы көсемсөздері әлі де болса екшеліп, тереңірек зерттеле түссе, табысты ұлттың рухани санасы да өсе түсері даусыз.

Қорытынды

Ұлт мұрасы – ұрпақ қазынасы. Қазыналы қазақ музыкасының да өз өрлеу кезеңі, даму тарихы барлығы ешкімді де күмәндандырмауы керек. Олай болса, Алаш баспасөзіндегі музыка мәселесі де болашақта тереңірек зерттеліп, кеңірек қарастырылса, жаңа мұрағаттық деректердің, маңызды дүниелердің ғылыми айналымға түсіп, рухани мұраларымызды байыта түсетіні де анық.

Елбасымыз Н. Назарбаев та жуырда жария болған «Елдіктің жеті тұғыры» атты сүбелі еңбегінде Тәуелсіздіктің отыз жылдығындағы жемісті жетістіктерге тоқтала келе, болашағы жарқын қуатты елдің ең қастерлі құндылығы – тамыры терең тарихымызға құрметпен қарап, халықтың рухани тірегі іспетті ұлттық мәдениетті ұлықтаудың орны бөлек екендігін ескертіп, рухани-мәдени мұраларға бай халқымыздың ұлттық рухын асқақтата түсу үшін мәдени құндылықтарды дәріптеп, ғылыми ізденіспен ғаламды мойындатудың маңызды екенін баса айтыпты. Демек Кеңестік кезеңдегі музыка мәселесін қарастырғанда да біз «Ақ жол», «Сана», «Лениншіл жас», «Еңбекші қазақ», «Жаңа әдебиет» т.б. басылымдар материалдарына байыппен үңіліп, ғылым кәдесіне жаратсақ, ұтылмайтынымыз анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. *Тарих толқынында*. – А., 2003. – 188-189 бб.
2. Тоқаев Қ. *Тәуелсіздік бәрінен қымбат* // *Егемен Қазақстан*, 5 қаңтар, 2021 жыл.
3. Жақыпов М. «Туркестанские ведомости» газетінде Патшалық Ресейдің Мырзашөлді отарлау саясатының жазылуы. Автореферат. – А., 1997. – 12 б.
4. Досмұхамедұлы Х. *Қазақ-қырғыз білім комиссиясы жайынан қысқаша баяндама* // *Шолпан*, 1922 жыл, №1, 51-52 бб.
5. Тұрсын Х. «Ақ жол» газетін ақтарсақ... // *Түркістан*. 2012, 29 наурыз.
6. Халық ағарту жайы // «Ақ жол», 1921 жыл, 9 январь. №12.
7. Оқу кітаптары керек // «Ақ жол», 1921 жыл, 2 январь. №13.
8. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. *Тарих тағылымы не дейді?* – А., 1993. – 208 б.
9. «Ақ жол», №565. 23 апрель, 1925 жыл.
10. «Ақ жол», №512. 11 декабрь, 1924 жыл.
11. «Ақ жол», №443, 11 май, 1924 жыл.
12. «Ақ жол», №539, 18 февраль, 1925 жыл.
13. Сонда.
14. Аймауытов Ж. *Асыл қазына жиналса екен. Шығармалар жинағы, 6-том*. – А., 2013. – 242-244 бб.
15. Аймауытов Ж. *Ән-күй жайында. Шығармалар жинағы, 6-том*. – А., 2013. – 291-294 бб.
16. Аймауытов Ж. *Музыканың пайдасы. Шығармалар жинағы, 6-том*. – А., 2013. – 363-365 бб.

References:

1. Nazarbayev N. *Tarih tolkininda*. – A., 2003. – 188-189 bb.
2. Tokayev K. *Taelsizdik barinen kimbat* // *Egemen Kazakstan*, 5 kantar, 2021 jil.
3. Jakipov M. «Turkestanskije vedomosti» gazetinde Patshalik Reseidin Mirzasholdi otarlau sayasatinin jazilivi. Avtoferet. A. – 1997, 12b
4. Dosmuhameduli H. *Kazak-kirgiz bilim komissiyasi jaiynan kiskasha bayandama*// *Sholpan*, 1922 jil, №1, 51-52 bb.
5. Tursin H. «Ak jol» gazetini aktarsak .. // *Turkestan*, 2012, 29 nauriz
6. Halik agartu jaiy // «Ak jol», 1921 jil, 9 yanvar. №12
7. Oku kitaptary kerek // «Ak jol», 1921 jil, 2 yanvar. №13
8. Koigeldiev M. , Omarbekov T. *Tarih tagilimi ne deidi?* – A., 1993. – 208 b.
9. «Ak jol», №565. 23 aprel, 1925 jil
10. «Ak jol», №512. 11 dekabr, 1924 jil
11. «Ak jol», №443. 11 mai, 1924 jil
12. «Ak jol», №539. 18 fevral, 1925 jil
13. Sonda
14. Aimaııtov J. *Asil kazına jinalsa eken. Shigarmalar jinagi, 6 tom, A. – 2013, 242-244 bb.*
15. Aimaııtov J. *An-kui jaiynnda. Shigarmalar jinagi, 6 tom. – A., 2013, 291-294 bb.*
16. Aimaııtov J. *Muzika paidasi. Shigarmalar jinagi, 6 tom. – A., 2013. – 363-365 bb.*

К.У. Қарабаева^{1*}, А.Ш. Сырлыбаева², Н.К. Дюсебаев³

¹а.-ш.-ғ.к. доцент, Шымкент университеті,

²аға оқытушы, Шымкент университеті

³тарих пәнінің мұғалімі, А.С. Пушкин атындағы №1 мектеп-гимназия
Шымкент қ., Қазақстан, E-mail: nurmuhameda@mail.ru

ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ: КЕШЕГІСІ МЕН БҮГІНІ

Аңдатпа

Қазақтар ең көп орналасқан Орта Азиядағы елдің бірі – Өзбекстан Республикасы. Өйткені, статистикалық деректер бұл елде 1,5 миллионға жуық қандастарымыз тұратындығын айғақтап отыр. Мақалада көршілес Өзбекстандағы қазақ диаспорасының талайлы тағдыры, кешегісі мен бүгінгісі, «Нұрлы көш» бағдарламасының маңыздылығын арттыру жолдары сараланып, отандастарды атажұртқа тарту үдерісінің ұлттық сананы жаңғыртудағы рөлі мейлінше талдап-тарзыланады.

Қазақтың байтақ даласы қашанда көшпелілік салттың өзіндік ерекшеліктермен сабақтасып жатты. Өйткені, халқымыз төрт түлікті кие тұтып, өзінің ата кәсібіндей көріп, мал соңында көшіп-қонып жүрді. Тіршілігінің негізгі көзі, алынған басты өнімдерінің дені төрт-түлікке байланысты болды.

«Рухани жаңғырудың» басты ұстын-тірегі, «Мәңгілік Ел» идеясының негізі мемлекеттік тілдің мәртебесін арттыру десек, авторлар назарынан Өзбекстан еліндегі қазақ тілі мәселесі, мәдениетіміз бен салт-дәстүріміздің сақталуын да назардан тыс қалдырмаған.

Кілт сөздер: Рухани жаңғыру, Мәңгілік Ел, шетелдегі қазақ диаспорасы, Өзбекстан Республикасы, атажұрт, көшпелі халық, қазақ тілі.

Қарабаева К.У. ^{1*}, Сырлыбаев А.Ш. ², Дюсебаев Н.К. ³

¹доцент, Шымкентский университет

²старший преподаватель, Шымкентский университет

³учитель истории, школа-гимназия №1 им. А.С. Пушкина
г. Шымкент, Казахстан, E-mail: nurmuhameda@mail.ru

КАЗАХСКАЯ ДИАСПОРА В УЗБЕКИСТАНЕ: ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ

Аннотация

Одной из самых густонаселенных стран Центральной Азии является Республика Узбекистан. Ведь статистические данные свидетельствуют о том, что в этой стране проживает около 1,5 миллиона наших соотечественников. В статье охарактеризована судьба казахской диаспоры в соседнем Узбекистане, их прошлое и настоящее, пути повышения значимости программы "Нұрлы көш", а также подробно проанализирована роль процесса вовлечения соотечественников в модернизацию национального сознания.

Казахские степи всегда отличались самобытностью кочевого обряда. Ведь казахский народ уважал четыре вида скота (лошадь, верблюд, корова, овца), которые мигрировали вместе с ними, занимаясь скотоводством как исконное занятие прадедов. Потому что, основной источник жизнеобеспечения, основная масса получаемых продуктов зависела от них.

Если главная опора «Рухани жаңғыру», основа идеи "Мәңгілік Ел" - повышение статуса государственного языка. Поэтому авторы не оставили без внимания и вопрос казахского языка в Узбекистане, сохранения нашей культуры и традиций в этой стране.

Ключевые слова: Рухани жаңғыру, Мәңгілік Ел, казахская диаспора за рубежом, Республика Узбекистан, отчизна, кочевой народ, казахский язык.

K.U. Karabaeva*¹, A.S. Syrlybaeva², N.K. Dyusebaev³
¹candidate of of agricultural sciences, Shymkent University
²senior lecturer, Shymkent University
³history teacher, A.S. Pushkin Gymnasium № 1
Shymkent, Kazakhstan, E-mail: nurmuhameda@mail.ru

KAZAKH DIASPORA IN UZBEKISTAN: PAST AND PRESENT

Abstract

One of the most densely populated countries in Central Asia is the Republic of Uzbekistan. After all, statistics show that about 1.5 million of our compatriots live in this country. The article describes the fate of the Kazakh diaspora in neighboring Uzbekistan, their past and present, ways to increase the significance of the «Nurly kosh» program, and also analyzes in detail the role of the process of involving compatriots in the modernization of national consciousness.

Kazakh steppes have always been distinguished by the originality of the nomadic rite. After all, the kazakh people respected four types of cattle (horse, camel, cow, sheep), which migrated with them, engaged in cattle breeding as the ancestral occupation of their great-grandfathers. Because, the main source of life support, the bulk of the products received depended on them.

If the main support of "Rukhani zhangyru", the basis of the idea of "Mangilik el" is to increase the status of the state language. Therefore, the authors did not ignore the issue of the kazakh language in Uzbekistan, the preservation of our culture and traditions in this country.

Keywords: *Rukhani zhangyru, Mangilik el, kazakh diaspora abroad, Republic of Uzbekistan, motherland, nomadic people, kazakh language.*

Кіріспе. Ташкент өңіріндегі қазақтардың қалыптасу тарихында ежелгі тайпалық бірлестіктердің зор ықпалы болғанды анық. Оған бүгінгі қазақ пен өзбектің тайпалық құрамындағы Үйсіндер, Қаңлы, Жалайыр, Қыпшақ, т.б. рулардың кездесетіндігі дәлел бола алады. Мәселен, Қаңлы тайпасы б.з.д. IV-III ғасырларда Сырдың орта және төменгі ағысында жеке-дара тайпалық одақ құрып, осы күнгі қазақтардың іргетасының қалануына септесті.

Мақсаты мен міндеттері. Өзбекстандағы қазақ диаспорасының кешегісі мен бүгінгіне тарихи талдау жасау.

Материалдар мен әдістемесі. Шындығында қаңлылардың Ниязбек, Тойтөбе, Ақжар болыстарында тіршілік кешкені жайында Шаниязов былайша дерек келтіреді: «VIII ғасырдың 70-жылдарында Қарлұқ және Оғұз тайпалары мен арабтардың тегеурінінен Сырдарияның орта ағысындағы қаңлылардың тәуелсіз бірігуі өзінің өмір сүруін тоқтатты. Олардың бір бөлігі Сырдарияның орта ағысының оң жақ жағалауында көшіп-қонуын жалғастырып, қазақ, қарақалпақ халықтарының құрамына кірсе, енді бір тобы өзбектердің құрамына енді. XIX ғасырдың II жартысында Ташкент уезінде қаңлылардың 1650 үйі болды» [1]. Осы тұрғыда көрнекті тарихшылар В.В. Востров пен М.С. Мұқанов ежелгі қаңлылардың осы күнгі қаңлылармен етене жақындығы болғандығын, олардың Орта Азия мен Қазақстан халықтарының саяси және этникалық қалыптасуында ерекше рөл атқарғанын айтады [2]. Сонымен бірге, белгілі лингвист – ғалым қаңлылар шежіресінің майталман маманы Ә. Қайдар өзінің «Қаңлылар» делінетін еңбегінде олардың Ташкент аумағында ертеден-ақ қоныс тепкенін тайға таңба басқандай атап көрсетеді. Қаңлылардан бөлек Ташкент аумағында дулат тайпасының үстемдік құрып, едәуір уақыт билегенін кәрі тарихтан білеміз. Дәлірек айтқанда, дулаттар 200 жыл бойы Ташкентті билеп-төстеп, тек XVIII ғасырдың аяғына қарай Жүнісқожаның билігіне өтеді. Алайда, алғашқыда Ташкенттің Шайхантауыр бөлігіне ғана билігі жүрген Жүнісқожа дулаттарды Шымкентке қарай ығыстырып тастады.

Сонымен бірге, бұл өңірдегі Арғын, Жалайырлардың көшіп-қону тарихын М.Тынышпаев XV ғасырға сәйкестендіріп, өзінің «Қазақ-қырғыздар тарихының материалдары бойынша» еңбегінде қазіргі Ташкенттің олардың атақонысы болғандығын көрсетеді. Ал, 1832 жылы шыққан А.И. Левшиннің «Қазақ-қырғыз ордалары мен далаларының сипаттамасы» еңбегінде қазақтардың Орта Азияға ауа көшкенін жоңғар шапқыншылығының нәтижесінен іздестіруге болады: «1723 жылы Қалдан Серен Түркістан, Ташкент және Сайрамды алғанда ұлы және орта жүздің кейбір бөлігін бағындырды. Ұлы жүздің кейбір қалған бөлігі мен азғана орта жүз Ходжентке көшсе, орта жүздің тағы бір үлкен бөлігі Самарқандқа, кіші жүздің бір тобы Хиуа мен Бұқараға көшті» [3]. Біздіңше, дәл осы XVIII ғасырдың басындағы қым-қуыт

тарихи жағдайға байланысты қазақтардың үдере қоныс аударуы, яғни, қазіргі Қазақстан территориясынан ауып, Орта Азия жерлеріне, тіпті, өзге де шет елдерге тұрақтап қалуын айтуға болады.

Негізгі бөлім. XVIII-XIX ғасырлардың шеңберінде Хиуа жерінде қазақтардың көптеп қоныстанғанына көз жеткіземіз. Ал, тарихшы И.Фальктің дерегіне сүйенсек, қазақтардың сонау ерте кезден-ақ Хиуада өңірін мекен еткенін байқаймыз. Ол бұл турасында өз еңбегінде былай дейді: «Хиуа ең алғаш бөтен ұлыстан, яғни, қазақтан болған сұлтан Бөрі хан (Абылай ханның күйеу баласы), ал сұлтанның ұлы Батыр Хиуаның ханы бола алған жоқ» [4].

Талқылау. Жоғарыдағы тарихи деректі толықтырып, әрі растай түсетін дәлел-дәйекті У.Шәлекеновтің еңбегінен табуға болады. Ол 1827 жылы табынның шөмішті руының көсемі болған Асау Барақовтың Хиуа хандығының қол астына қарағандығын, әрі Хиуа ханы жер беріп марапаттағанын келтіреді [5]. Бұдан бөлек, аталмыш өңірде қазақтардың тұрғандығын мұрағат құжаттары да растай түседі. XVIII-XIX ғасырлардағы әр түрлі тарихи-саяси жағдайларға байланысты қазақтардың біршамасы Қоқан, Әндіжан, Бұқараға да ауа көшкенін нақтылайтын деректерді көптеп кездестіруге болады. Соның бірін Б.Бекетовтің зерттеулерінен көреміз, ал Қарақалпақстанға қоныстанған қазақтарды XVIII ғасырға жатқызып, яғни, қарақалпақ пен қазақтардың Хорезмге көшуінің басты себебін жоңғар шапқыншылығымен байланыстырады. Өйткені, 1723-1727 жылдардың аралығында жоңғарлар Ташкент аумағын ойсырата талқандап, жергілікті халықты бастырып жіберген болатын.

Сонымен қатар Хорезм қазақтары мен қарақалпақтарының 1920-1924 жылдардың аралығында шөл дала (Мырзашөл) ауданына еңбек миграциясымен барып, олар Хорезм облысының солтүстік батысына, ал Қызылқұм қазақтары Қаракөл және Бұқара оазистеріндегі далалы аудандарға дейін жылжығанын айтуға болады. Қазақтардың осы бір аудандарға ауа көшуінің негізгі екі себебін көреміз. Біріншісі – жайылымдық жерлердің тарылуына байланысты жаңа шұрайлы жерлерге қоныстану, екіншісі - өндіріс орындарына жалдамалы жұмысшылардың көптеп келуі.

Жерге байланысты қазақтардың қысым көруі аз болған жоқ. Оны ертедегі жаугершілік замандардың өзінде бір мемлекеттің орнына бір мемлекетті ығыстырып, екінші бір мемлекеттің үстемдік құруы жергілікті халықтардың жерге деген тапшылығын айқын сезіндірді. Әсіресе, патша өкіметінің қазақ даласын отарлауына байланысты бұл үдеріс жедел жүріп отырды. Қазақ жерлерін бос жатқан аймаққа теліп, XIX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап қоныстандыру саясатын мықтап жүзеге асырды. Ал, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басына қарай қазақ жерлерін иемденгені соншалықты, оны жалға да берді. Мәселен, 1922 жылы Мырзашөл уезіне қарасты Іріжар болысындағы Шөл – дала каналының оң жағындағы көлемі 57-67 шақырым келетін сол жақ тармағы 15 жыл мерзімге Грузияға жалға беріледі. Өйтсе де, қазақтар осы іспетті барлық зорлық-зомбылыққа дер кезінде қарсылық білдіріп, атажұртын қорғауға тырысып баққан.

Расында да, қазіргі Өзбекстан аумағында тұрақтап қалған қандастардың өзінің байырғы атажұртында қоныс тепкеніне еш күмән келтірмеуіміз керек. Әр жылдары жүргізілген халық санақтары да бұл пікіріміздің дұрыстығын айғақтап отыр. Айталық, 1868 жылғы орыстың алғашқы Ұйымдастыру комитетінің жүргізген есебі бойынша, Ташкент уезінің Тойтөбе, Ангрен, Шыршық өзенінің бойындағы қазақтардың саны – 144970 болған екен [6]. Алайда, 1870 жылы әлгі жоғарыдағы мәліметтен мүлдем алшақ жақтан дерек-дәйекті алға тартар болсақ, Ташкент уезінде қаламен қосып есептегенде қазақтардың саны - 42345-ке, құрамалардың саны - 19446-ға кемігенін байқаймыз. Біздіңше, небәрі екі жылдың көлемінде қазақтардың үлес салмағының тым кеміп кетуін түрлі жағдайлардан қарастыруға болатын сияқты. Яғни, қазақтардың көшпелі өмір салтына орай олардың саны есепке алынбай немесе сол тұстағы басқа халықтардың құрамына кіріп кеткен деген байламға келеміз.

Ал мына қызық деректі қараңыз, айналдырған екі жылдың ішінде қазақтар күрт кемісе, керісінше өзбектер 101573 жанға өсіп шыға келген.

1897 жылғы Бүкілресейлік халық санағы бойынша қазақтардың саны Жетісу облысында 794815, Сырдария облысында 952061, Самарқанд облысында 63091, Закаспий облысында 74225 делінеді.

1917 жылғы деректерге сай Ташкент уезіндегі қазақтардың саны 156839, Жызақтағы қазақтар - 29069, Ходженттегі қазақтар - 10318, Әулиеатадағы қазақтар - 195899, Әмудария бөлігіндегі қазақтар - 49362, Маңқыстаудағы қазақтар - 73089, Хиуа хандығындағы қазақтар – 23000 болыпты.

Ал 1939 жылғы санақ бойынша Өзбекстандағы қазақтар - 305416, (4,8%) құраса, 1989 жылы қандастардың ресми саны 808227-ге жетіп жығылған. [7]

Бұдан бөлек 2011 жылғы ресми деректерге сүйенсек, Ташкент облысында - 339800, Қарақалпақстанда - 306900, Науаи облысында - 49600, Ташкент қаласында - 45900, Жызақ облысында - 31300 адам санын құрайды. Керісінше, саны жағынан мейлінше аз облыстарға мыналар жатады. Бұқарада - 19700,

Сырдарияда - 14600, Хорезмде - 11500, Самарқанда - 4900, Сурхандарияда - 2300, Қашқардарияда - 1800, Ферғанада - 900, Наманганда-800, Өндіжанда -700 бауырластарымыз бар көрінеді [8].

Кез келген басқа халықтар сияқты қазақ халқының өзінің қалыптасқан дәстүрлі шаруашылығы мен материалдық мәдениеті болады. Бұл, түптеп келгенде, ертедегі және қазіргі Өзбекстан территориясында қоныстанған қазақтардың қоғамдық өмірімен біте қайнасуы арқылы олардың тұрмыс-тіршілігі, жүргізген кәсібі, қалыптастырған мәдениеті туралы да ақпар беруге тура келеді. Қалай дегенмен де қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы мен мәдениеті жайында аз-кем шегініс жасаумен, қандастарымыздың ұлттық болмысынан, бай мәдени өмірінен хабардар боламыз.

Қазақтың байтақ даласы қашанда көшпелілік салттың өзіндік ерекшеліктермен сабақтасып жатты. Өйткені, халқымыз төрт түлікті кие тұтып, өзінің атакәсібіндей көріп, мал соңында көшіп-қонып жүрді. Тіршілігінің негізгі көзі, алынған басты өнімдерінің дені төрт-түлікке байланысты болды. Тіпті, ХІХ ғасырдың аяғына дейін қазақтардың негізгі шикізат көзі мал өнімдері болғандығын орыс саяхатшылары мен зерттеушілері айтқан болатын. Шындығында ертедегі қазақтар барлық күн көрісін малмен байланыстырып, ол жұтқа ұшыраса, өзі де құрдымға кететіндей көрінетін. Қазақ тарихындағы бір емес бірнеше аштықтың болуы осы мал басының жұтауымен, оның кеміп кетуімен тікелей байланысты. Осындай ұлы жұт, ашаршылық жылдарында қазақтар малдан басқаны көрместен, егіншілікпен айналысуды көп біле бермеген. Әйтсе де айта кететін жайт - қазақ хандарының қос алыбы – Абылай мен Кенесары малмен бірге егіншілікті игеруге ден қойып, халықты отырықшылыққа шақырған.

Осылай ХІХ ғасырдың аяғына қарай қазақтар орыстар мен өзбектерден егіншіліктің қыр-сырын үйренуге ден қойды. Қалай десек те осы кезеңде егіншілікпен қазақтардың ең кедей топтары айналысты. Бірақ, олардың өзі егістік басында ұзақ тұрақтап тұрмастан, қыс кезінде 5-10 шақырымдық қыстауға көшіп, егіс егу алдында қайтып көшетін болды. Сондықтан да қазақтар үшін егін егу мерзімді жұмыс болып саналатын, отырықшылыққа көшкен қазақтардың өзі мал өсіріп бағуды бүтіндей тастамай, егіншілік пен мал бағуды қатар алып жүретін еді.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісте әбден жағдайы тұралап қалған қазақтардың 117 отбасысы Ташкент уезіне көшірілді. Оларға арнайы жер бекітіп беріліп, егіншілікпен айналысуға мүмкіндік туғызылды. Сол сияқты Сырдария мен Қуандарияның төменгі ағысы егіншілікпен айналысуға өте қолайлы жер болатын. Қазіргі Қарақалпақстан территориясын қамтитын бұл өңірдегі қазақтар арпа, тары, сұлы, бидай өсірді. Қазақтар осы кезде дәнді- дақылдардан басқа бау-бақша өнімдерін өсірумен де айналысты. Яғни, қауын, қарбыз, сарымсақ, сәбіз, қызылша екті [9]. Сонымен бірге, ақ және қызыл тұқымды күріш егуді игерді. Мәселен, 1917 жылы Шыршық, Ангрен, Ташкен уезінде 67700 десятина жерге күріш егіліпті. Одан бөлек, егістік алқаптарда тары өсіру де қолға алынды.

Өзбекстан қазақтарының Самарқанд, Ферғана облыстарында тұратындары мал шаруашылығын қосалқы кәсіп ретінде ғана қолданыс аясына түсіріп, егіншілікті қолға алды. Әйтсе де, Өзбекстан қазақтары түгелге жуық егіншілікпен айналысып кетті деуге болмайды. Мәселен, Түркістан өлкесіне қарасты Жетісу мен Сырдария және Закаспий облыстарында мал шаруашылығы анағұрлым дамыды.

Онда тұратын қазақтардың 339486 қожалығы құрылып, 1.697.430 көшпелі халық өмір сүрді. Қазан төңкерісіне дейінгі Өзбекстанның мал шаруашылығындағы негізгі төлдер қой, жылқы, ірі қара мал мен ешкі, азырақ түйе болды. Мал шаруашылығындағы қазақтардың ең негізгі түрі қой шаруашылығы еді. Әсіресе Қызылқұм қазақтары бұрыннан-ақ қойдың қаракөл және құйрықты тұқымын өсіруді қолға алса, ал өзбектер, түріктер, құрамалар, қаңлылар, қыпшақтар көбіне-көп қазақы қой мен жайдары қойды өсіруге маңыз берді. Олар негізінен Ферғананың таулы аудандарында, Ташкентте, Жызақта, Зерафшанда, Қашқардарияда кең тарады. Сонымен бірге қазақтар ірі қара малдың ішінде өгізді жұмыс күші ретінде пайдаланды. Бұрынғы Бұқара аумағында бір өркешті түйенің бек батша нар, құлбатча нар, жумауз нар, килагай нар, сокмак нар және жунак нар деген түрлері болды. Одан бөлек қос өркешті түйенің ойри, мырза-кушма және кироди кушма дейтін түрлері өсірілді. Алайда, Өзбекстан қазақтарының арасына ірі қараны ұстау кейіннен келді. Ал кедейлер жылқыдан гөрі сиырды өсіретін еді, өйткені сиырдың берер өнімі көп болатын. Сырдария қазақтарына ірі қараны ұстау қарақалпақтардан келсе, Шу қазақтарына қалмақтардан келді деген болжам бар [10].

Қазақ арасында жылқы малының орны қашанда бөлек. Оның үстіне жылқының тарихи отаны қазақ жері екені белгілі. Қазақ жылқысының тарихының өзі тым тереңде жатыр. Оның өзіне ғана тән ерекше қасиеттері талайларды қызықтырып келеді. Сонау Түркістан округінің өзінде қазақ жылқысының басы аса көп тарауы кездейсоқ емес. Қазақ жылқысы екі аршыннан аспайтын орта бойлы, ерекшелігі алдыңғы аяғы түзу, төсі кең, әрі шығыңқы ұзын, қабырғасы ірі, құйрық-жалы қалың болып келеді. Ол жорға жүрісімен-ақ 8 шақырымды небәрі 1 сағатта жүріп отырады. Осыған байланысты оның 1868 жылғы бір шайқас кезінде

Самарқандтың түбінен Ташкентке, 280 шақырым жерге бір күнде жеткендігі жөнінде мәліметтер бар. Ресми деректерге сүйенсек, 1895 жылы бір Ташкент уезінде 68300 жылқы басы болса, ал қалада 14100 жылқы басы болған. 1912 жылғы мәліметтерге қарасақ, Ташкент уезінде 113385 жылқы басы болса, қалада 10276 жылқы басы болды. Расында Өзбекстандағы қазақтар жылқы малын ұстаумен айналысты. Әсіресе, Ташкент облысының Бостандық, Жаңабазар аудандарындағы қазақтар жылқыны көптеп өсірді.

Өзбекстандағы қазақтардың материалдық мәдениеті жергілікті жердің табиғи жағдайына, дәстүрлік ерекшеліктеріне сай өзгеріп, дамып отырды. Қазан төңкерісіне дейінгі қазақтардың азырақ бөлігі өзбек, тәжік, қырғыздармен қатар тау етектеріндегі ірі қыстақтарда орналасты. Олардың көшелері тар болғаны соншалықты, терезелерінің негізгі бөлігі аулаға қарап, бау-бақша өсірумен айналысты. Қазақтардың мұндағы екінші бөлігі жоспарсыз және тастан соғылған үйлерде тұрды. Өзбекстандағы қазақтардың бір бөлігі тау қуыстарындағы қоныстарға орын тепті. Бұған Бостандық ауданының Шақшам ауылындағы қазақтарды жатқызуға болады.

1920 жылы отырықшы қазақ селоларының 378-і Ташкент уезінде болды. Аймақтар бойынша Келес өзені бассейнінде қазақтың 136, өзбектің 16 қонысы, қазақтардың 214, өзбектердің 105 қонысы Шыршықта, қазақтардың 28, өзбектердің 29 қонысы Ангренде шоғырланды. Алтын, Жетісу, Үштамғалы, Шарапхана болыстықтарында тек қана қазақтардан тұратын поселоктар болса, 12 болыстықта аралас қоныстар болды. Қазақтардың қоныстарының көлемі өзбектердікіне қарағанда кішірек болды. Өзбек қоныстары Ниязбекте көбірек болса, Шыршықтың басқа болыстықтарында қазақтардан кемірек. Айта кету керек, қазақ ауылдарының барлығы ру-ру болып орналасты. 300-ден кем тұратын қазақ қоныстары 56% болса, 100 адамнан кем тұратын өзбек қишлақтары Түркістан АКСР-де 8-9%-ды құрайды. Сондай-ақ қазақтардың Ташкент уезі бойынша ең үлкен ауылы 3000 адамнан тұрған, оның өзі үшеу-ақ, 2000-ға дейінгі адамы бар 18 ауыл болған. Ал керісінше адамы аз 400 адамнан тұратын 198 қоныс, 200 адамнан тұратын 78 қоныс, 400-ден 500-ге дейін адамы бар қоныс 38 болған. Ал, енді мерзімдік қоныстарда халықтар бір ауылда топталып, ұяға ұқсап қоныстанатын. Олар Ангрен, Орта Шыршық, Паркент, Жоғары Шыршық аудандарындағы Бамс, Бұзаушы, Балта, Қоңырат, Рамадан, Сіргелі т.б. ауылдарына тән болған. Ташкент уезінің Байтқорған қышлағында 334 өзбек, 16 қазақ жанұясы, Қыбрайда 334 өзбек, 7 қазақ, Паркентте 1414 өзбек, 40 қазақ жанұялары болған. Қазақтардағы ретсіз қоныстар 50 жылдардың аяғына дейін сақталды. 1960 жылдан бастап өзбек қоныстарына тән баспаналардың қамал түріндегі биік дуалдармен қоршалуы қазақтарда да етек ала бастады [11].

Қазақ қоныстарының отырықшы өзбек, тәжік халықтарының қоныстарымен салыстырғанда біршама ерекшелігі болды. Біріншіден, егіншілікпен, екіншіден, мал шаруашылығымен айналысқан қазақтардың қоныстары кең аймақты алып, рулық белгісіне қарай шашыраңқы орналасып, өзбектердің қишлақтарына қарағанда көлемі кішірек болды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Өзбекстан қазақтарының үй құрылысындағы елеулі өзгеріс - пахса пайдаланылмады. Оны көбіне-көп қора-қопсыларды салуда ғана қолданды. Ал XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы Өзбекстан қазақтарының баспаналары қам кірпіштен немесе шымнан тұрғызылды. Қам кірпіштен соғылған үйлер Қарақалпақстанның Шымбайда, Теппекүл ауылдарында кең көрініс тапты.

Қам кірпіштен өзге қазақтар екі не үш бөлмелі қарапайым қазақы үйлер салды. Осы тұста қазақтардың үй құрылысына жергілікті өзге халықтардың ықпалы зор болды.

Бұдан бөлек Ташкент уезінің Жаусоғым, Алтын, Іріжар (Шардара), Майдантал т.б. болыстарында қазақтардың негізгі баспанасы киіз үй болатын. Ол Өзбекстан қазақтарының ауқаттыларында XX ғасырдың 30-60-шы жылдарына дейін сақталды. Қарақалпақ қоңыраттарының да дәстүрлі киіз үйді пайдаланғанын көруге болады.

Өзбекстан қазақтарының өзіндік киім кию үрдісі жергілікті табиғи жағдайларға байланысты қалыптасты. Қазақ әйелдері негізінен қанық бояулы, түрлі-түсті мақта, не жібек, панбарқыт, жылтырауық маталардан тігілген киімдерді киді. Сонымен бірге, олар жас ерекшелігіне қарай түс талғайтын еді. Осы орайда жас қыздар мен келіншектер қызыл алау түсті көйлектерге әуес болса, 3-4 баласы бар әйелдер көк немесе аспан түсті киімдерді көбірек киетін. Қаралы бір жағдайларда Шыршықтың жоғарғы жағы мен Піскент, Бөке аудандарындағы қазақтар көк орамал тартуды дәстүрге айналдырған. Ал егер көйлек жібек матадан тігілсе, қаралы түс болып саналмайды. Себебі, жібек матаны бағалы санаған, оны «әулие мата» деп біліп, одан тігілген киімді жалаңаш денеге киюді жөн көрмеген.

Жасы үлкен әйелдер 1920-30 жылдарға дейін тік жағалы, жеңі ұзын, тік пішіліп, етегі кеңдеу келетін көйлекті киетін. Көйлектің бұл үлгісі екі халыққа да ортақ болып келетін, әрі оның айырмашылығы өзбек әйелдерінің көйлегінің ұзындығы тобыққа дейін жететін де, алды көкірекке дейін қиылған болып келеді.

Керісінше, Өмудария жағалауындағы қазақтардың сыртқы киім түрлері біршама өзгеріске түсіп отырған. Мәселен, қалалық өзбектерге еліктеген ауқатты қазақтар сәлде, Бұхар, Хиуа шапандарын киген. Ал, XX ғасырдың 40-50 жылдарында қазақтарда шапанның тік жағалы, алды үшбұрыш болып келген, етегі кеңдеу, тізеден асатын үлгідегі түрі киілсе, XX ғасырдың 50 жылдарынан бері қарай жаппай ойма жағалы, сырылып тігілген өзбек шапандарын кию кең өріс алған. Түркіменстан, Өзбекстандағы қазақтарда өзбектер сияқты сыртқы киімнің белін екі-үш метрден тұратын ақ не бөз шүберек белбеулермен байлайтын. Өзбекстан қазақтарындағы көп киілетін бас киімнің түрі-тақия, ол XX ғасырдың 40-50 жылдарына дейін қазақ арасында кең қолданысқа ие болса, оның сыртынан ақ орамалмен байлау да көп кездесіп отыратын. Алайда, сәлдені қазақтарда үлкен қариялар мен молдалар орасан өзбектерде орта жастағылар мен қариялар да күнделікті, ал үйленген жас өзбек жігіті алғашқы бірінші айда үнемі сәлде салып жүретін болған. Сонымен, қазақтардың бас киіміне қарау арқылы олардың Орта Азияның басқа халықтарынан киім кию үрдісі арқылы ажыратуға болатынын айтуымыз керек [12].

Өзбекстандағы қыз-келіншектер мен әйелдердің өзіндік киім кию үрдісі басқаша айтқанда, Қазақстан қазақтары сияқты емес, кимешекті мейлінше аз қолданды. Келін болып түскен сәтінде сәукеле, бөрік не тақия сыртынан жабылған орамал салатын болған. Сонымен бірге, өзбектердің киім кию үрдісіне жақын киінуге тырысатын. Былайша айтқанда, жергілікті жердің салт-дәстүрлерінің ықпалы айқын сезілетін. Мәселен, Хиуа шекарасына жақын жерлердегі қазақтар биік түркімен бас киімін, өзбектерге көршілестері чалма орайтын.

Өзбекстан қазақтарының қалыптасқан дәстүрлі шаруашылығына орай өзіндік ас мәзірі мәдениеті дамыды. Көбіне-көп өзбек ұлтының дәстүрлі ұлттық тағамдары етене кіріккен ас дайындау үрдісі қалыптасты. Нанның қатырма, пәтір, таба, тандыр нан, бауырсақ, жұқпа нан т.б. түрлерін дайындады. Сонымен бірге Өзбекстан қазақтары нарынды күнделікті ас мәзірінде көп тұтынды. Өзбекстанның Зерафшан төңірегіндегі қазақтар «май күлше» аталатын ас-тағамды қолданды. Ол, біздіңше, кәдімгі «нан салма» дейтін тағам деуге болады. Өзбекстан қазақтары, әсіресе, сусын ретінде бидайдан, тарыдан, күріштен жасалған көжені пайдаланды.

Сонымен Өзбекстан қазақтарының дәстүрлі шаруашылығы мен материалдық мәдениетін зерделей қарастыра келіп, өзіндік қорытынды жасаймыз. Яғни, ертедегі және бүгінгі Өзбекстан қазақтарының қоныстарында, баспаналарында, киімдерінде, тағамында дәстүрлі ұлттық мәдениет белгілері сақталды десек те, ол жергілікті халықтың мәдениетімен қабысып, соның кейбір элементтерін бойына сіңіргенін айтуымыз қажет.

Өзбекстан қазақтарының отбасылық мәдениеті жалпыұлттық негіздерге жақын екенін байқауға болады. Қазақ отбасыларының өзіндік ерекшелігі, қанша шағын болғандығына қарамастан, қарашаңырақта бір баланың қалуы міндетті болатын. Құдасын құдайындай сыйлап, құтты төріне отырғызған қазақтар оларды «нарын құда» немесе «құрсақ құда» деп көтермелеп мәртебесін асқақтатқан. Мұндай үрдіс әсіресе қарақалпақ қазақтарының арасына кең тараған [13]. Алайда, құдалықтың бұл түрі бүгінде көп кездесе бермейді. Кейбір мәліметтерге құлақ түрсек, қарақалпақ қазақтарының ішінде жаңа дүниеге келген қос нәрестені қатар алып, бір-бірінің құлағын тістету арқылы құдалықтың бесік құда түрін рәсімдейтін болған.

Қыз ұзату немес алып қашу үрдістерінің қалыптасқан өзіндік әдет-ғұрыптық, жөн-жоралғылық белгілері дамыды. Мәселен, ертеректе қарақалпақ қазақтары некені құда түсу арқылы бекітсе, XX ғасырдың 70-80 жылдарынан бастап оны алып қашып үйлену секілді салтқа негіздеді. Өзбекстан қазақтарының жергілікті өзбектерден айырмашылығы, қанның тазалығын сақтауға қатты мән бергендігінде. Яғни, жетіден он екі атаға дейін қыз алыспау салтын бұлжымас заңдылыққа айналдырды.

Халқымыздағы игі дәстүрлердің бірі-келін босағаны аттамай тұрып, беташарды жөн-жолымен өткізіп болған соң ғана оң аяғымен ішке кіргізетін болған. Осындай үрдіс Шыршық өңірінің қазақтарында әлі де кездеседі. Ал Қарақалпақстан қазақтары келінді беташарға шығарарда үш орамал жауып шығаратын. Біріншісі, қызыл орамал, қыз белгісі, екіншісі ақ орамал, келін болдың дегені, үшіншісі де ақ орамал, басың енді ағарды дегені болуы керек. Керісінше, Қарақалпақстанның Шатырақ ауылында келіннің алдына ұршық не арқан қоятын болған. Оның мәнісі түскен келіннің мінезі ұршық пен арқан сияқты иіріліп тұрсын деген ырымнан туған [14].

Қазіргі кезеңде Өмудария жағалауындағы аралас некенің таралған жері-Орталық Нүкіс-Қоңырат, Ходжелі, Шымбай, Қараөзек, Тақтакөпір, Мойнақ аудандары. Мұндай неке қарақалпақ, қазақ арасында көп таралған. Қарақалпақстанның солтүстік батысында Қоңырат, Шуманай, Ходжелі аудандарында қарақалпақ-өзбек, қарақалпақ-қазақ, өзбек-қазақ некесі, сондай-ақ, Беруни, Төрткүл, Эллиқкала аймағында да өзбек-қазақ, қарақалпақ-қазақ некелері кездесетіндігін А.Е. Бижанова өз зерттеуінде

көрсетеді [15]. Шындығында аралас некенің қай-қайсысы да Өзбекстанның шеткері аймақтарында болмаса, ішкері жағында жоққа тән.

Өзбекстан қазақтарында жаңа түскен келінге байланысты бірқатар ырымдар қалыптасқан. Мәселен, жаңа келіннің алдына бала отырғызу оның ертерек құрсақ көтерсін дегені болса, ұл бала бітсін деп сойылған малдың ұлтабарын жегізу дәстүрге айналған. Сонымен бірге, жаңа келіннің төсегіне баланы аунатып алатын ырым да болған. Қарақалпақстан қазақтарында жеңгелері келін қуыршақ жасап, жас нәрсетені орамалға орап жігіт жағына сататын ырым дамыған. Мұның өзі екі жасқа нәресте тілеу ұғымынан туындаған.

Өзбекстан қазақтарындағы күні бүгінге дейінгі дәстүрдің бірі-құрсақ шашу. Ол әйелдің тез босануына жасалатын жарысқазан ырымымен қабысып жатыр. Осы тұрғыда әйелді босандыруға қатысты оның шашын тарқату, барлық түйіндерін шешу, түйме біткенді ағыту т.б. үрдістер жүзеге асырылды. Толғатып жатқан әйел болса отқа май салу, адыраспан түтету тәрізді ғұрыптар да кең етек алды. Ал, Қарақалпақстанның Жаңаарық ауданында әйел босанып жатқан бөлменің төрт бұрышына мақта жабыстыратын болған, егер ол түсіп қалса, әйел тез босанады деген сенім қалыптасқан. Осындай ырым – дәстүрлер Бұқара тәжіктерінің арасында да кездесіп отырған. Хорезм төңірегіндегі қазақтарда бала тұрмай немесе туған бала көп ауыратын болса, әйелдің шашын кесіп, мазарға апарып көму ғұрпы болған. Бұл-әулие-әмбилер қолдасын деген ырым.

Өзбекстан қазақтарының бақилыққа аттанған адамдарды жерлеудің өзіндік рәсімдері болған. Ол негізінен елдің аумақтары бойынша әдет-ғұрыптық негізде аз-кем өзгеріске түсіп отырған. Өлікті Өзбекстандағы қазақтар «мәйіт» десе, оның соңғы бақұлдасын «араздасу» деп атаған. Қысқаша айтқанда, Өзбекстан қазақтарының жерлеу ғұрпы осы күнгі қазақтардың жерлеу салтымен тікелей сабақтасып жатыр.

Қорытындылай келгенде айтарымыз, тәуелсіздігін алған бүгінгі қазақ елі өзінің қандастарын қарашаңыраққа шақырып, құшағын жая қарсы алуға. Өйткені, Өзбекстандағы басқа ұлттарға қатысты жағдай жылдан-жылға күрделеніп, қазақ мектептері жабылып жатыр.

Зерттеу нәтижесі. Өзбекстанда тұратын қазақ диаспорасының 60 пайызы ауыл тұрғындары болып табылады. Олардың негізгі кәсібі диканшылық пен мал шаруашылығына негізделген. Ал қалалықтар түрлі мемлекеттік мекемелерде қызмет атқарса да, олардың жергілікті өзбек ұлтына қарағанда жоғары лауазымды мамандары өте аз. Республиканың қазақтар тығыз орналасқан өңірлері - Қарақалпақстанда, Ташкент пен Науаи облыстарында диаспора өкілі басшыларының саны соңғы жылдары елеулі қысқарды. Былайша айтқанда, қазақтарды басшылық орындардан, жалақысы жоғары немесе беделді лауазымдардан босатып жатыр. Қазақ диаспорасы бұларды өздерінің әлеуметтік-саяси құқықтарының бұрмалануы деп қабылдайды, сондай-ақ, биліктегілердің мұндай әрекеттері республикадағы, әсіресе, қазақтар жинақы тұратын жерлердегі әлеуметтік шиеленіске әкеп соғуы мүмкін. Нақтырақ айтқанда, Өзбекстандағы қазақ диаспорасының бұрынғы уақыт мөлшерімен салыстыра қарағанда әлеуметтік мәртебесінің төмендеуі, оның материалдық жағдайының нашарлауы күнделікті тіршіліктегі түрлі кепілдік құқықтарының жоқтығы – ауыр тиетін процесс.

Сондықтан да қандастарымыздың елге қайтуына бар мүмкіндік туғызу, жай-жағдайын жасау - алдағы күннің еншісіндегі басты міндет болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шаниязов К.К. *Этнической истории узбекского народа*. Т. 1972, – 340 с.
2. Востров В.В., Мұқанов М.С. *Родоплеменной состав и расселение казахов*. – А.1968. – 255 с.
3. Левшин А.И. *Описание киргиз-казачьих или киргиз - кайсацких орд и степей*. – СПб., 1832. –Ч.2. – 304 с.
4. Фальк И. *Описание всех национальностей России*. – А., 1999. – 139 с.
5. Шәлекенов У.Х. *Казахи низовьев Амударьи. К истории взаимоотношений народов Каракалпакий в XVIII-XX вв.* –Т.1966-336-с.
6. Қалиабаева Б.К. *Түркістан өлкесі халықтары жөніндегі демографиялық мәліметтерден (XIX ғасырдың II жартысы –XX ғасырдың басы) // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы, - 2000. №3 (18). – 118-122 бб.*
7. Сонда, 118-122 бб.
8. Мұқан А. *Өзбекстан қазақтары: кешегісі мен бүгіні*

9. Қалишабаева Б.К. Ташкент облысы қазақтарының кәсіби ерекшеліктері (XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы) // ҚазМУ Хабаршысы. Тарих сериясы - 1997. №3. 84-88 бб.

10. Сонда 84-88 бб.

11. Қалишабаева Б.К. Орталық Азиядағы қазақ диаспорасының қоныстары мен баспанасындағы ерекшеліктер // «Тарихи-мәдени мұраны зерттеу және сақтау мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары 2005 жыл. 14 желтоқсан. – А., 2006. – 90-94 б.

12. Қалишабаева Б.К. Орта Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу) автореферат. – А., 2010. – 31-32 б.

13. Төлеубаева К.М. Орта Азия халықтарының некелесу дәстүрлерінің ерекшеліктері // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ғалымдарының «Мәдени мұра бағдарламасын іске асыруға қосқан үлестері: жетістіктері және даму бағыттары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – А., 2009. – 102-104 б.

14. Қалишабаева Б.К. Орта Азиядағы қазақтардың қыз ұзату дәстүрлері // Қазақ диаспорасы мәдениетінің зерттелуі. – А., 2014. – 48-56-б.

15. Бижанова А.Е. Семейно-бытовые обряды казахов низовья Амударьи (вторая половина XIX-середины XX вв.) автореферат. – Нукус, 2001. – 24 с.

References:

1. Shaniyazov K. On the ethnic history of the Uzbek people T. 1972. – 340 p.

2. Vostrov V.V., Mukanov M.S. Tribal composition and settlement of Kazakhs. – A., 1968. – 255 с.

3. Levshin A.I. Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes – From pb, 1832. - Part 2-304-p

4. Falk I. Description of all nationalities of Russia. – A., 1999. – 139-p

5. Shelekenov U.H. Kazakhs of the lower reaches of the Amu Darya. On the history of loan relations of the Karakalpak Peoples in the XVIII-XX centuries – Vol.1966. – 336-p.

6. Kalshabayeva B.K. Turkistan olkesi halyktary zhonindegi demografiyalyk malimetterden (XIX gasyrdyn II zhartyssy – XX gasyrdyn basy) // KazMU khabarshysy. Tarikh seriyasy, -2000. №3 (18). – 118-122- bb.

7. Sonda, 118-122-bb.

8. Mukan A. Ozbekstan kazaktary: keshegisi men bugini //

9. Kalshabayeva B.K. Tashkent oblysy kazaktarynyn kasibi yerekshelikteri (XIX. II zhartyssy – XX century.basses) // KazMU Khabarshysy. Tarikh seriyasy -1997. No. 3. 84-88-bb.

10. Sonda 84-88 bb.

11. Kalshabayeva B.K. Ortalyk Aziyadagi kazak diasporasyn konystary men baspanasyndagi yerekshelikter // "Tarikh-madeni murany zertteu zhane saktau maseleri" atta republikalyk gylım –praktikalyk conference materialdary 2005 zhyl. 14 zheltoksan . – A., 2006. – 90-94 b.

12. Kalshabayeva B.K. Oрта Asia kazaktary (tarikh –ethnografiyalyk zertteu) abstract. – A., 2010. – 31-32 b.

13. Toleubaeva K.M. Oрта Asia halyktarynn nekelesu dasturlerin yerekshelikteri // Al-Farabi atyndagy KazUU galymdaryn "Madeni mura bagdarlamasyn iske asyruga koskan ulesteri: zhetistikteri zhane damu bagyttary" atta halykaralyk gylım-praktikalyk conference materialdary. – A., 2009. – 102-104 b.

14. Kalshabayeva B.K. Oрта Aziyadagi kazaktardyn kyz uzatu dasturleri // Kazakh diasporas madeniyetinin zerttelui. – A., 2014. – 48-56 B.

15. Bizhanova A.E. Family and household rituals of the Kazakhs of the lower reaches of the Amu Darya (the second half of the XIX-mid-XX centuries.) abstract . – Nukus. 2001. – 24 p.

Н.А. Абдурахманов^{1*}, А.Ә. Якуб², А.Т. Кадирғалиева³

¹т.ғ.к., Шымкент университеті¹
²аға оқытушы, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ²
³аға оқытушы, Шымкент университеті³
Шымкент қ., Қазақстан
E-mail: nurmuhameda@mail.ru

ШЕТЕЛДЕГІ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАСЫН САҚТАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада алыс-жақын шет елдердегі қазақ диаспорасының дәстүрлі музыкасының ұлттық өнерінің сақталу деңгейі, дамуы мен дағдарысқа түсуі, атажұрттан алыстағы қандастардың ұлттық рухын сақтау жолдары сараланып, дәстүрлі өнеріміздің келешегі мейлінше зерттеп-зерделеніледі. Шынтуайтында еліміз өзінің тәуелсіздігін нығайта түсумен қатар, алыс және жақын шетелдердегі қазақ диаспорасына ерекше көңіл бөле бастады. Кезінде қазақ жерінен әр түрлі себептермен басқа аумақтарға ауа көшкен қандастарымыздың тарихы қай-қайсысымызды да ойландырмай қоймайды. Өйткені, олар сол бөтен елде жүріп-ақ өзінің ұлттық болмысын, тарихи жадын, негізгі құндылықтарын, әсіресе ұлттық музыкасын сақтап қалуға күшін сарқа жұмсап келеді.

Әсіресе авторлар көршілес Өзбекстан мен Қырғызстандағы, Түрікменстандағы отандастардың рухани әлеуетіне баса мән бере отырып, Қытай мен Моңғолия, Иран қазақтарының дәстүрлі музыкасын да назардан тыс қалдырмауға тырысады.

Кілт сөздер: Рухани жаңғыру, шетелдегі қазақ диаспорасы, дәстүрлі музыка, ұлттық өнер, қандастар, мәдени мұра, музыкалық аспаптар, домбыра.

Абдурахманов Н.А. ^{1*}, Якуб А.Ә. ², Кадирғалиева А.Т. ³
¹к.и.н., Шымкентский университет¹
²старший преподаватель, МКТУ им. Х.А. Ясауи²
³старший преподаватель, Шымкентский университет³
г. Шымкент, Казахстан
E-mail: nurmuhameda@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ ТРАДИЦИОННОЙ МУЗЫКИ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРОЙ ЗА РУБЕЖОМ

Аннотация

В статье рассматривается уровень сохранения, развития и кризисного состояния традиционной музыки, национального искусства казахской диаспоры в странах ближнего и дальнего зарубежья. Также будут проанализированы пути сохранения национального духа далеких от отчизны соотечественников и изучены перспективы казахского традиционного искусства за рубежом.

Наряду с укреплением своей независимости наша страна стала уделять особое внимание казахской диаспоре в странах ближнего и дальнего зарубежья. История наших соотечественников, которые в свое время по разным причинам переехали с казахской земли на другие территории, не может не волновать ни одного из нас. Ведь они, находясь в этой чужой стране, прилагают все усилия, чтобы сохранить свою национальную идентичность, историческую память, основные ценности, особенно национальную музыку.

Особенно авторы стараются уделить особое внимание духовному потенциалу соотечественников в соседних Узбекистане, Кыргызстане, Туркменистане и не оставляют без внимания традиционную музыку казахов Китая, Монголии, Ирана.

Ключевые слова: Рухани жаңғыру, казахская диаспора за рубежом, традиционная музыка, национальное искусство, қандастар, культурное наследие, музыкальные инструменты, домбра.

N.A. Abdurakhmanov*¹, A.A. Yakub², A.T. Kalirgalieva³
¹*candidate of Historical Sciences, Shymkent University;*
²*senior lecturer,*
³*H.A. Yasawi IKTU senior lecturer, Shymkent University³*
Shymkent, Kazakhstan
E-mail: nurmuhameda@mail.ru

PROBLEMS OF PRESERVATION OF TRADITIONAL MUSIC BY THE KAZAKH DIASPORA ABROAD

Abstract

The article examines the level of preservation, development and crisis state of traditional music, national art of the kazakh diaspora in the countries of the near and far abroad. The ways of preserving the national spirit of compatriots far from the motherland will also be analyzed and the prospects of kazakh traditional art abroad will be studied.

Along with strengthening its independence, our country began to pay special attention to the Kazakh diaspora in the countries of the near and far abroad. The history of our compatriots, who at one time, for various reasons, moved from the Kazakh land to other territories, cannot but worry none of us. After all, being in this foreign country, they make every effort to preserve their national identity, historical memory, basic values, especially national music.

Especially the authors try to pay special attention to the spiritual potential of compatriots in neighboring Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and not to ignore the traditional music of the Kazakhs of China, Mongolia, Iran.

Keywords: *Rukhani zhangyru, Kazakh diaspora abroad, traditional music, national art, kandastar, cultural heritage, musical instruments, dombra.*

Тәуелсіздік - барша отандастарымыз үшін ғана емес, шетелдегі қандас бауырларымыз үшін де ең қастерлі ұғым. Ал «Тәуелсіздік дәуірі» делінетін табысты 30 жылда шетелдегі қазақтардан өз атажұртына 1 млн. 76,01 мың қандасымыз оралды. Мұның барлығы да Тұңғыш Президентіміз Н.Назарбаевтың шетелдегі қандастарымызды елге көшіру турасындағы 1991 жылғы 18 қарашадағы қаулысынан бастау алып, бүгінгі күнде бұл ұлы көш «Нұрлы көшке» ұласып, отанына оралғандардың дені ұлт мүддесіне қызмет етуде. Демек, жаһандық сын-қатерлерден ұлттық болмысымызды сақтап қалуда, бәсекеге қабілетті ұлт болуға ұмтылуда шетелдегі қазақ диаспорасы өкілдерінің де қосқан үлесі қомақты. Атажұртқа оралу үрдісінің Ел Президенті Қ.Ж. Тоқаев басқарған «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұсында да өз жалғасын таба беретіні сөзсіз.

Ал осыдан он жыл бұрынғы ресми мәліметтердің өзінде Өзбекстанда 2 миллион 500 мың, Қытайда 2 миллион 250 мың, Моңғолияда 120 мыңнан аса отандасымыздың ғұмыр кешіп жатқандығы жазылған болатын [1]. Бұл деректің мұнан кейінгі жылдарда біршама жаңарғаны да айқын. Өйткені көршілес елдегі қандастар санының әлдеқашан-ақ 2 миллионнан асып кеткенін Ә.Нысанбаев секілді бірқатар ғалымдар бұрыннан-ақ айтып келеді [2].

Жалпы алғанда, бүгінгі таңда Өзбекстан қазақтарының ұлттық музыкасы, дәстүрлі өнері мейлінше сақталып, дамып келеді деп айта алмаймыз. Өйткені жыл санап қазақ мектептерінің қатары кеміп, ұлттық саз өнерін ұлықтаушылар да азайып барады. Яғни бұл елде өзге ұлт өкілдерін өзбектендіру үдерісі тоқтаусыз жүруде деп айтуға толық негіз бар. Шындығында халқымыздың маңдайына біткен марғасқалары - Төле би Әлібекұлы, Жалаңтөс баһадүр, Әйтеке би Байбекұлы, Сырым Датұлы, т.б. осы аймақта жерленгенімен, кейінгі толқын көбіне-көп осындай тұлғалардың ғибратты ғұмырынан бейхабар, олар турасындағы терме-дастандардың да насихаты кемшін. Халық әндерін дәріптеу де қаперден шыққан. Себебі ана тіліндегі мерзімді басылымға жазылуға шектеу қойылып, теледидарда берілетін Қазақстан хабарлары біртіндеп экраннан шет қалып жатыр. Білім беру ісіндегі қиындықтар да шаш етекпен. Қазақ тіліндегі оқулықтар мүлдем жетіспейді. Демек, «Саз өнері» пәні оқулығы туралы сөз қозғаудың өзі артық. Ия, шыны керек, Тәуелсіздік дәуірінде елімізде «Қазақтың 1000 әні» секілді ірі жобалар қолға алынып, бұл сүбелі жинаққа елімізден бөлек Моңғолия, Қытай, Ресей, Өзбекстан жерінде тұратын қандастардың ғұрыптық әндері енгізілген болатын. Бірақ шеттегі қазақтың ұлттық музыкасын қорғауға, өз деңгейінде дәріптеп сақтауға теңізге қосылған тамшы секілді мұндай шаралармен ғана септесу аздық етеді.

Бүгінде Өзбекстан қазақтарының бірден-бір әрі жалғыз басылымы санатында жүрген, небәрі 4000 данамен оқырманға жол тартып жүрген «Нұрлы жол» газетінің де болашағы бұлдыр. Еліміздің аудандық газеттері деңгейінен аса алмай отырған басылымның Өзбекстандағы қазақ диаспорасының ұлттық музыка өнерін насихаттауға сүбелі үлес қосып отыр деп те айта алмайтын сияқтымыз. Осынау ақпараттық шектеулер қандастарымызды бізден алыстата түсіп, сол жергілікті елдің мәдениетін қабылдауға бейімдеуде. Яғни мәдени экспансия белең алған тұста біз де қамсыз қалмай, отандастарымыздың ұлттық құндылықтарынан қол үзіп қалмауын ұдайы қадағалауымыз керек-ақ.

Ал Түркіменстандағы қазақтар негізінен сол елдің 5 уаллаятында (облыс) шашыраңқы түрде қоныстанған. Олар, әсіресе, Қазақстанмен шекаралас Балқанда, Қарақалпақстанмен шекаралас Дашоғұзда, Марыйда, Ашхабадта, Ләбапта орналасқан. Түркіменстанға ауа көшкен қазақтардың тереңнен тартқан өзіндік тарихы бар. Мәселен, Түркіменстанның Красноводскідегі қазақтары өздерінің бұл аймақты ежелден түркімендермен қатар мекендегенін айтады.

Тарқатыңқырай айтқанда, Түркіменстандағы қазақтардың бір бөлігі түркімендермен қатар ертеден-ақ сол жерді мекендеген болса, ендігі бір тобы басқа да тарихи оқиғалармен немесе жұмыс көзін іздеп барғандарды құрайды. Кейбір деректерде 1928-1930 жылдары елімізде болған отырықшылықтан, қуғын-сүргіннен Маңғыстау, Атырау, Ақтөбе және Қызылорда облыстарынан бассауғалап барғандар болатын деп көрсетіледі.

Түркіменстан қазақтарының тұрақты қоныстары көбінесе құмда және құдық маңайында орын тепті. Мұндағы қазақ қоныстары ата тектік негізіне қарай көше не ауыл болып жайғасты. Осындай үрдіс көбіне-көп жер иелігіне қарай сақталды десек те, қазақтар жергілікті халықтармен етене араласып кетті. Солардың ыңғайына қарай ығысты. Түркіменстанның көшпелі аудандарында қазақтар түркімендер сияқты ру белгілеріне қарай бөлініп отырды. Бірақ бұл ауылдар аса үлкен болмайтын. Түркіменстандағы қазақ ауылдары шаруа қожалықтары негізінде біріктірілді.

Түркімен қазақтарының киім кию үрдісі басқа Орта Азия халықтары сияқты көкірек тұсына дейін жабылып, ұзындығы тобыққа дейін жететін гүлді матадан тігілетін болып келген. Сонымен бірге, беліне белбеу байлап алатын болған. Яғни, Түркіменстан қазақтары Өзбекстандағы қазақтар секілді сыртқы киімнің белін 2-3 метрден тұратын ақ не бөз белбеумен буған. Ал, қазақ арасында кең тараған кимешек Солтүстік Түркіменстан қазақтарының әйелдерінде көп кездесе бермейтін. Олардың бас киімі жаулық түрінде келетін. Жаулықтың өзі ақ матадан басты айналдыра шалма сияқты оралатын.

Осы жаулықты түркімен қазақтары тек сыртқа шыққанда тағып, үйде жүргенінде орамал тартатын еді. Ал қыздар гүлді не қызыл түсті орамал байлап алатын. Орта жастағы әйелдер кимешек сияқты ақ орамал тартса, тұрмысқа шықпаған қыздар сәукеле киетін болған Түркімен қазақтарының сәукелесінің ерекшелігі оның сәукелеге жалғанған торы болғандығында еді. Ол тор артынан ұзыннан-ұзын түсіріліп, беліне дейін жететін болған. Түркімен әйелдеріне қарағанда қазақ әйелдері көбіне ақ түсті киім киетін. Ташауыздағы қазақтардың киім кию үрдісі өзбектердікінен айнымайтын болған. Аталмыш мысалдарға қарай отырып, қандастарымыздың біразы өздерінің ұлттық дәстүрлі киімдерін жақсы сақтап отырғанын көреміз. Солтүстік Түркіменстандағы қазақ әйелдерінің киімі Қарақалпақстанды мекендейтін қазақтардың киімінің аналогиясы деуге болады [3].

Ал осы елдегі ұлттық музыка өнерінің сақталу деңгейі қандай? Біздіңше, бұл сауалға да біржақты жауап беру қиын. Мәселен, Түркімен қазақтарында баланы қырқынан шығаруды «шаш той» деп атаған. Қысқасы, баланың туылуынан оның ержетуіне дейінгі аралықта олар барлық салт-дәстүрлер мен наным-сенімдерді, ырым-тыйымдар мен әдет-ғұрыптарды қолданып баққан. Демек, бесік жыры, тұсау кесу, терме, айтыс өнері, дәстүрлі ән мен күй ел арасында, жергілікті жерде әлі де сақталып, жиын-тойда айтылып-ақ келеді. Алайда сол мемлекет тарапынан ұлттық музыкамызды насихаттауға, күйлерімізге эфирлерден арнайы уақыт бөлуге назар аударылған емес. Осы түйінді мәселе де ұлттық өнер жанашырларын, ұлттық музыка мамандарын алаңдатуы тиіс.

Анығы сол, өзіндік дәстүрлі мәдениетін сақтаған Түркіменстан қазақтары өздерінің тарихи отанындағы қандастарымен тығыз байланыста екендігі айдан анық. Басқаша айтқанда, олар Орта Азияның әр түрлі халықтары сияқты ататектік негізін сақтай отырып, ұлттық немесе отбасылық әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін, атадан балаға мирас болған дәстүрлі музыкасын кейінгі ұрпаққа аманаттап келеді. Өзінің қазақ екендігін ұмытпастан, өсіріп отырған ұл мен қызына тарихи-мәдени, әдеби-рухани құндылықтарды дәріптеуге, одан тағылым алуға шақыруда. Қалай дегенмен де біз бұл Түркіменстандағы қандастарымызды да елге қайтаруға мүмкіндік жасауымыз керек. Олардың тарихи отанымыздың ұлттық болмысын одан әрі әйгілеуге, оның халқының өсуіне, бай құндылықтарын жандандыруға һәм жаңғыртуға ықпалын тигізери сөзсіз.

Шынтуайтында еліміз өзінің тәуелсіздігін нығайта түсумен қатар, алыс және жақын шетелдердегі қазақ диаспорасына ерекше көңіл бөле бастады. Кезінде қазақ жерінен әр түрлі себептермен қазіргі Қырғызстан аумағына ауа көшкен қандастарымыздың тарихы қай-қайсысымызды да ойландырмай қоймайды. Өйткені, олар сол бөтен елде жүріп-ақ өзінің ұлттық болмысын, тарихи жадын, негізгі құндылықтарын, әсіресе ұлттық музыкасын сақтап қалуға күшін сарқа жұмсап келеді.

Қазіргі Қырғызстан аумағындағы Токмақ уезіне қарайтын бес болыста қазақтар тұрды. Оның жер аумағы 23000 шаршы метрді құрайды. Алайда 1871 жылы ол Верный уезіне қараса, 1896 жылы қайтадан Пішпектің иелігіне өтті [4].

Осы тұста Қырғызстандағы қазақ диаспорасының тарихына байланысты еңбектер там-тұмдап қана кездесетінін айтқан жөн. Сондықтан да мұнадғы қазақ диаспорасы туралы мәліметтерді оңды-солды пайдалана алмайтынымыз белгілі.

XX ғасырдың бірінші ширегіндегі Орта Азия республикаларын этникалық-аумақтық межелеу нәтижесінде қазақ пен қырғыздың арасында едәуір келіспеушіліктер орын алды. Ол Сусамыр, Қарқара, т.б. жайлауларға байланысты өрбіген болатын. Дегенмен, бұл жерлер ел аумағынан тысқары болуы себепті Қырғызстанның иелігіне өтті. Ал енді қазіргі кезеңдегі Қырғызстандағы қазақтардың мейлінше көп шоғырланған елді-мекендері Аламедин, Сокулык аудандарындағы Манас, Приозерное, Алтыбарак т.б. елді-мекендері мен Бішкек қаласы, Токмақ, Талас, Шу өңірлері сондай-ақ Тянь-Шань, Ыстықкөлде де аздап кездеседі.

Бүгінде Қырғызстан аумағында 100-200 адамнан тұратын қазақ қоныстары көптеп ұшырасады. Олардың 300 адамнан кем түспейтін қырғыз елді-мекендері 56%, 100 адамнан кемі 16%, 100-500 адамнан тұратын қонысы 55%-і құрайды, әрі ірі селолар өте аз.

Қырғызстандағы қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы мен материалдық мәдениеті, оның ішінде дәстүрлі музыкасы да оңтүстік қазақтарының тұрмыс-тіршілігі мен рухани мәдениетімен ұқсас келеді. Мәселен, XX ғасырдың 70 жылдарында дейін Қырғызстан қазақтары еліміздегі қазақтар секілді кимешек киетін болған. Кимешекті қырғыздар «элечек» деп атаған [5]. Былайша айтқанда, бұл аймақ қазақтарының халық әндері біздің оңтүстік әуендерімен мәнзелдес.

Қызықты бір мәліметті келтіре кетсек, қырғыздар көбінесе қазақ қыздарына үйленуді дұрыс көреді екен. Қалай болғанда да бұл қырғыздар қазақтардың қан тазалығы жағынан тектілігіне маңыз беретін сияқты. Өкінішті жағдайлардың келесі бір түйіткілі - Қырғызстандағы қандастарымыз жергілікті қырғыз халқының салт-дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен, жөн-жоралғыларымен етене қабысып, ерекше кірігіп кеткен. Тегінде қазақтар Орта Азия халықтарының ішінде қырғыздардың ұлттық дәстүрлерінің базыбір элементтерін түгелге жуық қабылдап алуға дейін барғанын көруге болады. Осыдан барып ондағы қандастарымыздың ұлттық мұрасынан алыстап бара жатқанын, бірқатарына туған ана тілінен қол үзгенін байқауға болады. Оның негізгі себептерінің бірі – қазақтар тұратын аудандарда қазақ орта мектептері мен балалар мекемелері жоқ деуге болады, қазақ тілінде теле және радиобағдарламалар таратылмайды. Сондықтан да мұндағы қазақтардың басым көпшілігі қырғызша не өзбекше білім алуға мәжбүр. Оның үстіне Қырғызстандағы қазақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы көңіл қуантпайды. Десек те қырғыздардың арасында қандастарымыздың сол қырғыз елінің білім беру үдерісіне сүбелі үлес қосып жатқанын жоққа шығаруға болмайды. Кейбір статистикалық мәліметтерге жүгінсек, қазақтардың ішінде 47 ғылым кандидаты, 8 ғылым докторы бар екен. Осыдан-ақ мұндағы қандастарымыз арасында да ұлттық музыка өнерінің насихаты кемшін түсіп жатқанын аңғару қиын емес.

Жалпы шетелдегі қандастар ішінде ұлттық өнер, халық әндері мен күйлердің әлі де болса Қытай мен Моңғолиядағы, Ирандағы қазақтар арасында жақсы сақталып, насихатталып отырғанын айтуға тиіспіз.

Анығы да, қуанарлығы да сол – Моңғолия қазақтары басқа диаспора өкілдеріне қарағанда өзінің тілдік қуаты мен рухани-мәдени құндылықтарын қызғыштай қорып, баз қалпында сақтауға ұмытылды. Дәстүрлі музыкаға да көзқарас оң. 1940 жылы мәдени мұраларға деген оң көзқарастардың жаңа кезеңі қалыптасуының әсерінен 1942 жылы Баян-Өлгей ақын-жазушыларының тұңғыш жыр жинағы «Өлеңдер» деген атпен басылса, артынан Арғынбай Жұмажанұлының алғашқы жинағы «Тақпақтар» деген атпен 1949 жылы Уланбатор қаласында баспа бетін көрді. Ал 1955 жылы Баян-Өлгей аймағында Моңғолия жазушылар одағының қазақ бөлімшесі ашылып, Б.Ақтан, М.Құрманхан, Б.Имашхан, Ж.Кәкей қатарлы танымал ақын-жазушылардың бір шоғыры әдебиет әлемінің биігіне көтерілді.

Сондай-ақ 1956 жылы Моңғолияда қазақ музыкалық драма театры ашылса, кейіннен ұлт-аспаптар оркестрі де құрылды. Аймақтағы қазақ театрының мамандары бәрі дерлік Қазақстанда дайындалды. 1956-1991 жылдары қазақ-театрында қойылған қойылымдар – М.Әуезовтың «Еңлік-Кебек», Ғ.Мүсіреповтің

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Ақан сері-Ақтоқты» мен Ч.Лодайдамының «Аялы саусақтар», М.Құрманханның «Тұлба көл шайқасы» сияқты драмалық шығармалары болды.

1960 жылы Уланбаторда өткен Баян-Өлгей қазақтарының өнері мен мәдениетінің он күндігінде Ж.Қабатдолдаға Моңғолияның «Халық әртісі», А.Бабиұлына «Өнер қайраткері», Д.Құсайын, Б.Қайжамал, Т.Дүйсенбіге «Еңбегі сіңірген әртіс» атақтары берілді. Бүгінгі таңға дейін Моңғолияда қазақ әндеріне қатысты диссертациялық еңбек те қорғалып үлгерсе, Қытай қазақтары күйлерінің де 10-ға тарта жинағы өз оқырманымен қауышып үлгерді. Одан бөлек атажұрттан жырақта жүрсе де, 120-дан астам домбыра және сыбызғы күйлерін нотаға түсіріп, 350-ге тарта қазақ халық әндерін ыждағаттылықпен жинап, аса бай құнды мұраның баспа бетін көруіне мұрындық болған Баян-Өлгидің ұлт-аспаптар оркестрінің негізін қалаушы Қабыкей Ахмерұлының да еңбегін ерекше атап көрсеткен жөн болар деп топшылаймыз. Ұлт өнерінің жанашыры іспетті бұл тұлға композитор ретінде сол аймаққа ғана емес, қазақ жұртына да, қала берді әлемдік музыка зерттеушілеріне де кеңінен танылып, саналы ғұмырын өзікұрған оркестрдің болашағына арнап, 300-дей ән мен күйді оркестрге түсіріп, бабалар мұрасына, аталар аманатына адалдығын танытып-ақ кетті. Одан бөлек Мұсайф Құсайынұлы деген азаматтың да халық жадындағы, ел аузындағы рухани мұраларды жарыққа шығаруға қосқан үлесі қомақты. Түйіндей айтқанда, Қабыкей Ахмерұлы жинақтаған «Моңғолия қазақтарының халық әндері», «Моңғолия қазақтарының сыбызғы және домбыра күйлері» атты сүбелі еңбектерінің, Қалек Құмақайұлының «Сыбызғы сазы» жинағының сала мамандарына, жалпы ұлт қазынасына құштар қандастарға, ұлтжанды зияткер ұрпаққа берері көп-ақ.

Қытай қазақтарындағы халық мұрасы өткен ғасырдың 80-ші жылдарынан бастап тасқа басылып, ел арасына кең тарай бастады. Күні бүгінге дейін "Қоңырбадағы қоңыр әуен", "Ақындар айтысы", т.б. сияқты бірқанша құнды дүниелер, 1984 жылы осы ел астанасындағы ұлттар баспасынан "Қазақ халық әндерінің" екі томдық жинағы, одан бөлек "Ән салсаң Әсеттей сал", "Ән әуені", "Қазақ термелері", т.б. шығып, төл мұраларын төріне оздырғандар ел ықыласына, жұрт алғысына бөленді. Сондай-ақ бұл аймақтан домбырасын жанына серік еткен Бейсенбі Дөненбайұлы, Қожеке Назарұлы Әшім Дөншіұлы, сыбызғысымен ғасырлар қойнауынан сыр шерткен Қайрақбай Шәлекенұлы, Ақымжан Болдырғанұлы сынды сара саңлақтар, күй дүлдүлдері шыққанын да білеміз.

Осы тұста Иран қазақтары жайында да айта кетсек, мұндағы қандастардың дені сонау 1929-1933 зобалаң жылдарда Маңғыстаудан Түрікменстанға ауып, содан әрі Иранның солтүстік тұсындағы Гомишан қаласы мен Саллақ елді мекендеріне табан тірейді. Негізінен олар бұл мұсылман мемлекетінің Горган, Бәндәршах, Гүмбер-Қауыс, Бәндер-Түркімен қалаларында қоныс тепкен. Мұндағы қандастардың да бір ерекшелігі – қазақы дәстүрді қатаң сақтап, жастардың жеті атаға толмай қыз алысып, қыз беріспеуіне ерекше маңыз береді. Ұлттық ән-жырларды да ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, 1960 жылдары ауылнайлар орыстардан сайланғанға дейін ұлттық болмысын сақтап тұрыпты. Белгілі ғалым Ислам Жеменей Иран қазақтары турасындағы еңбегінде бұл елдегі бауырларымыздың 26 рудан құралатынын жеткізіпті.

Әсіресе, бұл ел қазақтарында ел аузындағы жырлар мен толғаулар жақсы сақталған деуге болады. Мәселен, ән мен күйге құмар халық:

«... Ауылға Сүгір-ай келді деп,

Ордасын талай сайлаған.

Ақ самаурын, сары құман,

Кең дастархан жайнаған.

Ағалар да енді аман бол,

Женгелерім де бар еді,

Ботадай көзі жайнаған...» [6], - деп басталатын «Сүгірдің елмен қоштасуын» әлі де әуенін бұзбай орындап, жастары да жатқа айтып келеді.

Жалпы Иран қазақтарындағы жекжаттық-жұрағаттық қатынастарда да қазақы қалып сақталған, тойбастар, беташар әндері де біздегімен салыстырғанда сәл бөлектеу. 1980 жылы Мәнсур Кияи жазып алған нұсқаларға көз тіксек:

«Жиналып халық құралсын,

Сөйле деп бізге ұйғарсын.

Бұл тойдың көркіін айтайын... [7], - деп басталатын тойбастар жырынан да, «Алла деп мен ашайын бетінді,

Ашылды келін бетің түріліп,

Түбі көрсем тұра алмай,

Асаукерді оранып,
Халқың отыр асығып,

Кешіктің келін неғылып...» [8], - деп келетін беташар әнінің мәтіні де, мақамы да бөлек екенін, сазы да, сапасы да жоғары екенін бағамдау аса қиынға соқпайды. Бірақ Иран қазақтарының кейбір халық әуендерінде атамекенге деген сағыныш пен мұң басым, әрі парсы ырғақтарының да ықпал-әсері анық аңғарылып тұрады. Яғни Омар Қазақ, Зайыр Мектепұлы Кедей, Жарылқап Байбарақұлы, Нұрымшат Избасарұлы Кедей, Ырысбай Жаймағамбетұлы Қырықмылтық секілді ақындары бар Иран қазақтарының дәстүрлі музыкасын зерттеп-зерделеу де алдағы күндердің еншісінде деп білейік.

«Мәңгілік Ел» идеясының рухани іргетасы – халқымыздың сан ғасырдан бері қалыптасып келе жатқан рухани құндылықтары. Жас ұрпақ еліміздің сол әлі күнге толық игеріліп бітпеген тарихи негізді рухани құндылықтарын өндіре пайдаланып, келешектегі игі бастамалардың түпқағазы ретінде ұстана білуі қажет. Яғни таяу болашақта шетелдегі қандастарымыздың дәстүрлі музыкасы тереңдете зерттеліп, ұлт қазынасына қосылатыны күмәнсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ысқақұлы Д. *Тіл эпопеясы немесе рухани жаңғырудағы қазақ тілінің тарихи миссиясы.* – А., 2020, 309 бет.
2. Нысанбаев Ә. *Еуразиялық интеграция жүйесіндегі қазақтардың бірегейленуі // Еуразиялық интеграция және қазақ диаспорасы.* – А., 2007. – 9-б.
3. Қалишабаева Б.К. *Орта Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу) автореферат,* А., 2010. – 29-33-б.
4. Сонда. 32-б.
5. Қалишабаева Б.К. *Қырғызстандағы қазақтардың отбасындағы этнографиялық ерекшеліктері // Еуразия тарихы: бастауы, жалғастылығы және келешегі. Халықаралық Бекмаханов оқуларының материалдары. 2003.2-22 мамыр.* – А., 2003. – 406-412-б.
6. Жеменей И. *Иран қазақтары.* – А., 2007. – 20 б.
7. Жеменей И. *Иран қазақтары.* – А., 2007. -44 б.
8. Жеменей И. *Иран қазақтары.* – А., 2007. -51 б.

References:

1. Iskakuly D. *language epic or historical mission of the Kazakh language in the modernization of public consciousness.* – А., 2020. – P.309.
2. Nysanbayev A. *identification of Kazakhs in the system of Eurasian integration // Eurasian integration and the Kazakh diaspora.* – А., 2007, p. 9.
3. Kalshabayeva B. K. *Kazakhs of Central Asia (historical and ethnographic research) abstract.* – А., 2010. – 29-33-P.
4. there. P. 32.
5. Kalshabayeva B. K. *ethnographic features of the Kazakh family in Kyrgyzstan // history of Eurasia: origins, continuity and prospects. Materials of the International Bekmakhanov readings. 2003.2-May 22.* – А., 2003. – 406-412-P.
6. Zhemenev I. *Kazakhs of Iran.* – А., 2007. – 20 p.
7. Zhemenev I. *Kazakhs of Iran.* – А., 2007. – there. 44 p.
8. Zhemenev I. *Kazakhs of Iran.* – А., 2007. – there. 51 p.

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

94 (574) «1869/73»:32 (092)
ГРНТИ 03.01.09

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.23>

Калиева Е.Т.^{1*}

*¹к.и.н., ассоциированный профессор кафедры Всемирной истории
КазНПУ им. Абая, Республика Казахстан, г. Алматы*

E-mail: eleuhan@mail.ru

**СУЛТАНЫ Т. СЕЙДАЛИН И Ш. БУКЕЕВ: ДВА РАЗНЫХ ВЗГЛЯДА
НА ВОССТАНИЕ 1869 ГОДА**

Аннотация

Настоящее исследование посвящено изучению деятельности султанов в контексте взаимодействия региональных властных структур и местных национальных элит по вопросам восстания 1869 г. в Уральской, Тургайской областях Оренбургского края. Центральной проблемой, исследуемой в статье, выступает поведение казахских султанов Т.Сейдалина и Ш. Бокеева во время этих протестных движений. На широком эмпирическом материале рассмотрены противоречия между султанами в казахском обществе: в этот период сформировались два разных слоя: одни из них – сторонники необходимости модернизации для развития общества по пути прогресса (здесь через российскую систему власти), другие – представители группы, которые были против российских внедрений, рассматривают все «новшества» как угрозу традиционному казахскому обществу и национальной идентичности.

Ниже упоминаемые факты дополняют историю чиновников, вышедших из казахских султанов XIX века, свидетельствуют о преемственности освободительного движения казахского народа против колониальной политики Российской империи. Через призму «антропология власти» проанализирована деятельность первых казахских султанов просветителей. В статье автор продемонстрировала возможности новой имперской истории в изучении постколониального прошлого, что также выступает причиной внимания к постколониальному подходу со стороны постсоветских исследователей.

Ключевые слова: восстание, протестное движение, Российская империя, постколониальный дискурс, колонизация, фронтиры, постколониальные исследования, кооптация, инкорпорация.

Қалиева Е. Т.¹

*¹т. ғ. к., Әлем тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Абай атындағы ҚазҰПУ. Қазақстан Республикасы, Алматы қ.*

E-mail: eleuhan@mail.ru

**СУЛТАНДАР Т. СЕЙДАЛИН МЕН Ш. БӨКЕЕВ: 1869 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСКЕ
ЕКІ ТҮРЛІ КӨЗҚАРАС**

Аңдатпа

Осы зерттеу Орынбор өлкесіне қатысты Орал, Торғай облыстарындағы 1869 жылғы көтеріліс мәселелері бойынша жергілікті билік құрылымдары мен ұлттық элиталардың өзара іс-қимылы тұрғысынан сұлтандардың қызметін зерделеуге арналған. Мақалада зерттелетін басты мәселе-қазақ сұлтандары Т.Сейдалин мен Ш. Бөкеевтің осы наразылық қозғалыстары кезіндегі іс-қимыл әрекеттері. Кең эмпирикалық материалда қазақ қоғамындағы сұлтандар арасындағы қарама-қайшылықтар қарастырылды: осы кезеңде екі түрлі топ қалыптасты: олардың бірі – прогресс жолында қоғамның дамуы үшін жаңғырту қажеттілігін жақтаушылар (мұнда ресейлік билік жүйесі арқылы), басқалары – ресейлік енгізулерге қарсы болған топ өкілдері барлық "жаңалықтарды" дәстүрлі қазақ қоғамы мен ұлттық бірегейлікке қауіп ретінде қарастырады.

Төменде келтірілген фактілер XIX ғасырдағы қазақ сұлтандарынан шыққан шенеуніктердің тарихын толықтырады, қазақ халқының Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы азаттық

қозғалысының сабақтастығын көрсетеді. «Билік антропологиясы» призмасы арқылы ағартушылардың алғашқы қазақ сұлтандарының қызметі талданды. Мақалада автор жаңа империялық тарихтың постколониалды өткенді зерттеудегі мүмкіндіктерін көрсетті, бұл посткеңестік зерттеушілердің постколониалды көзқарасына назар аударады.

Түйінді сөздер: көтеріліс, наразылық қозғалысы, Ресей империясы, отарлаудан кейінгі дискурс, отарлау, фронттар, отарлаудан кейінгі зерттеулер, кооперация, инкорпорация.

Kalievа E.T.¹

*¹Ph.D., Associate Professor of the Department of World History
KazNPU them. Abay, Republic of Kazakhstan, Almaty
E-mail: eleuhan@mail.ru*

SULTANS T. SEIDALIN AND SH. BUKEEV: TWO DIFFERENT VIEWS IN THE UPRISING OF 1869

Annotation

The present study deals with the activities of the sultans in the context of the interaction between regional authorities and local national elites on issues uprising 1869 in the Ural, Turgay areas of the Orenburg region. The central problem investigated in the article is the behavior of the Kazakh sultans T. Seidalin and Sh. Bokeev during these protest movements. Based on a broad empirical material, the contradictions between the sultans in Kazakh society are considered: during this period, two different layers were formed: one of them-supporters of the need for modernization for the development of society along the path of progress (here through the Russian system of power), the other-representatives of the group who were against Russian implementations, consider all "innovations" as a threat to traditional Kazakh society and national identity.

The following facts supplement the history of officials who came out of the Kazakh sultans of the XIX century, and indicate the continuity of the liberation movement of the Kazakh people against the colonial policy of the Russian Empire. Through the prism of "the anthropology of power", the activity of the first Kazakh sultans of enlightenment is analyzed. In the article, the author demonstrated the possibilities of the new imperial history in the study of the post-colonial past, which also causes attention to the post-colonial approach on the part of post-German researchers.

Keywords: the uprising, protest movement, Russian Empire, postcolonial discourse, colonization, frontiers, postcolonial studies, co-optation, incorporation.

Введение. Современный Казахстан является частью постсоветского колониального пространства и для построения национального государства безусловно нужен процесс деколонизации, переосмысливание колониального прошлого. Способна ли казахстанская наука объяснить текущее постколониальное состояние? Нужен анализ культурного наследия колониализма, **отказ от прежних тенденциозных подходов.** Постколониальные исследования, постмодернизм вот в таком ракурсе должна двигаться историческая наука в целом, в частности отдельные исследования историков. Особое внимание следует уделить изучению «постколониального подхода» или «новой имперской истории», фронтального дискурса, методологическому потенциалу постколониальной парадигмы.

Автор ряда работ по постколониализму **Г.Ч. Спивак подчеркивал «силу стереотипов», порожденные колониализмом стереотипы настолько впитались, что современные студенты не всегда способны различить факты фальсификаций, подмен, пропаганды, дискриминации.** Это отголоски того самого колониального проекта в производстве и тиражировании колониальных по своей сути представлений [1].

Мы должны уделить особое внимание изучению языковых знаков (терминов), потому что через устную/письменную речь получаем доступ к пониманию, восприятию реальности нынешнего состояния исторической науки. Ведь язык точно отражает политическую, культурную, экономическую и др. конструкции, используемые в данный период.

Как историческая наука подвержена колониальному стереотипу можно проследить на примере использования исторической терминологии и др. концептуальных понятий. Речь в данном контексте

идет о правильном применении исторической терминологии. Например, термин «интеграция» применяется исследователями тогда, когда утверждается положение «об усилении интеграции системы управления Степного края в единое имперское пространство». На сегодняшний день историками активно используется понятие «административно-политической интеграции» казахского населения в состав Российской империи в XIX в. При применении термина «интеграция» в таком контексте, уместно было говорить о «принудительной интеграции» населения казахской степи. Вот яркий пример, как колониальное наследие **влияет на нашу действительность**. Стоит принять во внимание, что это корректнее назвать не постепенной интеграцией, а системной колонизацией Казахстана, с целью лишения казахов государственной независимости. Хотя эти авторы для справедливости утверждают «процессы интеграции казахской степи понимались учеными по-разному: как «присоединение», как «колонизация», как «освоение» и т.д. При любом толковании термина интеграция - это не только путь приобретений, но и путь потерь» [2]. Если подойти к проблеме с точки зрения «пути потерь», тогда только дополнение словом «принудительная» будет раскрывать суть проблемы, характер присоединения казахских земель к Российской империи.

На том, что понятие «интеграция» использовано не совсем обычным способом, терминологические трудности не заканчиваются. Немалые проблемы в определении его смысла обусловлены многозначностью трактовок «присоединения Казахстана к России», ведь оттого, что подразумевается под «присоединением» или просто «интеграцией», напрямую зависит и понимание прошлого.

Российский исследователь Р.Ю. Почекаев [3] рассматривает все царские преобразования в Казахской степи в контексте фронтальной модернизации. При этом такие преобразования имперских властей трактуются как некая целостная политическая линия, направленная на последовательную «интеграцию» казахов в имперское политико-правовое пространство посредством фронтальной модернизации (Д. В. Васильев, Г. Б. Избасарова, П. Сартори и П. Шаблей и др.). Анализ политики фронтальной модернизации через характеристику действий и взаимодействий ее основных участников отражает современные тенденции в изучении истории Российской империи и все мероприятия имперских властей в них осуществлявшихся реформ, путем исследования роли конкретных государственных деятелей, администраторов и пр. (т.н. «антропология власти»).

Ведь не зря на англоязычных текстах термин «принудительная интеграция» применяется наряду со словосочетанием «насильственная ассимиляция» [4]. Наблюдается тенденция формирования соответствующих новых категориальных аппаратов, используемых при исследовании событий, личности и оценке. Каким был результат кооптации, инкорпорации [5], приведшие казахов на правовую площадку Российской империи? Ответ на этот вопрос остается открытым.

Материалы и методы. Предметом исследования являются мероприятия Российской империи по осуществлению изменения административно-политического управления казахов на территории Уральской, Тургайской областей Оренбургского генерал-губернаторства.

В XIX веке отмена традиционной ханской власти в Младшем жузе и распространение российского колониализма привели к вовлечению султанов в службу Российской империи. Несмотря на то, что султаны служили царской власти, они очевидно, стремились облегчить бедственное положение казахов, используя эту власть. Среди них были потомки многих влиятельных султанов Младшего жуза Тлеумухамед Сейдалин и Шангерей Букеев.

В настоящее время на определенном уровне необходимо продолжить изучение деятельности ханов и султанов, применение постколониальной теории в анализе даст новый толчок к данной проблеме. К сожалению, на сегодняшний день на грантовой основе выделяются государственные средства на специальные исследования, но в качестве результатов их деятельности редко пишутся научные монографии. В большинстве случаев исследования в этом направлении ограничены сборниками документов.

В связи с этим мы в нашей исследовательской теме поставили цель проанализировать деятельность султанов в контексте взаимодействия региональных властных структур и местных правителей по вопросам колонизации края. Ниже упоминаемые факты дополняют историю чиновников, вышедших из казахских султанов XIX века, свидетельствуют о преемственности освободительного движения народа против колониальной политики Российской империи через деятельность первых казахских султанов просветителей.

Целью данной работы является анализ хода реформ в политике российской администрации на территории Оренбургского генерал-губернатора в 1868-1869 годах, вовлечения автохтонного населения в российскую систему государственного управления в Казахстане.

В статье также были использованы метод дискурс-анализа, сравнительно-исторические, проблемно-хронологические, описательные методы.

Обсуждение: В казахстанской историографии поднимается вопрос трансформации в социальной структуре казахского общества, преобразований в бывшем институте султанского управления, первых казахских чиновников и первой казахской интеллигенции появившихся в результате управленческих реформ Российской империи во второй половине XIX в. Поэтому в этой статье мы решили отдельно остановиться на именах, ставших известными в период противостояния против реформ административного управления в Оренбургском крае в 1869 году.

В исследовании о первых казахских чиновниках в региональной администрации внесли свою лепту следующие авторы. Специалист по дореволюционной истории Казахстана Ж.К. Касымбаев в своих исследованиях, опубликованных в 1999-2001 годах одним из первых стал изучать историю казахских ханов, знаменитых султанов, генералов. Его книги были опубликованы в серии «Государственные деятели Казахского ханства». Труды в научно-публицистическом жанре о ханах Абулхаире и Абылае, Барак султаны, Нуралы, Ералы, Есим ханах (1 том), Баймагамед Айшуакове (1 книга), Айшуак хане (2 тома), Жанторе хане (3 тома) Жангир хане (4 тома) впервые вошли в золотой фонд отечественной исторической литературы. К сожалению, тома, посвященные султану правителю Каратаю Нуралиеву, Шергазы и Кенесары хану не были закончены.

Необходимо отметить исследования немецкого ученого Андреаса Каплера о вовлечении в государственную службу представителей нерусских народов в контексте проводимой национальной политики Российской империей, исследования казахстанских ученых И. В. Ерофеевой и Г. Султангалиевой [7], касающиеся формирования и деятельности казахских чиновников в Оренбургском ведомстве. В частности, Андреас Каплер задает такие вполне закономерные вопросы «Как реагировали на это подчиняемые прежде всего их элиты? Встречали они экспансию вооруженным сопротивлением или готовностью к сотрудничеству?» и предпринял попытку откорректировать «русоцентрическую оптику» определяющую концепцию истории России [6, с.9].

Г. Султангалиева выявила особенности изучения истории становления казахских чиновников, их послужные формулярные списки, содержащиеся в архивных документах. Служебные формулярные списки в этих архивных документах также свидетельствуют о том, как проводились административные реформы в степи.

Результаты исследования. В ходе введения «Временного положения об управлении Оренбургской и Западно - Сибирской степными областями» от 21 октября 1868 года, направленного на дальнейшее укрепление колониального режима изменилась система административного управления казахской степью, а также известно, что были открыты новые служебные вакансии. Русская имперская система управления казахской степью в качестве основной социальной опоры государственной власти на первом этапе административной политики выбрала представителей традиционной национальной элиты, состоящей из султанов.

Во время этих административных реформ система областного управления была значительно преобразована. С каждым годом увеличивалась количество дел и переписей, которые решались только областным губернатором. Именно в это время были включены «первые помощники» – чиновники по особым поручениям при губернаторе. Поэтому основываясь на документальные источники, хранящиеся в архивах, можно впервые проанализировать основную деятельность, социально-культурный облик чиновников, выполняющих особые задачи при губернаторе, а также их роль в системе региональной административной власти.

В соответствии со штатным расписанием «Временного положения об управлении степными областями Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторства» губернатор брал с собой двух чиновников – старшего и младшего. Должность младшего чиновника, назначаемая из представителей казахского народа, соответствовала IX разряду по пошиву на мундир. Однако чаще всего в формулярных списках встречаются подзаголовки, подписанные губернатором «за мое поручение отправлен в уезд». Таким образом Тлеумухамеду Сейдалину было поручено определить обстоятельства, ставшие препятствием при введении в Уральской области нового закона.

Тлеумухамед Сейдалин окончил Неплюевский кадетский корпус в 1855 году и получил звание прапорщика. 26 марта 1856 года были приняты на службу в ведомство областного управления

Оренбургскими киргизами (казахами-К.Е.) [8] в Оренбургскую пограничную комиссию. В целом на основе материалов Неплюевского кадетского корпуса можно увидеть становление казахского чиновника в первой половине XIX века. Например, Альмухамед Сейдалин, как и Чокан Валиханов, был членом Русского географического общества. А его младший брат Тлеумухамед Сейдалин (1837 - 1901 гг.) в послужных списках упоминается как Сейдалин-2 [7]. Далее речь пойдет об этом человеке.

И так, восстание 1869 года в Уральской и Тургайской областях началось против введения «временного положения» об управлении степными областями (21 октября 1868 года) и стало одним из значительных событий отечественной истории, положившим конец национально-освободительным движениям в эпоху присоединения Казахстана к России в XIX в.

Намеченные по реформе коренные изменения в административной, судебной и общественно-духовной сферах, кратное увеличение объемов государственных налогов, ограничение прав мусульманского духовенства, султанов стали причиной схода и недовольства со стороны различных социальных групп. По своему характеру кочевые скотоводы стали движущей силой освободительного восстания против колониализма. Фактически к этой борьбе были привлечены все социальные слои казахского кочевого общества, характерные для национально-освободительной борьбы XIX в. Например, во время восстания 1869 года стало известно имя одного из основателей традиций казахской письменной литературы, внука Жангир хана, переводчика, просветителя Шангерей Сейткереевича Букеева (1847-1920). Шангерей рано вмешался в мелкие гражданские дела судебной власти внутри страны. В совершенстве знал закон шариата, кроме того, непосредственно участвовал в производстве присяжного (гражданского) суда, избираемого русским народом, мирового судьи, рассматривающего гражданские дела. 10 сентября 1917 года, когда в Букеевской Орде состоялось собрание казахской интеллигенции, он был одним из ее организаторов.

В 1869 году 22-летний поэт, который в рассматриваемый нами период стал известен среди населения в конце марта – начале апреля, приехал в Уральскую область и организовал встречу с казахами. На этих встречах разъяснялась суть многих «сомнительных» моментов «Положения», раскрывались многие негативные моменты нового законодательства перед народом. Например, он объяснял казахам, что «Новое положение» вводится для казахов в виде опыта на два года, казахам разрешается продавать землю в своих владениях, а казахам, которые продав землю обеднели невольно приходится выбирать христианство как средство выживания. Такая ситуация сложилась у башкирского народа. Для казахов тоже может настать такой день. Политика, проводимая нынешним правительством, подталкивает к этому» [7].

Мысли Ш. Букеева, понимавшего имперские намерения царского правительства, трудно назвать беспочвенными. Дело в том, что секретным поручением по выяснению ситуации с религией в Оренбурге занимались специальные люди, и в предоставленной ими информации было отмечено, что среди казахов увеличилось количество духовенства из татар и Бухары. Поэтому в планах колониального правительства было запретить изобилие чужеземцев, разрешить продажу земли и найти русского поселенца, который бы выкупил эту землю у казахов [9].

Для реализации вышеуказанных идей, начинают разрабатывать и реализовывать «Новые положения», и как непредубежденный гражданин, поэт Шангерей начинает информировать людей об этом. Таким образом, была четко определена колониальная политика российского правительства. Как раз старания центра по модернизации периферии породили националистические верхушки, смогшие направить действия напротив колонизаторов. На всякую попытку метрополии усилить контроль за своими окраинами они нередко отвечали жестким сопротивлением.

Особое влияние на ход восстания оказала агитационная работа Ш. Букеева. Так, в мартовском рапорте штабс-ротмистра Т. Сейдалина военному губернатору Уральской области в 1869 году были названы такие причины, как: двукратное повышение налогов, назначение русских начальников, а в апреле, после посещения Шангерей Уральской области, вопрос религии вышел на первый план. Сам же Т. Сейдалин в апреле писал, что самая главная и основная причина восстания, по словам лидера и наставника повстанцев Жанмухамеда Рыскулова, «заключается в том, что казахи в религиозном плане испытывают притеснения» [9]. По утверждению Чаттерджи, колониальный национализм есть, прежде всего, культурное движение, основанное на защите местного суверенитета во внутренней или духовной сфере.

Царская власть стремилась не только захватить земли колонизированных народов, но и сохранить ее в духовном подчинении, в зависимости. А это, в свою очередь, привело к волне

восстаний защитников мусульманской религии как одной из ветвей движения сопротивления. Поэтому в последней четверти XIX – начале XX в. национальные движения берут свое начало именно с этого периода. В связи с Февральской революцией, опубликованной в газете «Казак» 15 марта 1917 года, группа интеллигенции во главе с Алиханом Букейхановым, Миржакыпом Дулатовым, в числе 25 представителей Алаш названа имя Ш. Букеева. До научно-теоретической конференции среди литературоведов 1959 года его творчеству осуждалось и его причисляли к приспешникам «богачей-феодалов». Сейчас место поэта в истории казахской литературы должно быть вновь взвешено, а его место в освободительных движениях должны получить соответствующую оценку.

Можно сказать, что Т. Сейдалин, выходец из обедневшей династии султанов, окончивший российские учебные заведения, служивший местной администрации и занимавшийся просвещением, проложил путь приверженцам западного направления развития. Они были привлечены к русской власти, выступали за переход к оседлости, служили в том же направлении. Т. Сейдалин в ходе восстания 1869 г. по специальному заданию, находясь среди казахов, по рапорту показал свои глубокие знания казахского быта.

Итак, отдельно отметим ту знаменательную поездку Т. Сейдалина. Учитывая сложившуюся ситуацию, местная администрация 13 февраля по указанию военного губернатора Уральской области направила ротмистра Т. Сейдалина в Гурьевский уезд. Ему было поручено совместно с начальником этого дома Тверитиновым выполнить следующие действия.

1. Найти и привлечь к ответственности людей, препятствующих внедрению «Нового Правила» в Гурьевском уезде.

2. Выявить причины упорной борьбы против нового закона. Рассмотреть способы введения «Правил» без каких-либо препятствий.

3. Определить в каких именно местах реки Жем можно построить опорные пункты [10].

В докладе Т. Сейдалина после этой поездки (2 марта 1869 г.) раскрываются многие вопросы, связанные с восстанием. К примеру, Т. Сейдалин сообщает, что только после того, как кете, таз, ысык, шеркес и другие племена, зимовавшие в Гурьевском уезде, пришли на летнее Жайляу и встретились с другими представителями родов байулы, жетыру, шкеты, они договорились совместно решать вопросы, нужно ли принимать новый закон, кто должен быть записан в уезд. Также было установлено, что племена Уральских уездов решили не признавать реформу, пока не перекочуют на летнее пастбище. В сложившейся ситуации видно, что организационная комиссия Гурьевского уезда не может выполнить порученное ей дело. Т. Сейдалин, учитывая эти обстоятельства, рассуждает следующим образом: «сейчас все казахи Гурьевского уезда откочевали в направлении реки Уил к своим летним пастбищам. Поэтому работу комиссии по организации остальных Калмыковских, Уилских уездов следует перенести на 1 мая, чтобы организовать работу трех уездов Уральской области» [11].

Т. Сейдалин, получивший русское образование и занимавший пост местной администрации, смотрел на некоторые избирательные права нового закона, вводимого правительством России, как на инструмент, ведущий народ к европейской культуре. Но было ясно, что вместо политики «раскола», которую проводила колониальное правительство, он стремился сохранить традиционные родовые структуры и осуществить их более мирным путем, в соответствии с потребностями и особенностями казахов.

«Если казахи не останутся вдоль реки Жем, а перекочуют в обычные летние пастбища, необходимо созвать съезд тех, кто еще не принял «Новые Положения», у слияния рек Кыыл и Уил, где сходятся все племена», – предложил он. Или нужно провести общее собрание «Ордынцев» на Уилской ярмарке. Для участия в этом съезде или собрании необходимо пригласить старейшин племен и влиятельных биев, по возможности, всех кочевников. На этом съезде следует сделать заявление о «Новом Положении» и разъяснить его основные принципы. После этого казахи, несомненно, смогут определиться со своими взглядами на новый закон. «Только так мы сможем искоренить вредные слухи о «Положении», – сказал ротмистр Т. Сейдалин [12].

Тем временем, казахи, вступившие в открытое противостояние с колониальным правительством, избрали себе «ханов» или «эмиров» и установили через них самостоятельную власть. 27 марта 1869 года Веревкин сообщает Оренбургскому генерал-губернатору: «повстанцы избрали между собой ханов, из рода султан-сыйыков – Бергена Коспанова (в учебниках Беркин Оспанов), алашинцы – Сеила Туркебаева, байулы и шеркесы – Куспая Айбасова, кете и шектинцы –

Мамбетали, табынцы – Каналы Арысланулы [Хангали-К. Е.]. Среди них Айбасов обратился к народу о необходимости формирования армии для защиты пути «Бога и религии» [12]. Также против колониального правительства авторитетный среди населения султан племени байбакты Сақыпкерей Кусапкалиев и би Буркитбай Жездибаев проводили агитацию: «казахов через три года принудят принять христианство, крест на шею повесят, возьмут в солдаты». Побывав на консультации с Т. Сейдалиным, Б. Жездибаев после этого визита организовал совет аксакалов в местечке Ханколь, где было принято решение не принимать новую реформу [13].

Т. Сейдалин, возвращаясь с поездки из Гурьева в Уральск, по пути отправился в организационную комиссию Калмыковского уезда в зимовке казахов недалеко от Каршенского форпоста. Договорившись с начальником уезда Головановым, к трем известным среди повстанцев Шемеш Сутемгенову, Буркитбаю Жездибаеву, Жанмухамбету Рыскулову направили специальное письмо с просьбой явиться в Кандык. Двое других, кроме муллы Ж. Рыскулова, прибыли на место 22 марта. Разговор с Т. Сейдалиным продолжался с 17 часов вечера до 2 часов ночи. В нем долго объяснялось, к какой ответственности будут привлечены за сопротивление царю [13].

Таким образом, в своих отчетах Т. Сейдалин, специально посещавший повстанцев, утверждал, что на основе «Нового Положения» на казахов оказывалось религиозное давление, что вызывало у них гнев и побуждало присоединиться к восстанию. Касательно религиозной проблемы 6 апреля 1869 года начальник края Н. Крыжановский министру внутренних дел доложил следующее: «Трудно точно определить главную причину протестов казахов против «Нового Положения», ходят очень много слухов. Однако, по моим сведениям, в настоящее время, во всем этом (восстании-К.Е.) мусульманское духовенство играет большую роль» [14]. Здесь, как известно, все новости, связанные с вопросами религии, поступают с Оренбургской стороны, со стороны муфтията. Есть основания полагать, что муфтий причастен к тому, что из его подчинения были взяты религиозные дела казахов численностью около миллиона человек. С введением «Положения» Оренбургский муфтий был лишен господства в религиозных делах в казахской степи. А российское правительство со своей стороны осуществило бы неотъемлемую часть своей обычной колониальной политики.

В нижеследующем документе, подписанном «принадлежащими к племени байбакты»: «Алашинцы и байулы все против подчинению неверным, ... вот и решили, что надо отдать земли в вакуф ... Те, кто не последует этому совету, будут наказаны по закону шариата» [15]. Таких данных мы больше не встречаем в ходе других национально-освободительных движений. Данные свидетельствуют о том, какую роль сыграли религиозные идеи и проповедующие их муллы в ходе восстания 1869 года. В целом для этого восстания характерно смешение религиозных и народных идей. Дело в том, что где-то повстанцы избирали среди своих ханов тех, чьи интересы затрагивали новые положение, а в каких-то случаях этих же хановы называли «эмирами».

Местная царская администрация использует влиятельных людей, таких как Т. Сейдалин, для объяснения лживости слухов о «Правилах» и, таким образом пытались их успокоить и образумить. Однако он единодушно выступал за то, чтобы держаться подальше от султанов, таких как Хангали Арысланов, который не был избран на новую должность и призвал народ к восстанию.

Говоря о вышесказанном, мы можем увидеть действия двух султанов, которые выбрали два разных направления в отношении восстания 1869 года, хотя оба из одного социального происхождения. Это говорит о том, что между султанами в казахском обществе в этот период сформировались два разных слоя: одни из них – сторонники необходимости модернизации для развития общества по пути прогресса (здесь через российскую систему власти), другие – представители группы, которые душой против российских внедрений, рассматривают все «новшества» как угрозу традиционному казахскому обществу и национальной идентичности.

Т. Сейдалин, принадлежавший к первой группе, принимал непосредственное участие по внедрению административных реформ 1867-1868 годов среди казахов, выяснял причины текучести между местными властями и казахами, искал выход из этого тупика. Несмотря на свою деятельность в колониальной администрации, преобладала прогрессивная сторона деятельности Т. Сейдалины, вклад в изучение культурно-общественной жизни, этнографии народа. В журнале «Вестник Европы» (1874), в «Записках» Оренбургского отделения Русского географического общества (1875) опубликованы статьи Т. Сейдалины, связанные с казахским фольклором. Известно, что даже подготовил диссертацию на соискание степени кандидата наук («Описание киргиз-кайсацкого быта», СПб 1884). Поэтому нельзя давать однозначную оценку деятельности первых казахских чиновников, вовлеченных в общероссийскую административную деятельность. В то же время речь шла о

формировании казахских чиновников чингизидов, султанов правителями. Данный вопрос изложен на основе деятельности Т. Сейдалина, выполнявшего особые поручения при военном губернаторе Уральской области.

Заключение Именно во время восстания 1869 года, в решающий период национально-освободительного движения в 60-70-е гг. XIX в. стали известны имена пионеров реформаторского движения казахской интеллигенции Шангеря Букеева. Наиболее важным проектом антиколониальной элиты оказывалось строительство такой современной национальной культуры, которая не была бы западной. Такие личности, как Ш. Букеев, стояли в авангарде формирования новой национально-демократической политической элиты в составе Российской империи. Они стояли в авангарде борьбы с имперскими стремлениями России. Это, говоря другими словами, положило начало формированию двух направлений, «национально-религиозного» и «западного», которые развернулись в казахской стране в последней четверти XIX в.

По этой тематике очень много работ специалиста дореволюционной истории Ж.К.Касымбаева, где он очень красочной форме описывая социальный портрет этих султанов, раскрывает суть «антропологии власти». А также интересно его мнение о том, что «ни пурпурные халаты, где накрывали плечи новоиспеченных султанов, ни почетные звания «ел билеуші», ни серебряные и золотые медали, которыми награждали, ни формальное соблюдение древнего обычая избрания ..., ни дворянское звание ... не смогли у наиболее влиятельных представителей родовой аристократии умертвить дух преданности к традициям родовой старины, кочевой вольности» [16, 174 с.]

С классовой точки зрения в советской Казахстанской историографии к султанам как представителям общего господствующего класса относились отрицательно. Однако следует учитывать, что в условиях сложившейся в то время исторической обстановки в Степи, при имперской власти предусматривались взаимные расправы, прекращение барымты, предлагались меры, обеспечивающие стабильное существование казахского общества [17. с. 6].

В середине XIX века появилась группа султанов, которые закончили Кадетский корпус. Этот фактор способствовал присоединению европеизированных офицеров к имперским структурам (процессу инкорпорации). Колониальная модель управления Российской империи повлияла на маргинализацию группы казахской аристократии. А другая группа султанов выбрала другой алгоритм действий с целью сохранения традиционных позиций в казахском обществе.

Таким образом, Российская империя была похожа на империю в том плане, что она осуществляла политическое доминирование над географически обширной территорией и навязывала иерархическую структуру управления.

В русле описанного подхода мы рассматриваем постколониализм в качестве контекстуально наполняемого дискурса, генерируемого реакцией (отторгающей или благожелательной) некогда колонизированных народов на институциональное наследие бывших колонизаторов, а также на нынешние взаимоотношения с ними. Но подобного рода изучение локально порождаемых дискурсов подводит нас к следующей теме, тоже нуждающейся в прояснении: насколько зависит постколониальная теория от наличия местного движения за независимость и местной критики, формирующейся под влиянием жизни в колониальных условиях?

Список использованной литературы:

1. Молдабаев С. С. Отлик на статью президента «Независимость прежде всего». [Электрон. ресурс]. URL: <https://mng.apa.kz/12554-2/> (дата обращения 18.02.2021)
2. Емельянова Н.М. Интеграция казахского населения степных областей Западно-Сибирского генерал-губернаторства в состав Российской империи: автореф. дис. . кандт. ист. наук: 07.00 02 / Емельянова Н.М. - Омск., 2005. С.3
3. Почакаев Р. Ю. Антропология властной коммуникации в российской политике фронтальной модернизации казахской степи и ханств средней азии в XVIII – начале XX в. На правах рукописи. Специальность 07.00.02 – Отечественная история. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Оренбург, 2020
4. Поисковая система для перевода слов в контексте URL: <https://context.reverso.net> (дата обращения 18.02.2021)
5. Быков А. Ю. Российская правительственная политика в степных областях и трансформация традиционного казахского общества (1731 - 1917 гг.): автореф. дис. . докт. ист. наук: 07.00 02 / Л. Ю. Быков. - СПб., 2005.

6. Каппелер Андреас. «Россия - многонациональная империя»: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги / А. Каппелер. - М.: Прогресс-Традиция, 2000.-344 с. Оригинал. Оригинал: Andreas Kappeler. *Russland als Vielvoerkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall* . Verlag C.H. Beck, Muenchen 1992. Zweite, durchgesehene Auflage 1993.

7. Ерофеева И.В. Т. Сейдалин – просветитель, этнограф, правовед // Новое поколение. 1993. № 20-21; Султангалиева Г. Казахское чиновничество Оренбургского ведомства: формирование и направление деятельности (XIX) //URL: <https://www.academia.edu> (дата обращения 02.02.2022)

8. ЦГА РК, Ф.25. Оп.2. Д.764. Личное дело Сейдалина.

9. ГАОО, Ф.6. Оп.10. Д.8239. Л. 90-92.

10. Там же, Л. 128.

11. Там же, Л. 61-63.

12. Там же, Л. 113-115.

13. Там же, Л. 101.

14. Там же, Л. 128-129.

15. Там же, Л. 134.

16. Касымбаев Ж.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения присоединения Казахстана к России, -Алматы, 224 с.

17. Касымбаев Ж.К. Генерал, султан-правитель Баймухамед Айшуаков. Алматы, 2000. – 188 с.

References:

1. Moldabaev S. S. Response to the President's article "Independence first of all". [Electron.resource]. URL: <https://mng.apa.kz/12554-2/> / (accessed 02/18/2021)

2. Emelyanova N.M. Integration of the Kazakh population of the steppe regions of the West Siberian Governorate-General into the Russian Empire: abstract. dis. . Candidate of Historical Sciences: 07.00 02 / Emelyanova N.M. - Omsk., 2005. p.3

3. Pochekaev R. Yu. Anthropology of power communication in the Russian policy of frontier modernization of the Kazakh steppe and khanates of Central Asia in the XVIII – early XX Century. On the rights of the manuscript. Specialty 07.00.02 – Russian history. Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences. Orenburg, 2020

4. Search engine for translating words in the context of URL:<https://context.reverso.net> (accessed 18.02.2021)

5. Bykov A. Yu. Russian government policy in the steppe regions and the transformation of the traditional Kazakh society (1731 - 1917): abstract. . Doctor of Historical Sciences: 07.00 02 / L. Y. Bykov. - St. Petersburg, 2005.

6. Andreas Kappeler. "Russia is a multinational empire": some reflections eight years after the publication of the book / A. Kappeler. - М.: Progress-Tradition, 2000.-344 p. The original. Original: Andreas Kappeler. *Russland als Vielvoerkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall* . Verlag S.N. Beck, Muenchen 1992. Zweite, durchgesehene Auflage 1993.

7. Erofeeva I. V. T. Seidalin – educator, ethnographer, jurist // New generation. 1993. No. 20-21; Sultangalieva G. Kazakh officialdom of the Orenburg department: formation and direction of activity (XIX) //URL: <https://www.academia.edu> (accessed 02.02.2022)

8. Central State Administration of the Republic of Kazakhstan, F.25. Op.2. D.764. Seidalin's personal file.

9. ГАОО, Ф.6. Оп.10. Д.8239. Л. 90-92.

10. Ibid., L. 128.

11. Ibid., L. 61-63.

12. Ibid., L. 113-115.

13. Ibid., L. 101.

14. Ibid., L. 128-129.

15. There the same, L. 134.

16. Kasymbayev Zh.K. Problems of methodology, historiography and source studies of Kazakhstan's accession to Russia, -Almaty, 224 p.

17. Kasymbayev Zh.K. General, Sultan-ruler Baymukhamed Aishuakov. Almaty, 2000. – 188 p.

Умарходжиев А. ^{1*}

¹ магистр исторических наук, директор ТОО «Археологическая экспедиция»,
г. Алматы, Казахстан.
E-mail: juvara2010@gmail.com

ТАРИКАТ ХОДЖИ НАСРЕДДИНА

Аннотация

Настоящая статья является результатом многолетнего исследования автором проблемы происхождения Ходжи Насреддина, популярного персонажа народного фольклора Центральной Азии и Ближнего Востока. Результаты исследования открыли целый пласт полузабытой суфийской традиции обучающих историй, распространенной в среде закрытого суфийского братства Ходжаган. Начало этой оригинальной традиции, как метода духовного развития, уходит корнями к основанию братства Ходжаган в 9 в. и достигает своего расцвета к концу 14 в., становясь в этот период достоянием широких слоев общества в связи с появлением суфийского братства Накшбандия в Бухаре. В ходе исследования автором было собрано и проанализировано более полутора тысяч историй о Ходже Насреддине, принадлежащих к современному фольклору народов более двадцати стран мира. Такая широкая география распространения историй о Ходже Насреддине стала возможна во многом благодаря Великому шелковому пути. Разнообразие сюжетов, их повторения и различные вариации, встречающиеся в фольклоре разных стран, натолкнули автора на вывод, что должны существовать первоначальные, то есть подлинные варианты этих историй. Поиск и идентификация подлинных историй о Ходже Насреддине привели автора к открытию потерянного и давно забытого суфийского метода постижения истины - «Тариката Ходжи Насреддина».

Ключевые слова: Ходжа Насреддин, суфизм, тарикат, духовный путь, суфийское братство, Ходжаган, Накшбанди, Бухара.

А.Умарходжиев^{1*}

¹ тарих ғылымдарының магистрі, «Археологическая экспедиция» ЖШС-нің директоры,
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: juvara2010@gmail.com

ҚОЖА НАСРЕДДИННИҢ ТАРИҚАТЫ

Аңдатпа

Бұл мақала автордың Орталық Азия мен Таяу Шығыстың халықтық фольклорының танымал кейіпкері Қожа Насреддиннің шығу тегі туралы ұзақ мерзімді зерттеуінің нәтижесі болып табылады. Зерттеу нәтижелері полузаның бүкіл қабатын ашты-Ходжаганның жабық суфиялық бауырластығы арасында кең таралған сопылық оқу әңгімелерінің дәстүрі. Рухани даму әдісі ретінде осы ерекше дәстүрдің басталуы 9 ғасырда Ходжаган бауырластығының негізін қалады. 14 ғасырдың аяғында өзінің нәсіліне жетеді, осы кезеңде Бұқарада Накшбандия сопылық бауырластығының пайда болуына байланысты қоғамның кең ауқымына айналады. Зерттеу барысында автор әлемнің жиырмадан астам елінің заманауи фольклорына тән Қожа Насреддин туралы бір жарым мыңнан астам тарихты жинап, талдады. Қожа Насреддин туралы әңгімелерді таратудың осындай кең географиясы Ұлы Жібек жолының арқасында мүмкін болды. Әр түрлі елдердің фольклорында кездесетін сюжеттердің әртүрлілігі, олардың қайталануы және әртүрлі вариациялар авторға осы әңгімелердің бастапқы, яғни шынайы нұсқаларын күшейту керек деген қорытындыға келді. Қожа Насреддин туралы шынайы оқиғаларды іздеу және сәйкестендіру авторды Ақиқатты түсінудің жоғалған және ұзақ ұмытылған сопылық әдісі - "Қожа Насреддиннің Тарикаты" ашуға итермеледі.

Кілт сөздер: Қожа Насреддин, сопылық, тариқат, рухани жол, сопылық бауырластық, Ходжаган, Накибанди, Бұхара.

A.Umarkhojiyev^{1*}

¹Master of Historical Sciences, director of LLP Archeological Expedition.

Almaty, Kazakhstan.

E-mail: juvara2010@gmail.com

TARIQAT OF KHOJA NASREDDIN

Abstract

This article is the result of many years of research by the author of the problem of the origin of Khoja Nasreddin, a popular character in the folklore of Central Asia and the Middle East. The results of the study revealed a whole layer of the semi-everyday Sufi tradition of teaching stories, spread among the closed Sufi brotherhood of Khojagan. The origin of this original tradition, as a method of spiritual development, goes back to the foundation of the Khojagan brotherhood in the 9th century, and it reaches its color by the end of the 14th century, becoming the property of the broad strata of society during this period due to the appearance of the Naqshbandiyya Sufi brotherhood in Bukhara. During the research, the author collected and analyzed more than one and a half thousand stories about Khoja Nasreddin, belonging to the modern folklore of the peoples of more than twenty countries of the world. Such a wide geography of the spread of stories about Khoja Nasreddin became possible largely thanks to the Great Silk Road. The variety of plots, their repetitions and various variations found in the folklore of different countries prompted the author to conclude that there must be original, that is, authentic versions of these stories. The search and identification of authentic stories about Khoja Nasreddin led the author to the discovery of a lost and long-forgotten Sufi method of comprehending the truth - the "Tariqat of Khoja Nasreddin".

Keywords: Khoja Nasreddin, Sufism, tariqat, spiritual path, Sufi brotherhood, Khojagan, Naqshbandi, Bukhara.

Введение. «Дервиш, ты знаешь, где Истина?» - спросил Ходжа Насреддин. «А разве есть место, где Её нет?» - услышал он в ответ¹.

Ходжа Насреддин сегодня, пожалуй, самый известный персонаж народного фольклора большинства стран Центральной Азии и Ближнего Востока. Его популярность настолько велика, что многие народы буквально спорят между собой за право называть его своим земляком. Не смолкают давние споры и о том, существовал ли реально на этом свете человек по имени Ходжа Насреддин, является он сборным персонажем фольклора разных стран, или же был придуман и растиражирован неизвестным автором? Какими только эпитетами не награждает Насреддина народная молва – «учитель простолюдинов», «возмутитель спокойствия», «друг друзей Бога», всех не перечесать. Герой веселых и поучительных историй, Ходжа Насреддин многолик и всегда предстает перед нами в самых разных образах. Есть истории, в которых Насреддин показан совершенным мудрецом, или наоборот – полным глупцом, в других историях он предстает в образе порочного муллы, в третьих – стойкого мусульманина, в четвертых – явного безбожника... Так кто же он на самом деле?

Статья предназначена для широкого круга читателей.

Материалы и методы исследования. Толчком к исследованию послужила постановка автором вопроса: «Что общего у Ходжи Насреддина и Ходжи Ахмеда Яссави?» В поисках ответа автор изучал доступные ему литературные источники, встречался с исследователями и последователями суфизма в Турции, Узбекистане, Иране и Казахстане. В ходе исследования автор собрал и проанализировал более полутора тысяч историй о Ходже Насреддине.

Ходжаган. Отправляясь с учениками в путешествие, Ходжа Насреддин почему-то уселся на осла задом наперед. Заметив удивление учеников, он пояснил:

¹ Здесь и далее автор приводит истории о Ходже Насреддине из книги «Тариқат Ходжи Насреддина. 108 достоверных историй»/А. Умарходжиев, Алматы, 2017, 168 стр., Издательство ТОО «Археологическая экспедиция», отпечатано в типографии «BookPrint» 2017 г.

- Если бы я ехал лицом вперед, то это было бы неприлично, так как вы оказались бы за моей спиной. Если бы вы шли впереди меня, то и это было бы неприлично, так как я оказался бы за вашими спинами. Вот и пришлось мне сесть в седло лицом к вам.

Персидское слово «ходжа»² (учитель, мастер, господин) первоначально означало принадлежность к семье пророка Мухаммеда [1]. Ходжами называли также арабских миссионеров раннего периода, среди которых было немало суфийских подвижников. Впоследствии, почетный титул «Ходжа» стали присваивать выдающимся проповедникам и мистикам, шейхам³ суфийского ордена (духовного братства) Ходжаган, тем самым подтверждая их право создавать свой тарикат⁴ и набирать мюридов⁵.

Основы ордена Ходжаган были заложены в 9 веке известным суфием Джунайдом Аль-Багдади (род. 826 г.). «Ходжаган» переводится как «Братство Учителей» или «Братство Мастеров» [1]. Центр ордена находился в Багдаде. Это было закрытое духовное братство, исповедующее мистицизм и аскетизм, девизом которого была фраза «умри для этого мира, чтобы родиться в другом». В отличие от других мистических духовных учений, где так называемое «просветление» является конечной целью искателя, в доктрине Ходжаган ему не придавали важного значения, оно было лишь промежуточным этапом, «пробуждением» на пути суфия.

Общепризнанным духовным преемником Джунайда и продолжателем традиций Ходжаган спустя двести лет стал видный богослов Ходжа Юсуф Хамадани (род. 1048 г.). Во времена Хамадани, во многом благодаря его таланту, усердиям и харизме, орден Ходжаган переживал свой расцвет, его влияние простиралось от Багдада до Бухары. Среди ближайших учеников Хамадани были такие яркие личности как Ходжа Ахмед Яссави (род. 1093 г.) и Ходжа Абдул-Халик Гиджувани (род. 1103 г.), которые, пройдя обучение и приняв от него силсилу⁶, впоследствии основали свои тарикаты [2].

Весь опыт суфиев предыдущего периода, беспрецедентная толерантность со всеми мировыми духовными учениями, а также тезис, что «все вино в мире налито из одного кувшина», позволили ордену Ходжаган впитать в себя все методы познания истины каждого из существующих в то время духовных учений. Знатоки многих эзотерических техник, медитаций и мистических приемов, по общему признанию окружающих, все видные члены ордена обладали необычайными способностями творить «карамат»⁷. Эти способности позволяли им предсказывать события, излечивать больных, читать мысли людей, вызывать дожди, находиться одновременно в нескольких местах, ходить по воде и творить многие другие «чудеса». Однако сами ходжи, которых в народе называли «Учителями мудрости», никогда не обсуждали свои способности творить карамат с посторонними, предпочитая

---

² Слово «ходжа» (араб.) иногда путают со словом «хаджи» (араб.). Звание «хаджи» (паломник) присваивается всем мусульманам, совершившим хадж (паломничество) в Мекку.

³ Шейх (араб.) – Глава суфийского ордена (духовного братства), основатель тариката (в суфизме).

⁴ Тарикат (араб.) – Духовный путь, метод познания Божественной истины (в суфизме). Каждый суфийский орден имеет свой оригинальный тарикат – практический свод ритуалов, правил, духовных упражнений и мистических техник, результатом и целью которых является постижение искателем Божественной истины (хакикат).

⁵ Мюрид (араб.) – Ученик, последователь какого-либо шейха (в суфизме).

⁶ Силсила (араб.) – Цепь передачи (духовная и генеалогическая преемственность) божественной энергии, благодати и сакрального знания от одного шейха к последующему (в суфизме). Согласно преданию, «золотая цепь передачи силсилы» возводится к пророку Мухаммеду, первому носителю силсилы. В настоящее время известно о существовании нескольких ветвей силсилы, носителем одной из которых является Насреддин-ишан, глава суфийского братства Накшбандий в Туркестане.

⁷ Карамат (араб.) – Помимо многочисленных свидетельств, на существование карамата у праведных мусульман (аулия) также указывает ряд хадисов и аятов Корана. При этом утверждается, что источником карамата является Аллах, а не человек, поэтому обладатели карамата не должны гордиться своими способностями и тем более не должны публично демонстрировать карамат, иначе они могут сбиться с истинного пути.

говорить загадками: «Вы считаете чудом то, что Всевышний исполняет чью-то волю, в то время как мы почтем за чудо, если кто-то из вас исполнит волю Всевышнего» [4].

Ходжа Насреддин. *Ходжа Насреддин сидел на лавке возле своего дома с большой лепешкой в руках. Он отламывал от нее маленькие кусочки и раскидывал их по сторонам. Проходивший мимо сосед удивленно спросил:*

- *Ходжа, что вы делаете?*

- *Разгоняю тигров, - лаконично ответил Насреддин.*

- *Но ведь вокруг на пятьсот фарсахов нет ни одного тигра!*

- *Это значит, что мой метод очень эффективно работает, вы не находите?*

Одной из духовных практик ордена Ходжаган было использование оригинальных обучающих историй, которые муршиды⁸ рассказывали своим ученикам в процессе их обучения. Неизменным героем этих историй был человек по имени Ходжа Насреддин, имя которого дословно переводится как «Учитель Победы веры» [6]. Это полностью вымышленный самими ходжами персонаж, хотя ситуации, в которых он предстает перед нами в самых различных образах, вполне могли быть почерпнуты из реальной жизни. Само имя - «Ходжа Насреддин» - прямо указывает на статус Насреддина, как учителя и одного из шейхов ордена Ходжаган, и по замыслу, должно служить сигналом для мюрида, чтобы тот обострил свое внимание и был готов получить очередной мистический урок. Обычно, каждая история предварялась словами: «Хотите услышать историю о Ходже Насреддине?»

Собрание историй о Ходже Насреддине составляет основу «Тариката Ходжи Насреддина», универсального и доступного для всех духовного пути, целью и смыслом которого является совершенствование личных качеств человека, преодоление им своих пороков, обретение мудрости и снискание божественной благодати [7]. Подлинные, иными словами, достоверные⁹, истории о Ходже Насреддине содержат в себе «бараку»¹⁰, способную при определенных обстоятельствах вызвать спонтанное озарение слушателя «светом Истины». Несмотря на внешнюю простоту, эти истории полны суфийских аллегорий и таят в себе множество скрытых смыслов, которые открываются слушателю не сразу, а только «в правильное время, в правильном месте и в правильной компании». Иногда, чтобы понять внутренний смысл, одну и ту же историю необходимо прослушать или рассказать десятки раз и в различных ситуациях [6]. Именно поэтому **главное правило всех искателей истины, идущих «Путем Насреддина», заключается в том, чтобы собирать истории о Ходже Насреддине, внимательно слушать их, запоминать, думать над ними и пересказывать другим при каждом удобном случае.**

К началу 12 в. тарикат Ходжи Насреддина был уже сформулирован и хорошо известен всем мюридам ордена Ходжаган: **«Семь историй о Ходже Насреддине, услышанные в правильное время, в правильном месте и в правильной компании, способствуют озарению слушателя светом Истины»** [6]. Эта формулировка не случайна, и проистекает из самой сути суфийской доктрины, а именно «учения о семи стоянках», которое впервые описал хорасанский мистик Абул Касим Кушайри (род. 986 г.) в своем знаменитом трактате «Послание о мистицизме» [2].

⁸Муршид (араб.) – Учитель, духовный наставник (в суфизме).

⁹ Истории о Ходже Насреддине рассказываются людьми друг другу очень давно, уже на протяжении почти семисот лет и более чем в двадцати странах мира. Такому широкому распространению эти истории во многом обязаны суфийским дервишам и купцам, которые, странствуя по Великому шелковому пути от города к городу, преодолевали огромные расстояния и рассказывали их людям при каждом удобном случае. Однако, как это нередко происходило с другими устными преданиями, истории о Ходже Насреддине со временем тоже подвергались искажению вследствие неправильной передачи или слияния образа Насреддина с героями национального фольклора разных стран, что приводило к потере заложенной в них баракы и первоначальных смыслов. В итоге появилось множество историй о Ходже Насреддине, не имеющих ничего общего с оригинальным «Путем Насреддина» и не содержащих в себе ничего, кроме сомнительного анекдотического смысла.

¹⁰ Баракы (араб.) – Божественная благотворная энергия, благословение, благодать.

Учение о семи стоянках. У Ходжи Насреддина спросили: «Сколько в нашем городе безумцев?» Насреддин, не задумываясь, ответил: «Кроме нескольких человек, безумцы все. А эти несколько тоже отчасти безумцы».

Согласно учению о семи стоянках, для достижения высшей цели – слияния суфия со Всевышним, на своем духовном пути искатель должен пройти через семь последовательных изменений (трансформаций) своего сознания. Различные состояния сознания человека суфии называют «стоянками», а сам духовный путь по их утверждению заключается именно в передвижении от одного состояния сознания к другому, более высокому, по мере духовного развития искателя. Согласно классической суфийской трактовке, эти семь состояний сознания человека определены следующим образом (по восхождению): 1 Стоянка эгоизма. 2 Стоянка раскаяния. 3 Стоянка сердца. 4 Стоянка духа. 5 Стоянка познания. 6 Стоянка близости. 7 Стоянка союза¹¹.

На первой стоянке большинство людей пребывают всю свою жизнь. Как правило, такие люди полны эгоизма, тщеславия и самомнения, склонны к порокам, очень материальны и приземлены. Они не думают о духовном росте, их больше интересуют блага и удовольствия этого мира. Для того, чтобы перейти на вторую стоянку, человеку необходимо осознать свое эго («нафс») и его порывы. Сами суфии говорят по этому поводу: «Нафс невозможно победить, но с ним можно договориться». Только осознание своего нафса и дальнейший контроль над ним может перевести человека на уровень второй стоянки.

Вторая стоянка – стоянка раскаяния, с которой собственно и начинается духовный путь суфия. Эта стоянка ознаменована началом внутренних изменений в человеке, пересмотром им своих взглядов, своих поступков и желаний. Человек обращает свое внимание к Богу, он задумывается о смысле своей жизни и полон раскаяния за свои прежние «грехи» и «ошибки», в нем растет стремление измениться в лучшую сторону. По мере прохождения второй стоянки и появления устойчивых признаков осознанности, у человека начинает раскрываться сердце и доступ к третьей стоянке для него становится открытым.

Пребывая на третьей стоянке – стоянке сердца, человек наполняется любовью к миру и самой жизни («ишк»), любовью к себе и другим («махабат»). Он видит мир и чувствует жизнь теперь совершенно иначе, для него окружающая вселенная полна красоты, добра и созидания. Такие люди всегда милосердны и отзывчивы, они излучают любовь и сострадание. Достичь уровня третьей стоянки у многих людей получается самостоятельно в процессе взросления и осознания своего предназначения.

Четвертая стоянка – стоянка духа, без помощи и руководства опытного наставника практически недоступна для искателя. Таким наставником может быть только муршид - человек, который уже прошел этот путь и знает все его фарватеры, а также преграды и ловушки, которые поджидают искателя. Под руководством муршида, с помощью специальных практик и медитаций, суфию необходимо развить в себе до совершенства все те качества, которые были обретены им на третьей стоянке. Стоянка духа – это особое состояние человека, полное духовности, пронизательности и любви ко всему окружающему, в нем просыпаются различные таланты и красноречие. Однако, это и самая опасная стоянка, так как столь высокий уровень духовного развития может принести обратный эффект – в человеке пробуждается высокомерие, проявляется пагубное чувство собственного величия и значимости, что становится непреодолимой преградой на пути духовного развития. Именно об этом говорит следующая суфийская поговорка - «Чем выше крона к небу, тем глубже корни в землю».

Переход на пятую стоянку – стоянку познания, доступен лишь тому, кто смог преодолеть все опасности четвертой стоянки и многолетними практиками полностью изжил в себе жажду славы, власти и острых ощущений. Это стоянка познания божественных тайн. У суфия, которому посчастливилось достичь ее, открывается способность к «спонтанному знанию». Это удивительный феномен, который не нашел пока научного объяснения. Способность к спонтанному знанию означает, что человек может читать мысли других людей, предугадывать события, мгновенно находить ответ на любой вопрос, понимать язык животных и совершать многие другие необычные вещи, творить карамат. Таких людей, которым доступны любые тайны мироздания, называют «арифами» - «познавшими». Как правило, только тот человек, который достиг уровня пятой стоянки, может стать шейхом суфийского ордена.

¹¹ 1 Макама ан-Нафс. 2 Макама ан-Тауба. 3 Макама ал-Калб. 4 Макама ар-Рух. 5 Макама ас-Сир. 6 Макама ал-Курб. 7 Макама ал-Висаал (араб.).

Шестая стоянка – стоянка близости, доступна лишь для избранных и самых усердных. Человек, достигший стоянки близости, утрачивает всякий интерес к мирской жизни и постоянно находится в состоянии божественного экстаза – «фана», своего рода опьянения от близости к Всевышнему. Яркий пример суфия, достигшего шестой стоянки, это легендарный Мансур Аль-Халладж (род. 858 г.). Находясь в состоянии божественного экстаза, Мансур постоянно восклицал «Ана-ал-Хак!», что означает «Я есть Истина!». Никакие предупреждения духовенства и уговоры друзей не могли заставить Мансура замолчать, и, в конце концов, он был объявлен еретиком и жестоко казнен [4]. Большинство суфиев, достигших уровня шестой стоянки, вообще перестают разговаривать и реагировать на окружающий мир, их называют «маджзуб». Ариффы утверждают, что «из ста человек, вставших на духовный путь, только один способен пройти его весь до конца. Из ста, прошедших путь до конца, только один остается в живых. Из ста, оставшихся в живых, только один может говорить об этом» [3].

Седьмая стоянка – вершина пути суфия. Переход на нее является милостью Всевышнего и никак не зависит от усилий искателя. Находящегося на седьмой стоянке называют «ваали», т.е. «возлюбленный Бога». Вали превзошел все границы человеческого и земного, он – истинный наместник Бога на земле. Обычно, такие люди всегда скрыты и их совершенное состояние неизвестно широкой публике. Однако благодаря именно этим людям, наш хрупкий мир до сих пор не канул в хаос. Суфийская легенда гласит, что «в каждый момент времени в мире живет триста тридцать три скрытых суфиев (ваали), ради которых Всевышний создал эту вселенную и все, что есть в ней» [4].

Человек, находящийся на одной из стоянок в своем развитии, не может «перепрыгнуть» через одну или две стоянки. Чтобы достичь наивысшей цели, искателю придется пройти через все необходимые трансформации последовательно, а переход от одной стоянки к следующей может занимать годы и даже десятилетия. Очевидно, что под руководством опытного наставника этот путь будет пройден гораздо быстрее. Именно поэтому каждый искатель нуждается в проводнике и ищет своего учителя, которому сможет доверить свою судьбу. Очень ярко эту идею выразил казахский мыслитель и поэт, известный своими суфийскими взглядами, Абай Кунанбаев: «Ученик нуждается в учителе не меньше, чем учитель нуждается в ученике, ибо без ученика учитель подобен бесплодной земле».

По замыслу создателей тариката Ходжи Насреддина, каждая история о Ходже Насреддине является обучающей и призвана помогать переходу слушателя на следующую, более высокую стоянку сознания [6]. Наибольший эффект эти обучающие истории приносят людям, находящимся на уровне первых трех стоянок сознания. Как следует из формулировки тариката, на каждой из стоянок искатель должен услышать не менее семи историй о Ходже Насреддине «в правильное время, в правильном месте и в правильной компании». Так, например, если искатель находится на уровне третьей стоянки сознания и прилагает усилия к продвижению дальше, то любая история о Ходже Насреддине, услышанная или рассказанная им самим при определенных обстоятельствах, может вызвать спонтанное озарение и в один миг совершить необходимую трансформацию, подняв его сознание на уровень четвертой стоянки.

Суфизм и суфии. *Один человек, который выдавал себя за суфия, сказал Ходже Насреддину:*

- Не стыдно тебе, Насреддин? Все люди только и смеются над тобой и твоей глупостью! А еще суфием называешься! Пора бы тебе поумнеть и серьезными делами заняться!

- А вы, уважаемый, чем занимаетесь? – спросил его Насреддин.

- Вот я настоящий суфий! Каждую ночь я делаю мистические упражнения, взлетаю на небо и оглядываю потусторонний мир, вижу разные диковинные чудеса!

- Во время полетов что-то мягкое не касалось вашего лица?

- Разумеется, каждый раз такое случается, - важно подтвердил «суфий».

- Так знайте теперь, что это хвост моего осла! – воскликнул Насреддин.

Кто такой суфий? Самый классический ответ на этот, не менее классический вопрос, звучит так: «Суфий – это суфий». Говорят, когда Ходже Насреддину задали этот вопрос, он уклонился от прямого ответа, но тогда его попросили уточнить, что такое «суфизм»? Насреддин ответил: «Всё, что можно выразить словами, суфизмом не является». Традиционно, суфизм принято называть мистическим направлением в исламе, однако еще тысячу лет назад сами суфии утверждали, что «ислам – это оболочка суфизма». Феномен суфизма подробно изучается различными исследователями уже на протяжении последних двух сотен лет, но особый всплеск интереса

широкого общества к суфизму проявился во второй половине прошлого столетия после выхода популярных книг Идриса Шаха «Суфизм» и «Суфии». Сегодня полки книжных магазинов полны соответствующей научной и популярной литературы, при желании можно найти недоступные ранее переводы трудов Аль-Газали, Джами, Аттара, Яссави, Иннаят Хана и других классиков суфизма. Однако, как говорил Аль-Газали, «следует понимать, что для каждой науки есть свои люди, поэтому ни один исследователь суфизма никогда не выйдет за пределы своего обретенного знания, которое в любом случае будет лишь поверхностным, если только он сам не является суфием» [3].

Суфийское предание гласит, что все пророки были рождены с сердцами суфиев, а пророк Мухаммед, последний из череды великих пророков, был основателем первого суфийского братства, состоящего из сорока его ближайших учеников. Необходимым условием мистического пути суфиев раннего периода был аскетизм, полный отказ от всех земных благ и привязанностей. Мистики-аскеты не имели ни семьи, ни друзей, ни имущества, носили грубую шерстяную одежду, во всем довольствовались самым малым, жили и спали на ступенях мечетей, непрерывно постились, молились и участвовали в закрытых радениях, на которых исполняли коллективные зикры и разнообразные духовные практики и медитации. Они почитали Коран как божественное послание, однако видели в нем также и сокрытые смыслы, доступные лишь посвященным. Именно тогда, более тысячи лет назад, появилось само слово «суфий», которое на самом деле являлось только прозвищем, которым люди называли всех мистиков-аскетов, одетых в рубище и влюбленных в Бога, преданных искателей Истины [4]. Все мистики раннего периода, как и сам Юсуф Хамадани, были активными проповедниками ислама и практически никогда не входили в разногласие с ортодоксальным исламом, поэтому назывались «умеренными» суфиями. По их твердому убеждению, духовный путь невозможен и даже недопустим без соблюдения норм шариата¹²: «Птице для полета необходимо два крыла, разве она сможет лететь на одном? Так и суфий должен иметь два крыла, чтобы воспарить к высотам истины. Одно крыло – шариат, второе крыло – тарикат». В противовес «умеренным» суфиям, всегда существовали и «крайние» суфии, которые считали необязательным соблюдение норм шариата, обязательной молитвы, поста и других официальных предписаний ислама, а также не принимали толкование Корана официальными богословами. «Если Аллаху будет угодно, то птица и без крыльев полетит!», – говорили они. Такие взгляды «крайних» суфиев всегда подвергались гонениям со стороны ортодоксального ислама и вызывали нападки на суфизм в целом [2].

Сами суфии всегда предпочитали говорить о себе намеками и загадками: «Суфий – это тот, кого нет», «Кто не пробует, тот не знает» или «Раньше быть суфием означало реальность без названия, сегодня же, это название без реальности» [6].

Тарикат Ходжи Насреддина. *Пришел однажды Ходжа Насреддин на мельницу и стал накладывать в свои мешки чужую муку. Мельник ошеломлен от такой наглости:*

- Ты что делаешь? Разве так можно?!

- Мне можно! Ведь я дурак, поэтому не понимаю, что делаю, – отвечает ему Насреддин.

- Ну, уж нет! Был бы ты дураком, ты бы свою муку из дома привез и стал бы насыпать ее в чужие мешки, – не согласился с ним мельник.

- В таком случае я был бы полным дураком, а я просто дурак! – ответил ему Насреддин.

Мельник рассмеялся и отпустил Насреддина.

Истории о Ходже Насреддине создавались Учителями мудрости на протяжении всего периода существования ордена Ходжаган. Долгое время истории о Ходже Насреддине не получали широкого распространения, вращаясь только в среде Ходжаган. Многие «выпускники» ордена Ходжаган, в период 12 – 14 в.в., обретая силу и став признанными шейхами, основали собственные тарикаты, среди которых наиболее известны «Ясавийя», «Кадирийя», «Сухравардийя», «Кубравийя», «Бекташийя», «Чиштия», «Мевлевийя» и «Накшбандийя». Следует отметить, что названные суфийские ордена были весьма уважаемы и почитаемы во всех слоях общества того времени, а сами шейхи обладали таким большим авторитетом и влиянием на правителей, что порой играли важнейшую роль в жизни целых регионов и отдельных государств. Это был период небывалого

¹² Шариат – это система правил и обычаев, на которых строится исламское право. Она основана на священной книге мусульман, Коране, а также на сунне и хадисах, комплексе текстов, в которых собраны жизнеописание и высказывания пророка Мухаммеда.

культурного подъема в странах Центральной Азии и Ближнего Востока, время, которое впоследствии было названо историками «эпохой мусульманского ренессанса» [1].

Вершиной эволюции ордена Ходжаган стало суфийское духовное братство «Накшбандийя». Его основатель Ходжа Бахауддин Накшбанди (род. 1318 г.), проживший всю свою жизнь в Бухаре и называвший себя «учеником всех учеников» Ходжи Юсуфа Хамадани, пропагандировал революционную идею «с Богом в сердце и с ремеслом в руках» [2]. В основе тариката Накшбандийя лежит «тихий зикр», представляющий из себя сочетание многократного повторения имени Бога внутренним голосом мюрида вместе со специальной техникой задержки дыхания и концентрации внимания на определенных «латаифа» - особых энергетических центрах в теле человека с целью их пробуждения. Посвятить в таинство «тихого зикра» может только муршид, так как при инициации устанавливается мистическая связь между ним и его мюридом, которая в дальнейшем на тонком уровне помогает муршиду при обучении мюрида.

Появление тариката Накшбандийя в Бухаре стало настоящим «шагом суфизма в народ», так как мюриду Накшбанди теперь не вменялось в обязанность вести аскетический образ жизни, как это было непременным условием в других суфийских братствах. Ему позволялось иметь семью, друзей и внешне жить нормальной жизнью, заниматься каким-то делом, торговлей или ремеслом, зарабатывая себе на жизнь. В течение быстрого времени орден Накшбандийя становится самым популярным и многочисленным суфийским братством, которое существует и до сих пор, получив широкое распространение по всей Центральной Азии, на Ближнем Востоке, в Индии, Иране, Турции и в других регионах. Силсила же большинства других орденов по истечении нескольких столетий с момента основания была утрачена.

К концу 14 в. многочисленные мюриды суфийского ордена Накшбандийя владели большим набором достоверных историй о Ходже Насреддине «на каждый удобный случай». Именно в этот период Ходжа Насреддин наконец-то становится достоянием широкой общественности, а его тарикат пополняется новыми историями, в которых уже народный любимец предстает в совершенно разных, свойственных для Бухары и того времени, образах: то бедняком и простолюдином, то чьим-то мужем, отцом, гончаром, жестянщиком или земледельцем, а то и судьей, главным визирем, муллою или даже звездочетом. Существует также много историй, где Ходжа Насреддин вступает в противостояние с самим великим Тимуром, эмиром Бухары. Всё это говорит о том, что Ходжа Насреддин становится популярным народным героем, а истории о нем создаются уже не для избранного круга, а для широких слоев общества [6]. Задуманный своими создателями теперь и как «учитель простолюдинов», Ходжа Насреддин становится «тайным помощником» всех суфийских мистиков и подвижников, с помощью которого они ведут свою важную просветительскую работу в обществе. Геополитическая стабильность того времени способствовала очередному возрождению Шелкового пути, и как следствие, на оживленных торговых путях появилось множество караванов, а с ними купцов, путешественников и дервишей, которые быстро распространяли из Бухары по всему миру тарикат Ходжи Насреддина. Один раз услышанные, где-то в ханаке, чайхане, караван-сараяе или на базарной площади, истории о Ходже Насреддине легко запоминались людьми и передавались далее из уст в уста, из поколения в поколение, способствуя распространению суфийской мудрости и по сей день. Несмотря на то, что происхождение историй о Ходже Насреддине, их предназначение, да и сама формулировка¹³ тариката, со временем были почти забыты, образ суфийского мудреца из Бухары оказался бессмертным. В историях о Ходже Насреддине, которые дошли до нас через столетия, он может быть хитрецом или простаком, смешным или смеющимся, побеждающим или проигрывающим, но всегда неизменно живым и живущим. Он – зеркало, а каждая встреча с ним подобна встрече с самим собой. Он пришел в этот мир, чтобы служить людям, показывать им самих себя и встряхивать время от времени своими словами или поступками, заставляя задумываться над обычными вещами и постигать их суть. И если завтра вам вдруг случится быть в Бухаре и где-то в чайхане по случаю высказать остроумную и мудрую мысль, то вы обязательно услышите в ответ: «Слова, достойные Насреддина!»

¹³ Формулировка тариката Ходжи Насреддина: «Семь историй о Ходже Насреддине, услышанные в правильное время, в правильном месте и в правильной компании, способствуют озарению слушателя светом Истины»

Избранные истории. Ниже представлены избранные истории, в которых можно найти сведения о происхождении Ходжи Насреддина, его статусе учителя, принадлежности к миру суфизма и многое другое.

1. Одним прекрасным утром Ходжа Насреддин прибыл на своем осле в Туркестан. Его обступили местные жители и стали расспрашивать:

- Кто ты такой, откуда и что ты умеешь делать?
- Меня зовут Ходжа Насреддин, родом из Бухары, я умею читать мысли людей.
- Неужели? Тогда скажи нам, о чем мы сейчас думаем?
- Вы думаете о том, правду я сказал или нет, - ответил им Ходжа.

2. Однажды Ходжа Насреддин выступал перед своими учениками:

- Никогда не доверяйте слухам и прочей непроверенной информации, пока сами воочию не убедитесь, что есть правда, а что нет. Вот, например, слухи о моей недавней смерти несколько преувеличены, вы не находите?

3. Услышав голос муэдзина, Ходжа Насреддин совершил омовение, одел чистые одежды и пошел в мечеть на утреннюю молитву. В это время шайтан, наблюдающий за ним и всегда ищущий способ сбить Насреддина с пути правоверного мусульманина, подозвал своих слуг и приказал им:

- Скорей летите туда и подставьте подножку Насреддину, пусть он свалится в грязную лужу и нарушит свою чистоту перед молитвой.

Так и случилось, Насреддин упал в лужу и сильно запачкался, однако встав, сразу побежал домой. Совершив повторно омовение, Насреддин быстро переоделся и заторопился в мечеть, времени до начала молитвы оставалось совсем немного. Шайтан, злорадно потирая руки, второй раз отправил своих слуг к Насреддину и тот опять упал в грязную лужу. Но и в этот раз Насреддин развернулся и изо всех сил побежал домой снова мыться и переодеться. Как только Насреддин с решительным видом вновь появился из дома в чистой одежде, шайтан в ужасе закричал своим слугам:

- А теперь быстро возьмите его на руки и отнесите прямо до порога мечети! Ведь, когда Насреддин вернулся домой первый раз, он очистил себя и свою семью от всех грехов, что они совершили за всю жизнь! Когда он вернулся домой второй раз, он очистил от грехов всех жителей Бухары за всю историю этого города, если же он снова упадет и вернется домой, чтобы отмыться и переодеться в третий раз, он очистит от грехов все человечество, а этого я допустить никак не могу!

4. Однажды Ходжа Насреддин с учениками зашел в чайхану перекусить и отдохнуть. Они расположились на топчане, стали пить чай и кушать самсу. В какой-то момент чайханщик, до этого не обращавший на них внимания, вдруг подскочил как ужаленный, подбежал к Насреддину и упал тому в ноги.

- Что ты делаешь? – спросили удивленные ученики.
- Да ведь это же просветленный учитель! Я выбежал оказать ему уважение и получить благословение! – отвечал им чайханщик.
- Так и есть, это сам Ходжа Насреддин! Но как ты узнал его, ведь мы все одеты одинаково и он от нас ничем внешне не отличается?
- Да, внешне вы все похожи. Но я увидел, как он пьет чай и кушает самсу!

5. Однажды ночью Ходжу Насреддина разбудил ангел смерти Азраил:

- Вставай, Насреддин, пришло твое время перебираться в мир иной, на то воля Всевышнего!

Перепуганный и до конца еще не проснувшийся, Насреддин отвечал ему:

- Пожалуйста, Азраил, попроси Аллаха разрешить мне перед смертью прочитать намаз, не могу же я предстать перед Ним в таком виде!

Азраил счел эту просьбу благородной и вознесся передать ее Аллаху. Получив положительный ответ, Азраил вернулся:

- Аллах удовлетворяет твою просьбу и разрешает тебе перед смертью совершить намаз!

Услышав это, Насреддин преспокойно улегся обратно в кровать и сказал Азраилу:

- А теперь тебе лучше уйти, так как сначала я хочу хорошенько выспаться, а потом как проснусь, так и подумаю, когда мне будет лучше прочитать намаз.

6. Однажды Ходжа Насреддин дал задание своим ученикам:

- Я сейчас должен уйти ненадолго, а вам за это время необходимо затащить на крышу медресе верблюда. Потом мы продолжим обучение.

Сказав это, Ходжа вышел из медресе, спрятался за соседними домами и стал смотреть за происходящим. Ученики вышли на улицу, развалились в тени деревьев и стали рассуждать вслух: «Наш учитель совсем из ума выжил. Ну, что за дурацкое задание он придумал – поднять на крышу медресе верблюда?!» Только один из учеников побежал куда-то, привел верблюда и стал кружить с ним вокруг медресе, ища способ поднять его на крышу.

Насреддин увидел все это, вышел из своего укрытия и быстрым шагом направился к медресе. Зайдя в класс, он, как ни в чем не бывало, продолжил свою лекцию, не обронив ни слова о произошедшем. Однако ученики сгорали от любопытства, что же это произошло, и конце концов, один из них спросил:

- Ходжа, скажите нам, для чего вы дали сегодня такое странное задание – затащить на крышу медресе верблюда?

- Ничего странного, - ответил Насреддин, - просто я хотел показать вам настоящего ученика.

7. «Кто такой суфий?» – спросили однажды у Ходжи Насреддина. Тот пожал плечами и рассказал такую историю:

«Стояла душная летняя ночь, светила полная луна, освещая роскошный дворец великого и могучего шаха мистическим светом. Шах лежал в своей постели, но не спал, любуясь своей спящей красавицей супругой, на которую падал лунный свет. Вдруг шах заметил стайку комаров, которые залетели в открытое окно спальни, и сразу устремились к его спящей супруге. Шах немедленно встал и открыл противоположное окно спальни, создался сквозняк, которым всех комаров в ту же минуту выдуло обратно на улицу. Всех, кроме одного, который чудесным образом ухитрился зацепиться за штору и остался в комнате...

Шах увидел это и закрыл окно, продолжая смотреть на комара. Как только сквозняк прекратился, комар осмелел и начал осторожно подбираться к спящей красавице. Он подлетел к ней, опустился на ее нежную шею и впился в нее, вкушая благородную кровь. Шах, все это время наблюдавший за ним, улыбнулся и шлёп! Прихлопнул комара! Так вот, если хотите знать, этот комар был суфием».

8. Однажды Ходжа Насреддин выступал с проповедью на базарной площади. Вдруг пролетавшая мимо птица накапала прямо на его чалму. Ничуть не смутившись, Насреддин воздел руки к небу и обратился к своим слушателям:

- Братья мусульмане! Давайте возблагодарим Всевышнего за то, что Он не дал верблюду крыльев!

9. Однажды эмир Тимур проезжал по улицам Бухары, и кто-то из свиты указал ему на сына Ходжи Насреддина, играющего у дороги. «Интересно, подумал Тимур, - сын Насреддина так же умен, как и его отец?» Он подошел к мальчику и протянул ему золотой динар. Однако мальчик отказался взять монету:

- Мой отец запретил мне брать деньги на улице у незнакомцев.

- Молодец, - похвалил мальчика Тимур, - Отца надо слушаться. Но я не из тех незнакомцев, о которых он говорил тебе. Я – великий эмир, повелитель Бухары!

- Может быть, так оно и есть, - ответил мальчик, - Но отец мне не поверит. Я знаю, что он скажет: «Если это действительно повелитель Бухары, то он подарит тебе не один динар, а сразу десять!»

10. На одном из собраний ученых мужей у Ходжи Насреддина спросили:

- Дорогой Ходжа, скажите нам, где находится центр вселенной?

- Центр вселенной находится в том месте, где я сейчас стою, прямо под моими ногами!

- Неужели? А как вы это докажете нам?

- Я не могу вам это доказать, но и никто из вас не докажет обратного! – отвечал Насреддин.

Результаты исследования. В ходе исследования автором было собрано и проанализировано более полутора тысяч историй, так или иначе связанных с именем Ходжи Насреддина, которые встречаются в народном фольклоре двадцати трех стран мира. Разнообразие сюжетов, их повторения

и различные вариации, встречающиеся в фольклоре разных стран, натолкнули автора на вывод, что должны существовать первоначальные, то есть подлинные варианты этих историй. Поиск и идентификация подлинных историй о Ходже Насреддине привели автора к открытию потерянного и давно забытого суфийского метода постижения истины - «Тариката Ходжи Насреддина». Материалы из данной статьи легли в основу книги «Тарикат Ходжи Насреддина», в которую автор включил также 108 подлинных (достоверных) историй о Ходже Насреддине [7], которые ему удалось найти и идентифицировать за годы исследования.

Заключение. Каждый духовный путь имеет свой метод и своих учителей. Во вновь открытом «Тарикате Ходжи Насреддина», который можно также называть «Путём Насреддина», учителем является сам Насреддин, а методом служат истории о нем. Подлинные, иными словами достоверные, истории о Ходже Насреддине содержат в себе «бараку» - божественную благодать, заложенную в них авторами этих историй – просветленными шейхами суфийского ордена Ходжаган. Любая из достоверных историй о Ходже Насреддине, услышанная «в правильное время, в правильном месте и в правильной компании», способна привести слушателя к спонтанному озарению и постижению Истины, осознанию самого себя и объективной реальности бытия. Именно поэтому главное правило всех искателей истины, идущих «Путем Насреддина», заключается в том, чтобы собирать истории о Ходже Насреддине, внимательно слушать их, запоминать, думать над ними и пересказывать другим при каждом удобном случае.

Список использованной литературы:

1. «Суфизм в Центральной Азии», Сборник научных статей, Составитель и ответственный редактор А.А. Хисматуллин. – Санкт Петербург, 2001 г.
2. «Суфизм в Иране и Центральной Азии», материалы международной конференции. – Алматы издательство «Дайк Пресс», 2007 г.
3. Аль Газали Абу Хамид «Наставление правителям и другие сочинения». – Санкт Петербург: издательство «Ансар», 2005 г.
4. «Суфизм», Идрис Шах, издательство «Клышников, Комаров и К». – М., 1994 г.
5. «Двадцать три Насреддина», составитель М.Харитонов. – М.: Издательство «Наука», 1978 г.
6. «Подвиги несравненного Насреддина», Идрис Шах, издательство «Эннеогон пресс». – М., 2009 г.
«Тарикат Ходжи Насреддина», автор и составитель Арман Умарходжиев. – Алматы: Издательство «Археологическая экспедиция», 2017 г.

References:

1. "Sufism in Central Asia", Collection of scientific articles, Compiled and edited by A.A. Khismatullin, St. Petersburg, 2001.
2. "Sufism in Iran and Central Asia", proceedings of the international conference, publishing house "Dyke Press", Almaty 2007
3. Al Ghazali Abu Hamid "Instruction to Rulers and other writings", Ansar Publishing House, St. Petersburg 2005.
4. "Sufism", Idris Shah, publishing house "Klyshnikov, Komarov and K" – Moscow 1994
5. "Twenty-three Nasreddins", compiled by M.Kharitonov, publishing house "Nauka", 1978.
6. "The Exploits of the incomparable Nasruddin", Idris Shah, publishing house "Enneogon Press". – Moscow, 2009
"Tariqa of Khoja Nasreddin", author and compiler Arman Umarchodjiev, publishing house "Archaeological Expedition". – Almaty, 2017.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

ӘӨЖ 930.1

МРНТИ/IRSTI/FTAMP: 03.09

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.25>

М.Алиев^{1*}, Х.Сутеева²

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институтының PhD студенті,

Алматы қ., Қазақстан, E-mail: amels@list.ru

² т.ғ.д., профессор. Абай атындағы ҚазҰПУ.

Алматы, Қазақстан, E-mail: suteeva5@mail.ru

ӘЛ-ФАРАБИ МЕН ИБН ХАЛДУН ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІЛІК ПЕН ӘДІЛЕТТІЛІК МӘСЕЛЕСІНЕ ТАУХИДТЫҚ КӨЗҚАРАС

Аңдатпа

Бұл мақалада С.М. Бациеваның «Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима»» атты монографиясының негізгі ұстанымын сыни көзқараста талдай келе, ортағасырлық ірі ғалымдар Әл-Фараби мен Ибн Халдун еңбектеріндегі мемлекеттілік пен әділеттілік мәселесі таухидтық тұрғыдан қарастырылады. Осы ортағасырлық ғалымдардың мемлекет пен әділеттілік туралы ой-толғамдары мен тұжырымдары жүйесінің түп-негізгі мен қайнар көзі өз бастауын қайдан алатындығына үңіліп, оған ғылыми баға беруге тырысады. Бүгінгі таңда Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайлы» трактаты мен Ибн Халдунның «Мұхаддімаһ» атты еңбегіндегі «Идеалды қоғам құру» концепциясын тек саяси-әлеуметтік тұрғыдан ғана қарастыру – осы тұжырым аясын тарылтып, ондағы кейбір мәселелерді дұрыс түсіну мен қабылдауға кедергі келтіретіндіктен таухидтық-теологиялық көзқарастың да қалыптасуына түрткі болып отыр. Өйткені, күллі әлемге Ислам ғалымдары атпен танымал аталмыш әмбебап ғалымдардың ой-пікірлерін тек қазіргі кездегі саясаттану мен әлеуметтану, тарих пен философия секілді ғылымдар шеңберінде шектеп қою үлкен қателікке жол ашады, өйткені олардың ой-тұжырымдары өз бастауын Құраннан алып, Таухидке тірейді. Сондықтан олардың еңбегі таухидтық көзқарасқа сүйене отырып, заманауи теориялар аясында діни-теологиялық тұрғыдан жаңаша талдануы тиіс.

Кілт сөздер: Таухидтық көзқарас, материалистік көзқарас, иман, имам, Қайырымды қала басшысы, мемлекет, билік.

Алиев М.^{1*}, Сутеева Х.²

¹ PhD студент 2-го курса Института Истории и Права,
КазНПУ имени Абая. Алматы, Казахстан, E-mail: amels@list.ru

² д.и.н., профессор. КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан.

E-mail: suteeva51@mail.ru

ТАУХИДСКИЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И СПРАВЕДЛИВОСТИ В ТРУДАХ АЛЬ-ФАРАБИ И ИБН ХАЛДУНА

Аннотация

В этой статье, на основе критического анализа основной позиции исследователя С.М. Бациевой, изложенной в монографии «Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима», с таухидской точки зрения рассматривается проблема государственности и справедливости в трудах крупнейших средневековых ученых Аль-Фараби и Ибн Халдуна. Эти средневековые ученые, в своих трудах пытались рассмотреть истоки возникновения государства и справедливости и дать им научную оценку.

На сегодняшний день рассмотрение только с политико-социальной точки зрения концепции «построения идеального общества» в трактате Аль-Фараби «О взглядах благотворительных горожан» и в труде Ибн Халдуна «Мукаддима» сужает сферу их утверждений и препятствует правильному пониманию и восприятию некоторых рассматриваемых ими вопросов. Это и явилось толчком к формированию таухидско – богословского подхода к рассмотрению этих их взглядов.

Изучение и оценка взглядов этих универсальных ученых, известных во всем мире как исламские ученые, только в рамках современной политологии и социологии, истории и философии, есть допущение большой ошибки, так как их рассуждения берут свое начало в Коране и опираются на Таухид. Поэтому их труды должны быть проанализированы, опираясь на таухидский подход, в рамках современных религиозно-теологических теорий.

Ключевые слова. Таухидский взгляд, материалистический взгляд, вера, имам, глава благотворительного города, государство, власть.

¹ Aliyev Mels*, ² Suteeva Khanzada

¹ KazNPU named after Abay. PhD student of 2-nd course,
Almaty, Kazakhstan, E-mail: amels@list.ru

² KazNPU named after Abay. Doctor of Historical Sciences, professor.
Almaty, Kazakhstan, E-mail: suteeva51@mail.ru

THE STATEHOOD AND JUSTICE FROM TAWHID'S VIEWPOINT IN AL-FARABI AND IBN KHALDUNS' WORK

Abstract

This article presents a critical analysis of the main discourse of Batsieva's monograph named "Historic-social tractate (treatise) of Ibn Khaldun "Muqaddimah"" , and also considers from Tawhid's (The Divine Unity's) point of view the statehood and justice issues in an important medieval scientists Al-Farabi and Ibn Khalduns' works. It tries to give an assessment in academic context to the system of thoughts and concepts of these medieval scientists in order to find out their original sources.

Nowadays, unfortunately the concept of "ideal society" in Al-Farabi's "Treatise on the views of the residents of the virtuous city" and Ibn Khaldun's "Muqaddimah" is mainly considered from political and sociological point of view. It is mainly a subject of discussion of specific sciences like History, Sociology and philosophy. As a result, the area of this concept is narrowed and made difficult to understand and accept some issues. Therefore, it is important to examine this issue from theological, Divine Unity's point of view.

As we've mentioned above this article is an attempt to trace an understanding of the foundations and origins of the footsteps of these outstanding Islamic scientists' thought system, in which they deal with ideas linked to "ideal society". The Quran is a starting point for their thoughts, the base of their ideas lays on Tawhid (Divine Unity), that's why the restriction of their views' scope within a particular subject will result in misunderstanding. Therefore, we think that it would be better if their works are discussed according to Divine Unity and analyzed within a theological framework consisting contemporary approaches. On this way, the priority would be given to religious and theological aspects rather than historical or philosophical aspects of their works.

Keywords: Tawhid's point of view, the point of view according to Divine Unity, Materialism, Iman (belief), Imam, Leader of virtuous city, The state, The authority

Кіріспе. Әл-Фараби мен Ибн Халдунның еңбектерін материалистік әрі ахрониялық тану мен ұғыну олардың діни түсініктерін қате қабылдауға жол ашады. Түркияның алғашқы әлеуметтанушыларының бірі Фындыкоғлының пікірінше, Ибн Халдунның ғылым мен дінді түсінуі жайындағы ориенталистік әдебиеттерде негізінен екі түрлі пікір қалыптасқан. Бірінші пікір, Ибн Халдун талқылайтын әрбір әлеуметтік феномен Қасиетті Құранмен, тиісінше Құдайдың ерік-қалауымен тікелей байланысты. Екінші пікірді жақтаушылардың ұстанымы, Ибн Халдунның озық үлгідегі ислами білімі мен шынайы мұсылманшылығы, оның әлеуметтік феноменді реалистік тұрғыдан ақыл мен тәжірибеге сала отырып зерттеуіне, түсіндіруіне қатысы жоқ. [1, 69-71] Біздіңше, бұл екі жағдайда да, Ибн Халдунның мұсылманшылығы мен Ислами түсінігіне қатысты еш шүбә туғызбаса керек.

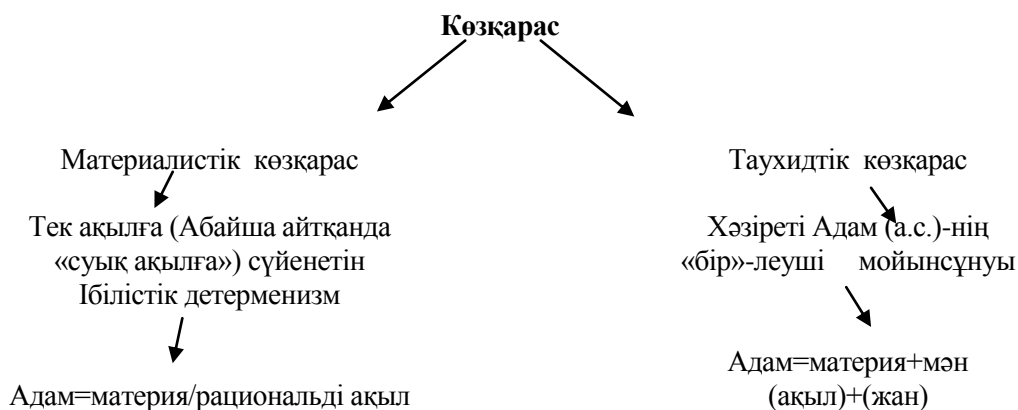
Алайда, Бациева С.М. өзінің «Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима»» атты еңбегінде Ибн Халдунның «Мұқаддімаһ» еңбегін кеңестік идеология аясында, Маркс пен Ленин ілімінің

таптық қоғам көзқарасы тұрғысынан қарастыру керектігін баса айтады. [2, 3-4] Тіпті, Ибн Халдун өз еңбегінде діннен гөрі материалистік көзқарас ұстанған деп, сонысын дәлелдеуге тырысады. [2, 216]

Біздің ойымызша, Әл-Фараби мен Ибн Халдун секілді ортағасырлық ислам ғалымдарына тек батыстық өркениеттің «суық» ақылымен немесе кеңестік кезеңнің идеологиялық көзілдірігімен қараған сайын, оларды түсіну қиынға соғады. Керісінше, Ислам дінінің дүрбісімен назар салынса, көп нәрсе жеңілдеп, айқындала түспек. Себебі: 1) Әр істі өз маманына тапсыру керек, яғни Бациева қанша жерден арабист ғалым болғанымен, Ислам дінтанушысы немесе Ислам ғалымы болмағандықтан, бүгінгі тілмен айтқанда «Асхананың ішкі жайын» білмей тұрып, Ислам дінін ұстанушы аталмыш ғалымдарға дұрыс баға беруі екіталай. 2) Түсініктегі қайшылық, яғни Ислами түсініктегі ғалымдардың еңбектерін материалистік көзқарас өкілдерінің дұрыс түсініп, оң баға беруі, біздіңше қисынсыз; 3) Ахрониялық қателікке жол берілмеуі керек, яғни ортағасырлық Ислам өркениеті өкілдеріне кеңестік идеология аясындағы көзқарастың уақыт шеңберіне байланғандығын ескеру керек. 4) Ибн Халдунның ««Мұқаддімәһ» атты еңбегінің Бациеваның кезінде де, қазіргі уақытта да орысша аударылған толық нұсқасы жоқ екендігін ұғына отырып, контекстен концепцияны, түпнұсқадан тайып кеткен күмәнді де тұманды тұжырымдарды суыртпақтаудың болатындығын ескерген жөн. Тенеу сөзбен айтқанда, бүгінгі күні біздер «Орта ғасыр көшінің керуенін бастаған түйелерді, бүгінгі саяхатшыларға емес, қасапшыларға тапсырғандаймыз».

Дегенмен ортағасырлық ислам ғалымдары, соның ішінде Әл-Фараби мен Ибн Халдун да өз еңбектерін ислам діні аясында, дінмен байланыстыра отырып жүргізгендігі белгілі. Бұл жайында, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің PhD докторы Ы.М. Палтөре өз мақаласын былай қорытады: «Қорыта айтқанда, Әбу Насыр әл-Фарабидың «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты шығармасында қоғамдағы тұрғындардың қал-жағдайын реттеу, бағынушы мен басшы арасындағы қарым-қатынастар діни мәтіндер, Құран аяттары аясында түсіндіріледі. Айтылған ой-тұжырымдардың бәрі де адам мәселесі төңірегінде тоғысып, діни мәтіндермен ұштасатын идеялармен өріледі. Олай болса, Әбу Насыр әл-Фарабидың шығармалары діни мәтіндер аясында алдағы уақытта әлі де тереңірек ғылыми талдау жасауды қажет ететіндігін аңғартады». [3, 9]

Осы тұрғыдан алғанда, Осман Шимшекпен баспаға даярланған «Tevhidi Düşünce» ve «Toplum Felsefesi» атты кітапта ислам ғалымдары Әл-Фараби мен Ибн Халдунның тұжырымдары таухид тұрғысынан талданады. Екі ғалымның да өз еңбектерін Жаратушыдан таратып жазатындығын ескерсек, ендеше бұл біздіңше дұрыс шешім. Ол бойынша, көзқарастар материалистік және таухидтік болып ажыратылып, төмендегі суреттегідей жіктеледі. [4, 57]

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бүгінгі таңда, батыстық эпистимологияда әртүрлі әдіснамалар мен әрқилы парадигмалар болса да, олар негізінен біржақты көзқараста болып келеді. Әрі мұндай сынаржақты көзқарас баяғыдан бері тығырыққа тірейтін тұйық шеңберге айналып үлгерген еді, ал бұл шеңбер құрсауынан тек сыни талдау мен жаңаша көзқарас арқылы шығуға болады. Қазір кезде жаңаша онтологиялық дүниетаным мен тиісінше соған лайықты эпистимология заманы келді. Яғни, әл-Фараби мен Ибн Халдун секілді ислам ғалымдарының еңбектерін қарастыру барысында, тек батыстық немесе материалистік көзқарастағы пікірлерге сүйене бермей, бір уақыт ислами шеңбердегі таухидтық көзқарасқа да жүгінген жөн. Сондықтан да, біз осы мақаланы жазу барысында, әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайлы» трактаты мен Ибн Халдунның «Мұқаддімәһ» атты еңбегін таухидтік көзқарас аясында салыстырмалы түрде қарастыруға тырыстық.

Талқылау. Ибн Халдунның «Илм Әл-Ғұмран» еңбегінің көзге түсер ерекшелігінің бірі әлеуметтік өзгерістің динамикасын түсіндіруде барынша ақыл-ойға сүйенуінде және физикалық әлемді негіздеуде материялық шарттарға мән беруінде жатыр. Дегенмен бұл айтылғандар Ибн Халдунның ғылыми тұжырымдарының бірегей негізіне, қайнар көзіне жатпайды, өйткені ол ислам дінінің дәстүрлі түсінігіндегі Аллаһтың бәрінен құдіреттілігін білдіретін «Таухид» ұғымын, өзінің жаңа ғылымының онтологиялық негізі ретінде кеңінен қолданады. [5, 418]

Бациева секілді Ибн Халдунның «Илм Әл-Ғұмран» еңбегінің ғылыми тұжырымдарына тек физикалық аспекті тұрғысынан ғана қарайтын зайырлы әрі позитивистік көзқарас, мейлінше тар әрі сынаржақты болып табылады. Мұндай тар түсінік оқиға мен заттардың бастапқы қозғаушы күші болып табылатын метафизикалық фактордың маңыздылығын ескере бермейді. Түптеп келгенде, метафизикалық жағдай мәтіннің мағынасында, тіпті, кей жағдайда тікелей көрініс тапқан. Ибн Халдунның басты ғылыми тұжырымы үш дінге тік үстіне құрылған деуге болады: а) Ғаламды жан-жақты, мейлінше толық талдап түсінуге тырысу; ә) Тарихи саналылық пен хақиқи түсінік; б) Қоғам мен әлеуметтің метафизикасы. Осы үш фактордың өзара байланысы «Илм Әл-Ғұмранда» жүйеленген және ондағы негізгі ұсынылатын қағида да дәстүрлі ислам ұғымындағы «Таухид» мәселесі.

Зерттеу нәтижелері. Әл-Фараби мен Ибн Халдунның еңбектерінде адамзат баласының әлеуметтік ұйымы немесе қоғамдық ұйымдасуы қажетті құбылыс, мұқтаждық ретінде қарастырылады.

Мысалы, әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайлы» трактатында: «Жаратылысында әрбір адамға өз тіршілігі үшін және ең жоғары кемелділік дәрежесіне жету үшін көп нәрсе керек, ал мұны ол жалғыз жүріп таба алмайды және бұған жету үшін ол қандай да бір адам қауымын қажет етеді» - деген . [6, 135]

Бұл жерде, Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайлы трактаттың Түсініктемелер бөліміндегі 19-шы түсініктемеге сүйенсек және Бациеваның пікірінше, сириялық тарихшы әрі әдебиеттанушы К. Айадтың Ибн Халдун ілімін алдыңғы қатарлы орта ғасыр философтарымен байланыстыра зерттеуге тырысқанын ескерсек әрі әркім өзіне дейінгілердің іліміне сүйенетінін түсінсек, ендеше Ибн Халдунның әңгіме етіп отырған философтарының қатарында Әл-Фарабидің де болуы заңдылық. [2, 98]

Дегенмен, Ибн Халдун өзіне дейінгі философтардың пайғамбарлар болмысы мен халықты шектеуші күштің болуын мантиқ пен қисынға сүйене отырып, болуы тиіс құбылыс ретінде дәлелдеуге тырысқандығымен келіспейтіндігін айтып, пайғамбарлықтың бар болуы мантиқ пен қисыннан гөрі діни заңдармен анықталатындығын әрі оларға жетістік пен тура жол тікелей Аллаһтан көрсетілетіндігін баса айтады. [7, 215-216]

Ал, Ахмет Дәуітоғлының пікірі бойынша «... Исламдық теоцентристік космологияның негізгі қағидасы - бұл таухидке негізделген Лә илаһә иллә Аллаһ және оның басты тұжырымы да - Аллаһ. [8, 46]

Біздің ойымызша, ислам дініндегі таухид сенімі Ибн Халдун әдіснамасының негізгі ұстанымы. Ибн Халдунның пікірінше, Аллаһ - заттар әлемі мен құбылыстар әлемінің басталуына қатысты бұйрықтың иесі. Құдайсыз тіршілік болмайтын, тіршіліксіз әлем болмайтынын, ал әлем жаратылмаса, адамның да болуы екіталай екенін, ал адамсыз қоғам, қоғамсыз ғұмран болмайтынын түсінген жөн. Ал Ибн Халдун өз «Мұхаддімаһ» атты еңбегінде бұл туралы былай дейді: «Адамзаттың әлеуметтік бірлесуі қажетті әрі заңды құбылыс. Философтар бұл жағдайды: «Адам жаратылысынан саяси, әлеуметтік болмыс деп қарастырады. Яғни, әлеуметтік ұйымсыз, топтасусыз өмір сүре алмайды, философтар бұны қала, полис, мәдениет деген терминдермен сипаттап жүр. Өркениет дегеніміз де осы» деп айта келе, әл-Фарабидің тұжырымымен үндесетін пікірін былай жеткізеді: «Аллаһ адамды өмір сүруі үшін ризық пен азыққа тәуелді етіп, сол азыққа ұмтылатындай қалау мен ерік беріп, сондай-ақ, сол азығын тауып жейтіндей күш пен жігер берген күйде жаратқан. Алайда, жеке бір адамның өз мұқтажына жетерліктей азық табуына күш-жігері жок, өмір сүруіне қажетті азықты толық қамтамасыз ете алмайды. Тіпті, егер де біз бір күнге ғана жететін, ең аз мөлшердегі азықтың өзін алсақ, мысалы, азғантай бидай делік, осы болмашы мөлшердегі азықтың өзін әзірлеуге, ұнтақтау, ашыту, пісіру үшін көп күш жұмсар едік. Осы үш шаруаның өзіне ыдыс пен құрал-сайман керек, ал олар өз кезегінде көптеген темір ұстасы мен ағаш ұстасы, құмырашы секілді көлөнер шеберлерінің болуын қажет етеді. Ал енді, әлгі жалғыз адам ол бидайды әзірлемей-ақ жей береді десек, онда ол бидайды табуы үшін одан да көп шаруа мен қызмет, күш жұмсау қажет болады. Егінді егу, жинау, масағынан дәннің қауызын бөліп алып, кебегін бөлек, дәннің бөлек аршып-тазалау. Ал бұл шаруа үшін алдыңғы айтқан көлөнер бұйымдары мен шеберлерінен де көп құралдар мен шеберлер қажет. Ал бұл шаруаның бәрін атқару жеке адамның қолынан келмейді, қабілеті де жок. Міне, сондықтан да бұл іс көптеген күштердің бірігуі нәтижесінде, жұмыла отырып жеке адамның өзіне де, өзге де

адамдарға да азық табуына жағдай жасауынан болады. Тек жұмыла көтерген жүк жеңіл дегендей, бірлесу, одақтасу арқылы көптеген адамдардың азыққа деген мұқтаждығы өтеліп, тіпті, өздерінің санынан да көп, өздерінен артылып қалатындай мөлшерде азық табуына жол ашылады». [7, 213]

Осындай таухид негізінде қоғам болып ұйысу мәселесін тереңірек түсіну үшін, әл-Фараби мен Ибн Халдунның мемлекет пен билік бөлінісі жайындағы еңбектерін саластыра қарастырған жөн. Бұл төмендегі кестеде (кесте-1) көрсетілген.

Кесте–1. Әл-Фараби мен Ибн Халдун еңбектеріндегі мемлекет пен билік мәселесіне салыстырмалы көзқарас.

Тұжырым	Өмір сүру ұзақтығы	Өркендеу себебі	Құлдырау себебі	Билік түрі мен басқару нысаны
<p>Әл-Фарабидің Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайлы трактаты бойынша биліктің өркендеуі мен құлдырауының тұжырымы</p>	<p>Биліктен билікке ауысып отырады</p>	<p>Таухид пен кемелдену 1) Қалайша әлем Құдіретті күшпен гармониялық күйде басқарылып тұрса, қалайша жұлдыздар мен күн жүйесі өзара байланысып, бірінің артынан бірі жүріп отырса, ал адам тәні адам жанына бағынышты күйде болуы тиіс болса, дәл солай да мемлекеттер де иерархиялық түрде, осы модельде басқарылып түзілуі тиіс. 2) Даналық пен хикмет тікелей Жаратушыдан дарыған басшы пайғамбар немесе зияткерлік қасиет пен кемелділікке, даналыққа қол жеткізген басшы философ, хәкім. 3) Ізгілік пен имандылыққа, бақыт пен кемелділікке ұмтылған тұрғындар - керемет бақыт пен ізгілік сезіміне жаратушы мен жаратылыстың кемелдену заңдарын жіті түсініп, мойынсұну арқылы қол жеткізген.</p>	<p>Таухид пен кемелденуді елемеушілік 1) Шынайы бақыт деген не екенін білмейді 2) Талпынбайды, ол туралы ойланбайды 3) Сенбейді 4) Игіліктің не екенін дұрыс түсінбеу 5) Тәннің ләззатына ұмтылу 6) Тек дәулет пен байлыққа ұмтылу 7) Тек сауық-сайранға құштарлық 8) Тек мақтан мен мадаққа ұмтылу 9) Тек мансапқа ұмтылу 10) Өз құштарлығы мен қалауын тежей алмау</p> <p>Таухид пен хақты таниды, ізгі көзқарас пен бақыттың не екенін біледі, біле тұра надан секілді әрекет етеді. Өнегесіздік пен бұзықтық. 1) Иман әлсіздігі 2) Моральдік деңгей төмендігі 3) Пасықтық 4) Солқылдақтық 5) Тұрақсыздық 6) Сөзі мен ісі сәйкес келмеу</p> <p>Таухид пен тура жолдан адасқандар 1) Таухид жайындағы түсінігі бұрмаланған 2) Бақыт туралы</p>	<p>Толық мәніндегі қоғамдар үш түрлі болады: 1) Ұлы қоғам - жер бетін мекендейтін барша адамзат қоғамдарының жиынтығы. 2) Орташа қоғам – қандай болсын бір халық түріндегі қоғам. 3) Шағын қоғам - қайсыбір халық мекендейтін аймақтың белгілі бөлігін алып жатқан қайсыбір қала тұрғындарынан құралған қоғам.</p> <p>Толық емес мәніндегі қоғамдар: 1) Қыстақ тұрғындарынан құралған және орам жұртшылығының жиынтығы. 2) Көше тұрғындарының жиынтығы. 3) Бір үйде тұратындардың жиынтығы (төменгі саты) Қыстақ қалаға қызмет ететіндіктен, ал орам құрамдас бөлігі болғандықтан бірге алып қарағанда қалаға жатады. Көше орамның, үй көшенің, қала мекеннің, халық - жер жүзін мекендеушілер жиынтығының бір бөлігі. Асқан игілік пен ең биік кемелділік дәрежесіне ең алдымен - қала жетпек. Бұл жерде қала тек</p>

			көзқарасы қате 3) Адаққан ілімімен әрекет етеді 4) Жалпы жаратылыс жөніндегі түсінігі теріс	бүгінгі түсініктегі әкімшілік территориялық бөлініс ретіндегі қала емес, қала – мемлекет ұғымында. Қала екі түрлі: 1) Қайырымды қала 2) Надан қала
Ибн Халдунның Мұһаддімаһ бойынша биліктің өркендеуі мен құлдырауының тұжырымы	120 жыл	1. Күшті Асабия 2. Субъектілерді толықтай бақылау астында ұстау және олардың бағыныштылығы, 3. Салық жинау, 4. Өзге елдерге елші жіберу 5. Өз шекаралық аумағын қорғау (әскери күштің үстемдігі), 6. Өз елінде өзге күшті биліктің болмауы	1. Күшті асабияны жоғалту 2. Сән-салтанатқа алдану, үйренісіп қалу 3. Тиімсіз басқару 4. Көңіл тоқтық 5. Жаттықпаған әскер 6. Әлсіз экономика	1. Династия 2. Мемлекет 3. Империя 4. Өркениет

Қорытынды. Қорыта келгенде, біздің ойымызша, әл-Фараби де, Ибн Халдун да ислам ғалымдары ретінде мемлекеттілік пен әділеттілік мәселесіне тәухид тұрғысынан, ислами көзқараспен қарағандығы айқын. Бұған дәлел, мысалы әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайлы» трактаты» мен Ибн Халдунның «Мұһаддімаһ» еңбектерінде ақылдың дәлелдемелері арқылы трансцендентті әлем мен құдайдың барлығын адамның дәлелдеуі мүмкін еместігін алға тарта отырып, дегенмен олардың бар екендігіне күмәнданбайды. Олар адам жанының өлмейтіндігіне сенеді әрі өзінің сенімін таза логикалық пайымдармен негіздейді. Олардың пайымдауынша, өмірде адамның өмір сүруі – соншалықты ақылға қонымды әрі ұғынықты, тіпті, ажал оның толықтай жойылып кетуін білдіреді деген ойдың өзі абсурд болып табылады. Әлемдегінің барлығы бір бірімен байланысты әрі мақсатты түрде; адамды осыншама ақыл-ойға және рухани қабылдаушы қабілеттерге бөлеудің қажеті қанша, егер де осының бәрі ажалмен жоқ болып кететін болса.

Олар өмір сүрген дәуірдегі араб философиясының құдайдың бар екендігіне дәлелдері екі түрде болатын – екеуі де космологиялық. Оларды платондық түрдегі аргументтер мен аристотелдік кейіптегі аргументтер. Платондық дәйек әлем жаратылған, яғни жаратушы бар дегенді алға тартады.

Аристотелдік дәйектердің дені әлем мәңгі деген негізден бастау алады. Әлемді эмпирикалық тұрғыдан зерттей келе, философтар мынандай қорытындыға келеді: а) Әлемде өмір сүруші әрбір форманың өз себебі бар; б) егер де әлем мәңгі болса, онда себеп пен салдар сериясы (топтамасы) да соңсыз болуы тиіс. Содан келіп, олар себептердің соңсыз айналымы, қайталануы мүмкін еместігін айта келіп, барлық себептердің бір алғашқы басы бар, яғни, құдай бар деген қорытындыға келеді.

Әл-Фараби мен Ибн Халдун осы екі жолды да қатар алып, өзіндік бағытпен жүреді әрі құдайдың бар екендігіне, ақырет пен пайғамбарлардың бар екендігіне сене отырып, Әл Фараби мен Ибн Халдун дінді адамның ақлақ пен адамгершілік тұрғысынан кемелдену ісі деп қана қараған.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Findikoğlu, Ziyaeddin Fahri (1951) *İbn Haldun'da Tarih Telakkisi ve Metot Nazariyesi. İstanbul:Ucler Basımevi, sayfa 69-71.*

2. С.М. Бациева «Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима»», Академия Наук СССР Институт народов Азии, издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1965 г., стр. 3-4, стр 216, стр. 98.

3. Палтөре Б.М. PhD докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. e-mail: yktyiar@inbox.ru, FTAMP 21.15.47 «ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДЫҢ «ҚАЙЫРЫМДЫ ҚАЛА ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ КӨЗҚАРАСТАРЫ» АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕГІ АДАМ МӘСЕЛЕСІНІҢ ДІНИ МӘТІНДЕРМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ», Хабаршы. Шығыстану сериясы. №1 (88). 2019, 9-шы бет
4. DERLEYEN(Edi.)Doç.Osman Şimşek, “Tevhidi Düşünce” ve “Toplum Felsefesi” İlmar Yayın No: 3, Ankara-2018, sayfa-57
5. Lutfi Sunar and Faruk Yashicimen, *The Possibilities of New Perspectives for Social Sciences: An Analysis Based on Ibn Khaldun’s Theory of Umran**, *Asian Journal of Social Science* 36 (3-4):408–433, 2008, Istanbul University and Bilkent University
6. Б.Ф. Гафуров., А.Х. Қасымжанов. Әбу Насыр Әл-Фараби: «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» 1-ші том, 26-шы тарau. – Алматы, 2019. – 248 б.
7. Hazırlayan. Süleyman Uludağ, *Ibn Haldun, Mukaddime 1, Birinci bölüm, Genelde beşeri umran, Birinci Mukaddeme, Dergah yayınları: 85/1. – İstanbul,2014, sayfa 211-216.*
8. Davutoğlu, Ahmet *Alternative Paradigms: The Impact of Islamic and Western Weltanschauungs on Political Theory. Lanham, MD: University Press of America. (1997) “Medeniyetlerin Ben-İdraki”. Divan 2(3): 1–53.*

References:

1. Findıkoğlu, Ziyaeddin Fahri (1951) *İbn Haldun’da Tarih Telakkisi ve Metod Nazariyesi. [Historical Conception and Theory of Method in Ibn Khaldun]. İstanbul:Ucler Basımevi, sayfa 69-71. [in Turkish]*
2. S.M. Batsieva “Istoriko-sotsiologicheski traktat Ibn Halduna “Mukaddima” [“Historical and sociological treatise of Ibn Khaldun” Mukaddima], *Akademia Nauk SSSR Institute narodov Aziy, izdatelstvo “Nauka”, Glavnaya redaksiya vostochnoi literatury,1965, p. 3-4, p. 216, p. 98. [in Russian]*
3. Paltore I.M. PhD doktory, Al-Farabi atyndagy Kazakh ulttyk universiteti, Kazakhstan, Almaty e-mail: yktyiar@inbox.ru, GTAMP 21.15.47 "Abu Nasyr Al-Farabidyng "Kayrymdy kala turgyndarynyng kozkarastary" atty enbegindegi adam maseselin dini matindermen sabaktastygy. *Shygystanu series. No. 1 (88). 2019, page-9 [in Kazakh]*
4. DERLEYEN(Edi.) Doç.Osman Şimşek, “Tevhidi Düşünce” ve “Toplum Felsefesi,” [Thought of Tawhid and Philosophy of Society] İlmar Yayın No: 3, Ankara-2018, sayfa-57 [in Turkish]
5. Lutfi Sunar and Faruk Yashicimen, *The Possibilities of New Perspectives for Social Sciences: An Analysis Based on Ibn Khaldun’s Theory of Umran**, *Asian Journal of Social Science* 36 (3-4):408–433, 2008, Istanbul University and Bilkent University [in English]
6. B.G. Gafurov., A.H. Kasymzhanov. *Abu Nasyr Al-Farabi: "Kayrymdy kala turgyndarynyng kozkarastary turaly traktat" 1-1-shi tom, 26-shy tarau . Almaty. 2019.-p 248. [in Kazakh]*
7. Hazırlayan. Süleyman Uludağ, *Ibn Haldun, Mukaddime 1, Birinci bölüm, Genelde beşeri umran, Birinci Mukaddeme, Dergah yayınları: 85/1, İstanbul-2014, sayfa 211-216.[in Turkish]*
8. Davutoğlu, Ahmet (1994) *Alternative Paradigms: The Impact of Islamic and Western Weltanschauungs on Political Theory. Lanham, MD: University Press of America.- (1997) “Medeniyetlerin Ben-İdraki”. Divan 2(3): 1–53. [in English]*

ӘОЖ 314.011(574)

ҒТАМА 03.81.35

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.26>

Н.А. Махметова¹, Ж.С. Аубакирова²

*¹ С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
«8D02202-Тарих» білім беру бағдарламасының 1-оқу жылының докторанты,
Өскемен қ., Қазақстан, , e-mail: nadira_95_@mail.ru*

*² т.ғ.к., С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
қауымдастырылған профессоры,
Өскемен қ., Қазақстан, , e-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru*

1950-1980 ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС ӨңІРІ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада Шығыс Қазақстан және Семей облыстарының демографиялық жүйесі талқыланып, талданды. Зерттеу барысында статистикалық мәліметтер, 1959 және 1989 жылдар аралығындағы бүкілхалықтық санақ нәтижелері қолданылды. Халық санының динамикасы, халықтың орналасу ерекшелігі: қала және ауыл халқы, ұлттық және жас-жыныстық құрамы негізге алынып екі облыс арасында салыстырмалық талдаулар жасалды. Қазақстанның шығыс өңірі ұлттық құрамының ерекшелігі: аймақта қазақ және орыс ұлттарының басымдылықта болуында. 1950-1960 жылдардағы қазақтардың «демографиялық жарылыс» кезеңі осы өңірде аталған этностың табиғи өсімнің ұлғаюына әкеліп, шын мәнінде ХХ ғасырдың 50-80-жылдарында орын алған өзгерістердің триггеріне айналды. Орыс этносы санының азаюы табиғи кетудің және механикалық азаюдың нәтижесінде болды. Осы жылдар Шығыс Қазақстан облысының қазіргі демографиялық жағдайын қалыптастыруда маңызды кезең болды. Мақаланың өзектілігі 1950-1980 жылдары орын алған демографиялық процестердің өңірдің демографиялық ахуалын анықтаудағы маңызды тарихи кезең ретінде демографиялық тенденцияларды зерттеуге негізделген. Қазіргі таңда қалыптасып отырған демографиялық үрдістердің қайнары осы 30 жылдықтың жемісі болды. 1950-1980 жылдары туған балалар қазіргі адам сапасы деңгейінде маңызды рөл атқарып, қазіргі ұлттық жас құрамын құрап, Қазақстанның шығыс өңірінің демографиялық дамуының айқын көрінісі болып отыр.

Түйін сөздер: демографиялық жүйе, қала халқы, ауыл халқы, этникалық құрам, халық санағы.

Н.А. Махметова¹, Ж.С. Аубакирова²

*¹ докторантка 1-го года обучения Восточно-Казахстанского университета имени
С. Аманжолова по образовательной программе «8D02202-История»,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, , e-mail: nadira_95_@mail.ru*

*² к.и.н., ассоциированный профессор Восточно-Казахстанского университета имени
С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, ,
e-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru*

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА В 1950-1980 ГГ.

Аннотация

В статье рассматривается и анализируется структура демографической системы Семипалатинской и Восточно-Казахстанской областей. В исследовании использовались статистические текущей статистики и результаты переписей населения 1959 г., 1989 г. Осуществлен сравнительный анализ между двумя регионами: динамики численности населения, особенностей расселения (городское и сельское население), этнического и половозрастного состава. Особенностью этнической структуры населения двух регионов является доминирование казахского и русского этносов, однако в разной пропорциональной взаимосвязи. «Демографический взрыв» казахов 1950-1960 годов привел к увеличению естественного прироста представителей данного этноса в регионе и

стал фактически триггером для изменений, произошедших в 50-е и 80-е годы XX века. Снижение численности русского этноса произошло в результате естественной убыли и механического сокращения. Этот период стал важным этапом для современной демографической ситуации Восточно-Казахстанской области. Актуальность статьи обусловлена необходимостью изучения демографических процессов, происходивших в 1950-1980-е годы как в важном историческом периоде для формирования уже суверенной демографической системы, когда сформировались предпосылки современных демографических тенденций именно в это тридцатилетие. Количество детей, рожденных в 1950-1980 годов, сыграло важную роль в формировании нового качества человеческого капитала, современной этнической структуре населения, сыграло важную роль в демографическом развитии восточного региона Казахстана.

Ключевые слова: демографическая система, городское население, сельское население, национальный состав, перепись.

N.A. Makhmetova¹, Zh.S. Aubakirova²

¹ 1st year doctoral student of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University according to the educational program "8D02202-History",

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, , e-mail: nadira_95_@mail.ru

² k.h.s., associate professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, , e-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

HISTORY OF POPULATION FORMATION IN EASTERN KAZAKHSTAN IN 1950-1980

Abstract

The article considers and analyzes the structure of the demographic system of the Semipalatinsk and East Kazakhstan regions. The study used statistical current statistics and the results of the 1959 and 1989 population censuses. A comparative analysis was carried out between the two regions: population dynamics, settlement patterns (urban and rural population), ethnic and age and sex composition. A feature of the ethnic structure of the population of the two regions is the dominance of the Kazakh and Russian ethnic groups, however, in a different proportional relationship. The "population explosion" of the Kazakhs in the 1950s-1960s led to an increase in the natural increase of representatives of this ethnic group in the region and actually became a trigger for the changes that occurred in the 50s and 80s of the twentieth century. The decrease in the number of the Russian ethnos occurred as a result of natural loss and mechanical reduction. This period has become an important stage for the modern demographic situation of the East Kazakhstan region. The relevance of the article is due to the need to study the demographic processes that took place in the 1950s-1980s as an important historical period for the formation of an already sovereign demographic system, when the prerequisites for modern demographic trends were formed precisely in this thirty years. The number of children born in 1950-1980 played an important role in the formation of a new quality of human capital, the modern ethnic structure of the population, played an important role in the demographic development of the eastern region of Kazakhstan.

Key words: demographic system, urban population, rural population, national composition, census.

Кіріспе. Әр аймақтың тарихын зерттеу барысында ең алдымен тоқталатын мәселелердің бірі сол өңір тұрғындарының қалыптасу тарихы. XX ғасырдың 50-80 жылдары демографиялық апаттар аяқталып, демографиялық дамулар алға ілгерілеп, қазіргі егеменді демографиялық жүйенің қалыптасуының негізі болды. Мақалада негізге 1997 жылы Шығыс Қазақстан облысына біріккен территориялық аумақтар, Шығыс Қазақстан және Семей облыстары алынды. 1959 және 1989 жылдардағы бүкілхалықтық халық санақтары алынып, осы екі кезеңді салыстыра отырып, екі кезеңдегі динамикалық өзгерістер, ұлттық құрам, әсіресе облыстағы басым ұлтты құрайтын қазақ және орыс ұлттарының сандық ерекшеліктері қалай жүрді? Жас жыныстық құрылымда қандай жастар басым, қай жерлерде толқу бар? Халықтың қалаға көшу әсерінен қала саны қалай өсуде? Екі облыс арасында қандай ұқсастықтар немесе айырмашылықтар орын алды? деген мәселелер көтерілген.

Тарихи демографиялық зерттеулерде жалпы Қазақстанда 1950-1960 жылдардағы «демографиялық жарылыс» болғаны туралы жалпы айтылғанымен, алайда, аймақтық ерекшеліктері

жеке алып талданбаған. Қазақстанның шығыс өңірі халқы динамикасының өзгеруін, этникалық және жас-жыныстық құрамын қарастыру мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

1950-1980 жылдардығы демографиялық үрдістердің қазақтардың тәуелсіз демографиялық жүйе қалыптастыруындағы алғышарттары болып табылады. Қазіргі таңда қалыптасып отырған демографиялық үрдістердің қайнары осы 30 жылдықтың жемісі болды. 1950-1980 жылдары туған балалар қазіргі адам сапасы деңгейінде маңызды рөл атқарып, қазіргі ұлттық жас құрамын құрап отыр.

Бүкіл республикада демографиялық ахуал қарқынды дамыды, алайда әр аймақтық өзіндік ерекшелігі болды. Соның ішінде, Қазақстан шығыс аумағында өзіндік ерекшелігімен бөлек бағытта болды. Шығыс Қазақстан және Семей облысында қазақтар саны аз болды. Ал славян тектес ұлттар саны басым болды. Оның бірден-бір себебі миграциялық үрдістер болды. 1950-1960 жылдардағы демографиялық үрдістер «демографиялық толқындар» нәтижесі болып келесі онжылдықтарта қазақ этносының негізгі өсім көрсеткішіне үлкен әсер етті.

Халықтың демографиялық әл-ауқаты, халық санының өсу динамикасы елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жоспарлауға, қоғамның болашағын болжауға әсер етті. Мақаланың өзектілігі 1950-1980 жылдары орын алған демографиялық процестердің өңірдің демографиялық ахуалын анықтаудағы маңызды тарихи кезең барысын зерттеуге негізделген. Осы кезеңдегі Қазақстан шығыс өңірінде орналасқан екі облыстың (Шығыс Қазақстан облысы және Семей облысы) аймақтық ерекшелігі, демографиялық ахуалы толық зерттелмеген.

Материалдар мен әдістер.

Материалдар. XX ғасырдың ортасынан бастап Қазақстан аумағына қатысты демографиялық мәліметтер айқын көріне бастады. Оған дәлел, халық санағы. Осы мақалада негізгі дерек көзі ретінде Қазақстан аумағында – 1959, 1970, 1979, 1989 [1] жүргізілген халық санағы нәтижелері қолданылды. Осы статистикалық мәліметтер негізінде кестелер, диаграммалар жасалды.

Әдістер. Зерттеу барысында алға қойған мәселелерді тиянақты әрі ғылыми тұрғыда жазу мақсатында тарихилық, объективтілік принциптері басты назарға алынды. Түрлі кезеңдердегі статистикалық мәліметтерді қолдана отырып, салыстырмалы тарихи әдіс қолданылды. XX ғасырда Қазақстан аумағында, соның ішінде Қазақстанның шығыс өңіріндегі тұрғындары саны, олардың қала және ауылда орналасу ерекшелігі, ұлттық және жас-жыныстық құрамы тарихи-жүйелілік әдісі арқылы сараланды. Тақырып демографиялық үдерісті қозғаннан кейін, тарих ғылымы үшін маңызды әрі жиі қолданылатын әдістердің бірі хронологиялық әдістер зерттеу жұмысында көрсетілді.

Талқылау. XX ғасырдың ортасы және екінші жартысы жалпы Қазақстан үшін СССР-халқының этникалық құрамы түбегейлі өзгерді. Бұл өзгерістер миграциялық процестермен байланысты болды. Ішкі миграция бірнеше онжылдықтар ішінде әлеуметтік-экономикалық, этнодемографиялық, әлеуметтік-мәдени және басқа да құбылыстардың мәнін анықтады. Бұл процесстерде негізгі рөлді республика халқының, оның ішінде қалаларды басым бөлігін құрайтын славян ұлттары болды. Қазақстанның шығыс өңіріне осы құбылыс тән болды. Себебі осы өңірде славян ұлты басым еді. Кеңестік тарихнамада негізінен XX ғасырдың 50-80 жылдары Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жетістіктері контекстінде (тың жерлерді игеру, өндірістік алға басу және т.б.) индустриалдық кадрлардың өсуін, жұмысшы топтың ұлғаюын, жалпы әлеуметтік құрылымның өзгеруін қарастырады [2, 127].

XX ғасырдың екінші жартысындағы жалпы Қазақстандағы демографиялық өзгерістер туралы көптеген ғылыми еңбектер жазылды. Алайда, Шығыс Қазақстан өңіріне қатысты тарқатылған ғылыми зерттеулер аз. Шығыс Қазақстан өңірін алғаш әрі тыңғылықты зерттеушілердің бірі Алексеенко Н.В., История Восточного Казахстана в документах и материалах [3], Алексеенко А. Н. «Народы Восточного Казахстана» [4] оқулығында Шығыс Қазақстан облысының этникалық құрамына шолу жасаған. Зерттеуде Шығыс Қазақстан өңірінде қоныстанған барлық ұлттар қамтылған, алайда өңірде қоныстанған басым ұлттар қазақ, орыс және т.б. ұлттары туралы мәліметтер толық берілген. Әртүрлі кезеңдерде облыс территориясының өзгеруіде атап көрсетілген. Халық санының, соның ішінде қазақ ұлтының өсу, кему процесстерінің себебі Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н., Столярова Э.О. “Demographic processes in Kazakhstan in the 20-80s of 20th century” мақаласында көрсеткендей XX ғасырды екіге бөліп қарастыруға болды. 1920-1940 жылдары демографиялық дағдарыс кезеңі болса, 1950-1980 жылдары демографиялық жарылыс кезеңі болды деп айтуға болады. 1950-1960 жылдар онжылдықтың ішінде Қазақстан халқы саны табиғи өсім арқасында 18,2% жоғарылап, ал 1960 жылы 1000 адамға 30,6 жетіп Қазақстан тарихындағы ең

жоғарғы көрсеткішті көрсетті. Осы құбылысты «демографиялық жарылыс» деп атаймыз. Демографиялық жарылыс халықтың көбеюдің бір түрінен екінші түріне ауысуының (дәстүрлі аграрлық көбею түрінен қазіргі индустриялыққа) құрамдас бөлігі болып табылады [5, 348]. Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н. «Демографиялық тарих контексіндегі қазақтар» [6] монографиясында әрбір онжылдық кезеңдегі статистикалық мәліметтер алдыңғы, онжылдықтаға мәліметтермен салыстырыла отырылып талданған. Монографиядағы құнды ақпарат әр аймақтың өзіндік ерекшелігі сипатталып, басқа облыстармен салыстырылған және барлық статистикалық мәліметтер кесте түрінде көрсетілген.

1950-1980 жылдары осы 30 жылдық уақытта халық дамуының негізгі тенденциялары қалыптасты.

Зерттеу нәтижелері. Қазақтардың ХХ ғасырдың екінші жартысындағы демографиялық дамуы КСРО-ның алғашқы онжылдықтарында орын алған құбылыстардан айтарлықтай ерекшеленеді. Жүздеген мың адамның өмірін қиған демографиялық апаттар артта қалды. Сонымен қатар демографиялық дағдарыстың аяқталуы туралы айту ертерек, ол сақталады, бірақ басқаша көрініс береді. Демографиялық мәселелердің негізгі ерекшелігі қазақтардың өзінің тарихи Отанында этникалық азшылыққа айналуы болып табылады [6, 48]. Бұл тенденция ХХ ғасырдың ортасында шарықтау шегіне жетсе, одан кейін жағдай қалыпқа келіп қазақ этносының саны ұлғаюына әкелді. Алайда, бір Шығыс өңірінің өзінде екі облыста, екі түрлі құбылыс жүрді. Шығыс Қазақстан облысында орыс ұлтының пайызы 1959 жылдан 1989 жылға дейін басымдылығын сақтап қалды. Ал Семей облысында 1959 жылы орыс ұлты басымдылықта болса, 1989 жылы пайыздық мөлшер өзгеріп, қазақтар саны басымдылыққа ие болды. Осылайша, бір өңір болғанымен, әр облыста этникалық құрам әртүрлі болды. Әр ұлттың өз өмір салты, айналасытын еңбек түріне қарай, бұл өз кезегінде аумақтық әлеуметтік-экономикалық жағдайына да әсер етті.

Ал енді 1959 жылдан 1989 жыл аралығында Шығыс Қазақстан және Семей облыстарында халық саны аймақтарда орналасу ерекшеліктерін салыстыра қарастырайық.

Кесте 1

1959, 1970, 1979, 1989 жылдардағы халық санақтары бойынша Семей облысы тұрғындар саны [1]

Аумақ	1959 ж.		1970 ж.		1979 ж.		1989 ж.		1989 жылдан 1959 (%)
	мың адам	%	мың адам	%	мың адам	%	мың адам	%	
Семей облысы	520229	100	713827	100	769411	100	838324	100	161,1
Семей қаласы	158555	30,5	243307	34,1	289958	37,7	335112	40,0	211,3
Аягөз қаласы	-	-	36940	5,2	39622	5,1	-	-	-
Абай ауданы	13563	2,6	21969	3,1	25632	3,3	27080	3,2	196,7
Ақсуат ауданы	15370	3,0	28205	4,0	32112	4,2	33100	3,9	215,3
Аягөз ауданы	57571	11,1	40067	5,6	41353	5,4	68117	8,1	118,3
Бесқарағай ауданы	32456	6,2	36733	5,1	33930	4,4	32959	3,9	101,6
Бородулиха ауданы	17573	3,4	52478	7,4	34160	4,4	38609	4,6	219,8
Жаңасемей ауданы	-	-	39351	5,5	35590	4,6	40716	4,9	-
Жарма ауданы	39166	7,5	73705	10,3	42764	5,6	42786	5,1	119,2
Көкпекті ауданы	28226	5,4	33361	4,7	32970	4,3	32808	3,9	116,2
Мақаншы ауданы	21462	4,1	38438	5,4	39225	5,1	43141	5,1	201,0
Ново-Покровка ауданы	38463	7,4	-	-	-	-	-	-	-
Ново-Шұлбі ауданы	19610	3,8	-	-	18689	2,4	16977	2,0	86,6
Таскескен ауданы	-	-	-	-	-	-	32065	3,8	-
Үржар ауданы	42836	8,2	54651	-	54428	7,1	45564	5,4	106,3
Шар ауданы	30387	5,8	-	-	32504	4,2	31812	3,8	104,7

Шұбартау ауданы	4991	1,0	14622	2,0	16474	2,1	17478	2,1	350,1
-----------------	------	-----	-------	-----	-------	-----	-------	-----	-------

Кестеден байқайтынымыз, Семей облысында 1989 жылы 1959 жылға қарағанда жалпы халық саны 61,1% өскен. Облыс аумағында аудандардың әкімшілік-территориялық жағынан бірде бөлініп, бірде қосылу салдарынан кейбір ауданда 1989 жылы 1959 жылға қарағанда өсу немесе кему пайызы анықталмады. Нақты атап өтетін болсақ олар: Аягөз ауылдық кеңесі, Жаңасемей ауданы, Ново-Покровка ауданы және Таскескен ауданы. Табиғи өсім үлес салмағы деңгейіне қарай өсім деңгейі көп аудандарда байқалды, алайда ең жоғарғы өсім 5 аумақта байқалған. Олар Семей қаласында халық саны 111,3%, Ақсуат ауданы халқы 115,3% және Бородулиха ауданы халқы 119,8%, Мақаншы ауданы 101,0% және Шұбартау ауданы халқы 250,1% ұлғайған. Бұл мәліметтерден байқайтынымыз, аталған аудандардың көпшілігі қазақи (қазақ этносы басым) аумақтар болып табылады. Яғни, бұл жерлердегі өсім табиғи өсім әсерінен көбейгенін байқатады. XX ғасырдың 50-60-жылдар аралығы қазақтардың көп балалы болу дәстүрін қалыптастырудың негізіне айналды. Бала туудың жоғары деңгейін емес, бұрын өлім-жітіммен бейтараптандырылған көп балалы болу дәстүрін қалыптастыру. Бірақ көп балалы болу жағдайы тұрмыстық деңгейде бала туу призмасы арқылы қабылданады. Бала туудың жоғары көрсеткіші көп балалы болу дәстүрін қалыптастырудағы жетекші компонент ретінде көрінеді. Ал қазақтардың негізгі бөлігі бұрынғыдай ауылдық жерлерде тұрып жатқандықтан, көп балалы болу нақты қазақтарға тән, олардың ұлттық ерекшелігі сияқты болып көрінеді. Қазақстандағы демографиялық жарылыс көрсеткіштеріне этностардың үлесін анықтау халықтың көбеюінің этникалық сипаттамаларын тіркейтін жеткілікті статистикалық мәліметтердің болмауы салдарынан қиын [6, 75]. Ал халық санының қысқару деңгейі тек бір ауданда ғана байқалды, ол Ново-Шүлбі ауданы халқы 13,4% қысқарған. Халық санының қысқару себептерін территориялық өзгерістерге байланысты түсіндіруге болады.

Кесте 2.

1959, 1970, 1979, 1989 жылдардағы халық санақтары бойынша Шығыс Қазақстан облысы тұрғындар саны [1]

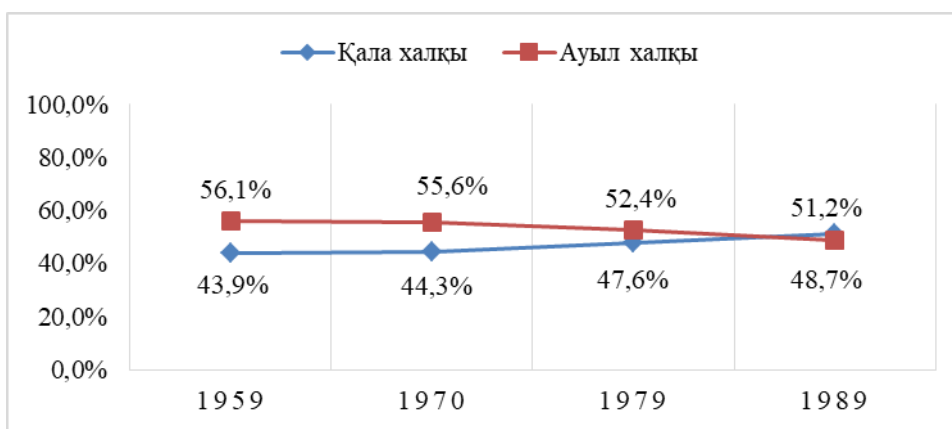
Аумақ	1959 ж.		1970 ж.		1979ж.		1989 ж.		1989 жылдан 1959 (%)
	мың адам	%	мың адам	%	мың адам	%	мың адам	%	
Шығыс Қазақстан облысы	734 924	100	845 251	100	876 628	100	933 445	100	127
Өскемен қ.	150 371	20,5	230 340	27,3	274 287	31,3	325 020	34,8	216,0
Зырян қ.	91 636	12,5	88 056	10,4	51 132	5,8	52 838	5,7	57,7
Лениногорск қ.	83 862	11,4	82 342	9,7	78 077	8,9	78 749	8,4	94
Серебрянск қ.	16 536	2,3	30 397	3,6	29 747	3,4	30 788	3,3	186,1
Большенарым ауд.	27 005	3,7	28 417	3,4	25 494	2,9	24 267	2,6	90,9
Глубокое ауд.	35 690	4,9	77 294	9,1	74 406	8,5	77 305	8,3	216,4
Зайсан ауд.	27 081	3,7	33 615	4,0	36 364	4,1	37 127	4,0	137,0
Зырян ауд.	57 336	7,8	17 197	2,0	29 665	3,4	28 059	3,0	49,0
Катон-Қарағай ауд. (ауылдық аймақ)	25 395	3,5	28 417	3,4	27 133	3,1	24 849	2,7	98,9
Күршім ауд. (ауылдық аймақ)	29 901	4,1	35 507	4,2	35 277	4,0	31 422	3,4	105,0
Марқакөл ауд. (ауылдық аймақ)	17 532	2,4	21 720	2,6	22 222	2,5	22 458	2,4	128,0
Самар ауд.	26 717	3,6	29 037	3,4	26 571	3,0	24 713	2,6	93,5
Таврия ауд. (ауылдық аймақ)	19 520	2,7	26 612	3,1	27 968	3,2	29 121	3,1	149,1
Тарбағатай ауд.	20 953	2,9	34 267	4,1	39 351	4,5	41 279	4,4	197,0
Ұлан ауд.	24 999	3,4	35 078	4,2	35 151	4,0	37 889	4,1	151,5
Шемонаиха ауд.	51 414	7,0	64 152	7,6	63 783	7,3	67 561	7,2	131,4

Ал Шығыс Қазақстан облысында 1989 жылы 1959 жылға қарағанда жалпы халық саны 21,2% өскен. Табиғи өсім үлес салмағы айтарлықтай әсер етті. Облыстағы аумақтарда қоныстану деңгейіне қарай ең жоғарғы өсім 2 аумақта байқалған. Олар Өскемен қаласында халық саны 57,6%, ал Глубокое ауданы халқы 53,9% және Ұлан ауданы халқы 51,5%, Таврия 49,1% ұлғайған. Дәл осы аудандарда халық санының ұлғаюы қалаға жақын орналасқындығымен түсіндіріледі. Халық санының осы аймақтарда ұлғаю себебі өндіріс ошақтарының болуы, жұмыс орындарының көптігімен, қаладағы тұрмыстың әлдеқайда қолайлылығымен айқындалды. Ал Зырян қаласы халқы 42,3%, Зырян ауданы халқы 51,1% қысқарған (кесте 2). Халық санының қысқару себептерін территориялық өзгерістерге байланысты түсіндіруге болады. Әлеуметтік-экономикалық жағдайлары жағынан да, этникалық құрамы жағынан да аймақтардағы қоныстану өзгерістерінің басты тенденциясы – халықтың ірі қалалар төңірегінде және көлік желілерінің бойында шоғырлануы еді. Шет аймақтар бірте-бірте қаңырап бос қалды. Сондай-ақ Тарбағай, Зайсан сияқты аудандарда халық санының негізгі бөлігін қазақ ұлты құрағандықтан, бұл аймақтағы халық саны қазақтар есебінен өсті. Бұл өсімнің себебі, колхоз-совхоз жүйесі, халыққа әл-ауқатының тұрақты болуы есебінен табиғи өсім ұлғайды. 1950-1960 жылдары СССР-де колхоздардың жаппай совхозға айналу процесі басталды. Бұл өз кезегінде ауыл тұрғындарын мемлекеттің әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесіне енгізді. Мемлекет тарапынан «кепілді еңбек төлемақысы, пенсия және басқа да әлеуметтік жеңілдіктер» қамтамасыз етілгендіктен, бұл мемлекеттік секторға колхозниктар өздері белсенді түсе бастады. Тегін білім алу мен медициналық қызметтер, мемлекеттің әлеуметтік кепілдіктері балалардың асырауға байланысты шығындарды анағұрлым азайтты. Ауылды жерлерде балалар шаруашылық жүргізуде таптырмас көмекші болғандықтан, туу деңгейінің өсімі экономикалық мақсатқа сай ықпал етті [2, 130].

Жалпы алғанда екі облыста да, халық санының өсу себептерінің бірі өңірдегі әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықтың қалыптасуы болды. Шығыс Қазақстан облысына 21,2% (кесте 2) қарағанда Семей облысында 61,1% (кесте 1) халық саны анағұрлым жоғары пайызда өскенін байқаймыз. Сондай-ақ екі облыстың тағы бір айырмашылығы Семей облысында жалпы халық саны ауылдық аумақтарда көбейсе, Шығыс Қазақстан облысында қалаға жақын маңдағы аудандарда ұлғайған. Яғни бұл көрсеткіш, Семей облысында ауыл тұрғындары көптігін, бұл дегеніміз халықтың дәстүрлі шаруашылықпен, ауыл тіршілігімен айналысатындығын байқатады. Ал Шығыс Қазақстан өндіріс ошақтары қалыптасып, халық қалалық тіршілікке ұмтылып, бос жұмыс орындарын толтыра бастады. Бұл болжамымызға 2 сурет дәлел бола алады.

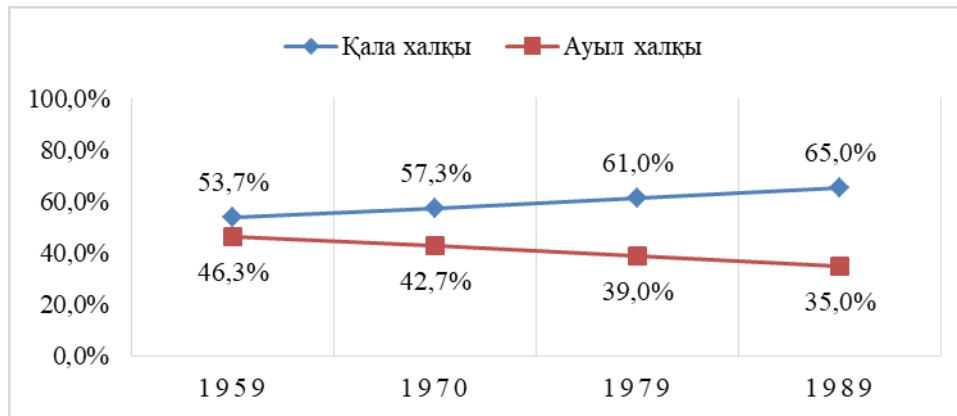
Өсу тенденциясы, отбасы динамикасы мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатының өзгерісіне әсер етті. Халық санының өзгерісі негізінде оның құрылымын (қала және ауыл халқы) қарастырайық.

Халықтың қалаға көшу тенденциясы ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап күшейе түсті. Бұл процестің қарқынмен жүруінің бірнеше себептері болды. Қалалардағы өнеркәсіп саласының алға қойылуы үлкен себептердің бірі болды. Алайда, бұл құбылыстың қозғалысы бірқалыпты болмады, әртүрлі даму кезеңдерімен сипатталды.

Сурет 1. Семей облысы қала және ауыл халқының үлес салмағы(1959, 1970, 1979, 1989 ж. халық санақтары нәтижесі бойынша) [1]

Семей облысы бойынша диаграммадан байқайтынымыз, қала және ауыл халқы тұрғындарының саны 1959 жылдан 1980 жылдардың ортасына дейін ауыл халқы 10% басымдылықта болып, жылдар сайын бұл пайыз төмендеп, 1980 жылдардың ортасына қарай екі жақта да халықтар саны теңесіп, әрмен қарай қала халқы басымдылыққа ие болып келе жатқанын байқаймыз. Бұған дәлел, 1959 жылы қала халқы 43,9%-дан, 1989 жылы 51,2%-ға өсті. Ал ауыл халқы керісінше 1959 жылы 56,1%-дан, 1989 жылы 48,7%-ға кеміді (сурет 1).

Сурет 2. Шығыс Қазақстан облысы қала және ауыл халқының үлес салмағы (1959, 1970, 1979, 1989 ж. халық санақтары нәтижесі бойынша) [1]

Шығыс Қазақстан облысы диаграммасынан байқайтынымыз, қалаға көшу процесі тез қарқынмен өсе бастады. Өңірде қала халқының саны 1989 жылы 1959 жылмен салыстырғанда қала халқы 17,3% өсті. Ал ауыл халқы керісінше 17,3% кеміді (сурет 1). Осылайша, жылдан жылға қала халқының саны арта түсті.

Ал екі облысты салыстыратын болсақ, жоғарыдағы диаграммалар (сурет 1, сурет 2) мүлдем екі бөлек тенденцияны көрсетеді. Шығыс Қазақстан облысында 1959 жылдан бастап, қала халқы басымдылықта болып, жылдан жылға ауыл халқы кеміп, халықтың қалаға көшуі арта түсіп, 1989 жылы қала халқының саны 65,0%-ға дейін жетеді. Бұл құбылыстың жоғарыда айтқандай, әлеуметтік-экономикалық тұрғыда халыққа қалада тұру тиімді екенін көрсетеді. Ал Семей облысында керісінше 1959 жылдан 1980 жылдың ортасына дейін ауыл халқы басымдылықта болып, тек 1980 жылдың ортасында ауыл және қала халқы теңесіп, 1989 жылғы көрсеткіш бойынша қала халқы тек 2,5% басымдылықпен алға шығады. Яғни бұл колхоз-совхоз жүйесінің дамып, ауыл халқына әлеуметтік көмек көрсетіліп, халықтың ауылдағы тұрақтылықты сақтап қалғандығын айқындайды.

1959-1970 жылдардағы урбанизацияның қарқынды дамуы ауыл тұрғындарының қалаға көшуі әсерінен болды. Бұл қала мен ауылдық жердегі тұрмыстың сапасымен түсіндіріледі. Сондай-ақ 1960 жылдары 70-тей үлкен ауылдар қала және қала типтес аудандарға ауыстырылғанымен олардың көпшілігі бұрынғысынша ауылдық аумақ болып қала берді. 1970 жылдардағы урбанизацияланған қазақ халқының Шығыс Қазақстандағы үлесі 13,9% құрады, ал 1970-1979 жж. 16,4% және 1989 жылы 4,4% ұлғайып 20,8% құрады [7, 65-67].

Республикааралық көші-қон есебінен ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптің кадрлық әлеуетінің өсуінің салдары 1950 жылдардың соңында республикада еуропалық компонент халқының құрамында үлес салмағы жоғары «орыс тілді белдеу» қалыптасқандығы болды [6, 50]. Бұл Шығыс Қазақстан облысынла айқын көрінді. Өңірдегі қазақтардың үлес салмағы небәрі 18,9% құрады (2 сурет).

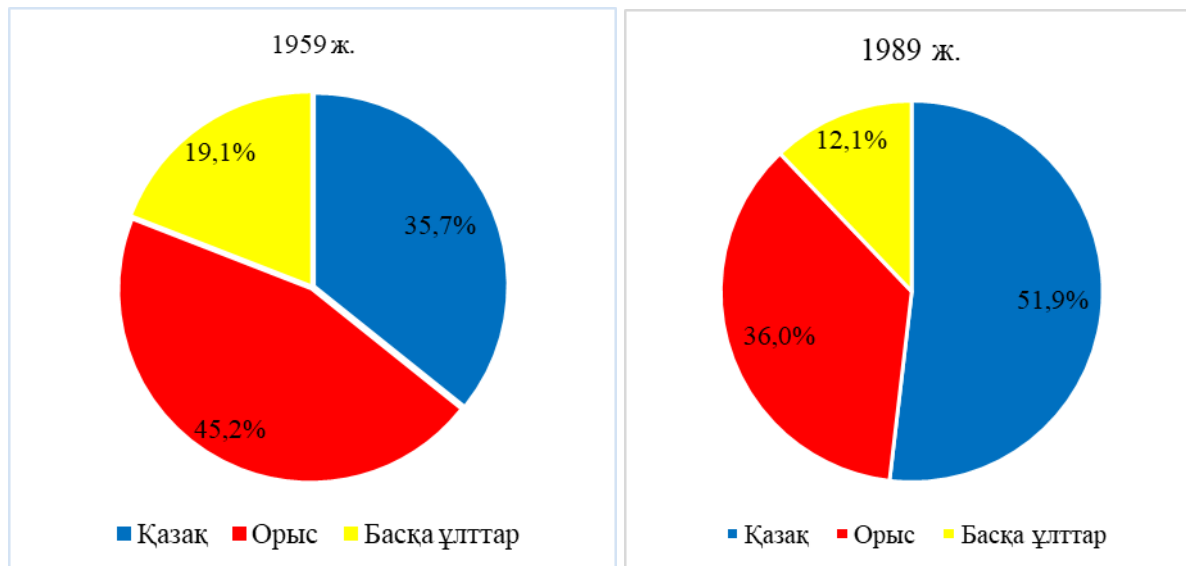
XX ғасырдың соңында белең алған экономикалық дағдарыс, сондай-ақ егемендіктің жариялануы «ауыл – қала» көші-қон ағынының эволюциялық процестеріне өзгерістер енгізді. Қазақстан ауылдарында ұзақ уақыт бойы жинақталған әлеует көшіп, қалаларға қарай ағылды [8, 65].

Ал енді Қазақстанның шығыс өңірі тұрғындарының 1959-1989 ж. аралығындағы этникалық құрамын қарастырайық. Бұл жерде де біз екі облыста этникалық құбылыс әртүрлі бағытта дамығанын байқаймыз (сурет 3, сурет 4).

Қазақстан шығыс өңірінің ұлттық құрамының аймақтық ерекшелігі аумақ құрамының басым бөлігін қазақ және орыс ұлттары 1959 жылы Семей облысында 80,9%, Шығыс Қазақстан облысында

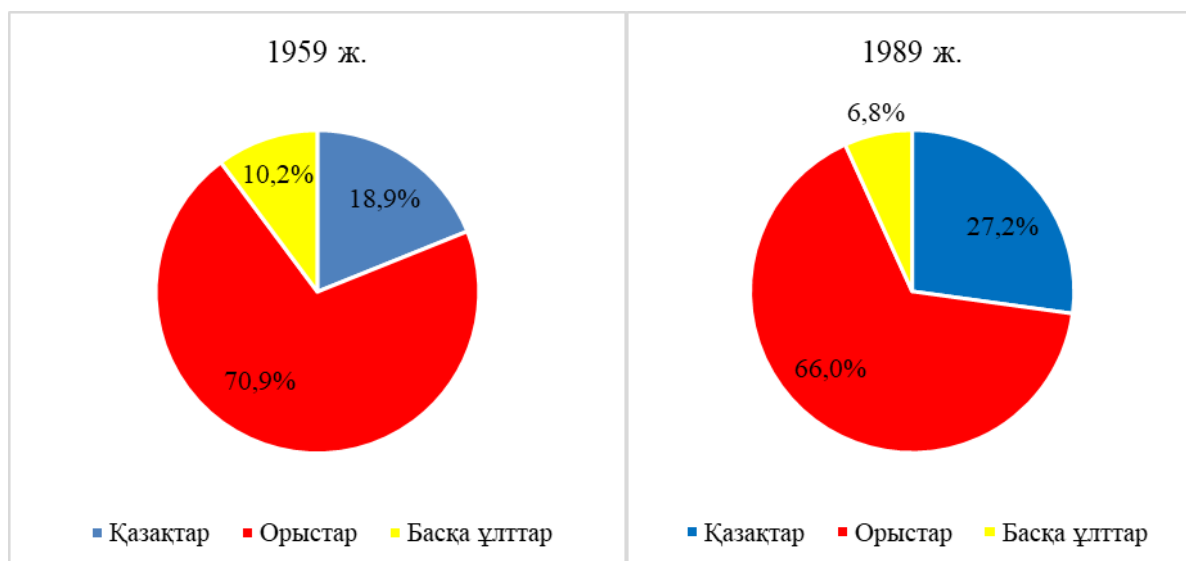
89,8%, ал 1989 жылы Семей облысында 87,9%, Шығыс Қазақстан облысында 93,2% құрады. Сол себепті ұлттық құрам үлес салмағында осы 2 ұлт басымдылыққа алынды. Қазақстан шығыс өңірі тұрғындарының этникалық құрамы – халықтың биэтникалық құрамына жатады.

Ал енді Семей өңірі тұрғындарының 1959-1989 ж. аралығындағы этникалық құрамын қарастырайық. Семей облысы ұлттық құрамының аймақтық ерекшелігі аумақ құрамының басым бөлігін қазақ және орыс ұлттары құрады (1959 ж- 81%). Сол себепті төмендегі 2 суретте ұлттық құрам үлес салмағында осы 2 ұлт басымдылыққа алынды (1989 ж- 88%). Семей тұрғындарының этникалық құрамы – халықтың биэтникалық құрамына жатады.

Сурет 3. 1959, 1989 жылдардағы Семей облысындағы халықтың ұлттық құрамы (%) [4]

Семей облысы диаграммадан байқап отырғанымыздай, халықтың 80% астамын тек 2 ұлт құраған. 1959 жылы 9,5% басымдылықпен орыс ұлтының үлес салмағы көп болса, 1989 жылы бұл құбылыс керісінше өзгеріп 15,9% басымдылықпен қазақ ұлтының саны артқан. Қазақ ұлтының пайыздық мөлшері 1989 жылы 1959 жылмен салыстырғанда 132,8% өсуі табиғи өсімнің арқасында дамыған. 1960 жылдардағы «Демографиялық жарылыс» қазақ ұлтының үлес салмағына әсер етті. Орыс ұлтының өсімі 27,8% өскен (сурет 3). Ал, өзге ұлттар саны 1959 жылы қандай деңгейде болса 1989 жылы да сол деңгейде қалған. Шығыс Қазақстан облысында ұлттардың құрамы мүлдем басқа векторда дамыды.

Сурет 4. 1959, 1989 жылдардағы

Шығыс Қазақстан облысы халқының ұлттық құрамы (%) [4]

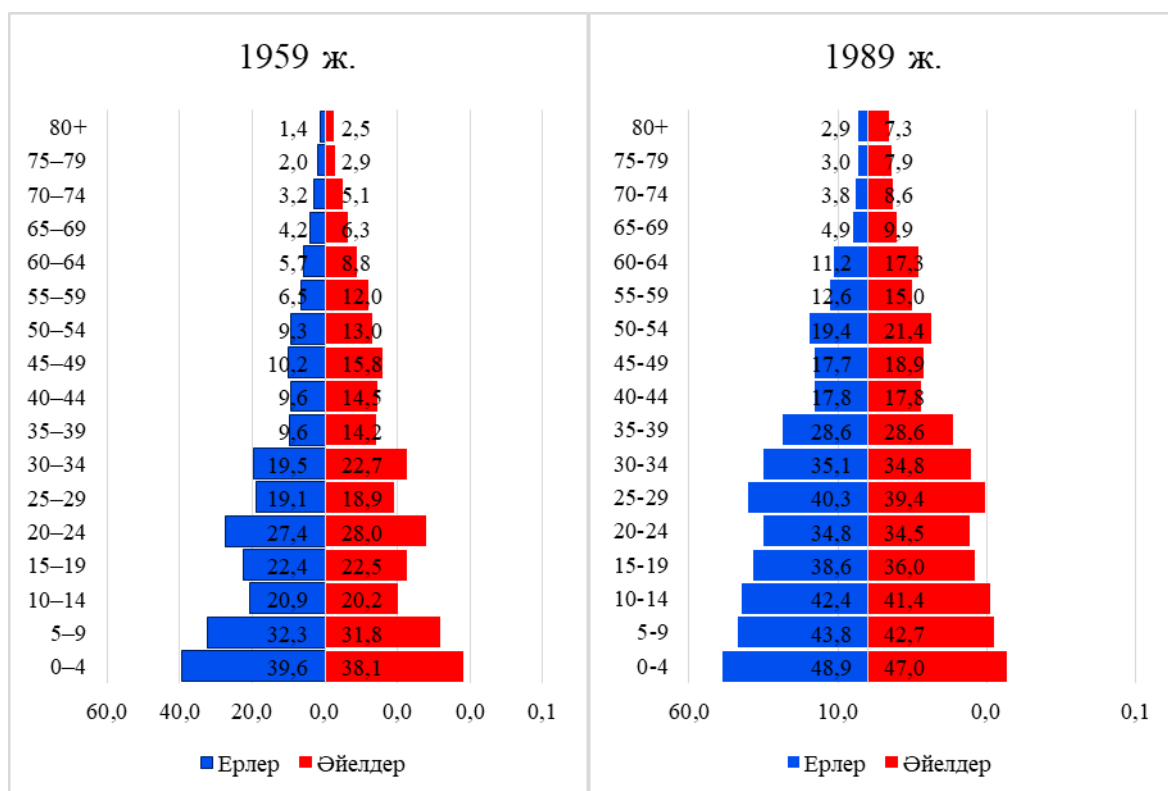
Шығыс Қазақстан облысы диаграммасынан байқаймыз, бұл облыста да халықтың 90% астамын тек 2 ұлт құраған. Сол себепті де, жалпы Қазақстанның шығыс өңірі халқын биэтникалық құрамға жатқызамыз. Әсіресе, орыс ұлты басым ұлт болған, бұл басқа облыстармен салыстырғанда Шығыс Қазақстан облысының ерекшелігі болып табылады. Бұл құбылыстың қалыптасу себебі, әсіресе осы Шығыс аумаққа жер аудару, қоныс аудару, арнайын қоныстанулардың әсерінен туындаған. Сондай-ақ қазақ ұлтының да пайыздық мөлшері 1989 жылы 1959 жылмен салыстырғанда 82,2% өскен. Осы кезеңдерде қазақ ұлтының өсуі тек бір себеппен, яғни табиғи өсімнің арқасында ғана дамыған. Орыс ұлтының өсімі 17,8% өскен (сурет 4). Ал, өзге ұлттар саны керісінше 14,7% қысқарған. Бұл аумаққа қоныстынушылардың өз мемлекеттеріне қайтып оралуымен, басқа елді-мекендерге көшіп кетуімен түсіндіруге болады. Қазақ ұлты көп шоғырланған аудандарға: Зайсан, Катон-Қарағай, Күршім, Марқакөл және Тарбағай аумақтарын жатқызамыз. Бұған дәлел 1959 жылы осы өңірлерде қазақтар саны 50% жоғары көрсеткішті көрсетсе, 1989 жылы бұл аймақтағы қазақтардың үлес салмағы 80% асып, Тарбағай ауданында 96,4% құрады. Ал орыс ұлты Өскемен, Зырян, Лениногорск, Шемонаиха аудандарында 1959 және 1989 санақ нәтижелерінде аумақтағы халықтың 80% астамын құрады. Сондай-ақ басқа аудандарда қазақ және орыс ұлттары 60%-40%, 70%-30% көрсеткішті көрсетіп тепе-теңдікте болды [4, 11-16].

1960 жылдары басталған өңір тұрғындарының қалыптасу тенденциясы, орыс және басқа да ұлттардың көші-қон келімі тоқтағанымен табиғи өсім есебінен халықтың қалыптасуы қарқынды жүрді [5, 349].

XX ғасырдың 50-80 жылдары Қазақстан халқының қалыптасу ролін табиғи өсім көрсеткіші құрады. Табиғи өсім арқасында халық саныда жыл сайын ұлғайып отырды. 1968 жылға дейін табиғи өсім жоғарғы көрсеткіші көші-қон келімімен толықты. Ал XX ғасырдың екінші жартысы 60 жылдардан бастап көші-қон сальдосы тоқтап, Қазақстанның шығыс өңірі халқы тек табиғи өсім негізінде толығып отырды [9].

Демографиялық процестерде халықтың жас-жыныстық құрамы үлкен рөл атқарады, себебі ол халық санының өсу немесе кему потенциалын қамтиды.

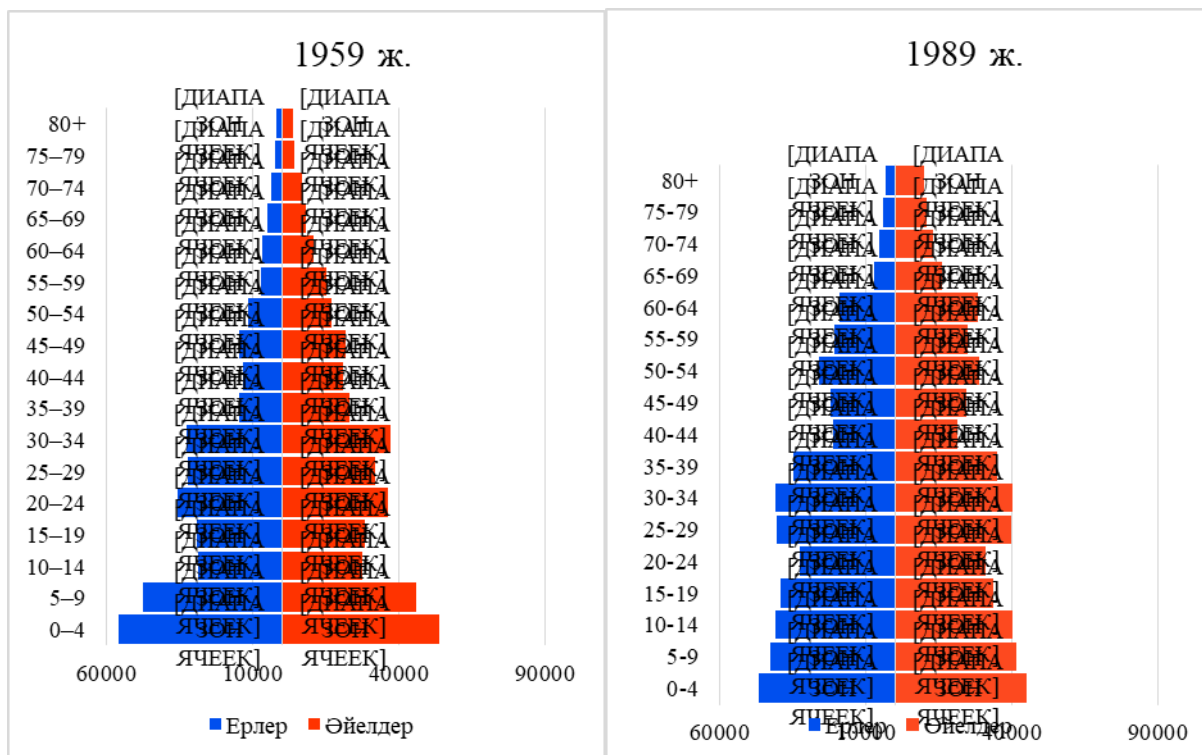
1959-1989 жылдардағы бүкілхалықтық санақ нәтижесінен жалпы халық санын, ұлттық құрамы және орналасу ерекшеліктері мен этникалық топтардың жас-жыныстық құрамын анықтап зерттеуге болады. Соның ішінде Семей облысы туралы деректерді 5-ші суреттен байқауға болады.

Сурет 5. Семей облысын жас-жыныстық категория бойынша бөлу (%) (1959 және 1989 ж. халық санақтары нәтижесі бойынша) [1]

5-суреттен көретініміз, 1959 жылы 0-4 жас аралығында екі жыныста да туғандар пайызы орта есеппен 38,85% құраса, 1989 жылы бұл көрсеткіш 47,95% болып, 10% ұлғайған. 1959 жылы туған балалар 0-4 болғандар 1989 жылы 30-34 жаста болып, бұл көрсеткіштің нәтижесі 1989 жылы орта жасағы адамдар санының артуына алып келді. Ал, бұл өз кезегінде сапалы демографиялық даму процесін қалыптастырды. Семей облысында 1959 жылы қазақ ұлтының саны, орыс ұлтының санынан аздаған мөлшерде аз болса, 1989 жылы облыстағы басым ұлт өкіліне айналды (сурет 3), яғни бұл көрсеткіш қазақ ұлты әсерінен, Ж.Боже-Гарнье және Э.Росеттің демографиялық қартаюды бағалау шкаласына сәйкес облыстың демографиялық жастықта екенін көрсетеді [6, 96].

Ал Шығыс Қазақстан облысы жас-жыныстық құрамы туралы деректерді 6-шы суреттен байқауға болады.

Сурет 6. Шығыс Қазақстан облысын жас-жыныстық категория бойынша бөлу (%) (1959 және 1989 ж. халық санақтары нәтижесі бойынша) [1]

Шығыс Қазақстан облысы бойынша көрсетілген 6-суреттен көретініміз, 1959 жылы 1989 жылмен салыстырғанда, туу көрсеткіші 54,7%-дан 45,7%-ға төмендегенін байқаймыз. Туу көрсеткішінің төмендеуі ауыл халқының қалаға көшуі, отбасылық құндылықтардың өзгеруімен, отбасын, баланы жоспарлау, қоғамдағы әйел адамның ролінің артуымен түсіндіріледі. 1959 жылы жастық құрамдағы туу көрсеткішіне басым әсер еткен қазақ ұлты болса, орта жастағы адамдардың саны орта жастағы Шығыс Қазақстан аумағына түрлі себептермен қоныстанған славян ұлттары әсерінен, әсіресе орыс ұлты санымен толықты. Сондай-ақ 1959 жылы 60 жастан асқандар саны төмен деңгейде болса, 1989 жылы бұл көрсеткіш бірнеше есеге ұлғайған. Бұдан біз өмір сүру сапасының да артқанын байқаймыз.

Ал екі облысты салыстыратын болсақ, Семей облысында 30 жыл ішінде туу деңгейі өссе, Шығыс Қазақстан облысында керісінше бұл көрсеткіш төмендеген. Бұны, жоғары да атап өткен этникалық топтардың қоныстану территорияларына байланысты түсіндіруге болады. Яғни «демографиялық жарылыс» жасаған қазақ этносы Семей облысында анағұрлым көп деңгейде қоныстанып, сол облыстың туу деңгейін арттырған. Орта жастағы адамдар тобының да орта есепте болуы облыста тең дәрежеде қоныстанған, орыс және өзге де ұлттар санының арқасында еді. Шығыс

Қазақстан облысында орта жастағылар санының жас топтағалар санымен бірдей деңгейде екенін байқай аламыз, яғни орта жастағылар санын көбінесе сырттан жұмыс атқаруға келген қоныстанушылар, арнайы қоныстанушылар, жер аударылғандар, яғни механикалық жолмен толыққан адамдар тобы құрады.

Басқа этникалық топ өкілдерінде, бірінші кезекте орыстарда мәселенің мәнін көші-қон анықтады. Көші-қон толқындарының нәтижесінде алынған демографиялық әлеует қысқа мерзімді, өйткені ол жағдаяттық факторларға, негізінен әлеуметтік-экономикалық қасиеттерге байланысты болды. Қазақстанның шығыс өңірі негізгі этностарының – қазақтар мен орыстардың демографиялық даму векторлары әртүрлі болып келеді. Қазақтардың демографиялық процестері қарама-қайшы құбылыстармен айқындалды. Бір жағынан 1950-1960 жылдары туылған «демографиялық жарылыс балалары» балиғаттық жасқа толды. Сондықтан 1980 жылдары туылғандар саны әсіресе онжылдықтың екінші жартысында айтарлықтай өсті. Сонымен бірге ұрпақ өкілдерінің белсенді урбанизациясы оның демографиялық әлеуетін төмендетті [6, 61].

Қазақстанда қоныстандыру мен экономикалық қызметтің қатаң этникалық саралануы болды. Демографиялық тұрғыдан алғанда мұндай жағдай әртүрлі салдарға алып келеді. Қала тұрғындары біртіндеп дәстүрлі репродуктивті қатынастарын, ең алдымен әлеуметтік-экономикалық қасиеттерін жоғалтады. Аз балалы және орташа балалы отбасылар кең тарала бастады. Қалалық-әлеуметтік преференцияларға ие болу (білімнің өсуі, әйелдің қоғамдағы жағдайының өсуі және т.б.) халықтың демографиялық әлеуетін бейтараптандырады.

Шығыс Қазақстан облысы халқының, ең алдымен, қала халқының көп бөлігін славян тектес ұлттар құрады. Бір жағынан, өнеркәсіптік кадрлардың ағыны әлеуметтік-экономикалық жеделдеуге ықпал етті. Екінші жағынан, Қазақстан халқының этникалық құрамы түбегейлі өзгерді, 1950 жылдардың ортасында халық құрамындағы қазақ халқының үлес салмағы халықтың үштен бірінен аз болды. Қазақ этносының әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері шет тілді ортада жойылып кетті. Қазақстанның демографиялық жүйесі сыртқы, еуропаландырылған негізде құрылды. Осылайша ХХ ғасырда белгіленген демографиялық, экономикалық, әлеуметтік-мәдени мәселелердің бүкіл кешенін егеменді мемлекет – Қазақстан Республикасында шешу қажет болды [6, 61]. Шығыс өңірінің екі облысында қалыптасқан демографиялық ахуал, Қазақстанның оңтүстігі мен солтүстігі іспеттес, осы облыстардағы қалыптасқан этникалық құрамды, демографиялық оқиғаларды бейнелей алды.

Қорытынды. ХХ ғасырдың ортасынан бастап жалпы Қазақстан аумағында соның ішінде Қазақстанның шығыс өңірінде көптеген демографиялық өзгерістер болды. Бір өңірде орналасқанымен, алайда екі облыста екі түрлі тенденция қалыптасты. Шығыс Қазақстан және Семей облысын мысалға алу арқылы халық санының динамикасы, аймақ территориясында орналасу ерекшелігін анықталып, халықтық тығыз немесе аз қоныстанған аймақтары көрсетіліп, оның себептері түсіндірілді. Аймақтағы ұлттық құрам үлес салмағы бойынша басым ұлт өкілдері қазақтар мен орыстар үлес салмағы салыстырылып, демографиялық үрдістер ашылды. Демографиялық құрылымның негізі жастық құрамдағы толқындар деңгейі диаграмма арқылы көрсетілді. Жоғарыда қойылған Қазақстан шығыс өңірі тұрғындары қалай қалыптасты деген сұраққа жауап берілді. 1950-1980 жылдар өңірдің демографиялық даму үдерісінде маңызды кезең болды, себебі осы кезеңде егеменді Қазақстанның демографиялық дамуына үлкен үлес қосқан тенденциялар қалыптасты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. Алма-Ата: Республ. информ.-изд. центр, 1991. – 198 с.*
2. *Алексеев А.Н., Аубакирова Ж.С., Население Казахстана в 50-80-е годы XX века: демографический взрыв и особенности этносоциальных эволюции // Вестн. НГУ. Серия: История, филология. 2017. Т. 16, №8: История. С. 127-142.*
3. *Алексеев Н. В. История Восточного Казахстана в документах и материалах / Н.В. Алексеев. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс. - Ч. 2: С 1917 г. по начало XXI века. – 2007. – 108 с.*
4. *Алексеев А. Н. Народы Восточного Казахстана / А.Н. Алексеев. – Усть-Каменогорск: Б.и., 1994. – 52 с.*
5. *Аубакирова Ж.С., Алексеев А.Н., Столярова Э.О. Demographic processes in Kazakhstan in the 20-80s of 20th century // «Хабаршы-Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая / Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2020. – №3(66). – С. 346-351.*

6. Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде «Демографиялық тарих контексіндегі қазақтар» / Ж.С. Аубакирова., А.Н. Алексеенко. – Нұр-Сұлтан: «Шаңырақ-Медиа» ЖШС, 2020. – 200 б.
7. Козина В.В. Демографическая история Казахстана / В.В. Козина. – Караганда: Изд-во КарГУ. – 2007. – 145 с.
8. Сарсембаева Г.А. Урбанизация, как основной миграционный тренд современного Казахстана // «Хабаршы-Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая / Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2020. – №1(64). – С. 63-67.
9. Зимовина Е.П. Динамика численности и состава населения Казахстана во второй половине XX века [Электрон.ресурс]. – Демоскоп. – № 103 – 104. – 3-16 марта 2003.
URL:<http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0103/analit03.php>

References

1. Statisticheskij sbornik po otдел`ny`m pokazatelyam Vsesoyuzny`x perepisej naseleniya 1959, 1970, 1979 i 1989 gg. [Statistical collection on selected indicators of the All-Union population censuses of 1959, 1970, 1979 and 1989.] Alma-Ata: Respubl. inform.-izd. centr, 1991. – 198 s. [in Russian]
2. Alekseenko A.N., Aubakirova Zh.S., Naselenie Kazaxstana v 50-80-e gody` XX veka: demograficheskij vzryv i osobennosti e`tnosocial`ny`x e`volucii // Vestn. NGU. Seriya: Istoriya, filologiya. 2017. T. 16, №8: Istoriya. S. 127-142. [in Russian]
3. Alekseenko N. V. Istoriya Vostochnogo Kazaxstana v dokumentax i materialax [History of East Kazakhstan in documents and materials] / N.V. Alekseenko.– Ust`-Kamenogorsk: Media-Al`yans. - Ch. 2: S 1917 g. po nachalo XXI veka. – 2007. – 108 s. [in Russian]
4. Alekseenko A. N. Narody` Vostochnogo Kazaxstana [Peoples of East Kazakhstan] / A.N. Alekseenko. – Ust`-Kamenogorsk: B.i., 1994. – 52 s.
5. Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N., Stolyarova E`.O. Demographic processes in Kazakhstan in the 20-80s of 20th century [Demographic processes in Kazakhstan in the 20-80s of 20th century] // «Хабаршы`-Вестник Казахского национа`ного педагогического университета имени Абая / Seriya «Istoricheskie i social`no-politicheskie nauki». – 2020. – №3(66). – S. 346-351. [in English]
6. Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N. «Ruxani zhangy`ru» bagdarlamasy` shenberinde «Demografiyaly`k tarix konteksindegi kazaktar» [In the framework of the program "Spiritual Revival" "Kazakhs in the context of demographic history"] / Zh.S. Aubakirova., A.N. Alekseenko. – Nur-Sultan: «Shany`rak-Media» ZhShS, 2020. – 200 b.
7. Kozina V.V. Demograficheskaya istoriya Kazaxstana [Demographic history of Kazakhstan] / V.V. Kozina. – Karaganda: Izd-vo KarGU. – 2007. – 145 s.
8. Sarsembaeva G.A. Urbanizaciya, kak osnovnoj migracionny`j trend sovremennogo Kazaxstana [Urbanization as the main migration trend of modern Kazakhstan] // «Хабаршы`-Вестник Казахского национа`ного педагогического университета имени Абая / Seriya «Istoricheskie i social`no-politicheskie nauki». – 2020. – №1(64). – S. 63-67.
9. Зимовина Е.П. Динамика численности и состава населения Казахстана во второй половине XX века [Dynamics of the number and composition of the population of Kazakhstan in the second half of the twentieth century] [E`lektron.resurs]. – Демоскоп. – № 103 – 104. – 3-16 марта 2003.
URL:<http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0103/analit03.php>

ӘӨЖ 94.974
ГРНТИ 03.20.09

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-5461.27>

Е.М. Тұралин*¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
8D03105–Аймақтану мамандығының докторанты, Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы.
E-mail: esen.turalin@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН - ТҮРКИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ТАРИХЫ (1991-2020 жж.)

Егемендіктің алғашқы жылдарынан бастап саяси-экономикалық және мәдени байланыстар бір жолға қойылып түркі тілдес мемлекеттер арасындағы байланыстар жоғары деңгейге жетіп отыр. Қазіргі кезеңдегі түркі тілдес халықтар арасындағы саяси-мәдени байланыстардың даму тарихын мұрағат деректері мен дипломатиялық құжаттар арқылы кешенді зерттеу тақырыптың өзектілігі мен жаңашылдығы болып табылады.

Түркия мемлекетімен мемлекетаралық кең көлемді қатынас орнату – Қазақстанның халықаралық қатынастар саласындағы басты міндеттерінің бірегейі. Бұл екі мемлекетті жақындастыратын басты фактор – екі халықтың түбі бір туыстығы, өткен тарихының ортақтығы, этнолингвистикалық жақындығы, геосаяси және экономикалық алғышарттарының бірлікті бастаулары барлығы.

Айталық аз уақытың ішінде-ақ екі ел арасында қызу қарым-қатынас жанданып жүре берді, заңды база қалыптасты. Оның мысалы екі ел мемлекеттері бірінші басшыларының үкіметтері мен министрліктерінің ведомстволар мен кәсіпорын басшыларының жоғары деңгейде қол қойған шарттары, декларациялар, келісімдер және алынған міндеттемелер. Екі ел парламенттері арасында да қызу достық, ынтымақтастық әрі өзара түсініскен мықты байланыс бар. Ал, мәдениет өнер және білім беру салаларындағы байланыстар екі халықтың бір-біріне жақындасуына, қарым-қатынастардың татулықпен негізделуіне ықпал етті. Өйткені, екі елдің тарихында, тіл және мәдениетінде ортақ ұқсастықтар көп-ақ.

Екі ел арасында орныққан ортақ рухани, саяси және экономикалық мүдделердің ауқымды орын алып отырғандығына орай олардың арасындағы ынтымақтастық қарым-қатынастары әлі де өте қарқынды дамып келеді.

Кілт сөздер: Қазақстан, Түркия, мемлекеттері, қарым - қатынас тарихы, дипломатия, халықаралық қатынастар саласы

Тұралин Е.М.*¹

¹Докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая
по специальности 8D03105 – Регионоведение, Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: esen.turalin@mail.ru

ИСТОРИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И ТУРЦИЕЙ (1991-2020 гг.)

Аннотация

С первых лет независимости установились политические, экономические и культурные связи, отношения между тюркоязычными странами достигли высокого уровня. Актуальность темы заключается во всестороннем изучении истории развития политических и культурных связей между тюркоязычными народами в настоящее время на основе архивных данных и дипломатических документов. Это новинка.

Установление широкого спектра межгосударственных отношений с Турцией является одной из основных задач Казахстана в сфере международных отношений. Главным фактором, объединяющим эти два государства, является общее братство двух народов, общее прошлое, этноязыковая близость, общие истоки геополитических и экономических предпосылок.

Например, за короткий промежуток времени отношения между двумя странами активизировались, сформировалась правовая база. Например, соглашения, декларации, соглашения и обязательства, подписанные на высшем уровне руководителями ведомств и предприятий правительств и министерств первых глав государств двух стран. Парламенты двух стран связывают прочные узы дружбы, сотрудничества и взаимопонимания. Культурные, творческие и просветительские связи сблизили два народа и установили мирные отношения. Ведь в истории, языке и культуре двух стран много общего.

Благодаря широкому спектру общих духовных, политических и экономических интересов между двумя странами отношения между ними по-прежнему развиваются очень быстро.

Ключевые слова: Казахстан, Турция, страны, история отношений, дипломатия, международные отношения.

Turalin E.M.^{1*}

¹ PhD student of Kazakh Abai National Pedagogical University, specialty 8D03105 - Regional Studies

E-mail: esen.turalin@mail.ru

HISTORY OF SOCIO-POLITICAL RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND TURKEY (1991-2020)

Since the first years of independence, political, economic and cultural ties have been established and relations between the Turkic-speaking countries have reached a high level. The relevance of the topic is a comprehensive study of the history of the development of political and cultural ties between the Turkic-speaking peoples at the present time through archival data and diplomatic documents. is a novelty.

Establishing a wide range of interstate relations with Turkey is one of the main tasks of Kazakhstan in the field of international relations. The main factor that unites these two states is the common brotherhood of the two peoples, the common past, ethnolinguistic proximity, the common origins of geopolitical and economic preconditions.

For example, in a short period of time, the relations between the two countries have been intensifying, and the legal framework has been formed. For example, the agreements, declarations, and commitments signed at the highest level by the heads of departments and enterprises of the governments and ministries of the first heads of state of the two countries. The parliaments of the two countries have strong ties of friendship, cooperation and mutual understanding. Cultural, artistic and educational ties have brought the two peoples closer to each other and established peaceful relations. After all, there are many similarities in the history, language and culture of the two countries.

Due to the wide range of common spiritual, political and economic interests between the two countries, the relations between them are still developing very rapidly.

Keywords: Kazakhstan, Turkey, countries, history of relations, diplomacy, international relations.

Кіріспе

Тақырыптың өзектілігі. Қазақстан-Түркия мемлекеттері арасындағы әлеуметтік-саяси, әріптестік байланыстарының тарихы (1991-2020 жж.) атты тақырып өзекті және кешенді зерттеуді қажет етеді. Екі ел тарихи аренада бір-бірімен ежелден араласып келе жатқан, түбірі бір түркі тілдес мемлекеттер. Қазақстан Республикасы өзінің егемендігін алған алғашқы күннен бастап-ақ түркі тілдес халықтар арасындағы байланыстар нығайып келе жатыр. Ең алғаш болып еліміздің егемендігін құттықтаған сол кездегі Түркия Республикасының Президент Т.Озал болды. Осы кезден бастап Түрік Республикасы мен Қазақстан арасында экономикалық байланыстар нығайып түркі мемлекеті еліміздің экономикалық дамуына көп мөлшерде инвестиция сала отырып еліміздің тез дамуы мен саяси аренада тез алға басуына көп көмек берді. Екі ел арасындағы серіктестік саяси, экономикалық және мәдени жағынан да дамып отыр. Қазақстан-Түркия мемлекеттері арасындағы әлеуметтік-саяси, әріптестік байланыстарының тарихы (1991-2020 жж.) кешенді салыстырмалы түрде тарихи деректер арқылы зерттелетіндіктен де өзекті болып табылады.

Мақаланың негізгі мақсаты Қазақстан-Түркия мемлекеттері арасындағы әлеуметтік-саяси, әріптестік байланыстарының тарихын (1991-2020 жж.) ғылыми зерттеулер мен дипломатиялық құжаттар мен экономикалық байланыстар арқылы салыстырмалы түрде ала отырып кешенді зерттеу жасауға талпыну.

Негізгі міндеттері. - Қазақстан-Түркия мемлекеттері арасындағы әлеуметтік-саяси, әріптестік байланыстарының қазіргі даму сатысын зерттеу;

- 1991-2020 жж. дипломатиялық қарым-қатынастар тарихына талдау жасау;
- экономикалық қарым-қатынас, өзара серіктестік пен достастық туралы келісімдерді талдау;
- түркі мемлекеттері арасындағы мәдени байланыстарды баяндау;
- әлеуметтік-саяси, әріптестік байланыстарының тарихының даму ерекшеліктерін ашып көрсету.

- Қазақстан-Түркия мемлекеттері арасындағы әлеуметтік-саяси, әріптестік байланыстарының тарихын (1991-2020 жж.) жаңа ғылыми тәсілдер мен методологиялық әдістер арқылы талдай отырып баға беру.

Талқылау. Қазақстан-Түркия мемлекеттері арасындағы әлеуметтік-саяси, әріптестік байланыстарының тарихын (1991-2020 жж.) жаңаша көзқараспен талдай отырып ғылыми еңбектер мен тарихи, дипломатиялық құжаттар мен келісімдер негізінде салыстырма деректер негізінде зерделей отырып кешенді түрде алып қарастыру. Екі мемлекет арасындағы саяси әлеуметтік, әріптестік байланыстардағы мақсаты мен ерекшелігі және нәтижелерін деректерге сүйене отырып ғылыми түрде баға беру.

Қазақстан-Түркия мемлекеттері арасындағы әлеуметтік-саяси, әріптестік байланыстарының тарихын (1991-2020 жж.) қазіргі кездегі қолданылып жүрген әдістерден басқа ғылыми методологиялық тұжырымдар мен мемлекет қайраткерлерінің естеліктері мен арнайы зерттеулер арқылы талдай отырып кешенді түрде баға беру. Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы арасындағы серіктестіктің қалыптасуы мен даму тарихын кешенді түрде баяндау және еуразиялық кеңістіктегі екі мемлекеттің орны мен рөлі және серіктестіктен екі ел экономикасы мен әлеуметтік жағдайға тигізер әсерін талдай отырып ғылыми баға беру.

Зерттеу жұмысының практикалық құндылығы оны жоғары оқу орындарында оқытылатын Аймақтарға кіріспе, Оқытылатын Аймақ тарихы, Тілі оқытылатын елдер тарихы, халықаралық қатынастар тарихы, Дипломатиялық қатынастар тарихы, Түркі халықтары тарихы курсына, түркі халықтарының рухани мәдениеті пәнінде семинар сабақтарында қолдануға болады.

Әдістеме. Сонымен қатар арнайы түркі әлемін зерттеп жүрген ізденушілер, аймақтанушылар, саясаткерлер, өлкетану сабақтары мен халықаралық қатынастар пәнінде қосымша материал ретінде пайдалана алады. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы елдерінің тарихында, экономика мен саясаттануда да қолданылады.

Зерттеу барысында аймақтану, тарих, саясаттану, әлеуметтану, философия салаларында қолданылып жүрген жаңа әдіс-тәсілдер қолданылады. Заманауи инновациялық тәсілдерді қолданамыз. Математикалық салыстырмалы, кагорт, ғылымилық, информатикалық, статистикалық, ғылымилық тәсілдер арқылы талданады.

Республика шет мемлекеттермен экономикалық және сауда байланыстарын еріктілік пен тең құқылық принциптерін сақтай отырып, өзара шаттар негізінде құрады, сыртқы экономикалық қызмет мәселелері дербес шешеді».

1991 жылы 4 наурызда Алматыдағы Қазақ КСР Президенті мен Түркия Республикасының Президенті Тұрғыт Озал арасында келіссөз болды, «тұңғыш рет екі елдің өзара экономикалық сауда, ғылыми-техникалық және мәдени ынтымақтастығын кеңейту жөнінде 11 баптан тұратын келісім-шартқа қол қойылды».

Қазақ КСР сыртқы істер министрі А.Х. Арыстанбекова мен Түркия Республикасының сыртқы істер министрі, А.Куртджебе Альптемоchin арасындағы екі министірліктің өзара кеңестер жасауы туралы хаттамаға қол қойылды. «Кезінде Қазақстан Үкіметі 1994 жылдан бері республикада сыртқы істер министірлігі құрылғалы мынадай хаттамаға бірінші рет қол қойып отыр» [1].

Екі ел сыртқы істер министірліктері Қазақ КСР-і мен Түркия Республикасы арасындағы екі жақты келісімділіктің жүзеге асыруымен қол қойылған хаттамалардың орындалуы жайлы бір-бірін үнемі хабардар етіп отыр. Сол сияқты екі ел мекемелері өзара қарым-қатынастық жағдай туралы, сонымен қатар екі жақтың да мүддесіне сай келетін халықаралық өзекті проблемалар, сыртқы-саясаттық, экономикалық және қаржылық мәселелері туралы кеңес жүргізіп отыруға келісті.

Хаттаманың 4-ші бабында: екі ел сыртқы істер министірліктері екі республика арасында елшілік қызмет орнатуға екі жақты тиімді негізде елшілік өкілдіктер ашуға, сонымен қатар екі министірліктің елшілік қызметтері арасында кеңестер жасап отыру жайлы ниеттері бар екендігін мәлімдеді.

Қазақстан Республикасының 1991 жылы 16 желтоқсан күні жариялаған тәуелсіздігін дүние жүзінде алғаш таныған мемлекет Түркия болды.

Түркияның бұл дипломатиялық белсенділігі Қазақстанда үлкен бір қуанышпен қабылданды.

«Түркия Республикасы мен Қазақстан Республикасының арасындағы дипломатиялық байланыстардың орнауына байланысты хаттамаға 1992 жылдың 2 наурызында Алматыда қол қойылды және ізін суытпай артынан ашылған Түркия Республикасының Алматы төтенше елшілігі Қазақстандағы алғашқы төтенше елшіліктердің бірі болды. Сондай-ақ Қазақстан Республикасында осы жылы іске қосылған Анкарадағы төтенше елшілігімен сыртқы өкілдіктерінің бірісін Түркияда ашқан болып табылады» [2].

Қазақстан Республикасы бірінші Дуайені Алматыда Түркия елшісіне берді [3].

Дуайені дегеніміз-қабылдаушы мемлекеттің дипломатикалық корпусы әріптестерінің арасында бірінші болып сенім грамотасын тапсырылған дипломатиялық өкілдіктің басшысы.

1992 жылдың қазан айының 30-31-ші күндері Анкара қаласында Түркі тілдес мемлекеттердің бас қосуы болды. Түркия Республикасының сол кездегі Президенті Тұрғыт Озал, Әзірбайжан Республикасының сол кездегі Президенті Абулфайз Елчибей, Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев, Қырғызстан Республикасының Президенті Асқар Ақаев, Өзбекстан Республикасының Президенті Ислам Каримов және Түркіменстан Республикасының Президенті Сапармұрат Ниязовтар кездесуі болды.

Бұл кездесуде Түркия Республикасы Орта Азиядағы Түркі мемлекеттерге экономикалық және мәдени саласында қолдау жасайтын ниеттерін аңғартты, өзара қатынастардың орындалуына қанағаттанып отырғандарын білдірді және ары қарай ынтымақтастық пен іс-қимылдарды үйлестіріп отыруға шақырды. Кездесуге қатысушылардың аймақтағы жағдайды тұрақтандыру мен тұтастай алғанда Азия құрлығындағы қатынастардың жарастығы жолында осы бағытты жалғастыра беру туралы ұйғарымға келуілері түркі тілдес мемлекеттердің бүгінгі үшін ғана емес, болашағы үшін де аса маңызды болды.

1993 жылы 9 сәуірде Алматыда ресми түрде Түркия Республикасының Президенті Тұрғыт Озал келді. Тұрғыт Озалдың Қазақстанға екінші рет ресми сапарымен келуі. Тұрғыт Озал Түркия Республикасы делегациясын таныстырды. Онда Вице-президент Ерік Асанбаев болды, премьер-министр орынбасары Қуаныш Сұлтанов т.б. болды.

Қазақстан мен Түркия Республикасының делегациясының арасында даму шеңберінің белестерінен басталған еді, екі жақ кездесулердің қажеттілігін желеуін және Түркия деңгейде координацияларды кеңейту, беймасштапта қарау керектігін көрсетті. Түркия Президенті Тұрғыт Озал 1993 жылы қаңтар айында тәуелсіз Қазақстанның 1-ші конституциясын жоғары дәрежеде екендігін атап өтті [4]. Екі ел басшылары келісім барысында екі жақ барлық маңызды, алғашқы үкімет аралық келісімдерге келісті. Әсіресе сауда экономикасы саласына, ғылыми-техникалық, мәдени байланыс кадр дайындау. Түркия делегациясы өз шарттарын Қазақстанға экономикалық көмектің бағытталуын түсіндірілді. Сонымен қатар парламент аралық байланысты нығайту көзделді.

Тұрғыт Озал Қазақстан Президентінің инициативасын қолдады. Инициативасында Азия құрлығында бейбітшілікті сақтау мақсаты қарастырылды. Келіссөзге Вице-президент Ерік Асанбаев, премьер-министр сол кезде Сергей Терешенко, оның орынбасары Асхат Жабагин, Президент аппаратының жетекшісі және министр кабинетінің жетекшісі Нұртай Абызаев, және т.б. министрлері қатысты. Нұрсұлтан Назарбаев пен Тұрғыт Озал екеуі түстен кейін Парламент үйіне барды. Осы Парламент үйінде Түркия Президент Тұрғыт Озал парламент алдында сөз сөйледі: Түркия халқы Қазақстан Реформаларына жақсы көзқараста екендігін атап айтты.

Біздің айрықша қуантатын жәй сіздің республикадағы тұрақтылық, бұл демократиялық қоғам көмек береді тағы нарықтық экономикаға өту, негізгі принциптер жаңа конституцияға әлем елдерінде қалыптасқан Қазақстанға осыдан екі жыл бұрын келдім деді. Президент дана саясатшы Н.Назарбаев басқарған ел ұлы мемлекет болуына сенемін. Түркия осы жолда жан-жақты қолдау, ұсыныс беруге дайын деді. Өйткені 15 жыл ішінде Түркия үлкен тәжірибе жинақтады, дін қиыншылықтарымызды түрлі жолдармен шығу жолын қарастырамыз [5] деді.

1993 жылы 17 сәуірінде Тұрғыт Озал дүние салды. 1993 жылы мамыр айында Түркия Республикасының 9-Президенті Сүлеймен Демирел болып сайланды. Н.Назарбаев С.Демирелді 1990 жылы қараша айында Түркияға алғаш барған сапарында танысады. Ол кезде аса ірі оппозицияшыл партияның жетекшісі болған еді.

1994 жылы қазанның 17-де Анкарада Түркия мен Қазақстанның арасында достық және ынтымақтастық туралы шарт жасалды.

Түркия Президентінің Анкарадағы резиденциясында салтанатты қол қою рәсімінде сөз сөйлеген Н.Назарбаев:

«Екі елдің арасында «туысқандық, жақындық» қатынастар бар екенін айтты. Түркия Қазақстанның тірегі болып табылады деп атап көрсетті. Біз сіздерге сенеміз деп атап көрсетті. – Біз үшін Түркияның күшті болғаны өте маңызды. Құрамында Түркия мен Орталық Азияның түркі тілдес республикалары кіретін ұйымды құратын уақыт келді деп атап көрсетті Н.Назарбаев. Бұл ұйымның әлде кімге қарсы бағытталмайтындығын және әскери болмайтындығына, оның мақсаты бейбітшілікті және халықтардың әл-ауқатын нығайту нығайту болып табылатындығына сенім білдірді».

Ал Түркия республикасының Президенті Сүлеймен Демирел Қазақстанмен қарым-қатынас туралы мынандай тамаша сөздерді айтты. Түркия мен Қазақстан аймақтағы екі іргелі және ықпалды мемлекет болып табылады. Осы кездесуде екі елдің сыртқы істер министрліктері арасындағы саяси кеңестер туралы хаттамаға қол қойылды. Ал 18-19 күндері Стамбул қаласында Түркі мемлекеттері басшыларының екінші бас қосуы өтті. Оған Түркия Республикасының Президенті Сүлеймен Демирел, Әзербайжан Республикасының Президенті Гайдар Әлиев, Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев, Қырғызстан Республикасының Президенті Асқар Ақаев, Өзбекстан Республикасының Президенті Ислам Каримов, Түркіменстан Республикасының Президенті Сапармұрат Ниязов қатысқан жоғары дәрежелі екінші басқосу басталды. Негізінде екінші басқосу Әзібайжан мемлекетінде Баку қаласында жоспарланған болатын. Бірақ Ресейдің Әзербайжанға жасаған қастандығы және осы елдің өз ішіндегі қайшылықтар кездесу мезгілін, орнын өзгертуге әсерін тигізді.

Бұл кездесуге сырттағылар ала көзденуін қоймады. Әйткенмен кедергіге табандылық танытты. Әсіресе Ресейдің кейбір ресми адамдары таратқан жалған сөздерге қаймыққан ешкім болмады. Түркияны орынсыз кіналап теріс ой пікір таратуда, кездесуді этникалық бөлектену негізінде ұйымдастырып жатыр деп даттанушылар аяққа орала кетті. Түркия Республикасының Президенті Сүлеймен Демирел жалған таралған сөзге былай деп жауап берді: Өз егемендіктерін және тәуелсіздіктерін алған Орта Азиядағы түркі мемлекеттері басқа біреудің рұқсатынсыз-ақ өздері қалаған шаруаларын жүзеге асыра алады, - бұл аймақтағы экономикалық және мәдени ынтымақтастардың жандануынан Ресей басшылары шошынбасын деді.

Бұл кездесудің мақсаты-мұның алдындағы жоғары деңгейдегі кездесуден кейінгі екі жыл ішіндегі аталған алты ел арасындағы ынтымақтастықтың қорытындысын шығарып, оларды байланыстыратын тарихи, мәдени, діни, т.б., арқаулар негізінде экономикалық және саяси әріптестіктің жалпы стратегиясын жасау. Күн тәртібіне түркі тілді мемлекеттердің біртұтас рыногінкүру, аймақтық оның ішінде Армян-Әзірбайжан және Ауғанстанмен шекарадағы жан-жалдарды келіп реттеудің жолдары, бұрынғы КСРО-нің түркі тілді Республиканың өз дербестігін нығайту жөніндегі күрделі міндеттерін шешуі Конституция бойынша өркениетті, ал өзінің рухани тіршілігі бойынша мұсылман мемлекеті болып табылатын Түркияның тәжірибесін пайдалану сияқты мәселелер енгізілді. Бұл кездесуді ашқан Сүлеймен Демирел мынадай тамаша сөздермен бастады. «Бауырлас мемлекеттердің» ынтымақтастық ауқымын кеңейтудің маңыды әрекетін атап көрсетті. «Біздің мақсатымыз деді – ол – Туыстас халықтарымыздың тығыз байланысын дамытып, ынтымағын нығайту»-деді.

Орталық Азия құрлығы – аумағы жөнінде, экономикасы жөнінде де, еңбек Ресурстары жөнінде орасан зор, деп жалғастырды Қазақстан Президенті, күш-жігерді, бөлшектемей, керісінше, біріктіре отырып, осы факторларды адам игілігіне үлкен пайда келтірмейтіндей етіп пайдалануға болады. Біз өзімізде ізгілік дәнін септік Өзбекстан. Қырғызстан және Қазақстан біртұтас экономикалық кеңістік құрды және ол қазір біздің ортақ дамуымызға, тату көршілік пен бейбітшілікті нығайтуды көмектесуде деді.

Көмектесуде халықаралық проблемаларға тоқталған түркияның Президенті Кавказдағы «отты нүктелердің» салдарынан Орталық Азияның Түркиямен және Еуропамен арадағы коммуникациялық байланыстары бұзылғанына алаңдайтынын жасырған жоқ.

1995 жылы 13-ші маусымда таңертең республикамыз басшысының Сарайы алдында Алматыға сапармен келген Түркия Президенті Сүлеймен Демирелді қарсы алудың ресми рәсімі өткізілді. Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде оны көнеде бірегей қалпына келтіру барысымен танысты. Мұнда Түркия мамандарының көтеруімен ірге тасты нығайту толық аяқталып, жұмыстың келесі кезеңі басталған. Барлық қайта қалпына келтіру жұмыстарын келесі жылдың аяғына дейін аяқтау жоспарланып отыр. Екі мемлекеттің басшылары кесенедегі әулие бейітінің басында намаз оқып, құрметті келушілер кітабына қол таңба қалдырды.

Сондай-ақ мемлекет башылары Шымкент Педагогикалық дене тәрбиесі институтының ат спорты кешенінде болды.

Олардың алдында ат спортының ұлттық түрлерінің болашақ мамандары ат құлағында ойнайтын жігіттер өз-шеберліктерін көрсетті. Түркия Президенті Сүлеймен Демирелге асыл тұқымды сәйгүлік тарту етілді.

Ал кеткесін С Демител бастаған Түркия делегациясы Шымкенттен Анкараға ұшып кетті. Жергілікті әуе жайда мәтебелі мейманды Нұрсұлтан Назарбаев вице-премьер Ахметжан Есімов, президент аппаратының басшысы Нұртай Әбіқаев, басқада ресми адамдар шығарып салды.

1995 жылы 15-ші тамыз күні Алматыда Түркияның Премьер-министірі Танссу Чиллер ресми сапарымен келді.

Екі жақ бірі-бірін өз елдеріндегі саяси және экономикалық жағдаймен таныстырып, өзара тиімді негіздегіекі жақты қарым-қатынастарды одан әрі дамытудың болашағы туралы, аймақтық және халықаралық көкейтесті проблемалар жөнінде пікір алмасты.

Түркия премьер-министрі Қазақстанда жүріп жатқан, нарықтық принциптерге демократиялық қоғамының ірге тасын қалауға бағытталған саяси және экономикалық өзгерістерге үлкен мүдделік танытты. Танссу Чиллер біздің республикамызда жүзеге асырылып жатқан елдегі ішкі тұрақтылықты нығайтуға, мемлекеттік үкімет қызметінің арттыруға байланысты конституциялық реформаны жақтаған сөз айтты.

1997 жылы 3-7 наурыз аралығында Қазақстан Республикасының премьер –министрі Әкежан Қажыгелдиннің Түркияға алғаш ресми сапары болды. Бұл сапар екі ел үшін де пайдалы болды. Ең бастысы экономиканың келешегі тұрғысынан маңызды шешімдермен нәтижеленді. Қажыгелдиннің бұл сапарының Қазақстан үшін маңыздысы – елдің пайдалы қазбалары жайында Түркия іскерлеріне кеңінен мәлімет берілгендігі. Түркияның премьер министрі Нежметтин Ермакан мәр тебелі мейман құрметіне берген қонақасына Түркияның Бұқаралық ақпарат құралдары өкілдері мен үлкен холдингтердің иелерін шақырған еді.

Қазақ мұнайының Стамбұлдың Алтын базарында өңделіп сатылуы, Еуропаға жеткізілуіндегі Түркияның рөлі айтылды.

Сапарлар бір жағынан дипломатиялық қатынастарды екінші жағынан экономикалық қатынастарды нығайтуда Қажыгелдиннің сапары тұсында Қазақстанның пайдалы қазбалары, мұнай, жаңа астана Ақмоладағы құрылыстар күн тәртібінде сапарлар тұсында қабылданған шешімдердің , келісімдердің, уақытында жүзеге асырылуын қадағалаймыз, өйткені Қазақстан экономикасының аз уақытта түзеліп кетуі үшін бір сәтті де бос жіберуге болмайды,-деді.

1998 жылы 29 қазан айында Түркия республикасы 75 жылдық мерекесін төрткүл дүниеге жар салып атап өтті. Елде төрт күндік мереке жарияланған. Әлемнің 175 елінен қонақтар шақырылған. Мерекеге шақыруды 100-ге жуық мемлекет қабыл алды.

Анкара мереке құшағында. Сан елдің тулары желбіреді. Солардың арасында Қазақстанның туы бауырлас мемлекет Түркияның туының қасында ілініп тұрды.

28 қазан күні кешкісін Түркия Республикасының Президенті Сүлеймен Демирел мен зайыбының атынан сарайда кешкі қонақасы берілді.

Ал 29 қазан күні тойдың ресми рәсімдері өтті. Түркі мемлекеттері Президенттері өзара әңгімелесіп, пікірлесуге де мүмкіндік алды.

Ресми рәсім Ата Түрік кесенесіне келіп тәу етуден басталды. Арыстандар аллеясында рәсім де мерекелік рухқа тарихи жолды ой елегінен өткізуге Түркияны демократиялық үрдістерін бағымдауға әсер еткендей.

Жоғары мәртебелі меймандар Түркия парламентінде жиналды.Осында С.Демирел мырза құттықтауларды қабылдады. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Бүкіл Қазақстандықтардың атынан құттықтау айтып, арнайы ескерткіш сыйлық-қыран бүркіт бейнесі бар күміс табак сыйлады» [6].

Қазақстан Республикасының бауырлас Түркия мен түркі салаларындағы өзара ынтымақтастығы пәрменді түрде даму үстінде.

Екі елдің басшылары арасында жүйелі түрде болып тұратын жоғары деңгейдегі байланыстар екі жақты саяси, сауда-экономикалық және мәдени – гуманитарлық қарым-қатынастарға қосымша серпін беретіні сөзсіз.

«1999 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев пен Түркия Республикасының Президенті Сүлеймен Демирелдің екі рет кездесулері болды. 1-шілде айында Қазақстан

Республикасының Президентінің Түркияға жасалынған сапар кезінде екінші қараша айында Стамбұлда өткен Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымы саммиті болды».

Екі елдің басқа деңгейдегі байланыстары ды үдемелі түрде дамып, нығаюуда. Мұның бәрі көп жағдайда бауырлас екі ел мүдделерінің тоғысуын көрсетіп отыр.

Анкара Каспий аймағының көмірсутегі шикізатын әлемдік нарықтарға тасымалдауға бағытталған. «Баку-Жейхан» экспорттық құбыр тарту жобасына үлкен мән беруде. 1999 жылы 18-19 қарашада Стамбұлда өткен ЕҚЫМ саммитінің жұмысына Президент Н.Назарбаев бастаған Қазақстан делегациясының қатысуы және оның барысында осы мұнай құбыры бойынша Қазақстан-Түркия қарым-қатынастарындағы маңызды болып саналады. Түркияның саяси басшылығы аталмыш жобаның жүзеге асырылуындағы Қазақстанның шешуші ролін ерекше атап өтуде. Қазақстан мамандарының мойындауы бойынша, Қазақстанның мұнайсыз «Баку-Жейхан» құбырының тиімділігі болмайды, өйткені Әзірбайжанда өндірілетін мұнайдың мөлшері құбыры 60-пайызға ғана қамтамасыз ете алады-деді.

Елбасы мен Түркиялық дипломат кездесу кезінде үш бағытты қамтитын мәселелер төңірегінде әңгіме қозғады. «Оның бірінші саяси диалог түрінде өтті. Екінші кезекте қауіпсіздік, терроризм және экстермизм проблемалары сөз болды. Ал үшінші экономикалық ынтымақтастық мәселелеріне назар аударылды».

Тараптар бүгінгі таңдағы екі ел арасындағы эконмикалық ықпалдастық ахуалын қанағаттанарлы деп бағалады.

Сыртқы істер министірлігінің ғимаратында Қазақстан ішкі істер министірлігі Ерлан Ыдырысов пен Түркия сыртқы істер министірі Исмайл Джем екеуі: мынадай келісімге қол қойды Түркия Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы қылмыстық істер және адамдарды ұстап беру бойынша құқықтық көмек туралы келісімді бекіту туралы грамоталармен алмасу жөніндегі хаттамаға қол қойды.

Қазіргі кезде ТМД кеңстігі сыртында Қазақстан мен өте тығыз қарым-қатынаста болған мемлекет ретінде ең бірінші кезекте Түркияны атап айтуға болады.

1999 жылы қаңтар айында өткен Қазақстандағы президенттік сайлауға түрік бақылаушыларының қатысып өте жақсы баға беруі еліміздің халықаралық деңгейдегі беделінің қалыптасуына қомақты үлес қосқаны белгілі. Бұған қоса, бауырластық ықыластың бір көрінісі ретінде Қазақстан Президентінің қызметке кірісу рәсіміне Түркия ұлы ұлттық жиналысының төрағасы Хикмет Читиннің басқаруындағы жоғары деңгейдегі делегациясының қатысуын айтуға болады [7].

1999 жылы тамыз айында Түркияда болып өткен сұрапыл жер сілкінісі кезінде екі ел арасындағы бауырластық қатынастар нақты сипаттар көрінгенін атап айтқан жөн. «Түркия халқы Қазақстан үкіметінің зілзала салдарынан зардап шеккендерге гуманитарлық көмек көрсету туралы шешімін Астана мен Алматы әкімшіліктерінің ынтасы бойынша қаражат жинақтау науқанының ұйымдастырылуын бауырлас қазақ халқы тарапынан көрсетілген шынайы достық сезімі ретінде қабыл алды».

Жер сілкінісінен зардап шеккен Дегирмендер елді мекенінің тұрғындары Қазақстан Республикасы төтенше жағдайлар жөніндегі ағеттігінің құтқарушылар тобына арнайы алғыстарын білдірді.

Қазақстан мен Түркияның арасындағы екі жақты қатынастардың дамуымен қатар екі елдің халықаралық ынтымақтастық саласындағы өзара әрекеттестігі де маңызды орын алатыны сөзсіз. Түркия алғашқыдан бастап Азиядағы өзара ықпалдастың және сенім шаралары кеңесі (АӨЫСШК) шеңберіндегі Қазақстан тарапының инициативасын барынша қолдап келеді. 1999 жылы қыркүйек айында Алматыда өткен АӨЫСШК-не қатынасушы елдердің сыртқы саяси мекемелері басшыларының бас қосуымен мемлекеттік министрі Абду Халук Мехмет Чай бастаған Түркия делегациясының қатысуын айтуға болады.

Екі елдің халықаралық деңгейдегі ынтымақтастығы халықаралық және аймақтық ұйымдар шеңберінде бір-бірін өзара қолдаудан да көрініс табуада.

2000 жылы 5 мамырда Түркия мемлекетінде оныншы Президент болып Ахмет Недждет Сезер сайланды. Ахмет Недждет Сезер Нұрсұлтан Назарбаев екеуі алғашқы кездесулері Нью-Йоркте Біріккен Ұлттар Ұйымының алақалы жиынында кездескен еді [8].

2000 жылы 19 қазан күні Түркия Республикасының оныншы Президенті Ахмет Недждет Сезер Қазақстанға тұңғыш рет ресми сапарымен келді. Астана әуе жайы басында жоғары мәртебелі мейманды

мемлекеттік хатшы Әбіш Кекілбаев қарсы алды. Содан кейін Түркия Президентінің кортежі Қазақстан басшысының резиденциясын бетке алды.

«Қазақстан басшысы екі ел мемлекет арасында серпінді дамып отырған дәстүрлі достық қарым-қатынастардың алдағы уақыттарда жалғасын таба беретініне сенім білдіреді. Түркия Президенті өз елінің Қазақстан мен және Орталық Азияның басқа да мемлекеттерімен ынтымақтастық байланыстарды дамытуға деген бағыты өзгермейтін, әрі мұның өзі Түркияның аса маңызды сыртқы саяси басымдықтарының бірі болып қала беретінін атап көрсетті [9]».

«Нұрсұлтан Назарбаев еліміздің тәуелсіздігі жарияланған сәттен бастап жоғары деңгейдегі тығыз қарым-қатынас орнату нәтижесінде Қазақстан мен Түркия ынтымақтастығы барлық ауқымды экономикада, саясатта, әлеуметтік және гуманитарлық салаларда ойдағыдай дамып отырғанына айрықша тоқталды [10]».

Мемлекет басшылары өзара мүдделі халықаралық проблемалар төңірегінде де бөлісіп, аймақтық қауіпсіздік ауқымында Орталық Азиядағы саяси ахуал жайында пікір алысты. Екі ел басшылары терроризм қатеріне, есірткі тартуға діни және саяси экстермизмге жол бермеу ынтымақтастық қажет екендігімен келісті.

Н.Назарбаев пен А.Сезер сондай-ақ Еуразия кеңістігінде тұрақтылықты нығайту жөнінде Астанамен Ақмоланың көзқарасы ортақ болып табылатын қуаттады.

«Президенттердің екеу ара кездесуінен кейін делегациялады кеңейтілген құрамдағы келіссөздер өтті. Келіссөздер барысында аймақтың қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық өркендету үкіметаралық комиссияның жұмысы, сауда-саттықпен инвестициядағы, энергетикадағы, техника мен жабдықтар жеткізудегі өзара іс-қимылды одан әрі жанжандыру мәселелері қаралды.

Кеңейтілген құрамдағы келіссөздер аяқталғаннан кейін екі жақты құжаттарға қол қою режимі болды. Президент Н.Назарбаев Президент А.Н. Сезер терроризмге қарсы, күрес саласындағы ынтымақтастық туралы бірлескен декларацияға қол қойды».

Елбасы журналистер алдында өзінен Түркиялық әріптесін Қазақстанға тұңғыш сапарымен құттықтады.

Сезер мырза Түркия Президенті болып сайланғаннан кейін – деді Н.Назарбаев, - алғашқы ресми сапарын туысынан түрік тектес мәліметтерді бастайтынын айтқан еді. Қазақстан басшысы тоғыз жылға жуық тәуелсіздікке екі ел арасында көп жұмыс атқарғанын, 66-құжатқа оның ішінде 49 мемлекетаралық құжатына қол қойылғанын айтып өтті [11].

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік күніне байланысты үстіміздегі жылдың 15 желтоқсанда Түркиядағы Қазақстан елшілігі салтанатты жиын ұйымдастырды. Аталмыш жиынға Түркия Республикасының мемлекеттік министрі Абдулхамед Мехмед Чай, Түркияның ынтымақтастық және даму агенттігінің (ТИКА), төрағасы О.Қабасақал және белгілі бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері қатысты.

Жиынның басында елшілік дайындалған Қазақстанның өткен жылғы жер сілкінісі кезінде түскен Түркияға берген көмегі туралы бейне фильм көрсетілді. Одан кейін Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің 9 жылдығы туралы баяндама жасаған Қазақстанның Түркиядағы төтенше және өкілетті елшісі Қайрат Сарыбай мырза еліміздің ішкі және сыртқы саясаты мен экономикалық салалардағы жетістіктеріне айрықша тоқталып өтті.

2000 жылы 20-қазандағы тек қана халық үшін ғана емес, бүкіл түрік дүниесі үшін маңызы үлкен Түркістан қаласының 1500 жылдық мерей тойына түрік тарапы Қ.А. Ясауи кесенесін қалпына келтіру жұмыстарын ойдағыдай аяқтап, тойға тарту екендігін мәлімдеді.

Екі ел арасындағы достық пен ынтымақтастықтың айқын дәлелі Түркияның бірнеше қалаларында өткізілген Қазақстан-Түркия достық кештері ерекше бағаланып, бұл қарым-қатынастарын нығайтуға үлкен себептерін тигенін атап өтті. «Осы шаралар шеңберінде Анкарада ұйымдастырылған концерттен түскен қаржыны, 1999 жылы Түркияда болған жер сілкінісінен зардап шеккен балалар қорына аудару туралы шешім қабылдағанын және бұған қоса ел ішкілік қызметкерлерін де қаржылай үлес қосқанын тілге тиек ете отырып, Қайрат Сарыбай осы қаражаттың шегін салтанатты түрде мемлекеттің министрі Абулқамұқ Мехмет Чай мырзаға табыстады».

Түркия мемлекетінің министрі А.М. Чай өз кезегінде туысқан Қазақстан халқын тәуелсіздік күнімен құттықтай отырып, екі мемлекет арасындағы қарым-қа тынастардың тұрақтылығын өте маңызды деп бағалады. Бұл шаралар екі бауырлас халықтардың арасындағы мызғымас достық нышанының тағы бір белгісі екенін тілге тиек ете отырып, тапсырылатын қаражаттың өткен жылғы табиғи апаттан зардап шеккен кожа еліндегі жетім балалар орталығына табыстайтынын мәлімдеді.

Қазақстанның «ішкі экономикалық саясатын» республика салаларында тағы да экономикалық блок жоспары және жекеленген елдер мен жұмысқа бағытталған басқа экономика біздің экономикамыздың қосымша. Мұнда стратегияны дұрыс таңдау қажет, екі жақты экономикалық қатынасты талдау механизм ЕЖ. ЕҚ. Бұл жоспар ЕЖ. ЕҚ-ның дамуын қызығушылығын Түркия республикасымен қарастыратын Қазақстанның негізгі әріптегі ішкі экономикалық байланыс Таяу және Орта Шығыс аймақтарында.

Елдің қазіргі экономикалық жағдайы жеткілікті түрде күрделі болды. Саяси жағдайы отставкаға кеткен үкіметте үш экономикалық пакет қабылдануындағы негізгі мақсатына жете алмады: дағдарыс деңгейін төмендетуге мемлекет бюджетінің тапшылығын тану, сауда байланысының және тағы басқа елдегі ішкі саяси тұрақсыздық және ішкі қарыз ел экономикалық ситуациясында өнудің бір жолын жоққа шығарды.

«1997 жылдың мамыр айында жаңа коалицияндық өкімет құрылды. Оның басында Отандық партия лидері М.Иылмаз жаңа кабинет көңілі негізінен кеткен үкіметтің әрекеті арқасында экономикасы құлдырады».

«1996 жылы Түркия мен Қазақстан арасында сауда айналымы 360 млн. долларға жетті».

Түркия Қазақстанның негізгі саудадағы әріптесі болып табылады. «1997 жылдың алты ай ішінде екі елдің тауар айналымының көлемі 119,11 млн. Долларды құрады, экспорт-42,5 млн. , ал импорт-76,61 млн. Қазақстан Түркиямен тауар айналымы бойынша ТМД елдерінің арасынан Ресей мен Украинадан кейінгі үшінші орынды иеленді».

Ерсүңгір мырзаның таблицасының көрсетуі бойынша 1998 жылы Қазақстанның Түркиямен сыртқы сауда байланысы өте төмен: «1998 ж. Қазақстанның Түркияға экспорты - 94,3%, импорт - 202,4%, айырым - 108,1%».

Негізінде Қазақстанның Түркияға экспорт структурасы, шикізат бағытындағы, ауыстыру импорттың негізгі статьялары болып жеңіл және тағам өндірісі тауарлары, көлік құралы, өндіріс айналымында, байланыс және коммуникация құралы. Түрік тауарларының елеулі көлемде тігіндік сауда каналдар өндіріле түсуде.

«Екі ел арасында 2000 ж. сауда айналымы 400 млн. АҚШ долларды құрап отыр. Енді екі елдің басшылары сауда қатынасын 1 млрд. Долларға жеткізу туралы жоспарланып жатыр».

Қазақстан мен Түркия Республикасының арасында транспорт пен коммуникация саласының дамуы.

Қазақстан өз тәуелсіздігін алған соң тұңғыш рет шетелге әуе қатынасын бастамасы 1992 жылы Түркия Республикасымен болды. «Екі елдің әуе компаниялары екі жақты Алматы-Стамбул рейстері болды» .

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан кейін, 1992 жылдан бастап Түркия мен Қазақстанның сауда байланыстары кең қанат жайып, артып келеді.

Түркияның Қазақстанға байланысты бағдарламасы бойынша экспорт толығымен өндірістік аймақтарға, импорт болса Қазақстан экономикасын көтеруге бағытталған. Қазақстан Түркияға тері, цинк, мыс, темір, пластика және анорганикалық химия өнімдерін шикізат күйінде сатуда. Ал «Түркияның Қазақстанға деген экспортында бәсекелестік әдеттегідей басымдылыққа ие болған тамақ өнімдері, тоқымашылық, былғарыдан жасалған киімдер, құрылыс заттары, темір-болат сияқты өнімдерімен басқада шығынт өндіріс құрылғылары орын алып жатыр»

1995 жылы 13 маусымда Түркия Республикасының президенті Сүлеймен Демирел Алматыға ресми сапармен келді.

Қазақстан байланыс саласында Түркияның «Telsini», « Turkcell» фирмаларының Қазақстанға жасаған инвиститциясы арқылы дүниенің кез-келген фирмаларының нүктесімен байланысуға болады. Халықаралық әдебиетте GSM аталатын бұл жүйе Қазақстанға да мықтап орнықты. «Turkcell»-ді, салтанатты түрде ашқан ел Президенті Н.Назарбаев таяп қалған ХХІ ғасырға өлкесінің техникалық салада

нақты адамдармен енуін зор мақтаныш тұтты. Қазақстанда байланыс облыстарында түрік фирмаларының қатысуымен Павлодарда жеке қолдануға АТС берілді.

С.Әбішев Қазақстан мен Түркия арасында елуге жуық келісім жасалғандығын және олардың көпшілігі жүзеге асырылу сатысында екендігін атап көрсетті [12]. Қазақстан мен Түркия банк саласында да ынтымақтастығын жандандыруда. Қазіргі кезде Қазақстанда «Зераат Банк» (KZL Bank-Kazakhstan Ziraat International Bank), «Эмлаж Банк», «Иш Банк» (бірлескен ТКІ-Bank-Turkish-Kazakhstan International Bank) «Демир Банк» сынды банктер жұмыс істейді. 1992 жылы Түркия Эксимбанк арқылы серіктестікті кеңейтуде маңызы Надам несие жолы 200 миллион доллар мөлшерінде алынды. (Соның ішінде - 55,7 млн тауар бөлігі, инвестиция - 14,4 млн доллар). Несиенің қалған бөлігі қолдану сұрағы іс жүзінде Алматыдағы Анкара өтелісі, және балалар реабилитациялық орталық, құрылыс орындарына жабық болуы мүмкін. «Түркия инвестиция салу және алыс-беріс көлемі жөнінен 3-ші орында келеді. Бір ғана оңды мысал: Түркістандағы халықаралық Қазақ-түрік университетіне Түркия 61 млн доллар ақша жұмсаған. Астанадағы және еліміздің басқа да қалаларындағы көптеген құрылыстарды түрік компаниялары жүргізуде пайдалануға берілген нысандар қаншама».

«Қазақстан Республика министрлер кабинеті Түркияның іскер топтары мен келісімді жүзеге асыру жөніндегі бүкіл қызметті үйлестіру мақсатында үкімет аралық комиссия құру жөнінде шешім қабылдады». Қазақ КСР сыртқы экономикалық байланыстар министрлігінде болған осы келісімдердің жасалғанына көп уақыт өте қоймаады, Қазақстан Түркияның кәсіпорындары бірлесе бастады. Қазақ жеңіл өнеркәсіп концерні «Мармара консалти» фирмасымен Георгиев тері-былғары комбинатының базасында тері-былғары тауарларын шығаратын бірлескен кәсіпорын құру жөнінде шартқа отырды. Сондай-ақ «Замбак» фирмасымен бірлесіп Жамбыл қаласында теріден жасалатын киімдер шығаратын кәсіпорын құру туралы да келіссөздер болған еді [13].

Біздің экономикамыздағы ең бір осал буын-ауыл шаруашылық өнімдерін сақтау мен қайта өңдеу. Міне, сондықтан бұл салада елеулі табыстарға қолжеткізген Түркия компанияларымен ынтымақтастық жасау жөнінде де республикамызда нақты қадамдар жасалды. 1991 жылдың өзінде тері және былғары бұйымдарынан жасалатын өнімдерге байланысты «Актюбмясопром» өндірістік бірлестігі мен Түркияның «Стар мод Лейзор КО» фирмасының бірлескен кәсіпорыны құрылды [14]. Бұл кәсіпорын енді басқа да өнімдер шығаумен бірге жыл сайын 300 мың теріні өңдейтін болады. Сондай-ақ Алматыда құрылған, «Алаш Дыш Тыжарет» фирмасымен бірлескен «Алмаст» кәсіпорыны халыққа ақылы жөндеу және құрылыс салу қызметін көрсетіп, құрылыс материалдарының жекеленген түрлерінің шығарудың, терілерді қайта өңдеуден өткізіп, тері былғары бұйымдарын тігудің қамына кірісті. Осы мақсатта «Алаш Дыш Тыжарет» фирмасы тігін машиналары мен тері бұйымдарын жеткізіп беруді міндетіне алды.

1993 жылдан бастап Қазақстанға Түркияның компанияларының қатысуымен бірлескен кәсіпорындар негізделді. Бірлескен кәсіпорындар «Касфен» батыс Қазақстанда мұнай құбырларын салуға –Кумколь; «Полфин» компаниясымен мұнай скважиналарын жөндеуге келісімге келді. Бірлескен кәсіпорындағы әріптестіктің жемісті жұмысы. ҚазТұрмұнай Түркия жағынан ұлттық мұнай компаниясы болды.

1994 ж. бастап келісімдегідей барлау, бұрғылауды Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау және батыс Қазақстан сияқты төрт облыстардың территориясында жалпы көп елде 25000 кв км аймағын алуда 210 млн долларды Түркия жағы инвестиция берді. Мұнай, газ және Поденсат қорларын барлау жұмыстарын 170000 м «батыстық» менеджменттері Қазақстан кәсіпорындарында ұйымдастыру жұмыстарын жүргізе алды.

1996 жылы Қазақстанда қызмет істеген 2000-ға жуық серіктес кәсіпкерлердің 319 түркиялық кәсіпкерлер Түркиядан кейінгі 300 кәсіпкерімен Қытай алады.

Ал 1999 жылы Қазақстанда жұмыс істейтін Түркия компаниялары 320-ға жетті. Олардың қатысуымен 90-н астам бірлескен кәсіпорын саны бойынша 3-ші орын алады. Онда тауар сатып алып, тұрғындардың тұтыну тауары, соның ішінде косметика, жуу құралы, тері-былғары өнімі, құрылыс заттары т.б. қызметтер соңғы уақытта бірлескен кәсіпорындар ауыл шаруашылығы өнімдері, минералды шикізат, ішкі ресурстарды өңдеуді бастады.

Алматыда «Сұлтан» макорының шығарушы Түркияның «Окан» компаниясы Алматыда печенье шығаруда. Алматыда ұн тартатын «Юмбул» фирмасы жұмыс істеп жатыр. Қазақстанның бірнеше облыстарында қазақ-түрік кәсіпорындары бірлесіп жұмыс істеп жатыр. Олар Қостанай облысында

салқындатып тазартылатын су шығарумен «Текфен» фирмасы айналысуда. Шымкентте сіріңке шығарып жатқан Түркия фирмасы бар. Түркияның іргелі «Коч» компаниясы Қазақстанның «Бутясымен» бірігіп, «Рамстор» деп аталатын маркалы өнімдер шығаруда. Қазіргі таңда «Коч холдинг» фирмасы осындай супер маркеттерді Астана мен Шымкентте де ашуды көздеп отыр.

Алматыда Алмер акумлятор зауыты, Шымкентте «Yesilnma» шұлық фабрикасы, Өскеменде «Алтынай» күнбағыс май зауыты өнім шығара бастады. 1996 жылы Қазақстанда қызмет істеген 2000-ға жуық серіктес кәсіпкерлердің 319-ы Түркия кәсіпкерлері. Түркиядан кейінгі 300 кәсіпкермен Қытай алады.

Қазақстанда Түркияның құрылыс фирмаларының орны ерекше: Түркістандағы Қ.А. Ясауидің атындағы ХҚТУ-дің қалашығын Түркияның «Зафер» фирмасы құрылысын жүргізді Университет қалашығының көлемі жоба бойынша 300 гектар. Оның 120 гектарына жаңа техника жетістіктерімен жабдықталған оқу корпусы, 80 гектарға жаңа үлгідегі тұрғын үйлер салынуда, ал 100 гектарға ботаникалық бақ пен ғылыми зерттеу орталығы орналасады.

Түркия мемлекетінің құрылыс кәсіпорындары Алматыдағы бес жұлдызды «Анкара» мейрамханасын салды, Астана қаласында алғашқы бес жұлдызды «Астана» қонақ үйін тұрғызды. Сондай-ақ Астанадағы парламент үйін, бірнеше министрліктер мен тұрғын үй салуға да Түркия кәсіпорындары үлес қосты.

Қазақстан территориясында Түркия компаниялары бірінші орында. Мәселен Астана шетел компаниялары арасында 70%-ін Түркия компаниялары алады. Астананың халықаралық презентациясында Президент 4 құрылыс компаниясына медаль беруін оның үшеуі Түркияның компаниялары алды.

Астана қаласында Түркияның мынандай компаниялары көзге ерекше түсті: «Ахсел», «Окан-холдинг», «Жейланлемитет» шетелдік құрылыс компаниялары. Қазіргі кезде Қазақстанда 660-тан астам Түркия компаниялары мен бірлескен қазақ-түрік кәсіпорындары жұмыс істеуде. Осы орайда Қазақстанда істеп жатқан «Энка, Окан-холдинг, Финтрако, Джейлан, Бурдуж, Анадол, Грубу, Түркуаз, Түріксел» сияқты ірі түрік компанияларының атқарып жатқан жұмыстарын ерекше атап өтуге болады.

Түркияның Джейлан және Олан-холдинг компаниялары Астанадағы Евразия университеті мен ұлттық мұражайдың құрылыстарын аяқтауға жақын қалды.

1992 жылдың қазан айының 30-ы және 31-1 күндері Анкара қаласында түркі мемлекеттердің бірінші басшыларының кездесуі болды. Оған Түрік Республикасының сол кездегі Президенті Түрғыт Озал, Әзербайжан Республикасының сол кездегі Президенті Абулфайз Элгібей, Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев, Қырғызстан Республикасының Президенті Асқар Ақаев, Өзбекстан Республикасының Президенті Ислам Каримов және Түркменстан Республикасының Президенті Сапармұрат Ниязов қатысты. Кездесу барысында оған қатысушыларды Түркия басшылығы кезінде Кемал Ататүрік қолдаған барлық түркі тілдес халықтарды біріктіру идеясымен еліктіруге тырысты. Бұл идеямен басқа мемлекеттер басшылары өздерінің келісе алмайтындықтарын жасырмады. Туындаған осындай қиындықтарға, өзара келіспеушіліктерге қарамастан, кездесуге қатысушы мемлекеттердің бірінші басшылары түркі тілдес мемлекеттердің ортақ рыногін құру идеясын қуаттады. Түрік жағы оларға экономикалық және мәдени салаларда қолдау жасайтын ниеттерін аңғартты, өзара қатынастардың оң дамуына қанағаттанып отырғандарын білдірді және әрі қарай ынтымақтастық пен іс-қимылдарды үйлестіріп отыруға шақырды. Кездесуге қатысушылардың аймақтағы жағдайды тұрақтандыру мен тұтастай алғанда Азия құрлығында қатынастардың жарастығы жолында осы бағыпты жалғастыра беру туралы ұйғарымға келулері түркі тілдес мемлекеттердің бүгінгі үшін ғана емес, болашағы үшін де аса маңызды болды. Түркі тілдес мемлекеттердің бірінші басшыларының мұндай кездесулері кейінгі жылдары да арасына жыл аралатып тұрақты түрде өткізіліп келеді. Мұның жақын мысалы ретінде 1994 жылдың қазан айының 19-ында Стамбулда, 1995 жылдың тамыз айының 28-інде Бішкекте, 1996 жылдың қазан айының 21-інде Ташкентте болып өткен түркі тілдес мемлекеттердің бірінші басшыларының кездесулерін атауға болады.

Американдық ғалым Дж.Сакстың пікірінше, «қандай да бір ел болмасын оның экономикалық тұрғыдан ірі жетістіктерге жетуі көбіне-көп сыртқы сауда-саттықты дұрыс жүргізе білуіне тікелей байланысты. Дүниежүзілік экономикалық байланыстар шеңберіне тартылмайынша еш бір ел оқшау қалып жөні түзу экономикалық құрылым жасақтай алмайды». Олай болса, Қазақстан-Түркия арасындағы экономикалық

ынтымақтастық та өзінің салмағына қарай өзара сауда-саттықтың жетекші позициясына ие болуы орынды да. Мысалы, Түркия Республикасы сыртқы экономикалық байланыстар кеңесінің есептеріне қарғанда, екі ел арасындағы өзара сауда айналымының жалпы сомасы 2001 жылы 1 млрд. АҚШ долларынан асқан. Ал, 1999 жылы Қазақстанға Түркия Республикасынан әкелінген тауарлар экспортының жалпы сомасы 96 миллион АҚШ долларын құраған болса, 2000 жылы бұл көрсеткіш 116 миллион АҚШ доллары болғанды. Ал, Қазақстаннан 1999 жылы Түрік еліне апарылған тауарлар экспортының жалпы сомасы 296 млн. АҚШ долларын құраған болса, 2000 жылы бұл көрсеткіш 346 млн. АҚШ долларына жеткен болатын. Түркия-Қазақстан арасындағы ғылым, білім беру және мәдениет салаларындағы байланыстарды сөз ететін болсақ, ең алдымен 1991, 1992, 1996 жылдары Қазақстан мен Түркия халықтарының мәдениеті мен өнері күндерінің өткізілуі, Алматы және Анкара қалаларында кино-фестивальдар ұйымдастырылуы, Түркістан қаласындағы Қ.А. Яссауи кесенесін жөндеу жұмыстары, Абай Құнанбаев пен Жамбыл Жабаевтардың ақындық шығармашылық мерейтойларын атап өту шараларының ұмытылмайтын, екі ұлт үшін де пайдалы, ұлағатты, тағылымды істер болғандығын айтуға болады.

Сонымен қатар, бұл саладағы өзара туыстық байланыстардың бірегейі ретінде Түркия мен Қазақстан арасында 1992 жылдың 31 қазанында Түркия Республикасы мен Қазақстан Республикасы Өкіметтері арасында Түркістан қаласында Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің ашылуына келісім жасалуын атап көрсету орынды.

Бүгінде аталмыш университетте түркі дүниесінен келген 10 мыңнан астам оқушы білім алуда. Университет алғашқы түлектерін ұшырды және бұл түлектер Қазақстан-Түркия және басқа түркі елдерінде де биік парасаттылықпен халқымызға қызмет етуде.

Сонымен қатар 1999 жылдың алғашқы айларынан бастап:

Қазақстан мен Түркия өкіметі, министрліктер, түрлі қоғамдық ұйымдар, қорлар мен ұйымдар, университет және сауда бірлестіктері арасында 100-ге жуық келіссөздер мен протоколдарға қол қойылды;

- Түркия Республикасы коммуникациясы және Түрік Телекомның инвестицияларымен Түркия-Қазақстан арасындағы тікелей телекоммуникация байланысы құрылып, Қазақстанның бүкіл дүниежүзімен болған телефон байланысы Түркияның үстінен қамтамасыз етілді. Сондай-ақ, Қазақстанда Түркияның теледидар бағдарламалары көрсетілетіндей дәрежеге қол жетті;

- Қазақстанда Түркия Республикасы мердігерлік секторының қызметтерімен іске асқан бағдарламалар 400 млн. доллар, әлі жалғасуда болған бағдарламалар 1 млн. доллар және айрықша қоғамдық ұйымдар тарапынан міндеттемеге алынған бағдарламалардың бағасы 300 млн. доллардан асқан. Осылайша Түркия Қазақстанда жасалған инвестициялары барысында АҚШ, Оңтүстік Корея және Англиядан кейінгі төртінші орынды иемденген болатын;

- Тәуелсіздіктен кейінгі екі жыл ішінде Түркия мен Қазақстан арасында (1992) 22 млн. доллар шамасында іске асқан сыртқы сауда көлемі тарапынан қабылдануына қарамастан Қазақстан мемлекет басшысы Н.Назарбаев 1998 жылы 29-қазанда Түркия келгенінде "Баку-Жейхан мұнай құбыр жолын Қазақстанның қолдайтындығы жөнінде дүниежүзіне әйгіленген декларацияға Түркиямен бірге қол қойды;

- Түркияда қазір 1200-дың үстінде Қазақстандық оқушы, Қазақстанда 1000 шамасында Түркиялық оқушы білім алуда. Қазақстандағы Түркиялық оқушылардың жартысына жуығын Ахмет Яссауи университетінің оқушылары құрауда;

- Түркиялық қорлар мен жеке фирмалар тарапынан Қазақстанда ашылған арнайлы лицейлерде 500-ден астам Түркиялық оқытушы қызмет етуде. Бұл оқу орындарында 100 мыңға жуық қазақ жастары білім алуда және бұл оқу орындарын бітірген мыңдаған жас Түркия түрікшесін үйрене отырып университетке жолдама алуда.

- Түрік Дін Басқармасы тарапынан Қазақстанда көптеген мешіттерде жөндеу жұмыстары жүргізуде, жаңа мешіттер салынууда және қазіргі таңда Түркия Республикасы Алматы Төтенше Елшілігінің дін қызметтері жөніндегі кеңесшілігінде 16 дін адамы қызмет етуде. Айрықша 1997-1998 жылы Алматыда бір теология факультетінің ашылуына көмек көрсетілген.

Осындай қол жеткен жетістіктерге қарамастан, Түркия мен Қазақстанның гуманитарлық-ағарту саласы бойынша қарым-қатынастық байланыстарда кемшіліктер де болды. Көбіне көп, мұндай

кемшіліктер екі мемлекеттің қаржылық және ішкі - саяси проблемаларына қатысты туындаған еді. Соған қарамастан, осы саладағы Түркия мен Қазақстанның екі жақты қарым-қатынастарының келешегі үлкен.

Дербес дамуының алғашқы қадамдарында-ақ Қазақстан тәуелсіз тең құқықтық негізде дүниежүзілік қоғамдастыққа ену үшін – деп түсіндіреді Түркия мемлекетінің Қазақстанның егемендігін таныған алғашқы күндерден-ақ Қазақстан-Түркия қарым-қатынастарын ұдайы қадағалап келе жатқан қазақстандық ғалым М.Б.Мұхамедов, – Түркияның саяси қолдауына аса зәру болды. Оған күштер тепе-теңдігін құру мен Ресей патернализмінен босану үшін мүмкіндіктер алуға сыртқы байланыстарды диверсификациялау қажет еді. Әрине, қазақ пен түрік халықтарының рухани, тілдік, мәдени және тарихи ортақтығы үлкен рөл атқармай қойған жоқ.

Қазақстанды дамыған елдер қатарына қосатын факторлар қатарына халықтың сауаттылығы, ғылыми-зерттеу мекемелерінің кең жүйесі, ғарыштық зерттеулерге қатысу мүмкіндіктері жатады.

Қазақстан Республикасы экономикасының шикізаттық бағыты, шетел инвестициялары мен жаңа технологияларға деген қажеттілік, инфрақұрылымның төмен дәрежесі оның дамушы елдер қатарына жататындығының дәлелдері.

Қорытынды

Түркиямен ынтымақтастық Қазақстанның Азиялық аймақтық процестерге терендеп енуіне, Орталық Азия мемлекеттерінің көбіне ортақ түркі өркениетін қайта жанғыртуына жәрдемдесті. Түркияның, Қазақстанның және басқа түркі тілдес мемлекеттердің арасындағы тығыз қатынастарды дамыту аймақтағы күштердің ара салмағына елеулі ықпал жасады. Мұның бәрі және бірқатар басқа факторлар Қазақстан-Түркия қатынастарының тарихи бастауларының негізгі кезеңдерін зерттеген тұста болашақ бағыттарын анықтаудың айрықша көкейтестілігін көрсетіп берді.

Дербес дамуының алғашқы қадамдарында-ақ Қазақстан тәуелсіз тең құқықтық негізде дүниежүзілік қоғамдастыққа ену үшін – деп түсіндіреді Түркия мемлекетінің Қазақстанның егемендігін таныған алғашқы күндерден-ақ Қазақстан-Түркия қарым-қатынастарын ұдайы қадағалап келе жатқан қазақстандық ғалым М.Б.Мұхамедов, – Түркияның саяси қолдауына аса зәру болды. Оған күштер тепе-теңдігін құру мен Ресей патернализмінен босану үшін мүмкіндіктер алуға сыртқы байланыстарды диверсификациялау қажет еді. Әрине, қазақ пен түрік халықтарының рухани, тілдік, мәдени және тарихи ортақтығы үлкен рөл атқармай қойған жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Фейзуллах Будақ «Қазақстан: өткені, бүгіні мен ертеңі». – Анкара, 2000 ж.
2. Келімбетов М. «Қазақстан-Түркия бауырластық бастаулары» Қазақстан Коммунисті – 1991 ж. №8. - 39 бет.
3. Келімбетов М. «Қазақстан-Түркия бауырластық бастаулары» Қазақстан Коммунисті – 1991 ж. №8-36 бет.
4. Ph.Robins. *The Middle East and the Central Asia in "The new deopolitions of Central Asia and its Neighbovrs"*. Pinter Publishes. London. 1994. Chapter iv. - P. 165.
5. Мұхамедов М.Б. *Тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саясатында негізгі басым бағыттардың қалыптасуы*. – Алматы, 1999, 29-бет.
6. *Торгово-экономическое сотрудничество. Протокол о торгово-экономическом сотрудничестве между Правительством Казахской Советской Социалистической Республики и Правительством Турецкой Республики от 15 марта 1991 года*. - В сбор. *Казахстан-Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества*. – Анкара, "Билиг". 1996. – С.149-152.
7. *Соглашение между Казахской Советской Социалистической Республикой и Турецкой Республикой в области транспорта и телекоммуникаций от 26 сентября 1991 года*. - В" сбор. *Казахстан - Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества*. – Анкара, "Билиг", 1996. – С.158-162.
8. *Встречи глав тюркоязычных государств Анкараское заявление*. - В сбор. *Казахстан-Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества*. – Анкара, "Билиг", 1996. – 413-416 бетгер.

9. Встречи глав тюркоязычных государств: Стамбульская декларация от 18-19 октября 1994 года; Бишкекская декларация от 28 августа 1995 года; Ташкентская декларация от 21 октября 1996 года. - В сбор. Казахстан-Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. – Анкара. "Билиг", 1996. –С.416-434.
10. Назарбаев Н. Ә. Тәуелсіздігіміздің бес жылы. Алматы, Қазақстан, 1996, 43С, 513-6.
11. Токаев К. Под стягом независимости. Оценки о внешней политике Казахстана. – Алматы: Білім. 1997. – С.347.
12. Токаев К. Турция - стратегический партнер Казахстана. - В ин.: Казахстан-Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. – Анкара, "Билиг", 1996. – С.10.
13. Е.Жұхаметұлы. «Жаңа президенттің жаңа сапары» Жас алаш 2000 ж. 19 қазан.
14. Нарыбаев М. САЯСАТ.1999г. №3. – С.69.

List of references

1. Feizullah Budak "Kazakhstan: past, present and future". – Ankara, 2000.
2. Kelimbetov M." The origins of the Kazakh-Turkish Brotherhood " Communist of Kazakhstan-1991. – PP. 8-39
3. Kelimbetov M." The origins of the Kazakh-Turkish Brotherhood " Communist of Kazakhstan-1991. – PP. 8-36
4. Ph.Robins. The Middle East and the Central Asia in "The new deopolitions of Central Asia and its Neighbovrs". Pinter Publishears. London. 1994. Chapter iv - P. 165.
5. Mukhamedov M.B. formation of the main priority directions in the foreign policy of independent Kazakhstan. Almaty, 1999, p.29.
6. Trade and economic cooperation. The protocol on trade and economic cooperation between the Government of the Kazakh Soviet Socialist Republic and the Government of the Republic of Turkey dated March 15, 1991. "I'm sorry." Kazakhstan-Turkey: 5 years of friendship and cooperation. – Ankara, "Bilig". 1996. – PP. 149-152.
7. Agreement between the Kazakh Soviet Socialist Republic and the Republic of Turkey in the field of transport and telecommunications from September 26, 1991. "I'm sorry." Kazakhstan-Turkey: 5 years of cooperation and cooperation. – Ankara, "Bilig", 1996. – Pp. 158-162.
8. Meetings of the heads of Turcic-speaking states of Ankara. "I'm sorry." Kazakhstan-Turkey: 5 years of friendship and cooperation. – Ankara, "Bilig", 1996, – 413-416 betger.
9. Meetings of the Heads of Turcic-speaking States: Istanbul Declaration of October 18-19, 1994; Bishkek Declaration of August 28, 1995; Tashkent Declaration of October 21, 1996. - To the collection. Kazakhstan-Turkey: 5 years of friendship and cooperation. – Ankara. "Bilig", 1996. – PP.416-434.
10. Nazarbayev N. A. Tauelsizdigimizdin bes zhyly. – Almaty, Kazakhstan, 1996, – 43S, 51Z-6.
11. Tokaev K. Under the banner of independence. Assessments of Kazakhstan's foreign policy. – Almaty: Bilim. 1997, p.347.
12. Tokayev K. Turkey is a strategic partner of Kazakhstan. - - Vin.: Kazakhstan-Turkey: 5 years of friendship and cooperation Ankara, "Bilig", 1996, C.10.
13. E.Zhukhametuly. "Zhana presidenttin zhana sapary" Zhas alash 2000zh. 19 kazan.
14. Naribayev M. SAYASAT.1999. № 3.p.69.